

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian
Archaeography and Source Studies

**SAINT SOPHIA IN KYIV:
Byzantium. Rus'. Ukraine**

The issue 5 is dedicated to the 170th anniversary of
acad. Fedir Ivanovych Uspensky birthday (1845–1928)

Kyiv – 2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СОФІЯ КИЇВСЬКА: Візантія. Русь. Україна.

Збірка наукових праць
присвячена 170-літтю з дня народження
Федора Івановича Успенського (1845–1928)

Київ – 2016

УДК 930.85:902+246+930.1(246.1+281.96)

*Видання здійснене за фінансової підтримки
Миколи Харитоновича Хомича*

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф., Ю.А. Мицик – голова; д. іст. н. Г.В. Папакін; к. іст. н. О.О. Маврін;
д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Н.М. Нікітенко; д. іст. н., проф. В.А. Брехуненко;
д. іст. н., проф. В.І. Ульяновський; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н. І.М. Преловська;
д. мист. А.О. Пучков; д. філол. н., проф. О.В. Александров; к. іст. н. Д.В. Бурім;
к. іст. н. А.М. Домановський; к. іст. н. О.В. Файда; к. філол. н. Н.О. Колянко (Дрезден);
к. філол. н. Х.І. Куйбіда; к. філол. н. М.Б. Домбровський; к. філос. н. О.Б. Киричок;
к. іст. н. Д.С. Гордієнко – відповідальний секретар

Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. V: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упорядники Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко. – К., 2016. – 464 с.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 20043–9843Р від 28.05.2013)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 10 від 08.12.2016)

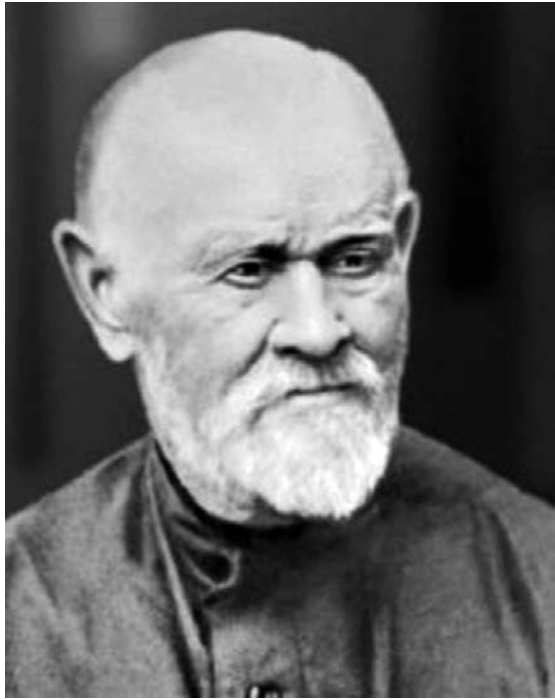
ISSN 2310-3310

© Автори статей, 2016

© Гордієнко Д.С., 2016

© Корнієнко В.В., 2016

© Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2016

A. Karament

ДО 170-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФЕДОРА УСПЕНСЬКОГО

Вячеслав Корнієнко

З ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА УСПЕНСЬКОГО З КИЇВСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським)

Одним з пріоритетних напрямків сучасної гуманітаристики є біографістика, яка дозволяє поглянути на вченого та його доробок крізь призму особистого життя, яке, безперечно, накладало відбиток на його наукову творчість. У цих дослідженнях вагомого значення набувають джерела особового походження, особливо епістолярний спадок¹, вивчення якого дозволяє якнайкраще розкрити особливості спілкування вченого зі своїми колегами, вивчити коло друзів та недоброзичливців, уточнити низку фактів з життя кореспондента або адресата, або отримати нові відомості з їх біографії.

На жаль, епістолярій Успенського досі лишається малодослідженим, особливо в контексті спілкування вченого з його українськими колегами – київськими, харківськими, одеськими. Причиною цьому є як незначна кількість збережених листів, так і їх свідоме ігнорування дослідниками, які віддають перевагу вивченню опублікованого творчого доробку вченого. Прикладом такої роботи є біографічний нарис про Федора Успенського, який вийшов друком нещодавно під грифом Інституту сходознавства ім. А.Є. Кримського². В книзі взагалі не аналізується архівна спадщина відомого візантиніста, а присутні в ній кілька посилань на архівні матеріали мають вторинне походження. Не згадуються контакти Успенського з київськими вченими і в присвяченій огляду документального фонду візантиніста у Санкт-Петербурзькому філіалі архіву РАН³.

З метою заповнення цієї лакуни, в збірці підготовлена до публікації низка листів Успенського до таких київських істориків, як Іван Лучицький,

¹ Докл. див.: А. Острянко, *Источники личного происхождения: историографические наблюдения*, *Историография источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин: материалы XXII международной научной конференции* (Москва, 28–30 января 2010 г.), Москва 2010, с. 311–314; А.Н. Острянко, *Эпистолярный как историографический источник по истории украинской исторической науки второй половины XIX – начала XX в.*, *Вспомогательные исторические дисциплины – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX международной научной конференции* (Москва, 31 января – 2 февраля 2008 г.), в 2 ч., Москва 2008, ч. 2, с. 506–509.

² Л.В. Матвеева, *Византинист Федор Успенский (1845–1928)*, К. 2013, 244 с.

³ Е.Ю. Басаргина, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, *Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге*, Санкт-Петербург 1995, с. 45–61. Вірогідно, вони все ж зберігаються у фонді Ф. Успенського Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН. Але отримати будь-яку відповідь на це питання від російських архівістів, як і стосовно листів від інших українських вчених, що публікуються нижче, не вдалося.

Володимир Іконников, Микола Петров та Тимофій Флоринський, які зберігаються у київських архівах. Здебільшого ці листи стосуються одеського періоду життя відомого візантиніста, хоча з окремими адресатами вчений продовжував листування і пізніше⁴.

Без перебільшення, вагомою віхою в становленні Успенського як добре знаного науковця стало проведення в Одесі VI-го Археологічного з'їзду, на якому він мав нагоду особисто познайомитись з багатьма своїми колегами по цеху. Хоча наукові інтереси багатьох з них не завжди стосувались досліджуваного вченим кола питань візантинізнавства, однак ці контакти в найрізноманітніший спосіб сприяли їх позитивному розв'язанню. Адже вчасно надіслана книга, стаття чи інша допомога, сприяли педагогічній та науковій діяльності Успенського, надавали змогу рухатись вперед. Мабуть не буде перебільшенням твердження, що принаймні частина успіху молодого викладача Новоросійського університету як всесвітньвідомого візантиніста була обумовлена його спілкуванням з київськими колегами, листи до яких публікуються нижче.

Знайомство Успенського з Іваном Лучицьким відбулось безпосередньо під час роботи VI Археологічного з'їзду. На цю обставину вказує той факт, що все листування з Лучицьким, пов'язане з підготовкою його участі у науковому форумі та присилкою матеріалів, вів Никодим Кондаков⁵. Але вже після проведення археологічного з'їзду ініціативу епістолярних контактів перебрав на себе Успенський, і саме він продовжив у подальшому листування з Лучицьким. Можливо, на з'їзді відбулось зближення наукових зацікавлень цих вчених, які були однолітками, що й спричинило до самоусунення Кондакова від подальших епістолярних контактів, адже він мав досить складні стосунки з Успенським⁶.

На археологічний з'їзд Іван Лучицький прибув у складі делегації від київського університету св. Володимира⁷ та виступив по IV та V відділеннях ("Пам'ятки суспільного і домашнього побутування та юридичні")

⁴ У житті Ф. Успенського як науковця можна виділити три періоди: одеський, коли він викладав у Новоросійському університеті, константинопольський, коли він був директором Російського археологічного інституту, та лєнінградський, коли він очолював Русько-візантійську комісію. Тут і далі вживається така номенклатура періодів творчості вченого.

⁵ В. Корнієнко, *З листування Никодима Кондакова з Іваном Лучицьким*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна 4: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) (2014) 140–145.

⁶ Див.: И.Л. Кызласова, *Предварительные замечания к мемуарам ученого*, Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки, сост. И.Л. Кызласова, Москва 2004, с. 14–15.

⁷ *Список гг. депутатов, прибывших на съезд*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), Том I, Одесса 1886, с. LIJ.

з рефератами “Сільська община в Малоросії в XVII та XVIII ст.”, “Про Рум’янцевський опис Малоросії”, “Про деякі архаїчні риси малоросійського землеволодіння”⁸. На цьому ж відділенні був представлений реферат Федора Успенського “Про землеволодіння за візантійськими писцевими книгами”⁹, який згодом став основою для написання ним великої статті за відповідною тематикою¹⁰. Певною мірою сприяв у написанні цієї праці Лашкевич, який, на прохання Федора Івановича, надіслав своєму одеському колезі потрібну тому книгу англійського вченого Фредеріка Сібоба, відсутню в бібліотеці Новоросійського університету. Два листи Успенського до Лучицького 1884 р. стосуються якраз питання про пересилання цієї книги до Одеси та роботу з нею. В подальшому Успенський придбав це видання, тож повернув Лучицькому його екземпляр.

Крім активної участі в роботі з’їзду, Успенський увійшов до редакційного комітету¹¹ “Трудів”, взявши на себе частину нелегкої праці зі збору матеріалів для друку. З цим редакційний комітет мав певні проблеми, адже частина делегатів не тільки не надала вчасно матеріалів, а й навіть не лишила координат для кореспонденції. Окремі статті, подані до з’їзду, вже друкувались в інших виданнях, тож членам редакційної колегії необхідно було отримати більш детальну інформацію щодо них. Все це спричинило до нової хвилі кореспонденції, відображенням якої є ще один лист Успенського до Лучицького 1888 р. з проханням навести відомості стосовно деяких праць, які редакційна колегія мала намір помістити до IV тому “Трудів”. Через відсутність у моєму розпорядженні листа-відповіді важко сказати, чи зміг Іван Васильович допомогти з вирішенням цього питання, але зазначу, що статей, про які запитував Федір Іванович, у четвертому томі не було опубліковано.

Одна епістола Успенського до Лучицького 1894 р. має стосунок до педагогічної діяльності. На прохання ректора Новоросійського університету Федір Іванович просив Івана Васильовича надати рекомендації щодо кандидатів на кафедру історії цього наукового закладу, що й було зроблено, як то засвідчує текст листа. Водночас епістола підтверджує, що контакти між вченими не припинились після виходу останнього тому “Трудів VI Археологічного з’їзду в Одесі”, а мали тривалий розвиток.

⁸ *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), Том 1, Одесса 1886, с. LXV–LXVI.

⁹ *Ibid.*, с. LXV.

¹⁰ Ф. Успенский, *Следы писцовых книг в Византии*, ЖМНП 231 (1884, январь) 1–43; 289–335; 240 (1885, июль) 1–52

¹¹ *Редакционный комитет*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), Том 1, Одесса 1886, с. LXII.

Отже, хоча не вся сукупність листів збереглась до сьогодні, невелика її частина дозволила додати декілька штрихів до історії контактів відомого одеського візантиніста зі своїм українським колегою-медієвістом, відомості про які не знайшли відображення у присвячених життю цих вчених нарисах. Тим самим була заповнена ще одна сторінка в біографії відомого українського візантиніста Федора Успенського.

Листи до Лучицького зберігаються у фонді “Листування” (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – І. Лучицькому, Одеса – Київ, 29 вересня 1884 р.*

Многоуважаемый Иван Васильевич¹².

Надеюсь, что Вы покончили с летними скитаниями и перешли к оседлому роду жизни. Не найдете ли возможным оказать мне ученое содействие. Я не упомяну имени автора¹³, на которого ссылаетесь и Вы и М[аксим] Максимович¹⁴ на археологическом съезде по вопросу о Terra bogata писцовой книги. Между тем мне желательно не только знать это имя, но видеть и самую книжку – для составления последней статьи о Визан[ийских] писцовых книгах¹⁵. Вы бы оказали мне большую любезность и дружескую услугу, если бы прислали мне ее дней на десять или, в случае нахождения ее в киевских книжных магазинах, если бы просто купили ее на мое имя, иначе уйдет много времени на справки и на выписку, и затянется все дело.

Мы вступили в новый режим и начали обычную деятельность. Перспективы довольно скромные. Два дня ходит слух о назначении к нам Цитовича¹⁶, передаются угрожающие слухи о новых увольнениях профессоров.

Искренне Вам преданный

Федор Успенский.

29 сент[ября] 1884 г.

[Одесса].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 8108, арк. 1–1зв, автограф.

¹² Лучицький, Іван Васильович (1845–1918) – історик-медієвіст, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1908).

¹³ Мовиться про видання: F. Seebohm, *The English village community*, London 1883.

¹⁴ Ковалевський, Максим Максимович (1851–1916) – історик, юрист, соціолог.

¹⁵ Мовиться про видання: Ф. Успенський, *Следы писцовых книг в Византии...*

¹⁶ Цитович, Петро Павлович (1843–1913) – юрист, доктор права.

2. *Ф. Успенський – І. Лучицькому, Одеса – Київ, 26 жовтня 1884 р.*¹⁷

Дорогой Иван Васильевич.

Душевно Вас благодарю за любезную готовность поделиться хорошей книжкой. С произведением английского ученого следовало непременно ознакомиться, оно весьма уясняет многие запутанные вопросы. Теперь я получил сам эту книгу и смогу послать Вашу. С окончанием статей о византийских писцовых книгах придется замедлить. Схема Seebohm'a¹⁸ не обнимает социальных и землевладельческих явлений у славян и в Византии.

Искренне Вам преданный и почитающий

Ф. Успенский.

26 окт[ября 1884 р.].

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 57433, арк. 1, автограф.

3. *Ф. Успенський – І. Лучицькому, Одеса – Київ, 1888 р.*¹⁹

Милостивый Государь Иван Васильевич.

Мы печатаем IV том “Трудов VI Археологического съезда в Одессе”, в который главнейше войдут статьи по исторической географии и этнографии, и частью по землевладению. Относительно некоторых статей возникают у меня сомнения, за разрешением которых позволю себе обратиться к Вам.

Такова, напр[имер] статья “Крымские сведения о Румянцевской описи Малороссии Северной части”²⁰, представленная Н.И. Кужбой²¹. Не можете ли сообщить, не было ли это где напечатано, и кто такой этот г[осподин] Кужба, адреса которого у нас нет.

Затем есть еще две статьи М.М. Левченко²²: 1, “О старинных малороссийских чинах” и 2, “Следы истории в этнографических особенностях населения разных местностей России”. Это, кажется, было напечатано, и

¹⁷ Рік встановлений на підставі інформації листа від 29 вересня 1884 р.

¹⁸ Сібом, Фредерік Артур (1833–1912) – англійський історик.

¹⁹ Дата встановлена на підставі листа з аналогічним проханням до І. Багалія (див. публікацію листа у цій збірці).

²⁰ Слова “Северной части” дописані над рядком.

²¹ Кужба, Микола Ілліч. Відомостей про нього віднайти не вдалося. Див.: *Список членов VI Археологического съезда*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, Одесса 1886, с. LVI.

²² Левченко, Михайло Михайлович (1830–1891) – лексикограф, етнограф.

чуть ли не в “Киевской Старине”²³. Если сами затруднитесь что-либо сказать об этих статьях, то потрудитесь спросить у В.Б. Антоновича²⁴, который, кажется, и представил в Комитет эти статьи.

С совершенным почтением и преданностью имею честь быть.
Ваш покорнейший слуга

*Ф. Успенский*²⁵.

[1888 г. Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 16337, арк. 1–2, автограф.

4. *Ф. Успенский – І. Лучицькому, Одеса – Київ, 5 листопада 1894 р.*

Многоуважаемый Иван Васильевич.

Спешу выразить Вам искреннюю благодарность за любезное письмо и за рекомендацию кандидатов на кафедру истории в Новороссийском университете. Должен Вам объяснить, что справку я навел по желанию ректора²⁶, которого в настоящее время нет в Одессе, так как он отправился в Петербург с депутацией для возложения венка на гроб Государя²⁷. Итак, ответ по поводу рекомендуемых Вами лиц может быть дан лишь по возвращению ректора.

Нисколько не сомневаюсь, что если бы можно было вести речь о лицах, имеющих степени, было бы гораздо лучше. Весьма может быть, что в Петербурге ректор будет навещаться относительно молодых ученых. Но почти наверное можно предвидеть тщетность поисков. Словом, я думаю, лиц с учеными степенями университет не найдет и что ему придется пригласить приват-доцента.

Постараюсь сообщить Вам более точные сведения, как скоро переговорю с ректором, а пока еще раз благодарю Вас и крепко жму Вашу руку.
Преданный Вам

Ф. Успенский.

5 ноября [18]94 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 16338, арк. 1–2, автограф.

²³ Щомісячне періодичне видання, яке виходило у Києві протягом 1882–1906 рр.

²⁴ Антонович, Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1901).

²⁵ Приблизно посередині прізвища проходить лінія відриву нижньої частини листка.

²⁶ Мовиться про Некрасова, Івана Степановича (1836–1895) – літературознавця, ректора Новоросійського університету у 1890–1895 рр.

²⁷ Мовиться про російського імператора Олександра III, який помер 1 листопада 1894 р.

З Володимиром Іконниковим Успенський познайомився задовго до VI Археологічного з'їзду, адже перший лист, що наявний у нашому розпорядженні, датується вереснем 1884 р. і за контекстом можемо виснувати, що до цього часу між обома вченими вже велося листування і вони були добре знайомими, причому не тільки особисто, але й родинами. На жаль, про обставини знайомства Успенських з Іконниковими наразі віднайти інформацію не вдалося.

Збереглося лише чотири листи Успенського до Іконникова, зміст яких стосується обговоренням університетського життя, а також обміну літературою, здебільшого відбитками власних статей або книгами, що дозволяє скласти уявлення про, принаймні, частину бібліотек обох вчених та ту обставину, що попри деяку розбіжність у направленні наукових інтересів, вони все ж уважно ознайолювались з працями колег. Прикметне, що Успенський високо оцінив надісланий йому I-й том праці Іконникова “Опыт русской историографии”, зазначивши, що ця праця переконала його у можливості написання капітальної праці з історії Візантійської імперії попри завантаженість педагогічною діяльністю. Тож не виключено, що саме праця київського вченого підштовхнула Успенського до думки про необхідність сповнення своєї мрії – написання монументальної “Історії Візантійської імперії”.

Листи Федора Успенського до Володимира Іконникова зберігаються у фонді “Листування” (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – В. Іконникову, Одеса – Київ, 14 вересня 1884 р.*²⁸

Многоуважаемый Владимир Степанович²⁹.

Извините великодушно, что я так долго собирался ответить Вам. Очевидцы могут засвидетельствовать, что во время съезда³⁰ не было в моем распоряжении даже часу свободного. Проводив гостей, нуждался в отдыхе и целых десять дней даже не подходил к письменному столу. Надеюсь, что Вы испытали и теперь испытываете подобное мне состояние.

²⁸ Рік визначений за штемпелем на конверті.

²⁹ Іконников, Володимир Степанович (1841–1923) – історик, член-кореспондент (1893), академік (1914) Петербурзької академії наук, академік Української академії наук (1921), декан історико-філологічного факультету університету св. Володимира (1877–1880, 1883–1887).

³⁰ VI Археологічний з'їзд, який проходив в Одесі з 15 серпня по 1 вересня 1884 р.

Вчера я слышал от декана³¹, что от Ив[ана] Андр[еевича] Линниченка³² поступило заявление в факультет о желании быть допустимым к чтению лекций в качестве приват-доцента. Полагаю, что ему будет это разрешено. Затруднительным будет решение вопроса о вознаграждении, так как и Маркевич³³ со своей стороны будет продолжать чтения. Я несколько раз видел и говорил с Линниченком, бойкий и способный.

Слышал от М.Ф. В[ладимирского]-Буданова³⁴, что Вы намереваетесь после юбилейных праздников взять отпуск и отдохнуть. Ходят слухи и о печальных событиях, происходивших во время юбилея...

Почтение от меня и от жены³⁵ Анне Леопольдовне³⁶.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

27 сент[ября 1884 г.].

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 51234, арк. 9–9зв, автограф.

2. *Ф. Успенський – В. Іконникову, Одеса – Київ, 15 лютого 1885 р.*

Многоуважаемый Владимир Степанович.

Очень Вам благодарен за посылку двух томов Ваших юбилейных изданий³⁷. Один экземпляр передал Кондакову³⁸. Оттисками могу поделиться, рецензии³⁹ на книгу барона Розена⁴⁰ посылаю последний экземпляр.

³¹ Ярошенко, Семен Петрович (1847–1917) – математик, ректор Новоросійського університету в 1881–1890 рр.

³² Лінніченко, Іван Андрійович (1857–1926) – історик, археолог, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1913), випускник університету св. Володимира. У 1884 р. після захисту магістерської дисертації в Петербурзькому університеті став приват-доцентом Новоросійського університету.

³³ Маркевич, Олексій Іванович (1847–1903) – історик.

³⁴ Володимирський-Буданов, Михайло Флегонтович (1838–1916) – історик, ординарний професор історії руського права університету св. Володимира.

³⁵ Успенська (Вашенко), Надія Ерастівна (1862–1942).

³⁶ Іконникова (Родзевич), Анна Леопольдівна (1847–1922).

³⁷ Мовиться про видання: *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884)*, сост. под ред.: В.С. Иконникова, К. 1884, 860 с.

³⁸ Кондаков, Никодим Павлович (1844–1925) – візантолог, історик мистецтва, археолог, член-кореспондент (1892), академік (1898) Петербурзької академії наук, професор Новоросійського університету (з 1877 р.).

³⁹ Мовиться про видання: Ф.И. Успенский [рецензия], *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Яхьи Антиохийского. Барона Б.Р. Розена. С.-Пб., 1883*, ЖМНП 232 (1884, апрель) 282–315.

⁴⁰ Розен, Віктор Романович (1849–1908) – сходознавець, академік Петербурзької академії наук (1890, з 1900 – віце-президент).

Будьте добры, если окажется удобным, исполнить следующую просьбу. Пирлинг⁴¹ просит послать ему оттиск статьи Дашкевича⁴² “Первая уния юго-западной Руси с католичеством”⁴³. Адрес его: Paris, 26 avenue Noche, Pierling. Очень обяжите, если пошлете ему ее бандеролью.

Как движется Ваш труд по библиографии, которую все с нетерпением ожидаем.

Приветствие от меня и от жены Анне Леопольдовне.

Искренне преданный Вам

Федор Успенский.

27 февр[аля 18]85 г.

[Одесса].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 51233, арк. 7–7зв, автограф.

3. **Ф. Успенський – В. Іконникову, Одеса – Київ, 27 листопада 1890 р.**

Многоуважаемый Владимир Степанович.

А.И. Маркевич предлагал мне от Вашего имени 10 р[ублей] за Труды VI Археологического съезда⁴⁴. Я не решился принять деньги и нашел справедливым выслать Вам от имени Редакционного Комитета 4 тома Трудов съезда безвозмездно.

Если найдете возможным послать свои труды, какие имеются в Вашем распоряжении, Историко-филологическому обществу при Новороссийском университете⁴⁵, то мы будем Вам очень благодарны.

С удовольствием получил Ваши брошюры о “Самозванце”⁴⁶ и о “Коллекциях рукописей”⁴⁷ и благодарю за память.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

27 ноября 1890 г.

[Одесса].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 51232, арк. 4–4зв, автограф.

⁴¹ Пірлінг, Павло Йосипович (1840–1922) – історик, архівіст, директор Слов’янської бібліотеки в Парижі.

⁴² Дашкевич, Микола Павлович (1852–1908) – історик, літературознавець, академік Петербурзької академії наук (1907).

⁴³ Мовиться про видання: Н. Дашкевич, *Первая уния юго-западной Руси с католичеством (1246–1254)*, К. 1884, 48 с.

⁴⁴ Мовиться про видання: *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*, т. 1, О. 1886; т. 2, О. 1888; т. 3, О. 1887; т. 4, О. 1889.

⁴⁵ Наукове товариство при Новоросійському університеті, було засноване у 1889 р., у 1889–1895 рр. головою був Ф. Успенський.

⁴⁶ Мовиться про видання: В.С. Іконников, *Димитрій самозванец и Сигизмунд III: Эпизод из истории Смутного времени Московского государства*, К. 1890, 18 с.

⁴⁷ Мовиться про видання: В.С. Іконников, *Новые коллекции рукописей в России: Библиографические заметки*, К. 1890, 29 с.

4. *Ф. Успенський – В. Іконникову, Одеса – Київ, 25 жовтня 1892 р.*

Многоуважаемый Владимир Степанович.

Спешу принести Вам глубокую благодарность за прекрасный подарок, которым Вы удостоили меня. “Опыт русской историографии”⁴⁸ доставил и, при продолжающемся ознакомлении, доставляет мне высочайшее наслаждение. Это изумительный труд, напоминающий произведение исполинов науки 16–18 веков, соединяющий в себе энциклопедичность с тщательной разработкой мелочей и подробностей. Дай Бог Вам сил довести этот труд до конца – в пример и поучение настоящим и будущим поколениям.

Очень бы хотелось мне отложить на время исследования по мелким вопросам в области Византии и приступить к изложению Византийской истории. Но как справиться с ежедневной суетой, как устраниваться от запросов, какие предлагает каждый день? В борьбе с запросами дня я готов был признать, что на кафедре нельзя предпринять и довести до конца обширный труд. Но Ваш пример показал противное.

Примите, многоуважаемый Владимир Степанович, уверение в глубоком к Вам почтении и благодарности.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

25 окт[ября] 1892 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 51231, арк. 1–1зв, 3, автограф.

Знайомство Успенського з Петровим відбулось на VI-му Археологічному з'їзді, на якому Микола Іванович представляв Київську духовну академію⁴⁹. Це знайомство було короткотерміновим (про що й пише в листі Успенський) і подальшого епістолярного розвитку не мало.

Проте за декілька років – у 1887 р., ситуація змінилась. Тоді Успенський перебував у Франції, де він познайомився зі зберігачем та дослідником грецьких рукописів Паризької національної бібліотеки Анрі Омоном. Він дуже допоміг Успенському в роботі, тож останній вирішив віддячити та взявся організувати справу з фотографуванням грецького

⁴⁸ Мовиться про видання: В.С. Іконников, *Опыт русской историографии*, т. 1, кн. 1, К. 1891; т. 1, кн. 2, К. 1892.

⁴⁹ *Список гг. депутатов, прибывших на съезд...*, с. LII.

рукопису VI ст., що зберігався у Церковно-історичному музеї Київської духовної академії. Оскільки Петров завідував цим музеєм, Успенський, згадуючи своє коротке знайомство з київським вченим, наважився звернутись листом та попросити про можливість зняття копій з уривку апостола та пересилку їх до Парижа. Як свідчить подальше листування, питання було вирішено позитивно, і паризький вчений отримав бажані фотознімки рукопису.

З цього часу почалося активне листування між Успенським та Петровим, причому ініціатором їх продовження став Петров, який просив Успенського навести деяку інформацію про можливі заходи, які планує Одеське товариство історії та старожитностей з нагоди 900-ліття хрещення Русі. Прикметне, що він з цим питанням звернувся не до керівництва товариства, дійсним членом якого Петров був з 28 листопада 1882 р.⁵⁰, а скористався посередництвом Успенського.

Наступні листи одеського періоду життя Успенського торкались прохань до Петрова сприяти рекомендованим одеським вченим дослідникам у їх праці в Києві. Як випливає з текстів цих епістол, за цей час київський та одеський вчені стали добрими друзями, хоча і дотримувались офіційного тону в листуванні.

Контакти між ними не припинились і в константинопольський період життя Успенського, коли він очолив Російський археологічний інститут. У цей час вчені обмінювались науковою літературою, у 1907 р. відбулось їх взаємне обрання почесними членами наукових установ, які вони представляли: Успенського – Київської духовної академії, Петрова – Російського археологічного інституту в Константинополі.

Відтак, аналіз наявних у нашому розпорядженні десяти листів дозволяє простежити еволюцію від епізодичного епістолярного контакту, обумовленого ситуативною потребою виконання фотографій грекомовного рукопису, до тривалого дружнього листування між одеським, згодом – константинопольським, дослідником візантійських старожитностей Федором Успенським та київським мистецтвознавцем та істориком Церкви Миколою Петровим.

Листи Успенського до Петрова, що публікуються нижче, зберігаються у фонді “Листування” (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

⁵⁰ *Летопись общества с 14 ноября 1881 по 14 ноября 1883 года*, Записки ООИД 13 (1883) 195.

1. *Ф. Успенський – М. Петрову, Париж – Київ, 30 травня 1887 р.*

Paris, rue des Beauce-Arts 4bis

Многоуважаемый Николай Иванович⁵¹.

Обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой. В Археологическом музее Духовной академии⁵² есть древняя греческая рукопись посланий апостола Павла. Возможно ли сделать фотографию с 3 листков этой рукописи, указанных в прилагаемой при сем заметке. Г[осподин] Омон⁵³, хранитель греческих рукописей в парижской Национальной⁵⁴ [библиотеке], оказывающий мне добрые услуги в моих разысканиях, просил меня помочь ему приобрести фотографич[еские] снимки с хранящейся в Киевском музее рукописи. Я же вспомнил, что Вы заведываете музеем и решился, не взирая на наше краткосрочное знакомство, беспокоить Вас своей просьбой. Не откажите прежде всего известить меня, можно ли исполнить желание г[осподина] Омона; затем, если снимки не дорого обходятся, потрудитесь их заказать. По возвращении в Россию в августе месяце, я с удовольствием вышлю затраченную сумму.

Весь этот год я в путешествии. Был в Константинополе, Афинах, в Италии, даже в Мадриде и в Эскуриале – все в поисках за новыми материалами по Византийской истории. Но уввы! Кажется, нужно считать законченным период крупных находок, нужно работать по изданным материалам.

С совершеннейшим к Вам почтением и преданностью честь имею быть

Федор Успенский.

30 мая 1887.

[Париж]⁵⁵.

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13975, арк. 1–2зв, автограф.

⁵¹ Петров, Микола Іванович (1840–1921) – історик, археолог, етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1916), академік Української академії наук (1918).

⁵² Мовиться про Церковно-історичний музей при Київській духовній академії, що діяв у 1872–1919 рр.

⁵³ Омон, Анрі Огюст (1857–1940) – бібліотекар, філолог, історик.

⁵⁴ Слово “Национальной” повторено двічі.

⁵⁵ У нижньому полі останньої сторінки олівцем виконаний напис: “№ 26. (витр. № 1). Отрывки из греч[еского] апостола в 4-ку, на трех пергаменных листках. VI в. Закljučающий в себе: 2 Коринф. IV, 2–7; 1 Солун. II, 9–13; 1 Солун. IV, 5–11. От арх[иепископа] Антонина”. Нижче чорнилом: “Три листка греческой рукописи 6^о века, получил для снятия копии. – Фотограф [подпись]”.

2. **Ф. Успенський – М. Петрову, Париж – Київ, 26 липня 1887 р.**

Многоуважаемый Николай Иванович.

От души благодарен Вам за любезность, с которой Вы отнеслись к моей просьбе. Когда будут готовы снимки⁵⁶, потрудитесь отправить их по следующему адресу Paris, Monsieur Henry Omont, Bibliothèque Nationale.

О расходах не нужно ничего говорить г[осподину] Омону, ибо мне желательно оказать ему этим небольшую любезность. По возвращению в Одессу к 15 августа я постараюсь сейчас же выслать Вам деньги с благодарностью.

Я имел было настроение проехать из Парижа в Лондон, но в виду скорого окончания срока моей командировки, а также и состояния нашего курса, откладывая благое намерение и на днях выезжаю в Зальцбург, а потом в Вену. Весьма может статься, что заеду и в Киев. Позвольте еще раз поблагодарить Вас.

Искренне Вам преданный и готовый к услугам

Ф. Успенский.

26 июля 1887.

[Париж].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 13976, арк. 1–2, автограф.

3. **Ф. Успенський – М. Петрову, Одеса – Київ, серпень 1887 р.**⁵⁷

Многоуважаемый Николай Иванович.

Пользуюсь оказией и посылаю вместе с сим шесть рублей за фотографический снимок. Г[осподин] Омон нашел снимок очень хорошим и просит сделать другие фотографии с остальных листков.

На днях буду писать ему и объясню, что это будет стоить дорого и что с некоторых листов почти невозможно снять фотографии.

Позвольте еще раз поблагодарить Вас за любезность.

Сейчас же по возвращении из путешествия я должен был начать чтение лекций. С большим трудом устроился с квартирой, едва начинаю приходить в себя.

Искренне преданный Вам и готовый к услугам

Федор Успенский.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 13974, арк. 1–2, автограф.

⁵⁶ Слово написано над закресленным “оттиски”.

⁵⁷ Датується за змістом та інформацією попереднього листа.

4. **Ф. Успенський – М. Петрову, Одеса – Київ, 1 листопада 1887 р.**

Ноября 1 1887 г.
[Одесса].

Многоуважаемый Николай Иванович.

Г[осподин] Омон весьма доволен фотографическим снимком и находит его исполнение прекрасным. Но он настаивает на прежнем желании получить все листки, отмеченные им, в фотографических снимках. Я должен был написать ему, что снимки обойдутся довольно дорого, если цена одного шесть рублей. Кстати, напишите мне словечко, получили ли письмо с вложением 6 рублей, посланное с верной оказией. – Вместе с тем я дал г[осподину] Омону Ваш адрес на тот случай, если не смотря на цену, он будет настаивать на прежнем своем желании.

Покорнейше прошу извинить меня, что я доставляю Вам хлопоты.

С большим бы удовольствием принял на себя исполнение Ваших поручений, если бы Вы нуждались в каких справках в Одессе.

С истинным почтением и преданностью к Вам честь имею быть

Федор Успенский.

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13977, арк. 1–2, автограф.

5. **Ф. Успенський – М. Петрову, Одеса – Київ, 16 лютого 1888 р.**

16 февр[аля] 1888.
[Одесса].

Многоуважаемый Николай Иванович.

Вчера я видел вице-президента Общества истории и древностей⁵⁸ и спрашивал его по поводу дошедших до Вас слухов. Оказывается, в Обществе не обсуждали еще вопрос о способе участия в праздновании юбилея крещения Руси, и в настоящее время Юргевич⁵⁹ ничего еще не может сказать о том, что будет обществом предпринято. Да и вообще сомневаюсь, чтобы⁶⁰ Одесское общество стало что-нибудь делать на собственный страх, не сообразуясь с общей программой. Впрочем, будьте благонадежны, если узнаю что новое, извещу. Сам я не принадлежу к этому Обществу⁶¹, но сведения о его действиях могу иметь.

⁵⁸ Наукове товариство, яке діяло в Одесі у 1839–1922 рр.

⁵⁹ Юргевич, Владислав Норбертович (1818–1898) – археолог, філолог, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей у 1883–1894 рр.

⁶⁰ Слово “чтобы” повторене двічі.

⁶¹ Успенський був обраний дійсним членом товариства історії та старожитностей 4 грудня 1878 р.: *Летопись общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 года*, Записки ООИД 11 (1879) 437. Важко сказати, навіщо Ф. Успенський вказав неправдиву інформацію у листі.

Г[осподин] Омон давно мне не писал; боюсь, не причинил ли я ему обиды, что уклонился от заказа фотографий со всех нужных ему листков.

Мы хотя начали лекции с 10 февраля, но все еще побаиваемся, что можем прерваться. Ужасно тревожное время переживаем.

Прошу принять уверения в искреннем почтении и преданности Ваш

Ф. Успенский.

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13978, арк. 1–2, автограф.

6. Ф. Успенський – М. Петрову, Одеса – Київ, 16 січня 1891 р.

Многоуважаемый Николай Иванович.

Горячо рекомендую Вашему вниманию моего хорошего знакомого приват-доцента Новороссийского университета Василия Николаевича Мочульского⁶², который будет нуждаться в Вашем содействии при занятиях в Киеве.

Пользуясь сим случаем засвидетельствовать Вам мое глубокое уважение и преданность

Ф. Успенский.

16 января 1891 г.

[Одесса].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13979, арк. 1–1зв, автограф.

7. Ф. Успенський – М. Петрову, Одеса – Київ, 5 травня 1891 р.

Многоуважаемый Николай Иванович.

Позволяю себе рекомендовать подателя сего, ученого доминиканца патера Ванутелли⁶³, который получил разрешение путешествовать по России с целью изучения русской церковной обрядности и монастырей.

Мне горячо рекомендовал его настоятель русской церкви в Риме архимандрит Пимен⁶⁴, но в Одессе отцу Ванутелли мало можно было позаимствоваться по части интересующих его вопросов. Покройте нашу немощ вашими ценными древностями и окажите путешественнику зависящее от Вас содействие по ознакомлению с Лаврой и с окрестными монастырями и с академическим музеем.

Искренне преданный Вам и уважающий

Ф. Успенский.

5 мая 1891.

[Одесса].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13980, арк. 1–2, автограф.

⁶² Мочульский, Василь Миколайович (1856–1920) – історик літератури, історіограф.

⁶³ Ванутеллі, Вінченцо (1836–1930) – кардинал.

⁶⁴ Пимен (Благово), архимандрит (1827–1897).

8. **Ф. Успенський – М. Петрову**, Константинополь – Київ, 21 вересня 1907 р.

Многоуважаемый Николай Иванович.

Вместе с сим я посылаю благодарность Совету К[иевской] д[уховной] академии за избрание меня в почетные члены Академии. Просматривая диплом и подписи на нем, я вижу, что Ваше имя мне говорит гораздо больше, чем прочие, так как с Вами я давно знаком.

Мне бы хотелось и иначе выразить Киевской академии признательность за оказанную мне честь. Обыкновенно в таких случаях избираем был в почетные члены Института ректор Академии (до сих пор все были епископы) и один или два из профессоров. В настоящее время я желал бы просить у Вас некоторых руководящих указаний на счет того, кого избрать в почетные члены Института, кроме Вас. О Вас я прежде всего подумал, Дмитревский⁶⁵ кажется выходит из Академии...

В России мне приходится бывать очень редко, да и мало привлекательного теперь у нас. Между тем и здешняя жизнь очень суровая: нет ни общества, ни театра. Все с собой да в кабинете с книгами.

Только что окончил большую работу: Серальский Октатевх с миниатюрами (текст и альбом)⁶⁶. Пошлю Вам экземпляр.

Примите мои искренние благожелания и уверения в глубоком почтении

Ф. Успенский.

21 сент[ября] 1907 г.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 13981, арк. 1–2зв., автограф.

9. **Ф. Успенський – М. Петрову**, Константинополь – Київ, 1907 р.⁶⁷

Многоуважаемый Николай Иванович.

На днях мы избрали Вас в почетные члены Института, с чем спешу Вас приветствовать. Как скоро избрание будет утверждено министром, Вам будет выслан диплом почетного члена. Других изб[раний из] Киевск[ой ака]демии не сдел[ано. Относительно]⁶⁸ А.А. Дмитревского, он

⁶⁵ Дмитрієвський, Олексій Афанасійович (1856–1929) – візантиніст, історик Церкви, професор Київської духовної академії.

⁶⁶ Мовиться про видання: Ф. Успенський, *Константинопольський Серальський кодекс Восьми книжия*, Известия РАИК 12 (1907).

⁶⁷ Час написання листа встановлений за змістом попередніх та наступних епістол.

⁶⁸ Нижня частина листка порвана, частина слів втрачена. Текст речення відновлюється за збереженими фрагментами та контекстом.

состоит членом Института уже давно, по отношению же к другим лицам, Вам известным, я пока удерживаюсь. Самое правильное было бы избрать ректора Академии, что и сделаю, когда у Вас этот вопрос наладится.

Искренне преданный Вам

Ф. Успенский.

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13982, арк. 1–1зв., автограф.

10. *Ф. Успенський – М. Петрову, Константинополь – Київ, 21 січня 1908 р.*

Многоуважаемый Николай Иванович.

Спешу поблагодарить Вас за любезное письмо и приложения для библиотеки Института, которые однако еще не получены. Поздравляю также с новым ректором⁶⁹, который, как читал в газетах, уже утвержден.

Хотя в Вашем письме я нашел упоминание о том, что Вы падаете силами, но хочется думать, что это преувеличение. Я родился в 1845 году, а Вы можете быть старше меня годами двумя. Во всяком случае надеюсь, что Вас не затруднит следующая моя просьба, которую едва ли кто может с таким же успехом исполнить, как Вы. Мне кажется, что Вы очень привыкли к вещам и предметам, имеющим связь с моей просьбой. Я желаю собрать художественный материал, имеющий отношение к Николе Угоднику. Картинки, иконы с росписью чудес и проч[ее] – все это будет служить предметом изучения. Во-первых, в Вашем музее есть вероятно достаточно икон Николая Чудотворца с росписями; во-вторых, Вы можете дать мне сведения о лицах и учреждениях, к которым бы я мог обратиться по этому вопросу.

Живой человек помышляет о предприятиях и ставит себе задачи. Итак, не будем говорить о дряхлости и “последнем” томе.

Искренне преданный

Ф. Успенский.

21 янв[аря] 1908 г.

[Константинополь].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 13983, арк. 1–2зв., автограф.

Якщо з такими київськими колегами по цеху, як Лучицький, Іконников або Петров Федір Іванович попри наявність дружніх стосунків дотримувався ділового характеру листування, то з Тимофієм Флоринським

⁶⁹ Мовиться про Феодосія (Олтаржевського) (1867–1914), ректора Київської духовної академії у 1907–1910 рр., єпископа Уманського (1907), Оренбурзького та Тургайського (1910).

він, безперечно, був у близьких дружніх стосунках. Обидва вчені познайомились у Петербурзі – Успенський знав Флоринського ще гімназистом⁷⁰, а здружились вони під час навчання на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Обидва були учнями відомого історика-слависта Василя Ламанського, щоправда перший з часом заглибився у візантиністику⁷¹, а для другого пріоритетним залишилось слов'язознавство. Успенський був старшим, тому закінчив навчатись раніше і в 1874 р. став доцентом Новоросійського університету⁷², а Флоринський продовжив навчання.

Перша епістола, що є в нашому розпорядженні, датується 1877 р., вона написана у Парижі, куди Успенський приїхав для наукових занять під час підготовки до захисту докторської дисертації. На прохання друга він придбав низку книг та вислав їх до Петербурга. В подальшому друзі вели регулярний обмін літературою, позаяк у бібліотеці Новоросійського університету, заснованому не так давно (у 1865 р.) не вистачало необхідних для роботи видань, які знаходились у бібліотеці університету св. Володимира або приватних книгозбірнях київських вчених. Тож Флоринський був одним з тих, хто переслав Успенському потрібні в роботі книги. Звісно ж, друзі обмінювались регулярно і власними виданнями, що дозволяє скласти уявленню про частину бібліотек обох вчених.

У подальшому, як голова Руського археологічного інституту в Константинополі, Успенський часто звертається по допомогу до Флоринського, залучаючи того до вивчення балканських слов'янських пам'яток, які потрапили в поле зору очолюваної Успенським наукової установи наприкінці XIX ст. Безперечно, низка наукових праць Флоринського з'явилась завдяки наданому Успенським матеріалу. Прикметне, що саме Тимофію Дмитровичу у 1895 р. була надіслана програма з написання загальної "Історії Візантійської імперії" для ознайомлення та внесення коректив.

Крім вирішення наукових питань, друзі обговорювали різноманітні проблеми наукового життя, життя своїх петербурзьких викладачів та їх родин, ділилися власними враженнями від подій, свідками яких були.

Листи Федора Успенського до Тимофія Флоринського зберігаються у фонді "Листування" (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

⁷⁰ Див. публікацію некрологу Флоринського, написану Успенським, у цій збірці.

⁷¹ В.П. Бузескул, *Общий очерк научной деятельности Ф.И. Успенского*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского 1845–1928, Ленинград 1929, с. 28–29.

⁷² *Ibid.*, с. 31.

1. **Ф. Успенський – Т. Флоринському**⁷³, Париж – Санкт-Петербург,
21 жовтня 1877 р.

21 окт[ября] 1877.

[Париж].

Милостивый Государь⁷⁴.

В продаже уже не имеется сочинения Parisot⁷⁵, Cantacuzine⁷⁶. – В Париже приобретаются подобные редкости у букинистов. Посылаю Вам “Кантакузина” под бандеролью; вероятно, дойдет благополучно, не подвергнувшись строгой цензуре.

Не могу скрыть удовольствия, что Вы взялись за византийцев и исполняю охотно Вашу просьбу. Может быть Вы не откажитесь сообщить мне, что именно взяли Вы для диссертации⁷⁷.

При случае передайте от меня почтение семейству отца Иоанна Крылова⁷⁸.

Книжка стоит недорого: два с половиной франка. Сочтемся как-нибудь при свидании.

Сегодня же я выезжаю из Парижа. Ближайшие недели, а может быть и месяцы, проведу во Флоренции.

Ваш покорнейший слуга

Федор Успенский.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21150, арк. 1–1зв., автограф.

2. **Ф. Успенський – Т. Флоринському**, Одеса – Київ, 1 грудня 1883 р.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Ради Бога извините меня, совсем забыл обещание выслать Вам статьи “О крестьянском землевладении”⁷⁹. Да и Вы хороши, нечего сказать: вместо того, чтобы ждать, написали бы словечка два и известили

⁷³ Адресат визначається за адресою на конверті.

⁷⁴ Флоринський, Тимофій Дмитрович (1854–1919) – філолог-славіст, візантиніст, історик, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1898).

⁷⁵ Мовиться про видання: M.V. Parisot, *Livre XXXVII de l'histoire romaine de Nicéphore Gregoras. Texte grec complet donné pour la première fois*, Paris 1851, 478 р. Паризот, Валентин (1800–1861) – літературознавець.

⁷⁶ Мовиться про видання: *Johanni Cantacuzeni Historiarum, libri IV, v. 1–3*, Bonnae 1828–1832.

⁷⁷ Тема магістерської дисертації Флоринського – “Південні слов’яни та Візантія у другій чверті XIV ст.”. Захищена 1881 р.

⁷⁸ Крилов, Йоанн Якович, протоієрей, професор Петербурзької духовної академії, служив у Морському Богоявленському Микільському соборі в Петербурзі.

⁷⁹ Мовиться про видання: Ф. Успенський, *К истории крестьянского землевладения в Византии*, ЖМНП 225 (1883, январь) 30–87; 301–360.

бы о своих летних находениях. – Мы же закончили странствования Новгородом и Москвой, где сверял копию с Хиландарского практика⁸⁰ и рылся в Архиве иностранных дел, отыскивая материал для истории Восточной Европы в XVI в. Но набегом много не сделаешь, нужно поехать на целое лето и посидеть основательно.

Пишу теперь разбор сочинений по русской истории иезуита Пирлинга, затем на очереди и книга барона Розена, если Вы не захотите предвосхитить эту задачу. А затем, мы делаем обширные приготовления к Съезду, собираемся весной в К[онстантино]поль для приготовления плана города, готовим археологическую выставку, для которой едва ли не извлечем чего-нибудь из Афона. Ваш бывший декан⁸¹ ныне летом производил раскопки на Днестре и, кажется, довольно успешно. Словом, есть основания полагать, съезд не лишен будет интереса.

По части сношений с Петербургом, которые у меня еще менее живы, мне пришло на ум следующее. Ужели Влад[имир] Иванович⁸² не захочет ничего организовать для апреля 1885 г. – дня памяти Мефодия? Имея в виду, что о[тец] Мартынов⁸³ готовит исследование о слав[янском] первоучителе, что католическая церковь хочет торжественно отпраздновать память св[ятого] Мефодия, я боюсь, что мы рискуем очень ударить лицом в грязь, у нас ничего не б[удет] сделано, кроме предприятия Слав[янского] благ[отворительного] общества⁸⁴. *Saveant consules*⁸⁵!

Спасибо за присылку “Политич[еской] и культурной борьбы”⁸⁶, это мне очень приятно. О выходе 4 тома Сафы⁸⁷ узнал в первый раз из Вашей рецензии. Так как один экземпляр Вы назначили Бруну⁸⁸, то заключаю,

⁷⁸ Крилов, Йоанн Якович, протоієрей, професор Петербурзької духовної академії, служив у Морському Богоявленському Микільському соборі в Петербурзі.

⁷⁹ Мовиться про видання: Ф. Успенский, *К Истории крестьянского землевладения в Византии*, ЖМНП 225 (1883, январь) 30–87; 301–360.

⁸⁰ Список сіл, залежних від Хиландарського монастиря; 1300 р.

⁸¹ Антонович, Володимир Боніфатійович.

⁸² Ламанський, Володимир Іванович (1833–1914) – історик-славіст.

⁸³ Мартинов, Іван Михайлович (1821–1894) – церковний історик, археолог; через вступ до ордену єзуїтів у 1854 р. був засуджений російською владою, позбавлений всіх прав, через що в подальшому жив у Франції.

⁸⁴ Слов'янське благочинне товариство – суспільна організація в Російській імперії, заснована у 1858 р. з метою посилення російського впливу на південнослов'янські народи.

⁸⁵ Лат.: “Консули, будьте уважні!”

⁸⁶ Мовиться про видання: Т. Флоринский, *Политическая и культурная борьба на греческом Востоке в первой половине XIV в.*, К. 1883, 62 с. (окремий відбиток зі статті у №№ 2, 3 та 9 “Університетських відомостей” Київського університету св. Володимира).

⁸⁷ Сафас, Константинос (1842–1914) – грецький історик.

⁸⁸ Брун, Михайло Ісакович (1860–1916) – юрист, випускник історичного відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету.

что имеете его работу “Греки в Южной Италии”⁸⁹. Неправда ли, работа хоть куда. Но еврей, вот беда, трудно его пристроить к науке, хотя очень способный.

А Сырку^{90?} – Уж он как сообразил познакомить публику со своим “Словом”⁹¹. Признаюсь, что он не убедил ни в историч[еской] подкладке, ни в болгаризме “Слова”.

Поездка на север произвела на нас в[есьма] благоприятное впечатление. И я значительно поправился и жена очень довольна. Но здесь, в Одессе, опять пошла серенькая жизнь, неудовольствия, споры. Последнее время дело дошло до взрыва. Семь человек подали жалобу на ректора (в том числе и я).

Кланяйтесь Фортинским⁹², Иконниковым. Правда, что с Ф.А. Терновским⁹³ стряслась беда, что он уволен из Академии^{94?}

Примите от меня и от жены искренний привет и благожелания.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

1 дек[абря] 18[83] г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21149, арк. 1–2зв., автограф.

3. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 28 квітня 1884 р.*

Любезнейший Тимофей Дмитриевич.

Был у меня на пасхе Ваш студент А.М. Гуляев⁹⁵, который передал книжки, посланные Вами, и принес свежие об Вас известия. Спасибо за память и за письмо. Мы же теперь на отлете. На днях едем в К[онстанти]нополь

⁸⁹ Мовиться про видання: М. Брун, *Византийцы в Южной Италии в IX и X вв. Очерк из истории византийской культуры*, О. 1883, 64 с. (окремий відбиток зі статті у 37 томі “Записок імператорського Новоросійського університету”).

⁹⁰ Сирку, Поліхроній Агапійович (1855–1905) – історик, літературознавець.

⁹¹ Мовиться про захист роботи для отримання дозволу на викладання в університеті “Візантійська повість про вбивство Никифора Фоки у старовинному болгарському переказі” 6 листопада 1883 р. Робота була захищена.

⁹² Фортинський, Федір Якович (1846–1902) – історик-медієвіст, ординарний професор (з 1897), декан історико-філологічного факультету (1887–1890), ректор (1890–1902) університету св. Володимира.

⁹³ Терновський, Федір Олексійович (1838–1884) – історик Церкви, професор Київської духовної академії, доцент по кафедрі церковної історії університету св. Володимира.

⁹⁴ 16 листопада 1883 р. Синод звільнив Терновського з Київської духовної академії за буцім-то побачене в його працях “направлення, незгодне з духом православ’я та схильність до думок протестантських істориків”.

⁹⁵ Гуляев, Олексій Михайлович (1863–1923) – правознавець, доктор римського права (1894), академік ВУАН (1923).

и ждем только В.Г. Васильевского⁹⁶. Будет очень приятно мне и жене видеть Вас в Одессе. К себе не приглашаю, потому что ранее сделал в этом смысле предложение кое-кому и хотя еще не получил согласия, но все же должен иметь это в виду. Рецензия на книгу барона Розена уже напечатана, оттиск посылаю, другой экземпляр будьте любезны препроводить Ивану Гнатъевичу Малышевскому⁹⁷, который интересуется подобными вопросами.

На книге Розена я порядочно таки завяз. Думаю и на съезде выступить не с теми вопросами, которые заявил в программе, а именно с Крещением Руси. Дело в том, что объявился у меня под руками в копиях с Ватиканских рукописей документ, трактующий об этом предмете. Это текст греческого церковного слова современного событиям.

На счет разбора книги Владимира Ивановича нужно очень и очень подумать. По моему мнению ученикам лучше было бы ответить на нападения против учителя, чем оценивать его труд. Но, как видите, ни похвал ни нападений пока еще нет. Если успеете в это время что написать об его книге в унив[ерситетских] записках – хорошо, а о дальнейшем следует подумать, переговорить – и даже может быть с самим В[ладимиром] И[вановиче]м.

Что же Вы берете для докторской диссертации⁹⁸? – Литературу, историю или язык. Со стороны глядя, можно ожидать и желать, чтобы Вы остановились на новых материалах, напр[имер] у Сафы.

Поблагодарите г[осподина] Кулаковского⁹⁹ как за его очень интересную диссертацию¹⁰⁰, так и за память по Академии. К сожалению, я теперь ничем не могу отблагодарить его из своих статей.

В Петербурге поклонитесь отцу Дмитрию¹⁰¹, суете и всем друзьям. Привет Вам и благожелания от жены.

Вам преданный

Ф. Успенский.

28 апр[еля] 1884 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21148, арк. 1–2, автограф.

⁹⁶ Васильевський, Василь Григорович (1838–1899) – візантиніст, академік Петербурзької АН (1890).

⁹⁷ Малишевський, Іван Гнатівич (1828–1897) – славіст, історик Церкви, викладач Київської духовної академії.

⁹⁸ Тема докторської дисертації Флоринського: “Пам’ятки законодавчої діяльності Душана, царя сербів та греків”. Захищена 1888 р.

⁹⁹ Кулаковський, Юліан Андрійович (1855–1919) – філолог, візантолог, член-кореспондент Російської академії наук (1906), професор кафедри класичної філології університету св. Володимира (з 1884 – екстраординарний, з 1888 – ординарний).

¹⁰⁰ Мовиться про магістерську дисертацію Кулаковського “Колегії у Давньому Римі: довід з історії римських установ”. Захищена 1882 р.

¹⁰¹ Особа не ідентифікована.

4. Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 11 січня 1888 р.

11 января 1888.

[Одесса].

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Суровым чем-то веет от нового года и мало доброго обещающим. Благо Вам, что сидите за обязательной работой и кроме того не пьете горькой чаши, которую испиваем мы. Министерство предполагает не открывать занятий в у[ниверситета]х до 1 марта и думает выработать к этому времени некоторые общие меры для всех у[ниверситетов], где обнаружались беспорядки. Мы думали было к 11 числу начать репетиции, но передумали и отложили, чтобы не вызывать новых осложнений.

Очень Вам благодарен за присылку 4 экз[емпляров] “Афонских актов”¹⁰². Леграну¹⁰³ и Ламбросу¹⁰⁴ уже послал, с остальными распоряжусь на днях. Один пошлю в Париж г[осподину] Омону, другой – в Константинополь. Нечего и говорить, что ожидаю удовольствия видеть у себя Вашу диссертацию.

Что касается до V т[ома] Acta graeca¹⁰⁵, я имею его в листах, по любезности Миклошича¹⁰⁶, за исключением 4 л[истов] в середине, о которых буду писать ему на днях. Если не добыли еще, на некоторое время могу ссудить, если пожелаете.

У меня плохо идет дело. Недостает душевного спокойствия, нет жизнерадостного настроения, без которого не спорится дело. Засел на византийской метрологии и не могу двинуться далее.

Известите, живы ли Крыловы в Петербурге и как с Вашим папашей¹⁰⁷.

Жена и я шлем сердечное приветствие и благожелание Вам и Вашей супруге¹⁰⁸.

Ваш сердечно

Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21151, арк. 1–2, автограф.

¹⁰² Мовиться про видання: Т.Д. Флоринский, *Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П.И. Севастьянова*, Санкт-Петербург 1880, 106 с.

¹⁰³ Легран, Еміль (1841–1903) – французський елініст.

¹⁰⁴ Ламброс, Спиридон (1851–1919) – грецький історик, викладач, згодом ректор Афіньського університету.

¹⁰⁵ Мовиться про видання: *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Collecta et ediderunt F. Miklosich et I. Muller, V. 5, Wien 1887.

¹⁰⁶ Міклошич, Франц (1813–1891) – австрійський мовознавець.

¹⁰⁷ Флоринський, Дмитро Іродіонович (1827–1888) – клочар Петропавлівського собору у Санкт-Петербурзі.

¹⁰⁸ Флоринська (Кремкова), Віра Іванівна.

5. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 16 травня 1888 р.*

16 мая 1888.

[Одесса].

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Давно уже следовало мне сначала поблагодарить Вас за присылку прекрасной Вашей диссертации, а потом поздравить с получением докторской степени. От души радуюсь, что Вы с таким успехом прошли последний искуc.

Пока я еще не мог уделить много внимания Вашей книге, займусь этим летом. До самого последнего времени был сильно занят. Прежде всего напечатал в Трудах Съезда “О византийских землемерах”¹⁰⁹ – на днях получите заканчиваемый теперь II том, который я же редактировал. Затем, здешнее Слав[янское] общество устраивало вечер в пользу голодающих черногорцев, и мне приходилось готовить сообщение по истории Черногории. Наконец, к 11 мая готовил речь “Русь и Византия за 900 л[ет] назад”¹¹⁰. – Все это требовало времени и трудов.

Без сомнения, Вы знаете о 2 т[оме] “Истории Сербии”¹¹¹ Сретьковича¹¹². Не рассчитываете ли написать об этой книге рецензию? Так как я едва ли успею, а между тем это нужно сделать, то было бы очень хорошо, если бы Вы написали. Знакомы ли с новым академическим сербским органом “Глас”¹¹³?

Из Петербурга не имею совсем известий, как живут Ламанский и Васильевский?

Лето мы намерены провести в Харьковской губернии и выезжаем из Одессы в самом конце мая. Приветствие от жены и от меня Вашей супруге и Вам.

Искренне преданный

Ф. Успенский.

IP ЦНБУВ, ф. III, од. зб. 21152, арк. 1–2, автограф.

¹⁰⁹ Мовиться про видання: Ф. Успенський, *Византийские землемеры*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 2, О. 1888, с. 272–341.

¹¹⁰ Мовиться про видання: Ф. Успенський, *Русь и Византия в X веке. Речь, произнесенная 11 мая 1888 г. в торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества в память 900-летнего юбилея крещения Руси*, О. 1888, 38 с.

¹¹¹ Мовиться про видання: П. Срећковић, *Историја српскога народа – време краљевства и царства (1159–1367)*, књ. 2, Београд 1888, 982 с.

¹¹² Сретькович, Пантелія Славко (1834–1903) – історик, академік Сербської академії наук (1886).

¹¹³ Журнал Сербської королівської академії наук, 2-ге відділення якого публікувало статті з гуманітарних наук.

6. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 8 листопада 1889 р.**¹¹⁴

8 ноября [1889].
[Одесса].

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

За несколько дней до смерти покойный Лашкевич¹¹⁵ дал мне знать через секретаря редакции, [что] в декабрьской кн[иге] “Киевской Старины”¹¹⁶ будет помещен мой ответ¹¹⁷ на полемическую статью Васильевского¹¹⁸. Узнав о смерти Лашкевича, я просил М.Ф. Владимирского-Буданова известить меня, выйдет ли декабрьская кн[ига] “Старины”. Ответ его не разъяснил дела. Посылая на Ваше имя свою статью, покорнейше прошу навеститься в редакцию “Старины”, возможно ли поместить¹¹⁹ мой ответ или в ноябрьской книге, если она еще не вышла, или в декабрьской, если она появится своевременно. Будьте добры, исполните мою просьбу. В случае, если найдет себе место в “Киевской Старине”, потрудитесь придержать последнюю корректуру и выхлопотать мне до 30 оттисков. Если же нет, что будет большая мне неприятность, благоволите возвратить рукопись.

Примите от нас сердечные благожелания и поклон Вере Ивановне.
Преданный Вам

Ф. Успенский.

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 21153, арк. 1–Ізв., автограф.

7. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 15 листопада 1889 р.**¹²⁰

15 ноября [1889].
[Одесса].

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Спасибо за справки и известия. Как ни печально это, придется рукопись выслать обратно; надо подумать о печатании ответа в другом

¹¹⁴ Рік встановлений за штемпелем на конверті.

¹¹⁵ Лашкевич, Олександр Степанович (1842–1889) – історик, громадський діяч, редактор “Київської старовини”.

¹¹⁶ Щомісячний історико-єтнографічний та літературний журнал, що виходив у Києві протягом 1882–1906 рр.

¹¹⁷ Мовиться про видання: Ф. Успенський, *Ответ на полемическую заметку В.Г. Васильевского*, Киевская Старина 27 (1889, декабрь) 604–631.

¹¹⁸ Мовиться про видання: В.Г. Васильевский, *О построении крепости Саркела (Полемическая заметка)*, ЖМНП 265 (1889, октябрь) 273–289.

¹¹⁹ Далі знаходиться закреслене “прила”.

¹²⁰ Рік встановлений за штемпелем на конверті.

месте. Вы говорите про Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] просвещения¹²¹. Конечно, я об нем думал и даже отправил Майкову¹²² весьма краткий перечень пунктов, по которым я обвиняюсь в полемич[еской] заметке, для помещения в ближайшей книжке. Но я не уверен, что это будет принято, хотя и старался быть кратким и избегал всяких сильных выражений. Ведь Вы знаете, что в Ж[урнале] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения] статья моя должна подвергнуться просмотру Васильевского¹²³, и без его согласия не м[ожет] б[ыть] напечатана¹²⁴. Придется печатать ответ в “Записках” Новоросс[ийского] у[ниверсите]та¹²⁵.

О поездке в Москву на съезд¹²⁶ еще ничего не решено окончательно. Оттиск статьи высылаю.

Сердечное приветствие от нас Вере Ивановне и Вам.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21154, арк. 1–1зв., автограф.

6. Ф. Успенский – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 1890¹²⁷.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Не откажите пожалуйста в следующем одолжении. Ввязался я в схоластику и отступить теперь не могу, между тем наша библиотека весьма скудна пособиями. Не окажется ли в Вашей университетской библиотеке след[ующих] сочинений и если да, то пришлите первое из них хотя на неделю.

Haureau, *De la philosophie scolastique*¹²⁸.

Rousselot, *Études sur la philosophie dans le moyen âge*¹²⁹, оба сочинения вышли в сороковых годах в Париже.

¹²¹ Періодичне щомісячне видання Російської імперії, виходило з 1834 р.

¹²² Майков, Леонід Миколайович (1839–1900) – історик літератури, дійсний член Петербурзької академії наук (1889), редактор “Журналу Міністерства народної освіти” у 1882–1890 рр.

¹²³ Так і сталось. Васильєвський дозволив друк статті Успенського, проте помістив поруч власну замітку-відповідь: В.Г. Васильєвський, *Ответ на статью Ф.И. Успенского*, ЖМНП 266 (1889, декабрь) 555–557

¹²⁴ Мовиться про видання: Ф. Успенский, *О миражах, открытых В.Г. Васильевским (Ответ на статью о построении крепости Саркела)*, ЖМНП 266 (1889, декабрь) 550–555.

¹²⁵ Періодичне видання Новоросійського університету, що виходило з 1867 р.

¹²⁶ Мовиться про VIII Археологічний з'їзд у Москві 1890 р.

¹²⁷ Лист датується за контекстом.

¹²⁸ Мовиться про видання: В. Haureau, *Histoire de la philosophie scolastique*, р. II, Paris 1880, 475 р. Гару, Жан-Бартоломей (1812–1896) – французький історик.

¹²⁹ Мовиться про видання: X. Rousselot, *Études sur la philosophie dans le Moyen-Age*, v. 1, Paris 1840, 381 р. Руссело, Ксав'є (1805–1895) – французький філософ.

Ведем тихую и скромную жизнь, жена не совсем хорошо себя чувствует.

Поклон Вере Ивановне.

Ваш преданный

Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21175, арк. 1, автограф.

9. Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 29 грудня 1890 р.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Весьма благодарен за посылку Rausselot, который мне очень был нужен. Вы будьте добры потом сообщить мне, выслать ли его прямо в библиотеку, или на Ваше имя. Далее его не придется задержать, потому что печатание работы уже началось в “Журнале Министерства нар[одного] просвещения”, пойдет глава за главой в каждой книжке. Вероятно, я писал уже прежде, что эта работа о Синодике разрослась до весьма больших размеров¹³⁰.

По всей видимости, назначение к нам Клячина¹³¹ не состоится, потому что на новую историю желает перейти к нам из Харькова Надлер¹³², и министр¹³³ ничего не имеет против определения его к нам. Говорят даже, что это наш будущий декан, а потом ректор.

За брошюры весьма благодарю. О слав[янской] миссии¹³⁴ читаю в первый раз.

Примите от жены и от меня поздравления с новым годом и передайте наш поклон Вере Ивановне.

Ваш

Ф. Успенский.

29 дек[абря] 1890 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21155, арк. 1–1зв., автограф.

¹³⁰ Мовиться про цикл статей Ф. Успенського: Ф. Успенский, *Константинопольский собор 842 г. и утверждение православия*, ЖМНП 273 (1891, январь) 73–158; Ф. Успенский, *Синодик в Неделю Православия (состав и происхождение частей его)*, ЖМНП 274 (1891, апрель) 267–323; Ф. Успенский, *Богословское и философское движение в Византии XI и XII веков*, ЖМНП 277 (1891, сентябрь, октябрь) 102–159; 283–427; Ф. Успенский, *Философское и богословское движение в XIV веке (Варлам, Палама и приверженцы их)*, ЖМНП 279 (1892, январь, февраль) 1–64; 348–427.

¹³¹ Клячин, Василь Петрович (1858–?) – історик, приват-доцент університету св. Володимира.

¹³² Надлер, Василь Карлович (1840–1894) – історик, декан історико-філологічного факультету Харківського університету у 1875–1890 рр., з січня 1891 р. – ординарний професор та декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету.

¹³³ Делянов, Іван Давидович (1818–1897) – міністр у 1882–1897 рр.

¹³⁴ Вочевидь, мовиться про статтю: Т. Флоринский, *Новое открытие в области глаголицы и вопрос о происхождении славянского миссала*, Университетские известия 11 (1890) 1–16.

10. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 1890*¹³⁵.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Нас ужасно поразило сообщенное Вами известие о смерти Николая Дмитриевича¹³⁶. Нечего и говорить как все мы сочувствуем Вашей тяжелой утрате и как жалеем в Николае Дмитриевиче редкого человека по доброте и честности.

Об истории Греции¹³⁷ Аландского¹³⁸ студенты знают, знают также, что ее можно найти в продаже, но им хотелось не этого.

Весь пост у меня прошел бесследно для моей собственной работы, прочел две публичных лекции на тему “Сходства и различия в историческом развитии запада и востока Европы”¹³⁹, и все время убил на это дело. А теперь наступает теплая погода – время неблагоприятное для занятий.

Примите от нас сердечные приветствия и передайте поклон Вере Ивановне.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 21176, арк. 1–Ізв., автограф.

11. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 24 квітня 1891 р.*

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Федор Евгеньевич Корш¹⁴⁰, отправляющийся завтра в Киев, передаст Вам книгу *Науѓеау*, за которую я от души благодарю Вас. Последнее время, для выяснения религиозных движений в 14 веке, мне пришлось поближе ознакомиться с Вашей книгой “Южные славяне и Византия” (выпуск 2^й)¹⁴¹, которая так хорошо и полно излагает политические смуты этого времени. Меня заинтриговало одно известие, что Стефан Душан¹⁴² сильно ухаживал за Григорием Паламой¹⁴³, желая его привлечь на свою

¹³⁵ Лист датується за контекстом.

¹³⁶ Особа не ідентифікована.

¹³⁷ Мовиться про видання: П.И. Аландский, *История Греции*, К. 1885, 271 с.

¹³⁸ Аландський, Павло Іванович (1844–1883) – історик, філолог.

¹³⁹ Лекції були прочитані Ф. Успенським у 1890 р.

¹⁴⁰ Корш, Федір Євгенович (1843–1915) – філолог-класик, славіст, сходознавець, академік Петербурзької академії наук (1900).

¹⁴¹ Мовиться про видання: Т. Флоринский, *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.*, в. 2, Санкт-Петербург 1882.

¹⁴² Стефан Урош IV Душан (бл. 1308–1355) – сербський король (з 1331), цар сербів та греків (1346–1355).

¹⁴³ Григорій Палама (1296–1359) – християнський богослов та філософ, архієпископ Тесалонікський. З його ім'ям пов'язують складання практики ісихазму. Прославлений Церквою святий, пам'ять припадає на 14 листопада.

сторону, и потому я с большой пользой прочел все те страницы, где излагаются щедроты и благотворения Душана в пользу афонских монахов и греческой Церкви. В связи с ролью Паламы и борьбой его с Варлаамом¹⁴⁴ мне пришлось сделать экскурсию в область русского религиозного движения (ересь стригольников¹⁴⁵), отсюда поймете, как мне важно было подметить общеславянские тенденции Душана, находившие себе опору в громадном авторитете Паламы в Македонии и на Афоне. – Все это будет у меня в последней главе исследования о синодиках, которая появится в печати не раньше осени¹⁴⁶.

С июня я отправляюсь в Вену и Мюнхен; жена уезжает раньше, морем на Грецию и Италию, чтобы встретиться со мной в Вене в начале июня. Ей советуют лечиться во Франценсбаде¹⁴⁷, я же в это время буду заниматься, а потом месяца на полтора поедем вместе в Тироль на отдых.

Корш очень милый товарищ, познакомьтесь с ним хорошенько.

От жены и меня почтение Вере Ивановне и Вам.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

24 апр[еля] 1891 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21156, арк. 1–2, автограф.

12. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, вересень-жовтень 1892 р.*¹⁴⁸

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

Посылая Вам уведомление об открытии памятника Григоровичу¹⁴⁹, позволяю себе присовокупить несколько слов. Хотя Киев отозвался довольно сухо на наше приглашения к пожертвованиям, но может быть Вы найдете возможность возбудить в той или иной форме вопрос об участии

¹⁴⁴ Варлаам Калабрійський (бл. 1290–1348) – християнський філософ та богослов, монах, єпископ Джераче.

¹⁴⁵ Релігійний рух XIV ст. псковичів та новгородців, який відкидав церковну ієрархію та засуджував симонію.

¹⁴⁶ Остання стаття з цього циклу вийшла у 1892 р.

¹⁴⁷ Франценсбад або Франтишкові-Лазне – місто в Чехії, неподалік від м. Хеб Карловарського району. Як бальнеологічний курорт діє з 1827 р.

¹⁴⁸ Лист датується за контекстом.

¹⁴⁹ Григорович, Віктор Іванович (1815–1876) – славіст, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1851).

¹⁵⁰ Мовиться про збір коштів та відкриття на них пам'ятника на честь декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету В. Григоровича 18 жовтня 1892 р. у Єлисаветграді, де його було поховано.

киевских ученых в торжествах открытия памятника¹⁵⁰. Форму я представляю Вашему усмотрению.

Мы стремимся придать открытию памятника торжественный характер. Приглашаем архиерея, исходатайствовали разрешение на участие в торжестве елисаветградских учебных заведений, от филол[ологического] общества и от Совета посылаем депутации, отправили уведомления всем почитателям памяти Григоровича, будем говорить речи. Выражение участия со стороны Киева было бы весьма желательно. Сделайте, что можете. Уведомление послано еще И.С. Иконникову.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21177, арк. 1–2, автограф.

13. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 28 жовтня 1892 р.*¹⁵¹

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Мы были глубоко тронуты откликом киевлян на наше торжество. Примите мою сердечную благодарность за все то, что Вы сделали в честь и память Виктора Ивановича. Праздник прошел очень дружно, гладко и достаточно торжественно. Приветствия были от 5 университетов, не считая киевского факультета и ученых обществ, возложено 9 венков от учреждений и корпораций, сказано много речей. Вообще нельзя не быть вполне довольным хорошему завершению хорошего дела.

Намечается, однако, другой вопрос – по связи с памятью Григоровича. Это вопрос об издании всех его сочинений печатанных, литографированных и остающихся в рукописях, равно всего того, что может оказаться годного к изданию в архивах Казанского¹⁵² и Одесского унив[ерсите]та¹⁵³ и в Румянцевском музее¹⁵⁴. Издание следовало бы сделать с приложением примечаний и дополнений. Подумайте-ка, в случае, если состоится это предприятие, нашли ли бы Вы возможным оказать нам свое содействие в том смысле, чтобы принять на себя редакцию и составление примечаний к одному какому-либо (или двум) сочинению Григоровича? Подумайте и отпишите Ваше мнение (и по существу, всего дела).

¹⁵¹ Рік визначений за штемпелем на конверті.

¹⁵² У Казанському університеті Григорович викладав у 1842–1863 рр.

¹⁵³ У Новоросійському університеті Григорович працював у 1865–1876 рр.

¹⁵⁴ Рум'янцевський музей – зібрання книг, монет, рукописів та інших предметів державного канцлера М. Рум'янцева (1754–1826). Григорович був одним з фондоутворювачів музею, до якого надійшли зібрання книг та архів вченого (у 1877 р. частина була придбана у братів Григоровича, а інша у 1889 р. була передана Успенським).

Мы провели лето в Алушке. Жена в настоящее время гостит у брата в Елисаветграде¹⁵⁵. Здоровьем не могу похвалиться, да и нравственное состояние не так хорошо: не могу войти в работу, как-то все мало ладится.

Конечно, было бы очень приятно для всех Ваше появление в Елисаветграде. Депутации были лишь из Одессы.

Искренний привет и благожелания Вере Ивановне.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

28 окт[ября] 1892 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21157, арк. 1–2зв., автограф.

14. Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 9 червня 1893 р.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Я передал Михаилу Флегонтовичу¹⁵⁶ для Вас том “Летописи”¹⁵⁷ и усердно прошу внимания к нашему предприятию. С сентября приступаю к печатанию 2-го выпуска¹⁵⁸ и буду очень рад, если Вы пришлете хотя [бы] небольшую статейку. Обратите внимание на отдел: Кирилло-Мефодиевский вопрос, он будет представлен и в следующем выпуске статей киевского Бараца¹⁵⁹. Впрочем, если окажется, что готовое и прямо по Византии, будем очень рады.

Последнее время я был в ужаснейшем беспокойстве. Все уже было приготовлено к тому, чтобы жену отправить в Франценсбад на лечение, как получены были известия о смерти одной близкой родственницы жены и о серьезной болезни другой (свояченица и жена Мечникова¹⁶⁰). И вот, вместо лечения, жена сильно расстроенная (до обмороков, потери аппетита, бессонницы) должна была ехать в Париж, где живет теперь Мечников¹⁶¹. Сам я остался в Одессе, как и ранее, впрочем, думал, частью для окончания работы, частью из соображений финансовых. Но можете вообразить, как теперь беспокоюсь за жену.

¹⁵⁵ Нині – Кропивницький, обласний центр України.

¹⁵⁶ Володимирський-Буданов.

¹⁵⁷ Мовиться про видання: *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете*, Одесса 1892, т. 2, Византийское отделение, ч. 1, 136 с.

¹⁵⁸ Вочевидь, мовиться про видання: *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете*, О. 1894, т. 3.

¹⁵⁹ Барац, Герман (Гірш) Маркович (1835–1922) – юрист, історик.

¹⁶⁰ Мечнікова (Білокопитова), Ольга Миколаївна (1858–1944) – скульптор та художник, друга дружина І. Мечнікова.

¹⁶¹ Мечніков, Ілля Ілліч (1845–1916) – біолог, лауреат Нобелівської премії (1908). До Парижа переїхав у 1887 р.

На съезде¹⁶² постараюсь быть непременно, если не случится чего-либо чрезвычайного. Это уже будет необходимо и для того, чтобы немного освежиться после лета, проведенного в городе.

Передайте мое приветствие Вере Ивановне.

Искренне Вам преданный

Ф. Успенский.

9 июня [18]93 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21158, арк. 1–2, автограф.

15. *Ф. Успенский – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 12 жовтня 1893 р.*

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Вы обещали мне прислать статейку для византийского сборника. Печатание началось, гостям конечно предоставлено будет переднее место. Поэтому прошу Вас не замедлить. Так как помещаем вообще труды членов общества, то позвольте избрать Вас.

Сегодня посылаю на имя декана историко-филолог[ического] фак[ультета] посылку с книгами. Посылаемые экземпляры только что вышедшего “Синодика в неделю православия”¹⁶³ не откажите вручить

Фортинскому,
Иконникову,
Бубнову¹⁶⁴,
Владимирову¹⁶⁵,
Кулаковскому,
Малышевскому¹⁶⁶,
Петрову,
Дмитриевскому.

Передайте от нас почтение Вере Ивановне.

Искренне Вам преданный и любящий

Ф. Успенский.

12 окт[ября 18]93 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21159, арк. 1–1зв, автограф.

¹⁶² Мовиться про ІХ Археологічний з'їзд у Вільно 1893 р.

¹⁶³ Мовиться про видання: Ф. Успенский, *Синодик в Неделю Православия: Сводный текст с приложениями*, О. 1893, 96 с.

¹⁶⁴ Бубнов, Микола Михайлович (1858–1943) – історик-медієвіст, філолог.

¹⁶⁵ Владимиров, Петро Володимирович (1854–1902) – філолог.

¹⁶⁶ Малишевський, Іван Гнатович (1828–1897) – славіст, історик Церкви.

16. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 23 грудня 1893 р.**

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

Первого или второго января предполагаю выехать в Москву, через Киев. Желая повидаться с Вами. Напишите адрес, чтобы я мог прямо с вокзала отправиться к Вам и не терять времени на розыски Вашей квартиры. В Киеве придется пробыть до отхода поезда на Москву.

До свидания.

Любящий Вас

Ф. Успенский.

23 дек[абря 18]93 г.

[Одесса].

ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 21160, арк. 1, автограф.

17. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Санкт-Петербург – Київ, 19 січня 1894 р.**

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

Перед выездом из Петербурга пишу Вам несколько строк. Поручение Ваше и Веры Ивановны исполнил, был у Кремковых¹⁶⁷, нашел Родиона Дмитрича¹⁶⁸. Что касается родителей Веры Ивановны, они здоровы, расспрашивали о вашем житье бытие, просили зайти как-нибудь вечером, но я не удосужился, потому что десять дней, проведенных мной здесь, не хватило для¹⁶⁹ свидания со всеми добрыми знакомыми даже по одному разу. Родион Дмитрич, о котором я прежде свидания с ним имел¹⁷⁰ успокоительные известия от Надежды Ивановны¹⁷¹, тоже находится в благополучном состоянии. Прежде всего, он на виду у родных, как сказала Над[ежда] Ивановна, частенько навещает родных, которые нуждаются иногда в его медицинской помощи. Затем, он действительно занят диссертацией, первую часть которой намерен на днях передать своему руководителю профессору Соколову¹⁷². Я просидел у него часок, побеседовал о старом и о настоящем и должен сказать, что опасения Ваши по крайней мере относительно ближайшего времени преувеличены. Повидимому, он весьма занят мыслью поскорей окончить свою диссертацию и держит себя крепко.

¹⁶⁷ Родичі Флоринського по лінії дружини.

¹⁶⁸ Особу ідентифікувати не вдалось.

¹⁶⁹ Далі знаходиться закреслене “поз”.

¹⁷⁰ Слово дописане над рядком.

¹⁷¹ Вочевидь, сестра дружини Флоринського.

¹⁷² Особу ідентифікувати не вдалось.

Что касается моих дел, они оказались далеко не близкими к решению. Дело об Институте¹⁷³ находится еще в производстве, открытие Института последует не ранее июля месяца, а то и позже; на избрание кандидата в директоры министерство еще не остановилось. Остались невыясненными некоторые статьи о правах службы в Институте, что также может влиять на решение принять или не принять место. Вообще, выезжаю завтра из Петербурга, не успев себе выяснить положения дела.

Видел многих из старых профессоров и из общих знакомых, все стареется. Ужасно утомлен суетой и необычным режимом.

Сердечный привет Вере Ивановне, Фортинским и Кулаковским.
Преданный Вам

Ф. Успенский.

19 января 1894 г.

[Санкт-Петербург].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21161, арк. 1–2зв., автограф.

18. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,**
26 листопада 1895 р.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

После длинных замедлений, в которых нисколько не участвовала злая воля, но которые объясняются крайне затруднительным положением, я наконец набросал программу истории Византии. Прошу Вас не отказать сделать свои замечания и препроводить ко мне. Прошу Вас также принять к сердцу общее наше предприятие и содействовать к приведению его к желаемому концу.

В десять месяцев проведенных в Константинополе достаточно уже выяснились судьбы нашего ученого учреждения и определилась программа наших ближайших задач. Работали не покладая рук, часто выбивались из сил, но ни разу не приходили в отчаяние. Институт приобретает очертания и одушевляется. Библиотека уже очень достаточная (до семи тыс[яч] т[омов]), есть трое учеников, командированных для занятий от министерства. Делаем заседания, на которых бывает столько публики, сколько может вместить наш зал (до 40 ч[ел]л[ове]к). Летом предпринимал две большие экскурсии в Трапезунд и на Афон и сделал несколько интересных находок. Развиваются сношения с греками и славянами. Предвидятся хорошие работы и в будущем. Но очень мало рабочих рук. Совершенно убивает разнообразие обязанностей, мало

¹⁷³ Мовиться про Руський археологічний інститут у Константинополі, директором якого став Ф. Успенський.

остається досуга для кабинетних занять. Но в общем не теряю надежды на более благоприятное устройство дел.

Прошу Вас передать наш сердечный поклон Вере Ивановне. Поклонитесь друзьям Фортинскому, Кулаковскому.

Искренне преданный

Ф. Успенский.

26 ноября 1895.

[Константинополь].

Программа истории Византийской империи¹⁷⁴.

История Византийской империи на русском языке давно уже составляет предмет самых законных требований, предъявляемых русской образованной публикой к ученым, имеющим специальной целью византийские занятия. В других областях истории на подобные запросы могли бы ответить переводы с иностранных языков, но по отношению к Византии переводами нельзя удовлетвориться. Трудно прежде всего указать в западноевропейской литературе такую общую историю Византии, которую бы следовало перевести и которая бы могла удовлетворить русского читателя. Затем, с русской точки зрения, в византийской истории имеют выдающийся, а иногда и первостепенный интерес такие факты политической жизни и такие историко-литературные явления, которые западными учеными не могут быть в достаточной степени поняты и составлены в надлежащем освещении. Желательна такая история Византии, в которой нашли бы себе применение многочисленные работы, сделанные русскими византинистами в последние десятилетия.

В виду вышеуказанной потребности в среде нескольких лиц возникла мысль написать историю Византии коллективно.

Предполагается изложить главнейшие факты Византийской истории в двух томах в каждом до 50 печатных листов. Чтобы вместить обширный исторический материал в указанные рамки, необходимо сделать в нем выбор, произведя сокращения в изложении политической истории в пользу фактов, рисующих культурную и социальную жизнь.

Вообще же должны быть выдвинуты и освещены те явления, которые способствовали росту или ослаблению государственного организма,

¹⁷⁴ Програма виконана іншим почерком, Ф. Успенський підписав її. По тексту трапляються невеликі виправлення, зроблені рукою Ф. Успенського. Невеликі виправлення, які не змінюють змісту слова (наприклад, виправлення “е” на “ять”, наведення спинки літері “а” тощо) не зазначаються. Також у нижньому полі першої сторінки “Програми” рукою Ф. Успенського виконано напис: “Тимофею Дмитриевичу Флоринському”.

те вопросы, которые наиболее занимают внимание образованного большинства. В силу особых отношений, в которых находилась Россия и родственные ей славянские народы к Византии, в изложении византийской истории должны быть особенно ярко изображены те эпохи, в которые¹⁷⁵ Византия обнаруживала наибольшее влияние на Россию и на других славян. В виду подобных соображений предполагается выделить в особый отдел историю Трапезундской империи, ибо сфера культурного и политического влияния Трапезунда простиралась на те народы, которые теперь находятся частью под властью России, частью в ее непосредственном соседстве. Дабы Византия не продолжала казаться загадкой во всемирной истории, весьма важно двумя-тремя чертами отметить такие факты и явления, которые находят себе параллели в западной истории.

Имея в виду, что издание назначается для большой публики, желательно придать изложению общедоступную форму и не вводить в текст цитат на иностранных языках. Лишь в начале или в конце каждой главы могут быть сделаны указания на источники и литературу.

I^й отдел.

Сходства и различия в историческом развитии запада и востока Европы. – Перенесение столицы Империи в Константинополь. – Образование Византийской империи. Происхождение Византизма.

Этнографический переворот, совершающийся в пределах Восточной Римской империи с появлением новых народов, между которыми главное место занимают германцы, преимущественно готы;

военные, административные и социальные реформы, вызванные вторжением в империю новых народов;

социальный и религиозный переворот в империи, борьба христианства с язычеством;

новые элементы в римском праве;

географический и этнографический¹⁷⁶ объемы византизма;

борьба из-за императорского престола между представителями различных национальностей.

II. История Византии в VI и VII столетиях.

Борьба универсально-православного и восточно-монофизитского начал разрешается со смертью Анастасия¹⁷⁷ и с появлением¹⁷⁸ Фракийской

¹⁷⁵ Ф. Успенским початкове слово “которых” виправлене на “которые”.

¹⁷⁶ Середня частина слова наведена ручкою.

¹⁷⁷ Анастасій I Дікор (430–518) – візантійський імператор у 491–518 рр.

¹⁷⁸ Вочевидь, тут трапився одрук і слід читати “исчезновением”, адже зі смертю Анастасія I фракійська династія припинила своє існування.

династии¹⁷⁹. Восстановление прежних отношений к Риму. Литературная и политическая борьба из-за выработки религиозного догмата. Возвышение Константинопольской патриархии, столкновения ее с Римом.

Усиление универсальной идеи римской империи и переход к наступательной политике на Востоке и на Западе. Успешные войны Юстиниана¹⁸⁰ на Западе и подчинение его власти побережья Средиземного моря. Неудачный исход войн с царством Хосроя¹⁸¹. Опасности со стороны гуннов и аваров.

Усиление единоличной власти в системе государственного устройства. Реформы сената, администрации, упадок бюрократии. Создание крупных административных центров в провинциях, ограничение городского самоуправления. Кодификация права и дальнейшие судьбы римского права на византийской почве. Упадок светского просвещения.

Политический и экономический упадок сенаторского сословия и следы борьбы с ним императорской власти.

Финансовая система Юстиниана. Упадок восточной торговли. Экономический кризис. Появление шелководства.

Постройки Юстиниана с общеисторической точки зрения.

VII век. Славянская колонизация и меры по устройству славян в империи.

Появление исламизма.

Борьба с Востоком. Ираклий¹⁸².

Монофелитство. Собор 680 г.¹⁸³ Отношение к Риму.

III. От Льва Исавра¹⁸⁴ до Василия Македонянина¹⁸⁵.

Иконоборческое движение. Происхождение системы иконоборства. Определение отношения византинизма к системе иудейского и магометанского вероучения. – Литературная история иконоборства, попытка объединения новых этнографических элементов, вошедших в состав империи. Борьба национальностей из-за обладания тронем византийских императоров. Социальные реформы Льва Исавра. Новые законы. Внешняя политика. Отношение к Риму. – Значение иконоборческой эпохи.

¹⁷⁹ Династія візантійських імператорів, родоначальником якої був Лев I Макелла (457–474).

¹⁸⁰ Юстиніан I (483–565) – візантійський імператор у 527–565.

¹⁸¹ Хосров I Ануширван (501–579) – шахіншах у 531–579 рр.

¹⁸² Іраклій I (575–641) – візантійський імператор у 610–641 рр.

¹⁸³ III Константинопольський Собор (VI Вселенський Собор), скликаний за імператора Константина Погоната, мав на меті засудження вчення монофілітів.

¹⁸⁴ Лев III Ісавр – візантійський імператор у 717–741 рр.

¹⁸⁵ Василь I Македонянин (бл. 811–886) – візантійський імператор у 867–886 рр., засновник Македонської династії.

IV. Македонская династия.

Период первый: от Василия Македонянина до смерти Иоанна Цимисхия¹⁸⁶.

Василий Македонянин и Лев Мудрый¹⁸⁷. Славянские отношения в конце IX и в начале X в. Просвещение славян христианством, деятельность Кирилла и Мефодия. Церковные и политические отношения к Риму. – Значение патриарха Фотия¹⁸⁸. Война с болгарами при Симеоне¹⁸⁹. Сарацинские набеги. Законодательство. Русь и Византия в IX и X вв. Договоры Руси с греками. Константин Порфирородный¹⁹⁰. Литературная производительность в X в. Никифор Фока¹⁹¹ и Цимисхий. Азиатские походы. Южная Италия и посольство Лиутпранда¹⁹². Болгарские дела. Походы Святослава¹⁹³. Общий очерк гражданского, церковного и военного устройства. – Этнографический состав империи. – Культурная миссия Византии.

Период второй: От Василия II¹⁹⁴ до Алексея Комнина¹⁹⁵.

Внутренняя смута (Склира¹⁹⁶ и Фоки¹⁹⁷). Устройство отношений к Грузии и Армении. Крещение Владимира¹⁹⁸. Подробное изложение войн с Болгарией, подчинение Болгарии и данное ей устройство. Правление Василия II. Утрата Южной Италии и Сицилии. Турки-сельджуки и печенеги. Отношение к Риму и разрыв между западной и восточной церковью. Богословское и философское движения в конце XI в. Литература. Общая характеристика эпохи.

V. Комнины.

Борьба европейского Запада с мусульманским Востоком. Турки-сельджуки, половцы и печенеги. Алексей I и Роберт Гвискар¹⁹⁹. – Притязания

¹⁸⁶ Йоанн I Цимісхій – візантійський імператор у 969–976 рр.

¹⁸⁷ Лев VI Мудрий (866–912) – візантійський імператор у 886–912 рр.

¹⁸⁸ Фотій I (820–896) – патріарх Константинопольський у 858–867, 877–886 рр.

¹⁸⁹ Симеон I Великий (864–927) – князь Болгарії (з 893 р.), цар (з 918).

¹⁹⁰ Константин VII Порфирогенет (905–959) – візантійський імператор у 913–959 рр. (самостійно – з 945 р.).

¹⁹¹ Никифор II Фока (912–969) – візантійський імператор у 963–969 рр.

¹⁹² Лиутпранд Кремонський (922–972) – дипломат, єпископ Кремони (962–972).

¹⁹³ Святослав Ігорович (942–972) – великий князь київський (945–972).

¹⁹⁴ Василій II Болгаробійця (958–1025) – візантійський імператор у 976–1025 рр.

¹⁹⁵ Алексей I Комнін (1056/1057–1118) – візантійський імператор у 1081–1118 рр., родоначальник династії Комнінів.

¹⁹⁶ Варда Склір († 992) – візантійський полководець,

¹⁹⁷ Варда Фока Молодший († 989) – візантійський полководець.

¹⁹⁸ Володимир Святославич (бл. 960 – 1015) – великий київський князь у 978–1015 рр.

¹⁹⁹ Роберт Отвіль (Гвіскар) (1016–1085) – герцог Апулії (1059–1085), завершив завоювання норманами південної Італії, вигнавши візантійців.

Венецианской республики. Первый крестовый поход. Политика Алексея по отношению к крестоносцам. Богословское и философское движения. Иоанн²⁰⁰ и Мануил²⁰¹ Комнины. Борьба с норманнами. Генуя и Венеция. – Христианские княжества на востоке. – Богословское и философское образование. Андроник Комнин²⁰² и Ангелы. Третий²⁰³ и четвертый²⁰⁴ крестовый поход. – Усиление турок-сельджуков. – Образование второго Болгарского царства²⁰⁵. – Состояние Балканского полуострова.

VI. Очерк главнейших течений византийской литературы до XIII в.

VII. Латинская²⁰⁶ и Никейская империи²⁰⁷.

Завоевание Константинополя латинянами и последствия этого события для дальнейших судьб Византии. Образование отдельных национальных центров в провинциях. Основание Никейской империи. Латинская империя в Константинополе и ее отношение к Болгарскому царству и к Никейской империи. Причины, обусловившие перевес Никейской империи над Латинской.

VIII. Трапезундская империя²⁰⁸.

Условия образования империи в Трапезунде. – Младшая линия Комнинов. – Ее связи на Востоке. – Этнография. – Заслуги Трапезундской империи в борьбе с турецким элементом. – Иконийский²⁰⁹ и Неокесарийский султаны. – Отношение к Грузии. Трапезундские владения на север[ном] берегу Черного моря. – Торговля. Искусство.

IX. Время Палеологов.

Попытка Михаила Палеолога²¹⁰ соединить под своею властью провинции и города, находившиеся под чуждым господством. Союзы с Генуей и Венецией. Уния с Папой²¹¹. Греческие и славянские²¹²

²⁰⁰ Йоанн II Комнін (1087–1143) – візантійський імператор у 1118–1143 рр.

²⁰¹ Мануїл I Комнін (1118–1180) – візантійський імператор у 1143–1180 рр.

²⁰² Андронік I Комнін (1118–1185) – візантійський імператор у 1183–1185 рр.

²⁰³ Тривав у 1189–1192 рр.

²⁰⁴ Тривав 1202–1204 рр., завершився захопленням Константинополя.

²⁰⁵ Середньовічна Болгарська держава, що існувала у 1185–1396 рр.

²⁰⁶ Держава, яка утворилась після захоплення Константинополя у 1204 р., існувала у 1204–1261 рр.

²⁰⁷ Держава, яка утворилась внаслідок IV хрестового походу на теренах північно-західної Анатолії, існувала у 1204–1261 рр.

²⁰⁸ Держава, яка утворилась незадовго до IV хрестового походу на теренах анатолійського узбережжя Чорного моря, існувала у 1204–1461 рр.

²⁰⁹ Держава в Малій Азії, існувала у 1077–1307 рр.

²¹⁰ Михаїл Палеолог (1224/1225–1282) – нікейський (з 1259), візантійський (з 1261) імператор, родоначальник династії Палеологів.

²¹¹ Флорентійська унія 1439 р.

²¹² Так у тексті.

народности на Балканском полуострове. Борьба между сербами и болгарами из-за политического преобладания. Причины успехов османских турок в Европе. Антагонизм между столицей и провинциями, образование независимых княжеств. Завоевание Константинополя и основание Турецкой империи.

X²¹³. Общие выводы.

НВ. Покорнейше прошу не отказать свои замечания. Буду весьма благодарен за дополнения и поправки по отношению ко всей программе.

Ф. Успенский.

Константинополь. Российское Императорское посольство.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21162, арк. 1–7, автограф.

19. *Ф. Успенский – Т. Флоринському, Константинополь – Київ, серпень-вересень 1898 р.*²¹⁴

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Ю.А. Кулаковский провел у меня несколько дней, видел мое житье-бытье и передаст Вам самые непосредственные сведения.

Высылаю Вам самую свежую новость – надпись царя Самуила²¹⁵, которую я нашел во время моих занятий на озере Преспе²¹⁶.

Надпись будет издана в ближайшей книжке известий. Мне было бы приятно, если бы Вы сделали к ней филологический и палеографический²¹⁷ комментарий, который и будет присоединен, с Вашим именем. Не возбраняется, впрочем, сделать и всякие другие замечания.

В надежде, что Вы не откажете исполнить мою просьбу, и уведомите меня о сроке, какой Вам нужен для исполнения заметки, остаюсь любящий Вас

Ф. Успенский.

НВ. До опубликования особенно не следует распространять новость о находке.

Сердечное приветствие Вере Ивановне.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21174, арк. 1–2, автограф.

²¹³ Цифра поставлена рукою Ф. Успенского.

²¹⁴ Дата визначена за контекстом.

²¹⁵ Мовиться про напис болгарського царя Самуїла – перший прямо датований кириличний текст 993 р., що був виявлений у 1888 р. в с. Герман (Македонія).

²¹⁶ Озеро на кордоні Греції, Албанії та Македонії.

²¹⁷ Слова “и палеографический” написані над рядком.

20. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,**
16 вересня 1898 р.

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Позвольте просить Вас заняться надписью. К Соболевскому²¹⁸ я не желаю обращаться. Он может написать и после опубликования. Месячный срок достаточен? Мне бы хотелось к ноябрю или во всяком случае в ноябре выпустить книжку.

Какое печальное событие! Сколько горя причинила мне смерть Красносельцева²¹⁹. В понедельник прибыл, а в пятницу умер в Константинополе. Какое роковое стечение обстоятельств! Приехал не предупредив меня. Больной уже (заболел на пароходе) должен был остановиться в пантелеимоновском подворье. На другой день, когда я узнал о его приезде, было уже нельзя перевозить его в более удобное помещение. Воспаление легкого свело его в могилу. Я его очень любил и ценил.

Жду к себе профессора Антоновича. Как скоро прибудет, едем вместе в Македонию делать раскопки²²⁰.

Душевно преданный

Ф. Успенский.

16 сент[ября] 1898.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21163, арк. 1–2, автограф.

21. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,**
4 листопада 1898 р.

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

Сейчас получил Ваше письмо с приложением статьи о Самуиловой надписи²²¹. Прочитав ее, спешу немедленно написать, чтобы письмо пошло с завтрашним пароходом.

Прежде всего от души благодарю Вас за любезную готовность, с которой Вы исполнили мою просьбу. Мне будет весьма приятно присоединить к изданию надписи Вашу об ней заметку. Мои поиски за именем матери Самуила²²² не увенчались успехом. В общем только этот пункт и

²¹⁸ Соболевский, Олексій Іванович (1856–1929) – лінгвіст, палеограф, славіст, історик літератури.

²¹⁹ Красносельцев, Микола Фомич (1845–1898) – археолог, історик Церкви.

²²⁰ Візит В. Антоновича до Македонії для розкопок не відбувся.

²²¹ Мовиться про статтю: Т.Д. Флоринский, *Несколько замечаний о надписи царя Самуила*, Известия РАИК 4, вып. 1 (1899) 5–13.

²²² За Йоанном Скіліцею матір царя Самуїла звали Рипсимією.

остається невьясненим. Зато Ви прекрасно вычленили палеографические черты – и за это очень Вам благодарен. Если можно будет сделать какие изменения, Вы сделаете их сами по корректуре, но пока не думаю, чтобы изменения оказались нужными.

Надеюсь в ноябре надпись напечатать.

Приветствую с получением премии²²³. Углубляться в анализ причин, по которым присуждена Вам не полная премия, не советую. Но кто присуждал, кому поручена была книга для отзыва? – Мы уже довольно пожилы на свете и знаем как многое в сем мире условно.

Прошу передать поклон и благожелания Вере Ивановне.

Искренне преданный

Ф. Успенский.

4 ноября 1898.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21164, арк. 1–2зв., автограф.

22. **Ф. Успенский – Т. Флоринському, Одеса – Київ, 26 грудня 1898 р.**²²⁴

С лучшими пожеланиями к новому году.

Ф. и Н. Успенские.

[26 декабря 1898].

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21165, арк. 1–1зв., автограф.

23. **Ф. Успенский – Т. Флоринському, Константинополь – Київ, 5 січня 1899 р.**

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

От души приветствую с избранием в члены-корреспонденты Академии наук²²⁵ и радуюсь.

Так как надпись Самуила появится в первом выпуске 1899 г., имеющем поступить в свет в феврале, то корректура несколько запоздала. Во всяком случае на днях будет Вам выслана прямо из Софии.

²²³ У 1897 р. Т. Флоринський став лауреатом премії М.В. Ломоносова Імператорської академії наук за працю “Лекції зі слов’янського мовознавства”, що вийшли у двох частинах: Т. Флоринський, *Лекції по славянському языкознанию*, ч. 1: Юго-западные славянские языки, К. 1895, 542 с.; ч. 2: Северо-западные славянские языки, К. 1897, 722 с.

²²⁴ Текст написаний на поштової листівці, адреси відправника та одержувача, так само як дати листування, визначаються за штемпелями на першій стороні листівки, де міститься запис адреси: “Его Высочородию Тимофею Дмитриевичу Флоринскому в Университет. Киев”. На іншому боці листівки містяться два невеличкі знімки з життя Константинополя обрамлені квітами: “une rue a Stambul” та “portefa’x”. Внизу напис “Souvenir de Constantinople”. Під ним написане привітання.

²²⁵ У 1898 р., по Відділенню російської мови та вишуканої словесності.

После 15 января буду проезжать мимо Ваших мест в Петербурге, но в Киеве остановлюсь на обратном из Петербурга пути.

Приветствие Вере Ивановне.

Душевно Ваш

Ф. Успенский.

5 янв[аря] 1899.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21166, арк. 1–1зв., автограф.

24. Ф. Успенський – Т. Флоринському, Пліска – Київ, 1899 р.²²⁶

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Я нахожусь теперь на раскопках в Абобе²²⁷, где и получил Ваше письмо, за которое очень благодарен. Хотя нахожусь в обстоятельствах далеко не благоприятных для переписки, но не хочу замедлить ответом. Конечно, сюда не переслали мне Ваших статей и о новых занятиях Ваших надписью 993 года я пока не смог узнать.

Мне передавали за положительное, что на Преспе есть еще славянская надпись той же приблизительно эпохи. Я принял меры, чтобы получить с нее эстампаж. Но во всяком случае тот материал, который теперь находится у меня, может очень достаточно свидетельствовать, что элементы кириллич[еской] азбуки (т[о] е[сть] церковно-слав[янской] азбуки) известны были до Кирилла и Мефодия в этих местах. Черты, резы и знаки на камнях, на кирпиче и на черепице, несомненно, носят на себе буквы славянского алфавита (а мы имеем здесь дело с постройками дохристианскими).

На нынешний год я заканчиваю раскопки; найдена еще церковь близ дворца,²²⁸ расхищена и уничтожена до самых оснований фундамента, но сохранившая основной план церкви с 3 апсидами. Вообще находки нынешнего года касаются староболгарской поры. Несколько обломков колонн с именами *кѣстеа*, несколько обломков надписей греческих ранней эпохи, несколько букв славянских – надписей нет! Монет достаточно – ни одна не идет далее начала 10-го в., значит в 10 в. наши здания были уже разрушены! Из вещей бытовых – несколько ручных браслет. А затем все сгорело²²⁹ (пласты пепла в аршин толщиной), а несгоревшее порублено, поломано или отвезено в др[угое] место. Мраморные

²²⁶ Лист датиється за контекстом.

²²⁷ Назва міста Пліска Шуменського району Болгарії до 1925 р.

²²⁸ Далі знаходиться закреслене автором слово “очевидно”.

²²⁹ Слово виправлене, попередньо було “сожжено”.

колонны расщеплены на десятки мелких кусков! Страшную катастрофу перенесли сооружения первой болгарской столицы.

Моя жена находится теперь в Париже. Сердечный привет и благожелания Вере Ивановне.

Вы знаете, что я серьезно думал о Радченко²³⁰ как кандидате. Но почему же он, будучи на В[остоке], не позаботился о том, чтобы познакомиться со мной. На святки я поеду в Петербург, буду там решать вопрос о втором секретаре. Перепишемся еще по этому вопросу (к половине ноября я буду уже на месте).

Преданный Вам

Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21178, арк. 1–2зв., автограф.

25. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ, 12 травня 1903 р.*

Многоуважаемый Тимофей Дмитриевич.

Мне давно уже хотелось написать Вам по поводу того впечатления, какое я вынес при посещении Надежды Ивановны. Сначала я думал поговорить об этом лично в Киеве, но побывать там не удалось, а затем ежедневная суэта здесь в К[онстантино]поле легла тяжелым гнетом на старые впечатления.

Такое ли отчаянное положение у Надежды Ивановны²³¹, что она не может иметь прислуги, что по-видимому лишена необходимых вещей, лежит напр[имер] на постели покрытой ветошью не особенно чистой, питается чуть ли не сухоядением. Вам лучше известны условия, в которых она живет; по крайней мере Вы можете иметь эти сведения из первых рук: что случилось, ужели у ней нет рублей 50 в месяц на прожитие? У меня осталось такое впечатление, что она находится чуть ли не в нищете. – Мне бы очень желалось, если это нужно, помочь ей – на память о добрейшей Лизавете Тимофеевне²³², ее матери. И я бы очень был Вам обязан, если бы сказали мне, как это устроить, если это нужно. Подчеркиваю слова, чтобы показать недоумение – ужели ей ничего, или так мало осталось после родителей!

Смерть Фортинского, теперь Кирпичникова²³³ – чрезвычайно огорчила меня. Настроение весьма печальное.

²³⁰ Радченко, Костянтин Федорович (1872–1908) – славіст.

²³¹ Особа не ідентифікована.

²³² Особа не ідентифікована. Можливо, мати дружини Флоринського.

²³³ Кірпічніков, Олександр Іванович (1845–1903) – історик літератури.

Нынешним летом начинаем печатать раскопки в Абобе. Будет большое издание – сотня (или больше) карт и всяких иллюстраций. Работа очень сложная, кропотливая и потребует еще много усилий²³⁴.

Вы были в Петербурге на предварительном собрании. Напишите словечка два о впечатлениях и видах на успех съезда.

Привет и благожелания Вере Ивановне.

Душевно преданный

Ф. Успенский.

12 мая 1903 г.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21167, арк. 1–2зв., автограф.

26. **Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ, лютого 1904 р.**²³⁵

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Сегодня увидел в “Новом Времени”²³⁶ Ваш портрет и прочитал об Вашем юбилее. Мне в высшей степени приятно выразить Вам самые сердечные приветствия по случаю 25-летия прекрасной научной и общественной деятельности. Дай Бог Вам силы и настойчивости еще на многие годы!

На днях получил уведомление о съезде славистов и приглашение. Но по всей вероятности не буду на съезде. Кстати, где напечатаны протоколы предварительного съезда, я не видел еще их.

В настоящее время у меня весьма спешная работа с приготовлением к печатанию материалов по раскопкам в Абоби. Дело затянулось, но это потому, что работников мало: Шкорпил²³⁷ и я. Ну, да теперь более или менее сведено все. Исключение составляют славянские надписи, за них обещался взяться Милетич²³⁸, но с политическими хлопотами и волнениями из-за Македонии он, кажется, еще не успел ничего сделать. Приходило мне на мысль обратиться с просьбой к Вам, но боюсь обидеть Милетича. Придется подождать месяц, а потом спросить его категорически, напишет что или нет.

²³⁴ Слово “усилий” написано над закреслением “работы”. Мовиться про видання: *Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска*, Известия РАИК 10 (1905) 596 с.

²³⁵ Лист виконаний на бланку Російського археологічного інституту в Константинополі. У лівому верхньому полі надруковано: “Institute archéologique russe à Constantinople”.

²³⁶ Газета, що видавалась у Петербурзі у 1868–1917 рр.

²³⁷ Шкорпил, Карел (1859–1944) – болгарський історик та археолог, дослідник Пліски.

²³⁸ Милетич, Любомир (1863–1937) – болгарський історик, лінгвіст.

Передайте мои приветствия Вере Ивановне.
Искренне преданный

Ф. Успенский.

4 февр[аля] 1904.
[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21168, арк. 1–2зв, автограф.

27. Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,
29 квітня 1904 р.²³⁹

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Страшные, кажется, события и просвету нет. Да, по-видимому везде не ладно. Что за неприличная полемика по поводу орфографии? И какую роль играет здесь Академия? Признаюсь, я совсем огорчен. На счет славянского съезда не имел сведений, протоколов так и не получил, да теперь уж и не стоит заботиться об них.

По поводу двух дел хотелось поговорить с Вами. Сборник в честь Ламанского²⁴⁰ должен был начаться печатанием с 1 апр[еля] – я писал Гроту²⁴¹, что нуждаюсь в снисхождении, ибо на 1 апр[еля] не успею приготовить статью. Теперь вижу, что предполагается еще другой сборник – со стороны почитателей – этот сборник начинается печатанием с сентября, а самый юбилей, будто бы, состоится в начале 1905 г. – Это все в[есьма] неприятная история. Независимо от всего прочего, как можно при нашей ученой скудности печатать два сборника? Прошу Вашего мнения по этому вопросу и некоторых разъяснений. Второй вопрос вот какой. Для сборника в честь Ламанского я готовлю статью: “о древнейших знаках письма”²⁴². Это одна из глав по обработке древностей Абобы. Ставится вопрос о каменотесных знаках на древнейших постройках (за 2 т[ысячи] л[ет] до Р[ождества] Х[ристова]), о рунах, о знаках собственности у кочевых народов и о влиянии этих знаков на знаки древних алфавитов (финик[ийский], греко-славянский). Громадный материал этих

²³⁹ В листі рік не зазначений. Відновлюється за контекстом.

²⁴⁰ Мовиться про видання: *Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского, при участии их учеников, по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности*, Санкт-Петербург 1905.

²⁴¹ Грот, Костянтин Якович (1853–1934) – філолог-славіст, архівіст.

²⁴² Ф. Успенский, *О древнейших знаках письма*, Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского, при участии их учеников, по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности, Санкт-Петербург 1905, с. 321–335.

знаков в таблицах и рисунках по-видимому не оставляет сомнения, что из них м[огут] б[ыть] объяснены все знаки слав[янского] алфавита (кирилица). Васъ этот вопрос интересовал, мне бы хотелось ознакомить Вас с тем, что у меня есть, до напечатания статьи, т[о] е[сть] послать Вам статью в р[уко]п[и]си, если Вы согласны будете немножко посвятить внимания этому вопросу.

Приветствия и благожелания Вере Ивановне.

Жена моя теперь в Одессе.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

29 апр[еля 1904].

[Константинополь].

NB. Сердечные благожелания ко дню ангела!²⁴³

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21169, арк. 1–2зв., автограф.

28. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,
14 липня 1908 р.*²⁴⁴

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Хотя прошло много времени с тех пор как мы не виделись и не переписывались, но это, думаю, нисколько не влияет на изменение наших настроений и взаимных расположений. Несколько месяцев назад мне снова пришлось войти в интимность с некоторыми славянскими материалами. В Солуни предприняты были переделки в мечети Камлие (церковь св[ятого] Дмитрия)²⁴⁵, причем обнаружены были старые мозаики под слоем штукатурки и несколько фресок. Институт принял (впрочем, собств[енно] я) близкое участие в наблюдениях за отчищаемыми мозаиками, изучил их, снял фотографии, некоторые воспроизвел красками при содействии художников и в настоящее время подготовил этот новый материал к изданию. Мне нужно было встряхнуть известия о славянах VI–VII в., вдумываться в жизнь и чудеса Дмитрия Солунского и – сделать некоторые интересные выводы. Независимо от того, прекрасные мозаики, тоже относящиеся к жизни и чудесам св[ятого] Дмитрия, дали в[есьма] важный материал для истории искусства (VII-го века и самого

²⁴³ Дописане пізніше, у верхньому полі першої сторінки листа над зверненням.

²⁴⁴ Лист виконаний на бланку Російського археологічного інституту в Константинополі. У лівому верхньому полі надруковано: “Institute archéologique russe à Constantinople”.

²⁴⁵ Мовиться про храм першої чверті IV ст., збудований на місці терм, де, згідно переказів, загинув св. Дмитрій Солунський († 306); у 1493–1912 рр. – мечеть; пам’ятка всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

начала VIII-го – превосх[одные] мозаики в начале иконоборч[еского] периода!). – Большая статья²⁴⁶ появится осенью этого года.

Но не в этом предмет моего настоящего к Вам письма. В апреле-мае мне удалось, хотя и с крайними трудностями, сделать поездку в Старую Сербию, посетить Печ²⁴⁷ и поработать в м[онаст]ыре Дечаны²⁴⁸. Это чрезвычайно поучительное во всех отношениях путешествие. Где сербы в XIV в. думали основать свой центр (Москва и Сергиева Лавра), там ныне за ними охотятся как за зайцами, там их теперь не более 10–15 процентов между господствующим албанским и турецким населением. Я нашел прелесть Дечаны! Я был с художником, работал там 8 дней, сделал много фотографий и заметок. Но вот что самое важное. Стиль церкви – смесь романско-готического, несомненное влияние Италии – Венеции. Надпись о строителе-архитекторе, читающаяся над воротами, требует тщательного изучения, ее очень исковеркал Срестьякович (“История”, II. 316).

Она читается: *Фѣадѣ витачамъ братъ протомасторъ ис котора.*

Не можете ли разобраться, нет ли у Вас наблюдений на отношении Уроша III²⁴⁹ к заказу?

Как мотивируете Ваше отрицательное отношение к академич[еской] Слав[янской] Энциклопедии? – Два слова.

Преданный

Ф. Успенский.

14 июля 1908.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21170, арк. 1–2зв., автограф.

*29. Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,
19 травня 1910 р.²⁵⁰*

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Отсюда отправляется в Киев иеромонах Павел²⁵¹, бывший воспитанник Киевской д[уховной] академии, и я пользуюсь этой оказией,

²⁴⁶ Мовиться про видання: Ф.И. Успенский, *О вновь открытых мозаиках в церкви св. Дмитрия в Солуни*, Известия РАИК 14, 1 (1909) 1–61.

²⁴⁷ Місто в Косово, на північному сході Метохії.

²⁴⁸ Монастир, заснований сербським королем Стефаном Дечанським у 1327 р.; пам'ятка всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

²⁴⁹ Стефан Урош III Дечанський Неманія (бл. 1276–1331) – король Сербії у 1322–1331 рр., саме він був засновником Дечанського монастиря, проте розпис був завершений вже за його сина – Стефана Уроша IV Душана, сербського короля у 1331–1346 рр., царя сербів та греків у 1346–1355 рр.

²⁵⁰ У верхньому полі синім олівцем Т. Флоринським виконано напис: “Отв[етил] 7 июня 1910”.

²⁵¹ Особа не ідентифікована.

чтобы побеседовать с Вами. В январе-феврале текущего года я был в Петербурге и питал надежду побывать в Киеве, но случилось иначе, мне нужно было заехать в Николаев. В Петербурге виделся с Надеждой Ивановной, она бедная ослепла и находится в весьма жалком положении, хотя не жалуется и не падает духом.

Общее впечатление о наших делах вынес самое безотрадное. Мы, т[о] е[сть] русские, несмотря на крупный подъем национализма и на шум русских политических партий, отстаем везде перед инородцами. В школе средней и высшей, в прессе, в торговле, в администрации – русские имена перестают занимать первые места. Невероятное понижение умственных сил, образования и серьезности. Все идет насмарку. Что это? Ошибаюсь я или нет?

Мне конечно в высшей степени неприятно было узнать и о том, как неумело поведено было в Академии Ваше дело. Мне хотелось написать об этом сейчас же, но боялся встревожить Вас и быть причиной лишних неприятных минут. Но прошу Вас верить, что я глубоко опечален этим случаем. Владимир Ив[анович] Ламанский устарел и делается уже младенцем. О чем-нибудь серьезном с ним нельзя уже говорить.

Искренний привет и благожелания Вере Ив[ановне] и всем Вашим.
Преданный

Ф. Успенский.

19 мая 1910.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21171, арк. 1–2, автограф.

30. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,
11 жовтня 1913 р.*

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Очень благодарю Вас за присылку фотографий, которые меня сильно интересуют. В последние годы сделаны в Киеве большие приобретения по части археологии и мне хотелось составить себе об них понятие.

К сожалению, лето мне не удалось провести как следовало.

Нужно было во что бы то ни стало дать себе отдых и отправится за границу, а я никак не мог того сделать. Теперь работа идет вяло.

Видел в “Н[овом] Времени” объявление о появлении в продаже 1 т[ома] “Истории Виз[антийской] империи”²⁵², но мне еще он не доставлен.

²⁵² Ф.И. Успенский, *История Византийской империи*, т. I, Санкт-Петербург 1913, 873 с.

Сколько дадут авторских экземпляров, не могу пока сказать, так как Ефрон²⁵³, по выходе книги, становится полным хозяином предприятия.

Искренне преданный

Ф. Успенский.

11 окт[ября] 1913 г.

[Константинополь].

NB. Добрейшему Вик[ентию] Вячесл[авови]чу²⁵⁴ напишу сам.

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21172, арк. 1–2, автограф.

31. *Ф. Успенський – Т. Флоринському, Константинополь – Київ,
11 грудня 1913 р.*

Дорогой Тимофей Дмитриевич.

Сегодня зайдет ко мне Дмитрий Тимофеевич²⁵⁵ перед отъездом на побывку домой. Я обещал ему дать два-три словечка для Вас.

Мне прежде всего приходится извиниться перед друзьями, что не могу послать экземпляра первого тома истории Византии. Мне послано только два экземпляра. Веду переписку с издателем насчет авторских экземпляров и питаю надежду, что буду удовлетворен. Только тогда в состоянии буду исполнить свой долг по отношению к друзьям.

Очень бы хотелось закончить службу за границей. Но мне обещали ассигновать деньги на постройку здания и этим обещанием связали меня. Теперь кажется, что обещание забыто. Несколько связывает еще с Константинополем окончание задуманной “Истории”. Но и это приближается к концу.

Приветствия и благожелания к Новому году Вере Ивановне.

Искренне преданный

Ф. Успенский.

11 дек[абря] 1913.

[Константинополь].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 21173, арк. 1–2, автограф.

²⁵³ Ефрон, Илья Абрамович (1847–1917) – книговидавец.

²⁵⁴ Хвойка, Вікентій Вячеславович (1850–1914) – археолог.

²⁵⁵ Флоринський, Дмитро Тимофійович (1889–1938) – аташе при дипмісії в Константинополі, пізніше – у Софії (1914–1915), віце-консул у Нью-Йорку (1915–1918). Після більшовицького перевороту перебував в еміграції, а у 1920 р. повернувся до Радянської Росії, працюючи у наркоматі іноземних справ. Репресований, реабілітований посмертно.

Вячеслав Корнієнко

**ДО ІСТОРІЇ “КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ”
(листи Федора Успенського до Олександра Лашкевича)**

В українському культурному середовищі поява на початку 1880-х рр. у Києві щомісячного журналу “Київська старовина” стала справді унікальним видавничим проектом того часу, своєрідним науковим центром, в якому досліджувались та висвітлювались найрізноманітніші питання з історії, археології, етнографії краю, публікувались архівні матеріали. Тому справедливо дослідники називають “Київську старовину” оригінальним та унікальним явищем української культури часів Російської імперії, особливо з огляду на кількість опублікованого на її сторінках матеріалу та його тематичного розмаїття¹. Звичайно ж, різноманітність тематики журналу обумовлювалась стараннями його видавців, особливо відзначився на цій ниві в період становлення періодика історик та громадський діяч Олександр Степанович Лашкевич (1842–1889). Часи його редагування “Київської Старовини” – 1888–1889 рр. були високо оцінені вже сучасниками, які зазначали, що саме завдяки Лашкевичу видання розширилось до значного видавничого проекту². Олександр Степанович дійсно докладав чимало зусиль та власних коштів, аби видання мало успіх та широкий суспільний резонанс. Тому він намагався залучити до співпраці якомога більше вчених, які б друкувалися на сторінках “Київської старовини”³. Саме це прагнення і спонукало Лашкевича звернутися до професора Новоросійського університету Федора Успенського з пропозицією підготувати для журналу статтю.

Зміст епістол та форма звернення дозволяє припустити, що обидва вчені не були знайомі раніше особисто, їх епістолярні контакти почались саме зі звернення Лашкевича десь на межі 1888–1889 рр. і мали суто діловий характер, стосуючись питання публікації статей на сторінках “Київської старовини”.

Справедливості заради варто наголосити, що це не була перша публікація Успенського в цьому журналі, адже така з’явилась ще 1885 р. – це була його промова в Одеському слов’янському благодійному товаристві

¹ Докл. див.: О.П. Негодченко, *Журнал “Киевская старина” (1882–1906) як оригінальне та унікальне явище української культури*, Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету 21 (2007) 352–358.

² *Александр Степанович Лашкевич (некролог)*, КС 27 (1889, октябрь, ноябрь, декабрь) 489.

³ *Ibid.*, с. 488–489.

6 квітня того ж року⁴. Проте промова Ф. Успенського кілька разів перевидавалась⁵, тому вірогідніше, що була просто передрукована з видання слов'янського благодійного товариства або з якогось іншого одеського періодика, тож спеціально для “Київської старовини” не готувалась. Можливо, Успенський навіть не читав коректуру, адже в назві статті його ініціали вказані неправильно. Тому більш доцільним буде віднести початок співпраці Федора Івановича з “Київською старовиною” саме до 1889 р., коли він почав готувати для видання статтю про візантійські володіння на північному узбережжі Чорного моря. Питанням підготовки до друку цієї статті присвячені три епістоли Успенського до Лашкевича.

З тексту першої довідуємось, що Успенський прийняв пропозицію Лашкевича підготувати статтю для видання, про що він і повідомляє, оговорюючи умови своєї праці. Дві наступні епістоли стосуються питань коректури статті Успенського, яка невдовзі була опублікована у 25 томі “Київської старовини”⁶.

Стаття Успенського отримала резонанс у науковому середовищі, особливо через те, що зачепила іншого візантиніста – В. Васильєвського, чий висновок стосовно часу будівництва фортеці Саркел були піддані аргументованій критиці⁷. Вчений у “Журналі Міністерства народної освіти” опублікував полемічну статтю-відповідь на “закиди” Успенського стосовно часу побудови фортеці⁸. Безперечно, ця обставина сприяла зростанню інтересу вченої громадськості до “Київської старовини”, стаття в якій розпалила пристрасті довкола питання часу побудови хозарської столиці. Тим більше, що полеміка надалі набувала обертів, і Федір Іванович обрав за “поле битви” знову ж таки “Київську старовину”, маючи намір надрукувати статтю-відповідь на замітку Васильєвського. Про це говорить в четвертому листі до Лашкевича, де Успенський пропонує надіслати свою статтю до збірника. З його листа до Тимофія Флоринського (від 8 листопада 1889 р.⁹) дізнаємося, що Лашкевич позитивно поставився до

⁴ Ф. Успенский, *На память тысячеклетней годовщины славянских просветителей (Речь проф. новорос. у-та Ф.М. Успенского в одесском славянском благотворительном обществе 6 апреля 1885 г.)*, КС 12 (1885, май) 107–126.

⁵ Докл. див.: В.Н. Бенешевич, *Федор Иванович Успенский*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского 1845–1928, Ленинград 1929, с. 5–6.

⁶ Ф. Успенский, *Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX и X вв.*, КС 25 (1889, апрель, май, июнь) 253–294.

⁷ *Ibid.*, с. 292–294.

⁸ В.Г. Васильевский, *О построении крепости Саркела (Полемическая заметка)*, ЖМНП 265 (1889, октябрь) 273–289.

⁹ Див. публікацію у цій збірці.

такої публікації, сповістивши про своє позитивне рішення буквально за кілька днів до смерті.

Віддаючи перевагу “Київській старовині”, Успенський певною мірою підстрахувався, адже відповідь готував і до “Журналу Міністерства народної освіти”, проте там, як писав Успенський у листі до Флоринського від 15 листопада 1889 р.¹⁰, його стаття-відповідь мала пройти “рецензування” Васильєвського. Не маючи впевненості у друзі своєї статті, Успенський і подумав про “Київську старовину” як про періодик, вільний від зобов’язань перед Васильєвським, тому точно був упевнений у тому, що замітка буде надрукована. В цьому він не помилився – наприкінці 1889 р. вона побачила світ¹¹, одночасно з некрологом Лашкевича, зі смертю якого припинилась співпраця Успенського з київським періодиком – у подальшому на сторінках журналу статей він не друкував.

Отже, чотири листи, що публікуються нижче, розкривають цікавий епізод стосунків Успенського з редакцією “Київської старовини”, додають декілька штрихів як до біографії їх адресата та кореспондента, так і до історії самого періодичного видання.

Три листи Ф. Успенського до О. Лашкевича, що стосуються видання статті про візантійські володіння у північному Причорномор’ї, зберігаються у фонді “Листування” (ф. III) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, лист щодо публікації відповіді В. Васильєвському – у фонді “Архів “Київської старовини” (ф. 112) тієї ж установи. Листи публікуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. **Ф. Успенський – О. Лашкевичу, Одеса – Київ, 24 січня 1889 р.**

Милостивый Государь Александр Степанович.

С удовольствием соглашаюсь на указанных¹² Вами условиях предоставить мою статью “Византийские владения на северном берегу Черного моря в 9 и 10 вв.”¹³ в распоряжение Редакции журнала “Киевская

¹⁰ Див. публікацію у цій збірці.

¹¹ Ф. Успенский, *Ответ на полемическую заметку В.Г. Васильевского*, КС 27 (1889, октябрь, ноябрь, декабрь) 604–631. Варто зазначити, що в “Журналі Міністерства народної освіти” замітка Успенського таки була надрукована у грудні 1889 р.: Ф. Успенский, *О миражах, открытых В.Г. Васильевским (Ответ на статью о построении крепости Саркела)*, ЖМНП 266 (1889, декабрь) 550–555. Проте тут її “супроводжувала” замітка-відповідь В. Васильєвського: В.Г. Васильевский, *Ответ на статью Ф.И. Успенского*, ЖМНП 266 (1889, декабрь) 555–557.

¹² Слово виправлене з “указанным”.

¹³ Мовиться про видання: Ф. Успенский, *Византийские владения...*

Старина”¹⁴. Мне остается заняться ею еще несколько вечеров, затем немедленно пошлю ее Вам.

Надеюсь, Вы не найдете затруднительным дать мне 50 оттисков и из них хотя половину в обертке. Было бы желательным также самому просмотреть последнюю корректуру. Так как расстояние между Киевом и Одессой небольшое, то полагаю и в этом не встречу с Вашей стороны препятствий.

С совершенным почтением честь имею быть Вашим покорным слугой

Ф. Успенский.

24 янв[аря] 1889.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 9510, арк. 1–1зв., автограф.

2. Ф. Успенський – О. Лашкевичу, Одеса – Київ, 21 лютого 1889 р.

Милостивый Государь Александр Степанович.

Препровождая при сем рисунок к моей статье¹⁵, позволю себе сделать к нему замечания. Главное в нем, конечно, путь движения Сатурна. Фигура среди созвездия Водолея в левой руке имеет распушенный плат, с правой – рог изобилия. Так как рисунок я считаю необходимым при статье, то в случае каких-либо затруднений к помещению его прошу заблаговременно уведомить меня. Впрочем, не ожидаю, чтобы встретились трудности при исполнении его.

С совершенным к Вам почтением честь имею быть

Ф. Успенский.

21 февр[аля 18]89 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 9511, арк. 1–1зв., автограф.

3. Ф. Успенський – О. Лашкевичу, Одеса – Київ, 10 квітня 1889 р.

Милостивый Государь Александр Степанович.

Заказная бандероль с корректурой опоздает на один день против этого письма, так как сегодня, на 2 день пасхи, заказных отправлений на

¹⁴ Щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал, що виходив у Києві протягом 1882–1906 рр.

¹⁵ Мовиться про малюнок “Положення Сатурна між зірками (в сузір’ї Водолея) у 903–905 рр.” до статті Ф. Успенського (Ф. Успенский, *Византийские владения...*).

почте не принимают. Статья набрана вообще хорошо, и мне пришлось сделать немного исправлений.

Покорнейше прошу Вас, кроме обещанного от Редакции количества экземпляров, сделать еще 50 оттисков на мой счет в обложке. Очень буду обязан, если благоволите послать мне в апреле оттиски, а равно и гонорар, так как в начале мая предполагаю выехать из Одессы на север.

Ваш покорнейший слуга

Ф. Успенский.

10 апреля 1889 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 9753, арк. 1–1зв., автограф.

4. *Ф. Успенський – О. Лашкевичу, Одеса – Київ, 18 жовтня 1889 р.*

18 окт[ября] 1889¹⁶.

[Одесса].

Милостивый Государь Александр Осипович.

В окт[ябрьской] книжке "Журнала Минист[ерства] народного просвещения" появилась полемическая заметка¹⁷ на мою статью "Византийские владения на сев[ерном] берегу Черного моря", напечатанную в "Киевской старине", в майской книжке. Не желая оставлять эту заметку без ответа, я прежде всего подумал о "Киевской старине", как органе, в котором мне с большим удобством можно будет ответить¹⁸ на статью Ж[урнала] м[инистерства] н[ародного] просвещения. Так как я намерен держаться спокойного тона научной критики, то надеюсь, что Вы не встретите препятствий к помещению моего ответа. Будьте любезны известить меня: не позже какого числа ноября я должен прислать рукопись, чтобы Вы могли напечатать ее в декабрьской книжке. Предполагаю, что в ноябрьскую книжку я никак уже не успею попасть.

Примите уверение в совершенном к Вам почтении и преданности

Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. 112, спр. 262, арк. 1–1зв., автограф

¹⁶ У верхньому полі листа олівцем зазначено: "Исполнено".

¹⁷ Мовиться про видання: В.Г. Васильевский, *О построении крепости Саркела...*

¹⁸ Мовиться про видання: Ф. Успенский, *Ответ на полемическую заметку...*

З ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА УСПЕНЬСЬКОГО З КИЇВСЬКИМИ АРХЕОЛОГАМИ (Володимиром Антоновичем та Вікентієм Хвойкою)

Діяльність Російського археологічного інституту в Константинополі в історіографії традиційно пов'язується з християнськими старожитностями, передусім візантійськими, адже початковим напрямом його діяльності, згідно уставу, були саме візантологічні студії¹. Проте з часом, у процесі роботи установи, Успенський дійшов висновку про необхідність розширення діяльності Інституту як у плані географічному (Балканський півострів), так і в плані хронологічному (доісторичні пам'ятки), тож у 1911 р. при Інституті було організоване окреме відділення доісторичних старожитностей².

Певну роль у цьому процесі зіграв відомий київський археолог та музейник Вікентій В'ячеславович Хвойка (1850–1914), який з цього приводу мав листування з директором Інституту Федором Івановичем Успенським (1845–1928), а також особисто відвідав Константинополь у 1911 р. під час організованого Успенським з'їзду вчених Болгарії, Сербії та Росії.

Але з питаннями дослідження доісторичних пам'яток Балканського півострова Успенський зіткнувся набагато раніше, ніж зміг організувати окреме відділення з їх вивчення, що засвідчує листування Успенського з іншим відомим київським археологом та музейником Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем (1834–1908). Оскільки згадані листи дозволяють певною мірою з'ясувати питання організаційної діяльності Успенського щодо вивчення доісторичних старожитностей Російським археологічним інститутом у Константинополі та залучення до вирішення цих питань київських археологів, вважаю за доцільне опублікувати листи на сторінках цього видання.

Мені вже доводилося зазначати, що попри чималу бібліографію праць, присвячених життю та науковій діяльності Володимира Антоновича, біографія його висвітлена далеко не повністю, в ній існує чимало “білих плям”; деякі з них вдається ліквідувати завдяки зверненню до архівних

¹ *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1895 г.*, Известия РАИК 1 (1896) 24–39.

² *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1911 г.*, Известия РАИК 16 (1912) 366–371.

матеріалів³. Те саме буде справедливим і щодо Федора Успенського, адже питання його контактів з українськими колегами мало цікавило і цікавить російських дослідників, у яких зберігається основний об'єм архіву вченого⁴. Причиною цього, окрім суб'єктивних факторів, є незначний обсяг джерельної бази, представлений подекуди одним або кількома листами, в той час як дослідниками зазвичай беруться до уваги більші за обсягом корпуси листування. У нашому випадку наявний тільки один лист Успенського до Антоновича, проте його дослідження дозволяє відкрити цікаві епізоди з життя обох вчених.

Обставини знайомства Успенського та Антоновича лишаються поки невизначеними, але достеменно відомо, що їх життєві шляхи перетнулися на VI Археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р.⁵ Утім, зв'язки Антоновича з Одеським товариством історії та старожитностей, членом якого був як В. Антонович⁶, так і Ф. Успенський⁷, розпочалися набагато раніше⁸. Тож не виключено, що Успенський та Антонович були знайомі перед 1884 р., а їх участь у з'їзді тільки поглибила його.

Під час підготовки до VI Археологічного з'їзду Антонович здійснив дві експедиційні поїздки, під час яких досліджував пам'ятки узбережжя Дністра⁹, за результатами їх він підготував реферат: "Про скельні печери в басейні Дністра"¹⁰. Також Антоновичем був прочитаний реферат більш загального характеру "Про засоби посилення археологічних колекцій в університетських музеях"¹¹. На той час Антонович вже мав вагомий досвід археологічних досліджень, який поглиблювався з часом,

³ В. Корнієнко, *З листування Никодима Кондакова з Володимиром Антоновичем*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна 4: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) (2014) 126.

⁴ Е.Ю. Басаргіна, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 45–61.

⁵ *Список членов VI Археологического съезда*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), Том 1, О. 1886, с. LIII, LXI.

⁶ *Летопись общества с 14-го ноября 1874 года по 14-го ноября 1877 года*, Записки ООИД 10 (1877) 367.

⁷ *Летопись общества с 14 ноября 1877 года по 14 ноября 1878 года*, Записки ООИД 11 (1879) 437.

⁸ Е. Оксман, *В.Б. Антонович і Одеське "Общество истории и древностей"*, Записки історико-філологічного відділу ВУАН 21–22 (1929) XXIX–XXXI; В.М. Хмарський, *Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи*, Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. 5 (2000) 253–255.

⁹ Докладніше див.: В. Корнієнко, *Op. cit.*, с. 131–132.

¹⁰ *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде, по отделениям*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXIV.

¹¹ *Ibid.*, с. LXIII.

що відмічається в його біографічних нотатках¹². Тому не дивно, що Успенський, як директор Російського археологічного інституту в Константинополі і як людина, що не дуже обізнана в доісторичній археології, згадав про цього відомого вченого, чийм об'єктом наукових пошуків були і питання дослідження доісторичних пам'яток, коли постало питання про вивчення могильника у Пателі (Македонія). Цей могильник епохи переходу від бронзи до раннього залізного віку був відкритий випадково у 1897 р., коли прокладалася залізниця з Фесалонік до Бітолі. Про це відкриття могильника оповідає у своїх спогадах П. Мілюков, коли він, подорожуючи Балканами, отримав від робітника артефакти з могильника¹³:

“Мій наступний етап з Салонік вів, по болгаро-грецькому етнічному кордону, вгору від долини Вардара до Водени, багатої водоспадами, і звідти, повз озеро Острово і напігрецьку Флорину (болг. “Лерін”) до столиці віялету Бітоль [...] На шляху, на станції Острово, я зробив знахідку, що відволікла мене від етнічних розшуків. Залізничний майстер приніс декілька бронзових речей, знайдених в осипу під час нівелювання рівня для залізничної колії. Під час виїмки ґрунту було виявлено багато кам'яних плит, правильно обтесаних. Достатньо було поглянути на форму бронзової застіжки між речами, аби впізнати в ній “очкову” фібулу, а у плитах – залишки поховань у кам'яних ящиках. Відповідно, тут відкритий був випадково некрополь першого кам'яного віку, який датується 1300–800 років до Р.Х. Я згадав споріднені знахідки в Гласінце, – і моя археологічна пристрасть розгорілась. Не можна було ігнорувати таку знахідку, потрібно було копати. По поверненні до Константинополя я прагнув переконатися в цьому Успенського. Але він був зовсім незнайомий з археологією, бачив у моїй фібулі римську (!) знахідку, довго чинив опір – і, нарешті, поступився, здобувши султанське “іраде” для розкопок.”¹⁴

Виявлення цього могильника викликало неабияке зацікавлення Успенського, влітку 1898 р. рішення про проведення розкопок було прийняте і невдовзі він отримав всі необхідні для цього дозволи. Проте розкопки проводилися не Антоновичем, як того прагнув Успенський, а П. Мілюковим, згодом, у 1899 р., за участю Б. Фармаковського та О. Васильєва¹⁵. Усі матеріали розкопок, фотографії та щоденники були передані Мілюкову

¹² Див., напр. праці В. Козловської, В. Ляскоронського, В. Завитневича, Г. Павлуцького у збірці статей: *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, у 3-х т., т. 2, К. 1997.

¹³ Мілюков, Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, історик та публіцист, міністр іноземних справ Тимчасового уряду.

¹⁴ П. Мілюков, *Воспоминания*, т. 1, ч. 5: *Годы скитаний (1895–1905)*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.krotov.info/lib_sec/13_m/il/yukov_03.htm.

¹⁵ А.С. Шофман, *История античной Македонии* [Електронний ресурс], режим доступу: http://annals.xlegio.ru/greece/makedon/mk1_1.htm#_ftnref12.

для складання звіту, проте ним цього зроблено не було, а 1917 р. ці матеріали були конфісковані більшовиками та зникли¹⁶. Тож цінний матеріал з давньої історії Македонії було втрачено. Можливо, якби Антонович таки пристав на пропозицію Успенського, матеріал могильника в Пателі був би введений до наукового обігу. Проте з якихось причин Володимир Боніфатійович не взяв участі у дослідженнях. Тим не менше, означений лист додає декілька нових штрихів до біографії вченого, засвідчуючи високий авторитет Антоновича як археолога.

Зіштовхнувшись з питанням виявлення низки пам'яток на теренах Балканського півострова, в тому числі й згаданих вище, Успенський дійшов висновку про необхідність внесення змін до статуту Російського археологічного інституту в Константинополі, аби означений регіон також був включений до сфери наукових зацікавлень установи. Це рішення було інспіроване та живилось також ініціативою болгарських та сербських вчених, воно тривалий час обговорювалось у листуванні між Успенським та директором Народного археологічного музею в Белграді М. Васічем¹⁷. У результаті перемовин сербський та болгарський уряди погодились на виділення субсидій для археологічних досліджень, тож у лютому 1911 р. Інститут ініціював з'їзд представників вченої громадськості Болгарії, Сербії та Росії для організаційного оформлення відділення Інституту та вироблення програми подальших досліджень. Саме з підготовкою цього з'їзду пов'язаний лист завідувача київським Музеєм мистецтва та старожитностей Вікентія Хвойки, чернетка якого і публікується в цій статті.

Про час та обставини знайомства Успенського та Хвойки даних наразі немає. Вірогідно, це сталося за посередництва Антоновича, з яким Хвойка співробітничав з 1890-х рр. і який значно вплинув на становлення дослідницької методи Вікентія В'ячеславовича¹⁸. Зважаючи на наявність епістолярних контактів між Антоновичем та Успенським, не виключено, що коли постало питання його залучення до досліджень пам'яток археології на Балканському півострові (лист від 18 липня 1898 р.), не маючи змоги зайнятись цим питанням особисто, Антонович і порекомендував іншого перспективного київського дослідника – Хвойку. Тоді, як вже зазначалось, дослідженням могильника у Пателі зайнялись інші археологи, проте у подальшому, коли активізувались розмови про відкриття

¹⁶ Е.Ю. Басаргина, *Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 71.

¹⁷ *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1911 г.*, с. 366–3367.

¹⁸ Див.: В.А. Колесникова, *Сторінки життя Вікентія Хвойки*, К. 2008, с. 16–18.

відділення первісної археології при Інституті, Успенський повернувся до рекомендацій Антоновича та запросив Хвойку до співпраці. На той час він вже був авторитетним археологом, що засвідчує, наприклад, його листування з головою Археологічної комісії О. Бобринським, відносно нещодавно опубліковане¹⁹. Тому не виключено, що Хвойка отримав рекомендацію для участі в з'їзді у Константинополі від того ж Бобринського. Подальші дослідження та введення до наукового обігу інших листів Хвойки дозволять більш чітко з'ясувати це питання. Невеликим внеском до цієї роботи стане публікація у цій збірці чернетки листа відомого київського археолога.

Листи, що публікуються нижче, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; лист Успенського до Антоновича – у фонді листування (ф. III), чернетка листа Хвойки до Успенського – в особистому фонді Хвойки (ф. 153). Епістоли друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. **Ф. Успенський – В. Антоновичу**, *Константинополь – Київ, 18 липня 1898 р.*

[Константинополь].

18 июля 1898.

Глубокоуважаемый Владимир Бонифатиевич.

От души благодарю Вас за любезное письмо, которым Вы лишь на несколько дней предупредили мое обращение к Вам по тому же самому поводу. Я только что возвратился из экскурсии по Македонии, где пробыл полтора месяца и где видел много интересных вещей.

Между прочим случай навел меня на довольно обширный материал для нашей совместной деятельности. При проведении железнодорожного пути от Салоник²⁰ к Битоле (Монастырь)²¹ землекопами обнаружен был целый некрополь бронзового века²²; так как полотно прошло через этот некрополь, то некоторые могилы были раскрыты, некоторые обнаружены, часть найденных вещей куплена мной на месте. Это глиняные

¹⁹ Див.: Г.О. Станіцина, *Листування В.В. Хвойки з графом О.О. Бобринським, яке зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України*, Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України, Тематичний збірник наукових праць (до 160-річчя від дня народження), К. 2010, с. 8–29.

²⁰ Фесалоніки – одне зі стародавніх та найбільших міст у Греції.

²¹ Бітола (або Манастир) – адміністративний центр у південно-західній частині сучасної Македонії.

²² Мовиться про могильник біля с. Пателі періоду бронзи та раннього заліза.

изделия с архаическим орнаментом и без оного, и бронзовые вещи (между прочим спиральные фибулы).

Имея в виду научное значение вопроса о бронзовом веке на Балк[анском] полуострове, а также в виду ясно определившегося места раскопок и сложности предстоящей работы в смысле техническом, я бы находил полезным не пропускать представившегося случая и провести раскопки здесь в сент[ябре] и октябре нынешнего года. В этом смысле сделано представление со стороны посольства турецкому правительству.

Мне бы в высшей степени приятно было повести это дело под Вашим руководством, а потому покорнейше прошу Вас сделать необходимые распоряжения для получения заграничного отпуска. Прошу уведомить, считаете ли необходимым, чтобы Институт со своей стороны писал в министерство о необходимости Вашей командировки.

Что касается раскопок в Болгарии, этот вопрос пока не затрагивался. Но так как раскопки в Болгарии не такое трудное предприятие, как в Турции, то об этом мы успеем поговорить лично. О дальнейшем ходе дела буду писать.

Преданный Вам и благодарный за память

Ф. Успенский.

IP ЦНБУВ, ф. III, од. зб. 47254, арк. 1–2зв., автограф.

2. В. Хвойка – Ф. Успенському, Київ – Константинополь, січень 1911 р.²³

На полученное Ваше письмо с приглашением меня приехать в Константинополь для участия в²⁴ выработке плана²⁵ предполагаемых раскопок доисторической археологии, к которым желательно приступить весною настоящего года, имею честь уведомить Вас, глубокоуважаемый Фед[ор] Ив[анович], что я²⁶ с большим удовольствием готов исполнить Ваше приглашение и приехать в конце февраля или в марте в Константинополь. На²⁷ поездку²⁸ отпуск будет мною получен. Но в виду того, что для означенной поездки потребуются мне заграничный паспорт и некоторые другие приготовления, то позволю себе покорнейше просить Вас

²³ Чернетка не датована, час написання визначений за контекстом.

²⁴ Дописане над рядком.

²⁵ Далі знаходиться закреслене “раскопок в области”.

²⁶ Слова “что я” написані над рядком.

²⁷ Спочатку речення продовжувало попереднє, але В. Хвойка поставив крапку та виправив маленьку літеру “н” на велику “Н”. Далі знаходиться закреслене “что” у рядку та “которую” над рядком.

²⁸ Дописано над рядком.

заблаговременно²⁹ уведомить меня, когда мое присутствие³⁰ желательно Вам³¹ в Константинополе³².

Прошу принять уверения в моем глубоком уважении и преданности

*В. Хвойка*³³.

ІР НБУВ, ф. 153, од. зб. 94, арк. 1–1зв., автограф, чернетка.

²⁹ Далі знаходиться закреслене “еще”.

³⁰ Слова “мое присутствие” написані над рядком.

³¹ Далі знаходиться закреслене “мое у Вас”.

³² Далі знаходиться закреслене “мое присутствие”.

³³ Підпис В. Хвойки.

Олександр Музичко

ВНЕСОК Ф. УСПЕНЬСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ ВІЗАНТОЛОГІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Наприкінці травня 1945 р. в Одеському державному університеті імені І. Мечникова відбулася виставка на честь 100-річчя з дня народження Ф. Успенського. Третє відділення цієї виставки мало назву “Ф.І. Успенський та його школа. Одеський, Константинопольський, Ленінградський періоди” (питанню школи виставка загалом приділила велику увагу, адже 2 та 4 відділи були присвячені В. Васильєвському та його школі та візантиністам, які не належали до цих двох шкіл)¹. Хоча ми і не маємо відомостей про зміст цієї експозиції, факт є знаковим, адже теза про школу Ф. Успенського не отримала подальшого розвитку в історіографії², очевидно, передусім внаслідок часто зауваженої історіографами важкості однозначної дефініції цього поняття. Більш дивно, що у затінку наукової праці професора залишилась його педагогічна діяльність і ширше – вплив на молодь. Щоправда, деякі історіографи візантинознавства цілком усвідомлювали загальне велике значення праці Ф. Успенського в Одесі. Г. Курбатов зазначав: “В 1874–1894 гг. Успенский занимал кафедру в Одесском (Новороссийском) университете, сыграв там немалую роль в развитии византиноведческих исследований и византийской археологии”³.

Завданням нашого нарису є конкретизація питання про педагогічно-комунікаційний вплив Ф. Успенського на одеське наукове середовище, передусім університетське, з’ясування проблеми його “Одеської школи”. Одеський етап життя Ф. Успенського тривав з листопада 1874 р. по 20 серпня 1894 р. На засіданні історико-філологічного факультету 9 березня 1874 р. декан М. Смирнов доповів про дві можливі кандидатури, з якими вже були контакти з цього приводу, на кафедру загальної історії

¹ ВВ I (XXVI) (1947) 372.

² Б.Т. Горянов, *Ф.И. Успенский и его значение в византиноведении: (К столетию со дня рождения: 1845 – 7 февраля – 1945 г.)*, ВВ I (XXVI) (1947) 29–108. Ф.О. Самойлов *Наукова та педагогічна спадщина Ф.І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті*, *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи*, Х. 1995, с. 340–345; С.И. Лиман, С.Б. Сорочан, *Византия в трудах историков Новороссийского (Одесского) университета (середина 60-х – первая половина 80-х гг. XIX в.)*, Дриновський збірник, Х.: Софія 2009, т. 3, с. 308–326; Л.В. Матвеева, *Византинист Фёдор Успенский (1845–1928)*, К. 2013, 242 с. (показово, що у цій праці серед світлин наприкінці книги немає жодної світлини когось з учнів Ф.І. Успенського).

³ Г.Л. Курбатов, *История Византии (Историография)*, Ленинград 1975, с. 113.

Новоросійського університету (далі – НУ): Ф. Успенського та І. Луцицького. Але відрекомендував як більш прийнятну кандидатуру першого з огляду на його візантинознавчі та славістичні зацікавлення, адже історією Франції (основна тема іншого кандидата) на той момент займався стипендіат Є. Козубський. Факультет одногolosно підтримав думку декана. Вступна лекція Ф. Успенського про значення історії Візантії відбулася 15 листопада 1874 р.⁴

Основою викладацької діяльності професора була його активна наукова діяльність. Загалом в одеський період Ф. Успенський опублікував 59 наукових праць (не враховуючи відгуки на роботи студентів та колег на засіданнях НУ, але враховуючи науково-популярні статті, зокрема на основі промов). З них 24 було опубліковано в одеських виданнях (“Записках” НУ, “Летописи” Історико-філологічного товариства при НУ, “Записках” Одеського товариства історії і старожитностей та ін.); 27 – у російських, майже виключно у петербурзьких, передусім “Журнале министерства народного просвещения”; 2 – у “Киевской старине”; 6 – у виданнях за межами Російської імперії (Париж, Афіни, Німеччина). З них значну кількість становили археографічні публікації та рецензії.

В Одесі Ф. Успенський відхилився від магістральних тем своїх досліджень (візантиністика та славістика), адже на початку 1880-х років велику увагу присвятив дослідженню джерел дипломатичної історії Московського царства кінця XVI ст., взаємин з Річчю Посполитою, Папським престолом, опрацьовував цю тему у 1883 р. у Московському архіві іноземних справ. Цей сюжет більше пасував би його колезі з кафедри історії Росії О. Маркевичу – спеціалісту з історії Московського царства. Але загалом для одеського наукового середовища ця проблематика була нетипова. Поки що немає підстав пояснити це відхилення нічим іншим, як творчим ентузіазмом та енергією молодого дослідника.

Результати своїх камеральних досліджень Ф. Успенський апробував у низці осередків: НУ, де він посів кафедру загальної історії історико-філологічного факультету, Одеському товаристві історії та старожитностей (далі – ОТИС), Одеському слов'янському благодійному товаристві Святих Кирила та Мефодія та Історико-філологічному товаристві при НУ, провідним засновником якого він був у 1889 р. Попри не університетський статус ОТИС, з огляду на провідну участь у ньому університетських викладачів, проведення засідань саме у стінах НУ, обидва згаданих товариства історичного профілю, були фактично елементами історичного

⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2564, арк. 78–79.

циклу в НУ. Попри зовсім не однакову тривалість перебування, член ОТІС з 4 грудня 1878 р. Ф. Успенський надрукував на сторінках його “Записок” до 1894 р. лише одну статтю, а натомість на засіданнях Історико-філологічного товариства виголосив у 1890–1894 роках 9 доповідей. Причиною цього був ентузіазм вченого, який бачив у фактично своєму дітищі реалізацію візантинозначного потенціалу, якого все ж таки бракувало ОТІС, орієнтованому передусім на дуже різну тематику, при цьому значною мірою на античну та російсько-імперську добу. В Одесі особливо яскраво відбилася бажання науковця виступати з місією популяризатора. Серед прочитаних ним публічних лекцій: “Схожість та розбіжність в історії розвитку Заходу та Сходу Європи”, “Завоювання латинянами Константинополя” та ін.

Але головна праця науковця, безумовно, була зосереджена в НУ, де його ентузіазм підживлювався спілкуванням з колегами, що дуже близько стояли до його зацікавлень – В. Григоровичем (який так само, як і він, поєднував славистику та візантиністику) та П. Бруном. Показово, що обом Ф. Успенський присвятив розлогі некрологи.

У процесі діяльності візантиніста в НУ досить промальовуються два періоди – до початку 1880-х років та після. Першим прочитаним ним курсом в НУ був обов’язковий курс для студентів всіх відділень 3 та 4 курсів, присвячений історії середньовічної Європи від початку Римської імперії до Карла Великого. У 1874–1875 рр. він прочитав спецкурс “Візантія та хрестові походи” (1 година на тиждень). У цей же період він читав курси з давнього періоду російської та південнослов’янської історії у зв’язку з візантійською, середньовічну історію (доба утворення нових держав) для студентів 3 та 4 курсів (по дві години на тиждень). Але друга половина 1870-х рр. була заповнена підготовкою до захисту докторської дисертації, самим процесом захисту, частими науковими відрядженнями.

Водорозділом стала середина 1879 р. 7 травня 1879 р. Рада НУ обрала Ф. Успенського екстраординарним професором (19 голосів за, але 2 професори проголосували проти). 20 вересня 1879 р. 23 професори Ради обрали Ф. Успенського одноголосно ординарним професором. Таким чином, він отримав право брати участь у засіданнях Ради НУ. Власне, протоколи Ради, разом з іншими документами, свідчать про зростання загальної активності професора у стінах закладу, а також є цінним джерелом для дослідження педагогічного, а опосередковано і громадсько-політичного світогляду Ф. Успенського.

Під час засідання Ради 19 травня 1882 року обговорювалося питання про покарання низці студентів, які наважилися надіслати відкритого листа

ректорів С. Ярошенку з закликом піти у відставку⁵. Ф. Успенський подав окрему думку, в якій висловився проти винесення рішення (фактично – покарання), без рішення інспекції та суду, аби уникнути “рокових помилок”. Проте, голосування відбулося. Візантиніст був одним з 3 професорів (разом з О. Трачевським та Ю. Клименком), які голосували проти звільнення з НУ 7 студентів, проти 15 професорів, які проголосували за вигнання. Того ж року професор голосував за кандидатуру відомого ліберального історика В. Семевського на посаду професора НУ. Але і тут програв. Але найбільш показовою є думка Ф. Успенського, що він висловив під час головування за нові правила для студентів під час засідання Ради 23 жовтня 1880 р. Він різко розкритикував нові правила за повну перевагу влади інспектора над авторитетом професорів. Він обстоював права студентів на власні гуртки, взяв участь у виробленні нових правил для бібліотеки, що полегшували заняття студентів. Наскільки це було актуальне питання свідчить досвід відомого археолога, випускника НУ Б. Фармаковського. Після того як він працював у 1895 р. у бібліотеці Петербурга, він писав батькам: “Заведующий библиотекой теперь уехал на некоторое время и оставил мне ключи, так что работать там мне можно когда угодно и сколько угодно. Какая разница с варварством Одессы! В Одессе, где я состою стипендиатом, чтобы устроиться в библиотеку, понадобилось бы подавать тысячу прошений и чуть ли не министру!”⁶

Таким чином, у своїх спогадах 1920 р. Ф. Успенський не кривив душою, коли фактично повторив свої думки 1880 р. про правила для студентів та критикував статут 1884 р. Ф. Успенського важко назвати лібералом враховуючи всю його спадщину, зокрема, і опубліковані нижче листи. Але згадані виступи та інші джерела дають підстави говорити, що він належав до групи “лівих” професорів, навіть близьких до найбільш лівого з них, економіста О. Поснікова. Фактично ж це були консервативні ліберали. Саме у цьому середовищі протікало побутове життя професора в Одесі. Разом з дружиною він відвідував квартиру професора-ідеаліста М. Грота, де велися філософські бесіди, квартиру педагога В. Фармаковського, де зустрічав на той момент починаючу співачку А. Нежданову, дружив з О. Ковалевським, І. Мечниковим та ін.

У 1880-х – першій половині 1890-х років урізноманітнілася та розширилася викладацька активність Ф. Успенського. 21 жовтня 1882 р. Рада

⁵ *Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета 1882 года*, О. s.a, с. 143, 146.

⁶ Т.И. Фармаковская, *Борис Владимирович Фармаковский*, К. 1988, с. 62.

НУ затвердила рішення історико-філологічного факультету про дозвіл Ф. Успенському вести практичні заняття зі студентами з давньої та середньої історії, для чого додати йому 2 години на тиждень та дозволити користуватися кімнатою, в якій можна було б зібрати необхідні для практичних занять довідкові книги, джерела та посібники⁷. Таким чином, Ф. Успенський продовжив традицію практичних занять у НУ, закладену щодо загальної історії професором О. Брікнером. Щодо кімнати, то таким чином, саме Ф. Успенського слід вважати ініціатором одного з перших в українських університетах історико-філологічного кабінету, що офіційно був затверджений у масштабах всього факультету Радою НУ у 1887 р. Загальне тижневе навантаження професора складало у ці роки 6 годин. У 1880-х – 1890-х роках професор вів зі студентами практичні заняття з курсу Римська історія (імператорський період) (по суботах), з Історії Греції, середньої історії (з X до XIV ст.) (вівторки та четверги по 1 годині), практичні вправи з вивчення джерел Мерovingської доби (1 год. на тиждень по четвергах), Тацит “Germania”, порівняльний історичний коментар: принципат, рід та община, станові відносини, землеволодіння. Заняття полягали у читанні студентами рефератів та опрацюванні та аналізі джерел, наприклад, творів Фукидіда та Плутарха, варварських правд, візантійських нарративних джерел.

Єдиний докладний опис цих занять залишив вже згаданий на початку А. Готалов-Готліб – їх учасник з 1886 р. (рік його вступу на факультет). На той момент уродженець Бесарабії 1866 року мав інші прізвище, ім'я та віросповідання – лютеранин Артур Генріхович Готліб. Після прийняття православ'я він став Артемом Григоровичем Готаловим-Готлібом. А. Готалов-Готліб згадував ще про один додатковий, тісно пов'язаний з практичними, вид занять в Ф. Успенського – колоквіуми наприкінці семестру, на яких він обговорював зі студентами вузлові теми. Вінцем науково-педагогічної творчості Ф. Успенського та чудовою історичною школою для студентів мемуарист вважав практичні заняття професора з історії середньовіччя. Про вимогливість професора під час проведення цих занять писав і інший студент М. Попруженко.

Однак, вочевидь, головна навчальна вага належала лекціям. Окрім згаданого курсу, який він читав до 1889 р., він викладав курси з царського та республіканського періодів Риму; Середні віки західноєвропейських країн, доводячи хронологічно їх до Реформації; Історію Давньої Греції;

⁷ *Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета 1883 года*, О. s.a, с. 273.

Найдавніший період російської та південно-слов'янської історії у зв'язку з вивченням Візантії (курс 1881 р.), Слов'янські старожитності; Історію південних слов'ян до турецького завоювання, Історію південно-західних слов'ян, а також спеціальні курси: Росія та Візантія у IX та X ст.; Візантійська історіографія IX та X ст. (читав цей курс восени 1888 р. М. Попруженко згадував і про 1890 р., але актові матеріали не містять інформації про це); Візантія у період іконоборців (для старших семестрів історичного відділення); Історія Болгарії (курс 1885 року, про який відомо зі спогадів М. Попруженка. Можливо, що йдеться про частину загального курсу). Таким чином, Ф. Успенський був першим викладачем НУ, який прочитав у цьому університеті спеціально історіографічний курс (тобто такий, у назві якого містилося слово “історіографія”, до того ж присвячений не розвитку знань та дослідження якоїсь галузі історії (тобто проблемна історіографія), а саме розвитку історичної думки у певній країні, у певний період).

Але головне новаторство Ф. Успенського як лектора полягало у запровадженні курсів з історії Візантії. Його загальна позиція, про необхідність включення історії Візантії як рівноправної частини світової історії відповідала подібним тенденціям “відновлення”, “включення”, інших галузей, наприклад, щодо історії Галичини, історії Великого князівства Литовського у загальний курс російської історії, що найвиразніше обстоювали у Петербурзі професор М. Устрялов, а у Києві – київська історико-юридична школа (школа істориків західноруського права), один з яскравих представників якої Ф. Леонтович працював у НУ на кафедрі історії російського права одночасно з Ф. Успенським. Ф. Леонтович один з перших наголошував і на необхідності порівняльного аналізу південнослов'янської історії права та історії права Київської Русі, як культурно споріднених (відома його “задружна теорія”, докторська дисертація, присвячена Далматинському праву). Можна твердити, що Ф. Успенський матеріалізував ці заклики у загально-історичній галузі. Очевидно і те, що бажання Ф. Успенського надати Візантійській імперії позитивного іміджу, “обілити” її перед Заходом, цілком відповідало імперським амбіціям Російської імперії, яка мислила себе як спадкоємець Візантії, особливо у малоазійській, східній, політиці. З цього боку, позитивіст Ф. Успенський, хоча і був таким з огляду на його поваги до історії-факту, не зовсім відповідав критеріям суворой безсторонності та науковості, як і його вчитель В. Ламанський. Втім, така дихотомія була ознакою майже всіх позитивістів.

Про популярність Ф. Успенського та його відкритість до студентів свідчить видання 3 літографованих курсів його одеських лекцій з історії Греції та середньовіччя (їх зміст доволі докладно переданий А. Готаловим-Готлібом). Їх достовірність була завірена самим професором. Більшість професорів негативно ставилася до таких видань, вважаючи, що це спровокує студентів не відвідувати лекції. Цікаво, що ці лекції згодом, як свідчить один з опублікованих (№ 101) нижче листів Ф. Успенського до М. Попруженка, він використовував у процесі роботи над своїми капітальними науковими працями.

Збереглися 4 відгуки студентів Ф. Успенського про його лекторську майстерність. Найбільш розлогий з них належить А. Готалову-Готлібу. Він підкреслював такі риси професора, як вміння пояснювати складні проблеми, виокремлювати суттєве, почуття міри, вимогливість, самостійність думок. Лекції він не читав, а промовляв за заготовленим ним планом, залучаючи слухачів до обговорення.

З вдячністю, як корисні для себе, згадував про лекції Ф. Успенського один з його перших слухачів у 1874–1876 рр., у подальшому відомий культуролог Д. Овсяніко-Куліковський⁸. Про те, що лекції Ф. Успенського були завжди ретельно продумані та струнко викладені, згадував М. Попруженко⁹. З цього позитивного ряду дещо випадає більш сувора характеристика з боку А. Левитського, одного з останніх слухачів Ф. Успенського. Визнаючи, що на факультеті найбільше студентам давали лекції з історії Греції та Риму Ф. Успенського, він водночас зазначав надзвичайну сухість професора як людини, що неохоче читав ці лекції як візантиніст. Єдиний з професорів він вимагав прочитати додаткову літературу, але те, що Ф. Успенський вимагав реферувати та показувати її йому наприкінці семестру мемуарист інтерпретував як акт недовіри до студентів¹⁰.

Проте, ще одне важливе джерело для вивчення педагогічних поглядів Ф. Успенського, відгуки на медальні роботи студентів, не “працюють” на образ дуже суворого та “сухого” викладача. Рецензуючи у 1882 р. дві студентські роботи на одну і ту саму тему про політико-мемуарний трактат історика Ліутпранда Кремонського, він звертав увагу передусім на переваги роботи і, що показово, визнавши одну з робіт слабкіше за іншу, все ж таки попросив у факультету надати обом авторам золоту медаль.

⁸ Д.Н. Овсяніко-Куліковський, *Литературно-критические работы*, т. II, Москва 1989, с. 384.

⁹ М.Г. Попруженко, *Сорокалетие ученой деятельности академика Федора Ивановича Успенского*, О. 1912, с. 7–8.

¹⁰ *Новороссийский университет в воспоминаниях современников*, сост. Ф.А. Самойлов, О. 1999, с. 42.

Незважаючи на недоліки, автор слабкішої роботи викликав у нього захват своїм вмінням “осягати сутність явищ, не обмежуючись формою”¹¹. Так само м’яко поставився він у середині 1890-х років до робіт 3 авторів, що писали про Геродотову Скіфію: автори 2 найсильніших робіт отримали золоті медалі, але й автор не досить сильної роботи – срібну¹². Таким чином, професор був зосереджений на бажанні заохотити студентів до навчання та наукової роботи. Про довіру до студентів, на нашу думку, свідчить залучення деяких з них до важливої бібліографічної роботи: у 1879 р. студент передостаннього курсу Р. Заузе склав іменний покажчик до докторської дисертації професора.

М. Попруженко згадував про ще один вид роботи Ф. Успенського зі студентами – приватні зустрічі з вузьким колом студентів на професорській квартирі, надання їм можливості користуватися своєю бібліотекою. Такі *privatissima* були традиційними для більшості професорів. Зокрема, важливе значення ці зустрічі мали для становлення школи В. Антоновича у Києві.

Як позитивіст, Ф. Успенський розумів велике значення географічного чинника в історичному процесі. З цим пов’язано його прагнення посилити географічну складову у процесі викладання історикам. У жовтні-листопаді 1882 р. у доповідній записці він запропонував запросити прочитати на історико-філологічному факультеті лекції з географії географу професорові О. Клосовському.

У лютому 1883 р. комісія у складі Ф. Успенського та 4 інших професорів оприлюднила проект заснування окремої кафедри географії, на якій мали викладатися історична географія та етнографія. Однак, слабким місцем проекту було те, що кафедра мала не належати ані до фізико-математичного, ані до історико-філологічного факультету, що було інфраструктурно незручно, хоча і стверджувало розуміння географії як інтегральної, міждисциплінарної галузі. На це справедливо звернув увагу професор-славіст О. Кочубинський, який наполягав на тому, що кафедра має існувати в межах історико-філологічного факультету. Саме його думка перемогла на засіданні Ради та у міністерстві освіти. Проте, з огляду на кадровий голод, ідея так і не була реалізована в жодному варіанті. У березні 1885 р. “єдиним фронтом” з М. Гротом Ф. Успенський виступив за вдосконалення системи практичних занять та написання контрольних робіт, що було схвалено факультетом.

¹¹ *Протоколи засідань Ради Імператорського Новоросійського університету 1882 года*, О. s.a., с. 183–184.

¹² *Записки НУ* 66 (1895) 11–16.

Ф. Успенський мав шанси отримати більший вплив на розвиток факультету. У березні 1881 р. він та Н. Кондаков попросили звільнити їх від участі у голосуванні на посаду декана історико-філологічного факультету. Проте, факультет відмовився задовольнити їх прохання. Результат Ф. Успенського був непоганим (3 – за, 3 – проти), але не дав йому можливості очолити факультет, від чого б він відмовився. І все ж, 30 квітня 1894 р. у зв'язку з хворобою декана І. Некрасова, Ф. Успенського призначено деканом. Однак, вже 20 серпня він був переміщений на посаду директора Російського Археологічного інституту у Константинополі.

З наявних досліджень складається враження, що на цьому одеська епопея Ф. Успенського завершилася. Насправді, це не зовсім так у кількох аспектах. По-перше, візантиніст підтримував постійний і різноманітний зв'язок з Одесою, листувався з її науковим колом. Можна твердити, що Одеса була одним з найважливіших інфраструктурних підрозділів Російського Археологічного інституту в Константинополі. Історик регулярно відвідував Одесу, останній раз у 1919 р. По-друге, значну частину 1915 р. (з перервами, коли він перебував у Петрограді, організовуючи туди свій переїзд) він прожив в Одесі. 12 січня та 6 жовтня 1915 р. він взяв участь у засіданнях ОТІС¹³. На другому з цих засідань його запросили головувати. У 32 томі “Записок” товариства було після тривалої перерви видано його статтю¹⁴. По-третє, у 1920-х роках він продовжив зв'язки з одеськими істориками, переважно тими, яким він вже не викладав та з якими не був особисто знайомий (за виключенням Б. Варнеке та А. Готалова-Готліба), в рамках роботи Русько-візантійської комісії. По-четверте, Одеса була чи не головним центром пошанування науковця та дослідження його творчості. У 1911 р. його обрали почесним членом Історико-філологічного товариства при НУ, 12 січня 1915 р. – почесним членом ОТІС.

В одному з текстів 1920-х років Ф. Успенський досить оптимістично відгукнувся про умови своєї праці в Одесі: “В семидесятые и восьмидесятые годы приглядывающийся к русской университетской жизни не может не отметить особенного оживления и подъема на Филологическом Факультете некоторых университетов”¹⁵. Однак мало того, що історико-філологічний факультет був найменшим, на що звертав увагу у

¹³ *Записки ООИД* 32 (1915) 199–228.

¹⁴ Ф.И. Успенский, *Первые страницы Русской летописи и византийские переходные сказания*, *Записки ООИД* 32 (1915) 199–228.

¹⁵ Ф.И. Успенский, *Памяти Никодима Павловича Кондакова. Некролог*, *Известия Академии наук СССР*, VI серия, 1926, т. 20, в. 9, с. 568.

спогадах, і колега Ф. Успенського В. Істрін¹⁶, і студент А. Готалов-Готліб, так ще й багато сучасників візантиніста нарікали на торгівельний, бездуховний, характер Одеси як міста, що не сприяло розвитку тут науки та вищої, особливо, не-практичної, освіти. В цьому сенсі покажемо є уривок з листа С. Платонова до М. Дьяконова від січня 1891 р.: “Мысль о переезде в Одессу не представляется мне особым благом. Это значит – променять “чужой” университет на “дурной” за ничтожную прибавку. Кондаков с отвращением говорит об одесских слушателях. Вы думаете о них немногим, кажется, лучше. Возможность переезда в Петербург не увеличивается, а возможность приезда уменьшается. От Москвы тоже далеко. Правда, будет возможность общения с живыми людьми-историками (Успенским, Афанасьевым), но эти люди, кажется, любят ссориться”¹⁷.

У текстах Ф. Успенського можемо побачити відлуння цих настроїв/образу, та й те, не явне, лише у спогадах про В. Григоровича. Натомість, він приєднався до хору тих, хто нарікав на нечисельність студентів-істориків та філологів: “Жизнь моя сложилась впоследствии так, что приходилось постоянно иметь дело с молодыми людьми. Правда, 20-летняя практика в Одесском университете не могла дать в этом отношении обширных наблюдений, так как аудитория моя в провинциальном университете на филологическом факультете не была многочисленна”¹⁸. Цій думці прямо суперечить свідчення колеги Ф. Успенського, професора кафедри російської історії НУ О. Маркевича, який писав, що під керівництвом знаного своєю вимогливістю професора, яку він не знизив навіть після змін у викладанні всесвітньої історії після прийняття статуту 1884 р., навчається проте багато студентів¹⁹. Питання чисельності є умовним, втім, очевидно, що загалом за 20 років викладання Ф. Успенського в Одесі через його аудиторію пройшли сотні студентів.

Кого ж них можна вважати учнями візантиніста? Процес визначення кола учнів Ф. Успенського почався насамперед у 1911 р. у контексті відзначення 40-річчя його науково-педагогічної діяльності. На початку листопада 1911 р. в Одесі відбулося урочисте засідання Історико-філологічного товариства. Вченого привітали листами чи телеграмами Історико-філологічне

¹⁶ *Новороссийский университет в воспоминаниях современников...*, с. 149.

¹⁷ *Академик С.Ф. Платонов: Переписка с историками: В 2 т.*, отв. ред. С.О. Шмидт; Институт славяноведения, т. I: Письма С.Ф. Платонова, 1883–1930, сост. В.Г. Бухерт, Москва 2003, с. 32.

¹⁸ Ф.И. Успенский, *Воспоминания*, Дела и дни 1 (1920) 172.

¹⁹ А.И. Маркевич, *Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки*, О. 1890, с. 201.

товариство, історико-філологічний факультет НУ, ОТІС, Публічна бібліотека. Учасники засідання, яких у газетному повідомленні було названо групою учнів ювіляра, надіслали Ф. Успенському телеграму такого змісту: “Храня благодарное воспоминание о вас, как о своем учителе, шлем ко дню знаменательного юбилея сердечные пожелания здоровья на многие годы. Андреев, Вырлан, Гамов, Заборовский, Попруженко, Рапопорт, Ступпа, Тарасовский”²⁰. Актові джерела дозволяють ідентифікувати цих осіб як справді студентів історико-філологічного факультету НУ різних років.

Більш повне уявлення про коло одеських учнів та послідовників Ф. Успенського мало надати видання спеціально йому присвяченого 21 тому “Летописи” Історико-філологічного товариства при НУ. Проте, у звіті за 1913 р. голова товариства зазначив, що видання затримується до березня 1914 р. з огляду на велику кількість статей, що надійшла до редакції. Але у 1914 р. видання анонсувалося вже на 1915 р.²¹ Через воєнні та революційні умови, на жаль, видання так і не побачило світ. “Пам’ятником” цьому виданню залишилася лише його мізерна частина – промова М. Попруженка. Пошук слідів макету, який, напевно, існував, є важливим археографічним завданням.

Маємо лише одне виразне міркування про коло одеських учнів Ф. Успенського, або про його педагогічний вплив. Щоправда, воно має радше автобіографічний, джерелознавчий, ніж історіографічний характер. Йдеться про думку А. Готалова-Готліба, написану в контексті ювілейних подій 1945 року: “слушатели Ф.И. по Одесскому университету пошли по различным направлениям: Б. Фармаковский стал выдающимся археологом, Мендес сделался солидным специалистом в области классической филологии, Айналов и Редин приобрели известность как искусствоведы, Рефабек специализировался в области истории императорского Рима, и т.д., но все они считали своим учителем Ф.И., о котором сохраняли благодарную память”²². Невідомо, чи з провини автора, чи редактора, Мендес став “Мендесом”, а Режабек (чи Ржежабек) “Рефабеком”.

Йдучи за логікою А. Готалова-Готліба, слід згадати про тих осіб, які були слухачами курсів Ф. Успенського, а в подальшому здобули відомість у різних видах діяльності, зокрема, як історики. За хронологією, першою

²⁰ *Чествование 40-летия ученой деятельности академика Ф.И. Успенского*, Одесский листок, 1911, 4 ноября.

²¹ *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1913 г.*, с. 323; *Отчет... за 1915 г.*, с. 334.

²² А.Г. Готалов-Готлиб, *Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель*, ВВ 1 (1947) 117.

когортою відомих слухачів (тобто першого десятиліття викладання професора в НУ) були одеський педагог, інспектор НУ П. Борзаковський, культуролог, почесний член Санкт-Петербурзької АН, професор НУ, Д. Овсяніко-Куліковський, етнограф та археолог В. Ястребов, кримський історик Ф. Лашков, філолог, член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН, Є. Будде, професор НУ, славіст М. Попруженко; історик, приват-доцент НУ та професор Ніжинського історико-філологічного інституту Ф. Режабек; видатні мистецтвознавці, історики, археологи, професори М. Мандес, Д. Айналов, Є. Редін, Б. Фармаковський; популярний одеський педагог та один з керівників українського національного руху в Одесі Д. Сигаревич; вже неодноразово згаданий історик та педагог А. Готалов-Готліб; видатний літературознавець Ю. Айхенвальд; політичний діяч В. Пурішкевич; професор Харківського університету, член-кореспондент Петроградської АН С. Кульбакін; історики, педагоги, громадські діячі, Л. та І. Смоленські (сини засновника українського національного руху в Одесі Л. Смоленського).

Для адекватного розуміння історіографічної ситуації слід, передусім, відокремити від учнів слухачів. Бо учнем може вважатися лише людина, що безпосередньо продовжила діяльність вчителя, перебувала з ним у тісних особистих та наукових контактах впродовж та після навчання. Деякі автори висувають на перший план критерій взаємовизнання статусу учень-вчитель, що є бажаним, але часто не досяжним для встановлення з огляду на лапідарність джерел. У наведеній вище цитаті зі статті-спогадів А. Готалова-Готліба відчувається бажання поєднати поняття слухач-учень, хоча мемуарист обережно уникнув згадки про названих ним осіб як учнів Ф. Успенського, але, водночас, наголосив, що вони продовжили зацікавлення свого вчителя, тобто “претендували” на статус учнів. З опублікованих нижче листів 1911 р. до М. Попруженка (№№ 82–84) впливає, що професор обережно ставився до цих понять. Це відчувається у тому, що низку осіб, що висловили йому свій пієтет як учні під час відзначення ювілею у 1911 р. в Одесі, він слово учні взяв у лапки. До того ж помітно, що він не пам’ятав цих осіб. З іншого боку, він вже без лапок згадав як про учнів про тих осіб (Готліб, Знойко, Брун, Айхенвальд), з якими він підтримував стосунки. Хоча це не вказано чітко, можна зрозуміти, що йшлося про підтримання стосунків після від’їзду візантиніста з Одеси. У тексті листів вже без жодних характеристик Ф. Успенський згадав про видатного археолога Б. Фармаковського і менш відомих О. Вирлана, О. Дімітріу, Ф. Режабека, Д. Терновського. Як свідчить весь комплекс джерел, справді, саме ці особи разом з М. Попруженком

(див. про це нижче) на різних етапах діяльності Ф. Успенського, хоча і в різній ступені, були його “ближнім колом”, а деякі з них – учнями в абсолютному розумінні.

На статус учня могли претендувати особи, що виконували під керівництвом Ф. Успенського реферати та залікові твори, але, з огляду на нормативність та низовий рівень цих студій, у такому разі поняття учень виглядає радше символічно, хоча і не зовсім безпідставно. У звіті про свої практичні заняття 1882 р. професор зазначав найбільш успішні з них: Мойсея Бруна “Південноіталійська політика Оттонів”, Сергія Бракенгеймера “Про П. т. Гізо Історія цивілізації у Франції”, Василя Блохина “Стани у Франкській державі по Делону і Ф. де Куланжу”, Володимира Лесевицького “Італійський міський устрій”. Впродовж першого півріччя 1882–1883 року С. Бракенгеймер та В. Блохин надали і більш розлогі роботи: відповідно “Боротьба аристократії та демократії в Афінах” та “Фрідріх I Барбароса”²³. У першій половині 1883 р. були виконані такі реферати: С. Бракенгеймер “Боротьба в Афінах після Іппарха”, В. Блохин “Справа при Леньяно”, М. Брун “Про колонат”, І. Виноградов “Четвертий хрестовий похід”, В. Подольський “Доба Перікла”, М. Хаджиколі “Про родовий побут в Аттиці”. Г. Галабутський “Нормани та англосакси у Великобританії”²⁴.

Нами встановлено низку фактів написання в Ф. Успенського залікових робіт, що отримали його схвальні відгуки, але ступінь реальної участі Ф. Успенського у написанні цих робіт встановити неможливо: Еразм Люткевич “Історико-етнографічне вивчення руського чорноморського узбережжя у VIII, IX та X ст.”; Зігфريد Ашкеназі – залікову роботу “Військовий устрій Візантії від III до VII ст.”. Авторами кандидатських дисертацій були Франц Режабек “Ліутпранд Кремонський та його посольство до Константинополя”; ще один чеський студент НУ Ярослав Гейдук – “Спроба вступу до історії “Празького” повстання 1618 р.”; Даниїл Стадніков “Зміна династій Каролінгів у Франції Капетингами”; Микола Петровський “Монашеські ідеали у домонгольський період”; А. Готліб “Римська община до 493 р.”; Костянтин Грінчевський “Аналіз питання про розвиток класів суспільства та станів на Русі у домонгольський період за давніми пам’ятниками у зв’язку з розвитком княжої влади”; Олександр Абрамович “Останні Меровінги та Каролінги. Перехід королівської влади”.

Ще одним щаблем співробітництва було написання низкою студентів робіт на здобуття медалі – традиційний вид заохочення студентів в

²³ ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 1 (1882), арк. 3.

²⁴ ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 6 (1883), арк. 2.

університетах. У 1876 р. Гаврило Басюлов отримав золоту медаль за роботу про політику Костянтина Великого щодо християнства. У 1882 р. золоті медалі за вже згадану вище роботу про твір Ліутпранда Кремонського отримали Віктор Сосняков та Моїсей Брун. Уривок з роботи М. Бруна про вплив Візантії на Південну Італію у IX та X ст. був опублікований у 37 томі “Записок” НУ. Таким чином, це був перший випадок публікації роботи студента у цьому виданні. 1891 Б. Фармаковський отримав золоту медаль за роботу “Культура Іспанії у період Римської імперії”. У 1892 р. А. Готліб отримав золоту медаль за роботу “Про військовий устрій Візантійської імперії”. У 1894 р. на основі своїх залікових робіт на одну і ту саму тему “Відомості Геродота про Скіфів та їх територію” подали медальні роботи Максиміліан Фот, Мстислав Фармаковський (брат Б. Фармаковського) та Леван Галаджев. Двоє перших отримали золоті медалі, а Л. Галаджев – срібну. Абраам Нейфельд за роботу “По кодексах Феодора та Юстиніана вивчити статті про землеволодіння та селянський стан” отримав срібну медаль.

Але найбільші підстави на те, аби вважатися учнями Ф. Успенського мали його “аспіранти” (стипендіати, залишені при кафедрі для підготовки до професорського звання). Зазначимо, що в історіографії є тенденція звужувати коло учнів певного дослідника саме до його дисертантів. Першим “аспірантським проектом” Ф. Успенського в Одесі міг стати Євген Іванович Козубський, який “залишився йому у спадок” від попередніх викладачів кафедри. Як вже було згадано, орієнтувався він на історію Франції. Ф. Успенський давав відгуки про його заняття і напевно керував ними короткий час. Проте, Є. Козубський залишив Одесу, а разом з тим – і високу науку (втім, він таки зробив вдалу кар’єру педагога, історика та етнографа, але у Дагестані та з дагестанської тематики).

Першим та єдиним завершеним одеським аспірантським “проектом” Ф. Успенського став уродженець Богемії, вихованець миколаївської гімназії, Франц В’ячеславович Режабек (1856–1920), студент НУ у 1879–1884 роках²⁵. У 1885–1887 рр. він перебував у статусі професорського стипендіата НУ. Джерела чітко свідчать про різноманітний вплив Ф. Успенського на його зростання. За пропозицією Ф. Успенського та О. Трачевського, у 1886 р. Рада історико-філологічного факультету НУ одногосно вирішила ще на рік продовжити закордонне наукове відрядження Ф. Режабека. Професори зазначали, що знають його як людину вкрай

²⁵ Д. Гордієнко, *Професор Франц В’ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис*, Ніжинська старовина 2(5) (2006) 3–14.

ретельну, цілковито занурену в наукове знання, безумовно здатну до роботи, але дуже бідну матеріально. Вони ухвалили рішення про надання Ф. Режабеку стипендії – єдиного джерела його існування²⁶. У 1887 р. Ф. Режабек успішно склав магістерський іспит і здобув наукову ступінь магістра загальної історії²⁷. З огляду на схвальну оцінку професорів закономірно, що восени 1888 р. чеського історика обрали приват-доцентом кафедри загальної історії НУ. З осені 1888 р. він почав читати по дві лекції на тиждень з історії Риму в імператорський період, в осінньому півріччі 1891 р. – вів спецкурс “Римська епіграфіка періоду Антонинів”. У 1891 р. Ф. Режабек уклав покажчик імен та виразів для майже чотирьохсот сторінкової книги Ф. Успенського “Очерки по истории византийской образованности”. 24 лютого 1889 р. Ф. Режабека обрано дійсним членом Історико-Філологічного товариства при НУ. На сторінках другого тому “Летописи” товариства у 1892 р. були надруковані перші його праці – огляди нових праць візантиністів В. Васильєвського та П. Безобразова²⁸.

Перший період викладання Ф. Режабека в НУ, що не відзначався значною насиченістю, завершився у 1893 р., коли він отримав двохрічне відрадження. У пошуках документів для написання магістерської роботи з військової історії античних часів він відвідав Прагу та Берлін. Після повернення до Одеси він поділився своїми враженнями від відвіданих у Празькому університеті семінарів з давньої історії, а під час засідання ІФТ 31 жовтня 1895 р. фактично презентував свою роботу у доповіді “К истории маркоманских войн”. У 1895 р. він видав в Одесі першу в історіографії роботу на цю тему, яку у наступному році захистив як дисертацію²⁹. Спількування Ф. Режабека з Ф. Успенським тривало і надалі, незважаючи на від’їзд вченого з Одеси³⁰.

Всі шанси стати суто візантинознавчим “аспірантським проектом” Ф. Успенського мав Олексій Костянтинівич Дімітріу (1857–1925). Син священика, уродженець Бесарабії, О. Дімітріу поступив у 1885 р. в НУ, маючи досвід вчителювання у селі. Після завершення навчання у 1890 р. він також вчителював. У листопаді 1890 р. обраний членом Історико-філологічного

²⁶ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2548, арк. 87.

²⁷ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2549, арк. 6.

²⁸ Ф.Р. Рец. на: Васильевский В.Г. Обзорение трудов по византийской истории. СПб., 1890; Безобразов П.В. Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл. М., 1890, Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете 2 (1892) 65–96.

²⁹ Ф.В. Режабек, *Маркоманские войны*, О. 1895, 223 с.

³⁰ СЛБРАН, ф. 116, оп. 2, спр. 307, 15 арк.

товариства при НУ. З 1 січня 1892 по 1 березня 1894 р. його залишили стипендіатом при кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету НУ. В цей період він розвинув великий дослідницький темп. Дві його візантинознавчі праці (одна у галузі дипломатики, інша – історіографії (про творчість Прокопія Кесарійського)³¹ не залишились непоміченими як сучасниками (зокрема, видатним німецьким візантиністом К. Крумбахером) та подальшими спеціалістами³². На початку 1894 р. О. Димітріу складав магістерські іспити Ф. Успенському. Однак, стався неординарний випадок – під час іспиту йому стало погано. Іспит був перерваний і з незрозумілих поки що причин так і не був повторений. О. Димітріу зробив вдалу кар’єру педагога у середніх навчальних закладах, але у науку так і не повернувся.

З 1 березня 1894 р. по 1 січня 1896 р. в “аспірантурі” при кафедрі перебував Дмитро Олексійович Терновський (син священника, народився у 1870 р. у Таврійській губернії, випускник Феодосійської гімназії. В НУ навчався у 1887–1891 р.). У 1893 р. він став членом Історико-філологічного товариства при НУ. Але він обрав кар’єру інспектора навчальних закладів.

Є обмаль подібних педагогічних фактів, які б прямо свідчили про вплив Ф. Успенського на М. Мандеса, Б. Фармаковського, Д. Айналлова, Є. Редіна, М. Попруженка в їх студентські роки. Головними їх вчителями в роки навчання в НУ були Н. Кондаков, Е. фон Штерн, О. Кірпічніков, О. Кочубинський, Л. Воеводський. Зокрема, М. Попруженко став автором рідкісного досягнення – отримав дві золоті медалі за дві студентські роботи: у 1885 р. “Географічні назви у Гомера” під керівництвом Л. Воеводського та у 1888 р. – “Слов’янська Мінея 1096 р. як пам’ятник місцевої мови”, у О. Кочубинського. Втім, очевидно, що кожен з них не уникнув завдання підготовки реферату на семінарах в Ф. Успенського. Про це, зокрема, свідчить той промовистий факт, що одна з двох перших опублікованих статей М. Попруженка висвітлювала значення Ш. Дюканжа у розвитку медієвістики та візантиністики³³.

³¹ А. Димитриу, *К вопросу о договорах русских с греками*, ВВ 2 (1895) 531–550 (див. переклад.: А.К. Димитриу, *К вопросу о договорах русских с греками*, Византийская цивилизация в освещении российских ученых: в 2 т., сост.: П.И. Жаворонков, Москва 1999, т. 1: 1894–1927, с. 112–131); А.К. Димитриу, *К вопросу о Historia Arcana*, Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете, т. IV, Визант. отд. II. Исследования, О. 1894, с. 258–301.

³² В.М. Московкин, *Забывтый деятель народного образования курской и Воронежской губерний А.К. Димитриу*, Научные ведомости Белгородского государственного национального исследовательского университета, Серия История. Политология. Экономика. Информатика. № 21 (192), 2014, вып. 32, с. 101–105.

³³ *Филологические записки* 6 (1888).

Проте, життя складніше за будь-які схеми. Найбільш показовими для ілюстрації ширшого впливу Ф. Успенського на починаючих вчених, зокрема, після того як вони залишили студентську лаву, є 4 випадки. Перший з них пов'язаний з постаттю Миколи Дмитровича Знойка (1862 – ?), сина священника Бесарабської губернії, випускника Ніжинського інституту, випускника істфаку НУ 1886 р. Як і багато хто з слухачів Ф. Успенського він обрав кар'єру шкільного вчителя (іспит на звання вчителя в нього приймав саме Ф. Успенський). Проте, історичні студії не залишив. У жовтні 1889 р. обраний членом Історико-філологічного товариства при НУ. Передусім набув відомості як автор праць з історії освітніх закладів, історіографічних хрестоматій з історії давнини, античності та середньовіччя для середніх шкіл³⁴. У сучасній історіографії навчальні посібники М. Знойка оцінюються позитивно³⁵. Але головним внеском М. Знойка у науку стали дві його статті у авторитетному часописі “Журнал Министерства народного просвещения”, присвячені взаєминам Візантії та Київської Русі³⁶. Обидві праці рясніють посиланнями на праці Ф. Успенського. Є в них згадка і про працю О. Дімітріу. Напевно, саме в контексті підготовки цих праць відбувалися контакти між професором та його колишнім студентом, про яке Ф. Успенський згадав у 1911 р. На праці М. Знойка та О. Дімітріу Ф. Успенський посилався у своїй фундаментальній історії Візантійської імперії.

Другий випадок співпраці Ф. Успенського зі своїм колишнім студентом вже після завершення ним навчання в НУ надає біографія Б. Фармаковського. У 1898 р., незважаючи на відсутність у молодого археолога ступеня магістра, Ф. Успенський запросив його на посаду вченого секретаря Російського Археологічного інституту у Константинополі, Цю посаду

³⁴ Н. Знойко, *Исторический очерк Ришельевской гимназии за период времени от 1881 по 1892 год*, О. 1893; *Последние дни Западной Римской империи. Сб-к статей по истории средних веков*, вып. 1, сост. Н. Знойко, О. 1901; Н. Знойко, *Систематический курс древней истории: курс 4 класса мужских гимназий и прогимназий*, О. 1891; *Аравия и арабы: Магомет, его жизнь и учение: Сб. ст. по истории сред. веков*, сост. Николай Знойко, преп. Ришельев. гимназии, О. 1901; *Краткое руководство по новой истории*, сост. Н. Знойко, О. 1913, издание 7-е; *Краткий курс всеобщей истории*, сост. применительно к прогр. гор. уч-щ Николай Знойко, 6-е изд., О. 1915.

³⁵ Д.А. Волошин, *Падение Римской империи в исторической мысли Германии и Франции XIX–XX вв.*, дис. канд. ист. наук, Армавир 2006, 07.00.09. Историография, источниковедение и методы исторического исследования [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.disserscat.com/content/padenie-rimskoi-imperii-v-istoricheskoi-mysli-germanii-i-frantsii-xix-xx-vv>.

³⁶ Н.Д. Знойко, *О посольстве Калокира*, ЖМНП 8 (1907, апрель) 229–273; Н.Д. Знойко, *О походах Святослава на Восток*, ЖМНП 18 (1908, декабрь) 258–300.

Б. Фармаковський займав від березня 1898 р. до березня 1901 р. Хоча, як свідчать листи Б. Фармаковського, взаємини між ним та головою інституту не були безхмарними, він же зазначав, що згодом професор почав ставитись до нього “абсолютно як до колеги, а не до підлеглого”³⁷. У 1902 р. Б. Фармаковський захистив в одеській альма-матер магістерську дисертацію з античного мистецтва. Таким чином, хоча вчителем Б. Фармаковського слід вважати Е. фон Штерна, не можна заперечувати значного впливу Ф. Успенського на його зростання як вченого та педагога. Хоча і не так тісно, але співробітничали з Ф. Успенським у перші роки ХХ ст. Д. Айналлов та Є. Редін. Зокрема, про Є. Редіна відомо, що він кілька разів відвідував Російський Археологічний інститут у Константинополі і бачився з Ф. Успенським. Вочевидь, підґрунтям цих контактів була не лише спільність інтересів, але й те, що Ф. Успенський був їх колишнім педагогом.

Очевидно, що навіть побіжне ознайомлення з листами Ф. Успенського до М. Попруженка (1866–1944)³⁸ не залишає сумніву щодо дуже близьких взаємин між ними. Великий вплив Ф. Успенського на славіста засвідчує багато джерел. В одному з листів, даючи поради М. Попруженку, Ф. Успенський підкреслив свій статус щодо нього за допомогою автохарактеристики “на правах старого професора”. Наприкінці 1920-х рр. М. Попруженко згадував: “Я познайомився з Успенським у 1884 році, коли був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі. Від моменту нашого знайомства і до самої його смерті мої стосунки з ним залишалися близькими як із глибоко поважним вчителем та другом”³⁹. М. Попруженко у студентські роки відвідував квартиру Ф. Успенського. Попри пафосні некрологи М. Попруженка своєму основному вчителю в НУ О. Кочубинському, взаємини між ними були складними, що дуже сповільнило наукову та педагогічну кар’єру М. Попруженка. Незважаючи на захист магістерської дисертації у 1894 р. та докторської у 1899 р., М. Попруженку довелося читати курси в НУ лише на посаді приват-доцента аж до 1908 р. Розчарування вченого амортизувала тільки активна праця в ОТІС, Історико-філологічному товаристві при НУ та директором Одеської публічної бібліотеки, підтримка з боку його улюблених вчителів Ф. Успенського та О. Кірпічнікова. Лише смерть О. Кочубинського відкрила М. Попруженку місце професора в НУ на

³⁷ Т.И. Фармаковская, *Op. cit.*, с 93.

³⁸ О.Д. Макміллан, *М.Г. Попруженко: шлях від випускника до приват-доцента Новоросійського університету (1888–1891)*, Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечнікова 19 (2008) 447–455.

³⁹ М.Г. Попруженко, *България в трудовете на Т.И. Успенски*, Македонски преглед 4 (1928) 83.

кафедрі слов'янської філології та шлях до значних досягнень: обрання секретарем та почесним членом ОПС, отримання звання заслуженого професора НУ, отримання Серського Ордена Савви 2 ступеня та ін. Напередодні від'їзду з Одеси до Константинополя Ф. Успенський відбив своє покровительство до М. Попруженка: разом з О. Кірпічниковим 2 травня 1894 р. він звернувся рапортом до університету з проханням надати М. Попруженку винагороду 1200 рублів на рік, аби дати йому можливість цілковито зосередитися на викладанні та над докторською дисертацією. Професори наголошували на тому, що він вже 3 роки на посаді приват-доцента читає курси “вкрай корисні для наших студентів”⁴⁰.

Як свідчать його листи до М. Попруженка з Константинополя та Санкт-Петербурга, Ф. Успенський взяв на себе місію не лише наукового poradника, друга, колеги, але й морального натхненника, який закликав науковця духовно не занепадати. З іншого боку, у листах іноді професор досить різко висловлювався про ділові якості М. Попруженка. Листування з М. Попруженком охоплює 1889–1916 роки, нараховує 125 листів Ф. Успенського до М. Попруженка (збереглося лише 29 листів М. Попруженка до Ф. Успенського в архіві останнього, за 1886–1912 роки, але з впевненістю можна твердити, що їх було більше). М. Попруженко став одним з співробітників Російського Археологічного інституту у Константинополі, відповідав за друк перших томів “Известий” інституту в Одесі. Тобто, по-суті, на початку існування інституту виконував функції секретаря. Зустрічі між вченими відбувалися в Одесі, куди навідувався Ф. Успенський та за кордоном, де його як мінімум двічі відвідав М. Попруженко. У 1899 р. зустріч між ними відбулася у Болгарії, де вони відвідали місця розкопок⁴¹. М. Попруженко увійшов до комісії для дослідження північно-східної Болгарії разом з В. Златарським та К. Шкорпиллом. Влітку 1907 р. М. Попруженко зустрівся з вчителем у Константинополі, де отримав цінні поради⁴². Дослідження М. Попруженка середньовічних болгарських текстів (передусім “Синодика” царя Бориса) значною мірою спиралися на висновки та поради вчителя. Недаремно, свою докторську дисертацію про синодик царя Бориса одесит присвятив саме Ф. Успенському, про що розмістив посвяту на першій сторінці. М. Попруженко став продовжувачем справи дослідження культури слов'ян періоду середньовіччя у тісному зв'язку з Візантією, популяризатором доробку Ф. Успенського⁴³ та першим біоісторіографом

⁴⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2600, арк. 66.

⁴¹ М.Г. Попруженко, *Рец. на: Матеріали для болгарских древностей Абоба-Плиска, София, 1905*, ЖМНП 11 (1907) 450–461; Б.Т. Горянов, *Op. cit.*, с. 88.

⁴² М.Г. Попруженко, *Из-за границы. Лето 1907 года*, О. 1908, с. 2.

⁴³ М.Г. Попруженко, *Славяне и Византия*, ВВ 22 (1915–1916) 253–280.

свого вчителя. У 1915 р. Ф. Успенський подарував М. Попруженку свою світлинку з дарчим написом: “Дорогому Михаилу Юрьевичу Попруженко на память о добрых отношениях”.

У 1920 р. М. Попруженко емігрував до Болгарії. Перший з колег з колишньої Російської імперії, хто надіслав йому листа, був Ф. Успенський. У квітні 1922 р. він зголосився сприяти встановленню співробітництва свого учня у радянських академічних виданнях⁴⁴. Але реальність виявилася сильнішою і співробітництво так і не відновилося з новою силою.

Найдовше науковий смолоскип візантиністики, що запалив Ф. Успенський, тримав А. Готліб. Він не зміг влаштуватися стипендіатом у НУ, а невдовзі переїхав до Петербурга та Пскова, де продовжив жваве спілкування з Ф. Успенським. На основі одеського потенціалу у цей після-університетський період, в останні роки XIX – на початку XX ст. у знаменитому словнику Брокгауза та Ефрона А. Готліб надрукував величезну кількість статей з візантинознавчої тематики. У 1920–1930-х роках А. Готліб переключився на педагогічну тематику. Єдиним свідченням його пам’яті про візантинознавство є некролог його авторства Ф. Успенському 1928 р.⁴⁵ Цією заміткою він започаткував цілий цикл статей, включно з найбільш відомою у “Византийском временнике”, в яких популяризував постать свого вчителя.

Попри неактивність як візантиніст А. Готалов-Готліб сприяв саме через налагодження контактів з Ф. Успенським відродженню візантиністики в Одесі у 1920-х роках. Першим до роботи Русько-візантійської комісії Російської Академії наук на чолі з Ф. Успенським та В. Бенешевичем приєднався професор-антикознавець Б. Варнеке. На початку 1925 р. комісія доручила йому обстеження творів одеських істориків XIX ст. П. Бруна, М. Мурзакевича та В. Юргевича з метою виокремлення матеріалу для використання у грецькому глосарії для перевидання словника Дюканжа⁴⁶. Йому ж доручили керівництво візантинознавчими дослідженнями одеських науковців, зосереджених у Одеському відділенні ленинградської комісії (офіційно заснована у 1926 р.): викладачів Одеського інституту народної освіти та Одеського інституту народного господарства А. Готалова-Готліба, П. Потапова, Є. Загоровського, І. Фааса, С. Дложевського та М. Болтенка. Останні двоє були також співробітниками Одеського археологічного музею.

⁴⁴ Е.П. Аксенова, А.Н. Горяинов, *Русская научная эмиграция 1920–1930-х годов: по материалам М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского*, Славяноведение 4 (1999) 12.

⁴⁵ А.Г. Готалов-Готліб, *Академик Ф.И. Успенский*, Известия (Одесса), 1928, 25 октября.

⁴⁶ О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург 2010, с. 84.

Найявні матеріали свідчать, що найраніше справами комісії поряд з Б. Варнеке зацікавився Є. Загоровський, який вже на початку 1920-х рр. у загальному нарисі історії Північного Причорномор'я торкався проблеми візантійської присутності в історії цього регіону. Саме цей факт спонукав Ф. Успенського в середині 1920-х рр. написати листа синові його колишнього колеги по викладанню в НУ юриста О. Загоровського Є. Загоровському – випускнику істфаку НУ 1909 р., а на той момент одному з провідних одеських істориків та викладачів. У листі академік запропонував реанімувати візантиністку в Одесі. У листі від 8 квітня 1925 р. Є. Загоровський відповів маститому колезі: “конечно, история Византии для меня весьма близка; вот почему два года тому назад я позволил себе направить в редакцию Ваших “Аннал” (через Ю.А. Оксмана) реферат о любопытной книжке Ch. Diehl “Byzance, grandeur et décadence”. Р. 1919, неотмеченной, насколько знаю, в нашей литературе (есть отзыв А. Васильева о другой книжке того же Ch. Diehl – La culture byzantine)”⁴⁷. Однак публікацію цієї рецензії, першої візантинознавчої одеської статті 1920-х років, виявити не вдалося.

6 листопада 1925 р. Є. Загоровський написав листа до голови Русько-візантійської комісії РАН академіка В. Бенешевича, в якому дякував за обрання його у члени цієї комісії та доручення простудіювати візантійський аспект праці П. Бруна “Черноморье”. Він висловлював радість з приводу відновлення часопису “Византийский временник” та бажання надрукувати на його сторінках свої роботи. Також історик просив надіслати йому книгу М. Ростовцева “Скифия и Боспор”. Зрештою, саме Є. Загоровському, а не Б. Варнеке доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема візантологів, В. Юргевича, М. Мурзакевича, П. Бруна та В. Григоровича⁴⁸. Можливо, пожвавленню контактів між лєнінградським академічним середовищем та одеситами сприяло перебування у грудні 1925 р. у місті на Неві відомого одеського історика С. Борового, який, зокрема, зустрічався з головою комісії В. Бенешевичем⁴⁹.

Таким чином, слід скоригувати дані спогадів А. Готалова-Готліба, який прагнув сформулювати враження про себе як засновника Одеського відділення, до чого його спонукало листування зі своїм вчителем Ф. Успенським. Це, проте, не значить, що А. Готалов-Готліб не був причетний до подальшої роботи осередку. Більш того, саме він у 1927–1928 рр. очолив

⁴⁷ *СПбРАН*, ф. 116, оп. 2, спр. 473, арк. 1–2.

⁴⁸ *Ibid.*, ф. 126, оп. 3, спр. 9/13, арк. 1–2.

⁴⁹ С. Боровой, *Воспоминания*, Москва 1993, с. 130–131.

відділення, листувався з Ф. Успенським та В. Бенешевичем на предмет активізації роботи одеситів, організував у листопаді 1927 р. в Одесі відзначення ювілею Ф. Успенського та вітальну телеграму від його одеських учнів⁵⁰. Він згадував, що у низці листів Ф. Успенський з величезним ентузіазмом вдавався в деталі, інструктував, схвалив список візантійських письменників, обраних одеситами для опрацювання⁵¹. Активізації роботи мало сприяти відрядження до Ленінграда С. Дложевського. Однак у листах до Ф. Успенського та В. Бенешевича А. Готалов-Готліб висловлював розчарування бездіяльністю одеського відділення, посилаючись на несприятливе середовище. Пасивність одеситів відзначив і В. Бенешевич⁵². Проте головною проблемою для одеситів слід вважати той факт, що майже всі вони не були фаховими візантиністами. Найближчим до такого визначення є історик середньовічної руської літератури та впливів на неї П. Потапов, якого слід вважати продовжувачем справи В. Істріна, О. Ристенка та М. Попруженка. Закономірно, що доробок саме цього науковця був найбільш плідним та безпосередньо візантинознавчим⁵³.

Однак не лише факт діяльності П. Потапова дозволяє твердити, що заснування одеського відділення Русько-візантійської комісії все ж таки мало певний позитивний вплив і не минулося даремно. Отриманий імпульс члени відділення реалізували в інших наукових та освітніх осередках. Так, деякі результати своїх біоісторіографічних студій Є. Загоровський оприлюднив на засіданнях Одеської комісії краєзнавців⁵⁴. Проте найбільш безпосередньо візантинознавчі дослідження продовжилися в Одеській філії ВУНАС. Тут до відповідної роботи підключилися не лише члени Одеського відділення Русько-візантійської комісії РАН, але й професори О. Шпаков, Ф. Петрунь, магістральні дослідження яких певною мірою торкалися візантиністки (зв'язки з Російської церквою, географічні уявлення та торгівельні шляхи).

⁵⁰ СПБРАН, ф. 116, оп. 2, спр. 88.

⁵¹ А. Г. Готалов-Готліб, *Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель*, ВВ 1 (1947) 125.

⁵² В. Бенешевич, *Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926–1927 годах*, ВВ 25 (1928) 165, 168.

⁵³ П. О. Потапов, *К литературной истории рукописных сказаний о св. Николае Чудотворце*, Ученые записки высшей школы г. Одессы. Отд-е гуманит.-обществ. Наук, О. 1922, т. 2, с. 121–129; П. О. Потапов, *3 матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії*, Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія, К. 1927, с. 346–357; П. О. Потапов, *Деякі слова про значення текстів життя Нифонта: (За рукописом 1219 р.)*, Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови підгот. до друку А. В. Ристенко; передне слово П. О. Потапова, О. 1928, 544 с.

⁵⁴ Є. Загоровський, *Життя та діяльність В. І. Григоровича*, Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН, ч. 4–5, Секція соціально-історична, 1929, с. 27–28.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. члени філії встановили контакти з комісією для дослідження Близького Сходу та Візантії ВУАН, до складу якої увійшов учень М. Попруженка Ф. Петрунь⁵⁵. У 1919 р. він писав під керівництвом М. Попруженка роботу про В. Григоровича як дослідника півдня України, тобто мав торкатися візантинознавчої тематики (роботи про Корсунь тощо). Свої напрацювання Ф. Петрунь широко використав у працях 1920-х років у більш слов'язнознавчому контексті, який був близький М. Попруженку⁵⁶. Для неопублікованого “Візантійського збірника” комісії П. Потапов підготував статтю “Літературна історія про царя Шахайши” (1929). Теж не була опублікована стаття Є. Загоровського про італійські колонії у Криму зі згадками про Візантію для збірника ВУАН “Полуднева Україна”. Закономірно, що візантинознавчі аспекти були присутні у викладацькій практиці та наукових студіях низки одеських науковців 1920-х рр. Так, історик права О. Шпаков у своєму курсі в ОІНГ висвітлював впливи візантійського права на Русь, аналогічна тематика була представлена у темах для підготовки рефератів та курсових для студентів. У лекційному курсі Б. Варнеке 1927 р. “Історія українського мистецтва у зв'язку з історією Російського та Західного мистецтва” для студентів 3 курсу історичного відділення професійної освіти ОІНО висвітлювалась проблема відлуння візантійських зразків в українському орнаменті.

У післявоєнний період А. Готалов-Готліб повернувся до візантинознавчої тематики, незважаючи на свій поважний вік. Він став читати відповідні курси студентам Одеського державного університету імені І. Мечникова. У промовах та статтях він закликав відродити традиції, що започаткував в Одесі передусім Ф. Успенський⁵⁷. Саме А. Готалов-Готліб став головним вчителем відомого одеського візантиніста другої половини ХХ ст. П. Каришковського⁵⁸. Таким чином, був встановлений зв'язок поколінь у розвитку візантиністики.

⁵⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 5, спр. 10180, арк. 30.

⁵⁶ Ф. Петрунь, *З історії збирання рукописів на балканському півострові: До 80-ліття “Очерка путешествия по Европейской Турции” В. Григоровича, Казань 1848 г.*, Бібліологічні вісті 2–3 (19–20) (К. 1929) 36–47; Ф.Е. Петрунь, *К библиографии печатных трудов В.И. Григоровича*, Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР 2, в. 1 (1929) 337–345.

⁵⁷ А.Г. Готалов-Готліб, *Памяти академика Ф.И. Успенского*, Большевицкое знамя, 1945, № 107; А.Г. Готалов-Готліб, *Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель*, Труды Одесского государственного университета, в. 49, т. 2, Сб. работ исторического фак-та, с. 55–68; А.Г. Готалов-Готліб, *Видатний історик візантиніст і славіст академік Ф.І. Успенський*, За наукові кадри, 1955, 1 червня.

⁵⁸ П.О. Карышковский, *А.Г. Готалов-Готліб*, ЗООИД 1 (1960) 375–376.

Наприкінці цього нарису варто замислитись над питанням про те, чи можна окреслити педагогічну діяльність Ф. Успенського в Одесі в рамках популярної в історіографії дефініції “наукова школа”. Передусім звернемо увагу на той важливий факт, що у випадку з Ф. Успенським маємо приклад професора, що усвідомлював важливість наукової школи в діяльності певного професора-історика. У більшості біоісторіографічних текстів, які вийшли з під його пера, він згадував це поняття. Так, у 1883 р., рекомендуючи В. Ламанського на почесного члена НУ, він поставив у заслугу петербурзькому академіку заснування професорської школи у складі 20 осіб, до якої зарахував і себе⁵⁹. У тексті про В. Васильєвського він згадав про нього як про засновника “школи молодих візантиністів”. У некролозі Н. Кондакову Ф. Успенський зазначив: “По отношению к оценке деятельности такого крупного ученого как академик Кондаков, весьма важно установить основные и первоначальные влияния, под которыми сложились как его научные симпатии, так и направление. Вопрос о том, из какой школы вышел ученый, объясняет и сам по себе весьма многое в характере его деятельности, а еще больше в самом методе его работы и в достижениях”⁶⁰.

Особливо важливим є текст про П. Бруна⁶¹: “Плодотворные влияния, выносимые из школы, сообщаются не столько в аудитории, как в домашних беседах и в частном обращении. Брун не создавал школы в истинном смысле этого слова, но его идеальные принципы, его гуманность и снисходительность, его доверие к силам юношества не могли не привлекать к нему молодых людей, которые охотно шли к нему за советами, указаниями и книгами. Этим путем ему удавалось достигать влияния и нравственного воздействия на молодежь... Заветы Бруна сделались девизом южнорусской школы, которая должна образоваться рано или поздно в университете и взять на себя разработку как выдвинутых уже им вопросов, так и многих других, о которых он, может быть, только мечтал!”. Таким чином, для Ф. Успенського “школа” – це передусім передання наукової традиції, загальних принципів, творчого натхнення. Оригінальну тезу Ф. Успенського про “південноруську школу”, як передусім школу

⁵⁹ *Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета 1883 года*, О. s. a., с. 88–89.

⁶⁰ Ф.И. Успенский, *Памяти Никодима Павловича Кондакова. Некролог*, Известия Академии наук СССР. VI серия, 1926, т. 20, в. 9, с. 567.

⁶¹ Ф.И. Успенский, *Филипп Карлович Брун*, Записки НУ 32 (1881) 293, 319 (зауважимо, що цей текст вважаємо найкращим за глибиною думки та стилем серед подібних біоісторіографічних статей, опублікованих в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст.).

дослідників медієвістики, славістики та візантиністики, але у зв'язку з історичною долею південного регіону Російської імперії, розвинув М. Попруженко у тексті 1915 р.: “Мы с полным правом можем сказать, что Брун и Григорович должны быть признаны в виду изданных ими в Одессе трудов яркими выразителями того научного направления, которое по преимуществу надлежало установить Новороссийскому университету. Ни Бруну, ни Григоровичу не удалось образовать школу исследователей намеченных ими вопросов, но с их именами должно быть соединено то направление, которое в той или иной мере проявлялось или в ряде трудов отдельных преподавателей университета, или перенесено было ими в деятельность некоторых ученых обществ, функционирующих при университете или отдельно от него. Из профессоров Новороссийского университета, которые в дальнейшую пору его существования определенно выдвигали местные научные потребности, как задачу исследования своих личных и своих учеников, особенно должен быть отмечен Ф.И. Успенский, ныне академик и директор русского археологического института в Константинополе. Начав свою деятельность в Новороссийском университете еще в то время, когда в нем работали Брун и Григорович. Ф.И. Успенский всю свою широкую и многостороннюю подготовку в области византиноведения старался применить между прочим и в разработке вопросов, которые находятся в тесной зависимости с изучением прошлого южной России. Вместе с этим Ф.И. Успенский в задачу южно-русской школы исследователей старины включал и более широкие вопросы, именно вопросы по изучению Византии”⁶². Але ця думка М. Попруженка залишилась наче обірваною, бо реалізацію цієї “південноруської програми” він пов'язав виключно з Ф. Успенським, не згадавши жодного його учня. Але спадщина самого професора та його учнів переважно відбиває бажання дослідити ширші питання, аніж вузькоорієнтовані на вивчення півдня Російської імперії. Єдиним виключенням був сам М. Попруженко, який поєднував регіоналістику, славістику та краєзнавство.

Отже, Ф. Успенський як справжній науковець найбільшою мірою сам реалізував завдання оживлення візантиністики в Одесі, що він висунув наприкінці вступної лекції, яку прочитав студентам у листопаді 1874 р. в НУ. Його заслугою варто визнати не так пошвавлення регіоналістики, як становлення міцної основи викладання та досліджень давньої та середньовічної історії, передусім візантиністики. Педагогічна діяльність Ф. Успенського в

⁶² М.Г. Попруженко, *Императорский Новороссийский университет: по поводу 50-я его существования*, Исторический вестник 5 (1915) 601.

Одесі мала всі формальні традиційні передумови та складові для професорських шкіл: тривалість, поєднання лекцій, семінарів та приватних зустрічей зі студентами у вузькому колі, діяльність у науковому товаристві та публікація в його виданнях (у цьому разі – Історико-філологічне товариство при НУ), міцний особистий зв'язок з учнями та популярність і авторитет серед студентського загалу та колег, символічне визнання під час відзначення ювілеїв. Важливим досягненням вченого було те, що кілька його учнів стали його спадкоємцями по викладанню в НУ (Ф. Режабек та М. Попруженко і, зрештою, з деяким запізненням А. Готалов-Готліб). Специфічною рисою у діяльності Ф. Успенського є те, що його вплив на одеську інтелектуальну громадськість, його учнів, не зник, а у певних аспектах навіть посилювався, і після його від'їзду з Одеси. Результатом співпраці з вченим було видання десятків текстів, частина з яких увійшли до золотого фонду науки. З іншого боку, є враження, що школа вченого могла б мати більш виразні контури, якщо б не досить пізнє заснування Історико-філологічного товариства при НУ та, навпаки, в разі затримки вченого в Одесі ще на певний час. Втрутилися і деякі несприятливі збіги обставин, як згаданий випадок з О. Дімітріу. До того ж, школа Ф. Успенського постає, на відміну від, наприклад, діяльності М. Довнар-Запольського у Києві, як ланцюг низки талановитих учнів, що з'являлися один за одним, але не одночасно і, таким чином, не створювали гуртка однодумців, школу-лабораторію. Діяльність вченого в НУ за багатьма параметрами нагадує діяльність його колеги Е. фон Штерна, хоча зв'язок останнього з Одесою після його від'їзду був незрівнянно меншим, аніж у випадку з Ф. Успенським. Загалом, у період викладання Ф. Успенського, значною мірою саме завдяки йому, НУ вдалося пом'якшити образ чи комплекс провінційності та відсталості, який постійно як примара нависав над НУ у подальші роки його існування.

Тексти листів є автографами Ф. Успенського. Зберігаються у трьох справах особового фонду М. Попруженка (№ 159, спр. 38, 39, 40) в Державному архіві Одеської області. Напевно, перші кроки в їх систематизації зробив сам М. Попруженко. Кілька штампів на листах свідчать, що на 1927 рік вони зберігалися в Одеській державній публічній бібліотеці, тобто там, де до 1920 р. довгий час працював М. Попруженко, що був її директором. Туди листи могли потрапити двома шляхами: або їх міг передати сам М. Попруженко у кімнату графа М. Толстого (сьогодні – відділ рідкісної книги та рукописів Одеської національної бібліотеки) як цінне

джерело, або їх реквізували з квартири професора. У 1930-х роках листи були передані в архів. Однак первинна систематизація не привела до чіткого упорядкування листів за хронологією, що зроблено нами. Листи публікуються за сучасними правилами граматики, але зі збереженням особливостей пунктуації та стилістики оригіналу.

1. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Москва – Одеса, 28 червня 1889 р.*

М[алая] Поварская,
Трубн[иковский] переулок.
д[ом] Прозоровского

28 июня 1889.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Только что возвратился из Петербурга, где провел три недели. Между другими, дожидавшимися меня в Москве, письмами нашел и Ваше: очень Вам благодарен за память и расположение. В Петербурге я занимался синодиками, которых в одной публичной библиотеке оказалось 40 №№. Слухи об основании Института в К[онстантино]поле оказались преждевременны. Дело далеко еще не налажено, и по всей вероятности нам суждено еще не мало поработать в Одессе вместе. В Петербурге новые предположения министерства об изменениях в порядке преподавания на филологич[еских] фак[ультета]х входят в силу с наступающего учебного года, надо думать, что к тому же будут приглашены и все другие факультеты.

Зайдите как-нибудь в типографию Шульце и узнайте – окончена ли печатанием статья Ф.И. Леонтовича в трудах VI Арх[еологического] съезда и сколько листов всего напечатано⁶³. Остающуюся часть лета я проведу в окрестностях Москвы и предполагаю приезжать в город раза два в неделю. Пока можно отвечать по прежнему адресу.

На Ваши вопросы, возбужденные изучением источников о Кирилле и Мефодии, отвечать не буду, поговорим как-нибудь при личном свидании. Уже если занимаетесь Паннонскими житиями, присмотритесь – составляют они оригинал, или перевод; попытайтесь также подумать – к какому времени можно их отнести по языку и по содержанию. Это кардинальный пункт в вопросе.

Мне хочется недели на две бросить дела и отдохнуть.

⁶³ Леонтович, Федір Іванович (1833–1911) – професор Новоросійського університету, історик права південних та східних слов'ян та Великого князівства Литовського. Йдеться про статтю: Ф. Леонтович, *Старый земский обычай*, Труды VI археологического съезда, т. 4, О. 1889.

Жена⁶⁴ кланяється и благодарит за память.

Ваш Ф. Успенский.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 1–2.

2. Ф. Успенський – М. Попруженку, Карлсбад – Одеса, 28 червня 1894 р.⁶⁵

Дорогой Михаил Юрьевич.

Теперь уже определилось в большей или меньшей степени, сколько мне придется жить в Карлсбаде и сколько на то потребуется денег. Покорнейше прошу Вас переговорить с А.А. Шапеллоном⁶⁶ и взять из кассы на мое имя триста (300) рублей. Несколько затруднительно определить то, как переслать деньги: переводить или ассигнациями. Было бы хорошо, если бы оказалось возможным 200 р. перевести сюда германскими марками (которые без труда и везде размениваются на франки), остальное же послать по почте в ассигнациях.

В Карлсбаде мы уже больше недели, съезд большой, цены на все высокие. По всей вероятности придется провести здесь еще две недели. Лечение пока идет правильно. Ничего не делаю, только гуляю и провожу растительную жизнь.

Желаю Вам, равно как и жена благополучия. Поклон от нас Оттилии Александровне⁶⁷.

С Ягичем⁶⁸ виделся, говорили и об Вас.

Вам преданный Ф. Успенский.

28 июня 1894.

Österreich, Karlsbad, Shlosserklaus König Ottokar
Ak. Herru Professor F.I. Uspenskiy.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 29–30.

⁶⁴ Успенська (уродж. Вашенко) Надія Ерастівна (1862–1942) – історик. З 1919 р. – співробітниця Російської академії історії матеріальної культури.

⁶⁵ На листі М. Попруженком відмічено: “отв[етил] 12–VII–94 г.”.

⁶⁶ Шапеллон Август Альфонсович – лектор французької мови Новоросійського університету.

⁶⁷ Попруженко (уродж. Гертнер) Оттілія Олександрівна (1868–1934) – дружина М. Попруженка (вінчання відбулося 1 липня 1892 р.). Померла у Софії. Пам’яті дружини М. Попруженко присвятив свою працю “Козма Пресвитеръ. Болгарский писатель X века” (Софія 1936). У передмові він зазначав: “В течение всей моей научной деятельности неизменную и усердную помощь в трудах моих оказывала мне жена моя Оттилия Александровна, которая всегда являлась внимательным корректором их”.

⁶⁸ Ягич Ватрослав (1838–1923) – хорватський мовознавець та історик, професор кафедри порівняльного мовознавства Новоросійського університету у 1872–1874 роках. Член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

3. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Карлсбад – Одеса, 25 липня 1894 р.*⁶⁹

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спасибо за готовность исполнить мои просьбы. Я только что узнал, что назначение уже подписано государем 11 июля, следовательно, я уже не должен пользоваться жалованьем за июль. Поэтому я должен был подумать о средствах к удовлетворению текущих расходов. У меня есть кое-что по текущему счету в общ[естве] взаимного кредита, кроме того там же на хранении находится бумаг на 1400 р[ублей], ранее я говорил с Афанасьевым⁷⁰ о возможности открытия мне кредита на всю сумму хранящихся в обществе бумаг. Оказывалось, что это дело легкое и практикуемое. Поэтому прошу Вас, с прилагаемой при сем бумагой сходите в общество и переговорите, можно ли будет мне воспользоваться этим кредитом.

Прошу Вас выдать нашей кухарке Авдотье 12 р[ублей] и Катерине Герасимовне на почтовые марки хоть три рубля.

Секретарем назначен Погодин⁷¹.

По всем видимостям мне придется отсюда отправиться прямо в Петербург и там понадобится тот кредит, о котором говорено выше. Надеюсь, однако, что ответ Ваш успею еще получить здесь. Примите от жены и от меня приветствие и передайте наш поклон Оттилии Александровне.

Ваш *Ф. Успенский*.

25 июля 1894 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 27–28.

4. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Санкт-Петербург – Одеса, 3 серпня 1894 р.*

3 авг[уста] 1894

Дорогой Михаил Юрьевич.

Получил Ваше письмо с приложениями и весьма Вам благодарен за исполнение моей просьбы. Вы сделали именно то, что мне было нужно, именно доставили мне возможность в случае нужды обратиться за кредитом в общество, хотя я и думал, что это не будет стоить таких хлопот. Но так или иначе – дело сделано как было нужно, и я очень благодарю Вас.

⁶⁹ Знизу останнього аркуша приписано: “След[ующую] сумму принять 1170 р. | Кредит } 1300 о. | Бумаги | Чеки д.б. | именные | прислать квитанц[ией], с распиской, | а если ее нет, то заяв[ить] в получе[нии] бумаги и с об[ществу] предс[тавленной] квитанции”.

⁷⁰ Афанасьев Григорій Омелянович (1848–1925) – історик-новіст. Випускник та приват-доцент кафедри загальної історії Новоросійського університету. Керівник відділення Державного банку Російської імперії у Києві у 1896–1918 роках.

⁷¹ Погодін Петро Дмитрович – візантиніст, секретар Російського археологічного інституту в Константинополі.

Само собою розуміється, я доставлю в общество требуемую расписку в получении обратно суммы 1300 р. в бумагах, бывших на хранении в общество.

Теперь о другом. Пожалуйста вышлите Кирпичникову⁷² 4-й т[ом] Летописи общества⁷³ (и притом немедленно) по адресу: Москва, близ Арбата, угол Никольского переулкa и Сивцева Вражка, д[ом] Гаркави, кв[артира]. проф[ессора] Умова (для передачи). Он очень этим занят и желает чем-то заняться. Попросите Л.В. Никитского, или сами устройте это.

В Петербурге я буду по 10 августа или двумя днями поздней. Конечно увижу нужных людей и будьте уверены, что замолвлю о Вас доброе слово. Но я думаю, что и без того Ваше дело устроится – местными средствами будем просить Некрасова⁷⁴.

В Петербурге мой адрес: Васильев[ский] остров, 10 л[иния], д[ом] 15 Василию Эдуардовичу Регелю⁷⁵, для передачи Ф.И. Успенскому, если потребуется, то в Петербург. Напишу Вам и буду просить или о высылке, или о переводе на какой-нибудь баланс, с которым общ[ество] взаимн[ого] кредита имеет сношения.

Пробуду еще дня три в Дрездене, потом дня два в Берлине, а потом в Петербурге.

Привет от нас Оттилии Александровне.

Преданный Вам Ф. Успенский

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 3–4.

⁷² Кірпічников Олександр Іванович (1845–1903) – історик літератури та релігії, краєзнавець, культуролог. У 1886–1898 рр. – професор кафедри історії західноєвропейських літератур Новоросійського університету. У різний час також професор Харківського та Московського університетів.

⁷³ Йдеться про “*Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете*, т. 4, 1894: Издание Византийского отделения”, що містила статті: Д.Ф. Беляев, *Евктирий Св. Константина при порфиуровой колонне на форе Константина и совершавшиеся там обряды*; А.И. Кирпичников, *Чудесные статуи в Константинополе*; Ф.И. Успенский, *Неизданное церковное слово о болгарско-византийских отношениях в первой половине X в.*; С.П. Шестаков, *Кандид Исаврийский*; С.Д. Пападимитриу, *Критические этюды к средневековым греческим текстам*; Н.Ф. Красносельцев, *О древних литургических толкованиях*; А.К. Димитриу, *К вопросу о Historia Arcana*; Н.Г. Попов, *К византийской истории X в.*; Н.Ф. Красносельцев, *К вопросу о местонахождении Халкопратийского храма в Константинополе*; Г.М. Барац, *Следы иудейских воззрений в древнерусской письменности*; А.Н. Петров, *Спорные вопросы миссионерской деятельности Св. Кирилла Философа на востоке*; *Обзор новейшей литературы по Византиноведению*.

⁷⁴ Некрасов Иван Степанович (1836–1895) – історик літератури, професор кафедри російської словесності Новоросійського університету, ректор університету у 1890–1895 рр.

⁷⁵ Регель Василь Едуардович (1857–1932) – візантиніст, доцент Санкт-Петербурзького та професор Юр’ївського університетів, співредактор у 1894–1899 роках та редактор у 1900–1914 рр. часопису “Византийский временник”. У Юр’єві у 1915–1917 рр. видавав часопис “Византийское обозрение”. Член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук.

5. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Санкт-Петербург – Одеса, 12 січня 1896 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Я чувствую, что злоупотребляю Вашей добротой и жалею, что пока ничем не в состоянии служить Вам. Считайте меня своим должником на долгие годы.

За счета и оправдательные документы к ним благодарю. Отрывные календари также благополучно пришли. Но меня беспокоит, что нет от Вас ответа по содержанию моего последнего письма. Может быть ответ придет с четверговой почтой (а я пишу в среду вечером), если же нет, то прошу Вас улучшить время сходить в Государств[енный] Банк и повидать Управляющего оным банком. На его имя я отправил квитанцию на вклад в банк денег, принадлежащих Курбатовым, и просил его произвести обмен билетов 4 % внутреннего займа на Госуд[арственную] ренту. Хотя суммы из банка не могут быть никому выданы кроме меня до истечения 5 лет, но все же я неспокоен, пока не выяснилось дело. В крайнем случае телеграфируйте.

Преданный Ф. Успенский

12 янв[аря] 96 г[ода]

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 7–8.

6. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 4 лютого 1896 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Ваше обширное письмо у меня под руками, спасибо за высказанные мнения и соображения, но по поводу их в настоящее время я не буду писать, потому что не имел времени подумать над этим. Сегодня посылаю корректуру и материал для набора на имя Штерна⁷⁶.

Заказ масла пришел благополучно. Для удобства и облегчения приема на пароходе подобных посылок лучше писать на них не мое имя, а Г.П. Беглери⁷⁷, для служащих на пароходе это имя больше говорит чем мое.

Не помню, куда пошли десять рублей взятых Вами у Бруна?⁷⁸ В виду наступающего поста не откажите распорядиться о высылке по

⁷⁶ Штерн фон Ернст Романович (1859–1924) – археолог, антиковед. Професор кафедри класичної філології Новоросійського університету у 1886–1911 рр., декан історико-філологічного факультету у 1905–1909 рр. У 1896–1911 рр. – завідувач музею Одеського товариства історії та старожитностей.

⁷⁷ Беглери Георгій Павлович (1847–1923) – політичний та громадський діяч, журналіст, візантиніст, археолог, член Російського Археологічного інституту в Константинополі.

⁷⁸ Брун Людвиг Пилипович (1841–1905) – син відомого історика Пилипа Бруна. Історик та нумізмат. У 1890–1905 рр. – завідуючий бібліотекою Новоросійського університету. Заснував спеціальний відділ рідкісних книг.

прилагаемой записи. Пусть все адресовано будет на имя Г.П. Беглери (Институт).

Искренно преданный *Ф. Успенский*
4 февр[аля] 96 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 9–10.

7. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 19 лютого 1896 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вместе с этим письмом отправляю сто рублей на имя барона Эдуарда Эдуардовича Штейгера в Главную контору Общества пароходства и торговли. Если Вы не знакомы с бароном, то покажите ему это письмо, и он выдаст Вам посланную сумму, которая назначается для расходов по моим делам. Пошлите Курбатову, выдайте 10 р[ублей]. Л.Ф. Бруну (на расходы по пересылке книги для Института) в уплату той же суммы взятой Вами у него ранее, чтобы не путать счета мои с ним. Попросите его изменить согласно с этим прилагаемый счет.

Извините, работа убивает, нет времени передохнуть.
Преданный *Ф. Успенский*
19 февр[аля] 1896

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 11–12.

8. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 19 липня 1896 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Возвратившись из поездки по Болгарии, я нашел две корректуры, которыми теперь занимаюсь и которые приготовлю к следующему пароходу. Вместе с тем и сам готовлюсь к поездке в Россию, на рижский съезд⁷⁹. Предполагаю выехать 25 числа, в Одессе нельзя будет оставаться больше одних суток. Буду искать Вас в день приезда в Публичной библиотеке.

Весьма огорчен постигшими Вас злоключениями.
Искренно преданный

Ф. Успенский

18 июля 1896.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 13.

⁷⁹ Йдеться про X Археологічний з'їзд у Ризи у 1896 р. Ф. Успенський входив до складу попереднього комітету з'їзду. Під час з'їзду був обраний головою вченого комітету. 2 серпня Ф. Успенський виступив з доповіддю про Російський Археологічний інститут у Константинополі. 11 серпня виступив з доповіддю про археологічні пам'ятки міста Нікеї; 15 серпня – Болгарія в археологічному відношенні.

9. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 25 листопада 1896 р.*
25 ноября 1896.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Четыре дня тому назад я возвратился из Палестины, нашел свидетельства очень мне приятные Вашей дружбы и расположения, выраженные по случаю юбилея, а потом получил пакет и письмо. Примите мою сердечную благодарность за дружбу и расположение и верьте, что я буду хранить благодарное расположение о Ваших теплых чувствах. По поводу письма и пакета, хотя требовалось бы больше времени на справки и размышления, отвечу сейчас же.

1. Весьма рад, что дело с устройством текста пришло к удовлетворительному концу.
2. О перешедших от веры армянской едва ли оригинальны, помнится, что есть в греч[еских] р[укописях], но нужно справиться.
3. Провозглашения греч. царям должно быть на месте, но Вам все же следует еще установить место это по Вашему тексту.
4. Так как положения против Варлаама и Акиндина вошли в Синодик в первой половине 14 в[ека], а славянский перевод также есть и 14 века, то нужно попытаться дать этим положениям место в середине.
5. Молитва на поставление кесаря и предыдущая статья должна быть поставлена в связь с материалами находящимися у Константина Порфир[ородного] *De cerimoniis*. Посмотрите у Беляева *Byzantina*⁸⁰ Введение.

Что касается предложения присоединить эту часть работы по I выпуску Известий, то я не могу этого одобрить. Зачем форсировать дело? Зачем оттягивать и без того затянувшийся выход выпуска? Начинайте Вашей работой II выпуск, который может начаться по выходе первого. Я не могу одобрить Вашей мысли и потому что сам обещал дать Вам новые материалы, в которых еще не разобрался.

Словом, если для издания текста считаете себя готовым, печатайте его, но для этого не задерживайте первого выпуска. Сообразите, далее, что я мог просмотреть текст Ваш очень бегло, так как спешил возвратиться его Вам для продолжения работы и так как завален всякими спешными делами. К празднику пошлю – что у меня еще найдется для Вас.

Привет и благожелания Вашей супруге.

Ваш Ф. Успенский

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 14–15.

⁸⁰ Д.Ф. Беляев, *Byzantina: Очерки, материалы и заметки по византийским древностям*, Санкт-Петербург 1891–1906, т. 1–3. Беляев Дмитро Федорович (1846–1901) – историк Давньої Греції та Візантії, професор Казанського університету. Член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук.

10. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 18 грудня 1896 р.*
Послано денег 230 руб[лей].

Дорогой Михаил Юрьевич.

С Н.Д. Погодиным посылаю Вам денег двести с чем то рублей. Нужно будет выдать в январе Владимиру Курбатову проценты за первую половину 1897 года; точно также прошу Вас выдать Катерине Герасимовне 50 р. и кроме того уплатить ей по заказам сделанным женой на праздники, по которым нужно еще присоединить 1 пуд масла от Чичкина. Надеюсь хватит денег, а если нет то пришлю. К новому году не забудьте выслать два экземпляра отрывных календарей.

На праздниках надеюсь разобраться в бумагах и выслать Вам то, что может иметь отношение к Вашей работе, а теперь можете понять мое положение, когда я остался здесь без секретаря. Относительно Курбатовых надо закончить счета к январю и послать мне. К 30 января кончается срок моей опеки и я должен сделать отчет за все время. Я предоставляю им хлопотать на месте, если возможно, получить из банка имущество по моей бумаге, так как лично никак не могу быть в Одессе. Впрочем, Вам с ними нечего переговариваться, просто отказывайте и говорить: не знаю.

Денежные дела с Одессой придется вести вероятно на днях. Типография должна прислать счет за первый выпуск. Вместе с этими суммами я могу прислать к Вам подкрепление, какое понадобится.

Поклон Оттилии Александровне.

Преданный Вам **Ф. Успенский**

18 дек[абря] 1896.

В ящик, который доставит Погодин, прикажите обшить и послать почтой по след. адресу Костромской губернии, Кинешма, Успенский женский монастырь священнику Вячеславу Павловичу Успенскому.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 16–17.

11. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 9 січня 1897 р.*
Исп[олнено] 12/І/ 97

Многоуважаемый Михаил Георгиевич.

Прошу Вас отправить 15 р[ублей] по следующему адресу.

Казань, Духовная Академия студенту Федору Павловичу Успенскому.

Ожидаю известий по поводу сомнений, изложенных в прошедшем письме.

Ваш **Ф. Успенский**

9 янв[аря] 18]97

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 18.

12. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 20 січня 1897 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прилагаемую при сем бумагу прошу послать в Херсонскую Казенную Палату с присоединением 25 р[ублей]. Как Вам покажется? Взыскали за 1895 год, хотя, как Вы знаете, я не прожил в Одессе и одного месяца в 1895 г[оду]. Дело доходило до министерства финансов, которое признало начет правильным, а мне остается отступить. Присоединим еще образец бланка. Закажите пожалуйста в Военной типографии 400 экземпляров по этому образцу и прикажите поспешить, потому что выписали всю.

Да еще не откажите прислать коробочку стальных перьев по прилагаемому типу. На все пожалуйста счет на имя Института. О календарях не беспокойтесь, получены.

Знаете ли, все еще не разобрался в бумагах и не отыскал материалов о богомилах. Но у меня теперь финансовый и ученый отчеты, передохнуть нет времени, окончу к 1 февраля.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

20 января 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 19–20.

13. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 2 лютого 1897 р.*⁸¹

2 февраля 1897 г.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Дав себе твердое слово – покончить с составлением отчета в январе, я с грехом пополам сделал это дело вчера, ныне же, т.е. 1 февраля, весь день занят был подбором обещанных Вам выписок о богомилах. Перечитав еще раз все, вижу, что пьесы имеют неодинаковое достоинство, но для вопроса богомильского имеет каждая свою важность.

Выписка из Сумелы мне представляется наиболее интересной. Если Вы овладели литературой, попытайтесь отыскать следы славянского перевода, ибо невероятно, чтобы такая важная вещь не была переведена. Тут требуется комментарий по всем 13 положениям, не следует скупиться на время, надо порыться в литературе и хорошенько выяснить этот документ.

Афонский отрывок интересен как перечень главных положений ереси.

⁸¹ На бланку Directeur de l'Institut archeologique russe a Constantinople. Зверху написано "Послал отв[ет] 7 февр[аля] 1897 г."

Филиппопольский (№ 54), если удастся Вам разобрать мою рукопись, представляет теорию мироздания с богомильской точки зрения.

С Рьльским отрывком тоже придется повозиться. Но прежде всего нужно выяснить, нет ли изданного чего о сложных и запрещенных книгах. Может быть окажется, что не стоит над этим отрывком и трудиться, разве отмеченное у меня выражение в навех на верлилове колу!)

Во всяком случае желаю Вам заинтересоваться и обработать вопрос во всех подробностях.

Что касается начала 2-го тома, то я ничего бы не имел против того, чтобы Вы начали печатание. Но нужно серьезно договориться с типографией. Работа Экономической типографии мне не нравится. Представьте себе, 1 в[ыпуск] мне стоил 450 р. да 250 р. берлинский набор стоил кредита! Право, чем лучше обратиться к Шульцу. А в смысле типографской опрятности – чем же хуже сделает дело военная типография! Вот эти то вопросы и следовало бы предварительно разрешить (об этом я писал А.Н. Деревицкому⁸²). С другой стороны не понуждаете ли себя очень, успеете ли, т.с. успели ли приготовить все тексты? Если напечатаете отдельно тексты, то когда пойдет исследование?

Благожелания от нас Оттилии Александровне.

Есть ли порох в пороховницах, не пора ли послать подкрепление деньгами?

Ваш Ф. Успенский

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 20а–21.

14. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 12 лютого 1897 р.*

12 февр[аля] 97

Подкрепления будут.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Чтобы ускорить ход дела по изготовлению материала для II тома Известий, прошу Вашего содействия. Мне нужны некоторые книжки для вопроса о византийской школе, здесь не могу их найти.

Статьи Скабалановича⁸³, в Христианском чтении 1884, март-май.

⁸² Деревицький Олексій Миколайович (1859–1943) – антикознавець. У 1893–1905 рр. професор кафедри класичної філології Новоросійського університету. У 1894–1903 рр. – декан історико-філологічного ф-ту; у 1903–1905 рр. – ректор Новоросійського університету.

⁸³ Скабаланович Микола Опанасович (1848–1918) – білоруський візантиніст, церковний історик, доктор богослов'я. Професор кафедри нової загальної цивільної історії Санкт-Петербурзької Духовної академії. Йдеться про статтю “Византийская наука и школы в XI веке”, Христианское чтение, 1884, март-апрель, с. 344–369; май-июнь, с. 730–770.

Le Lagarde, *Johannis Euchaitarum Metropolitae quae supersunt*⁸⁴. Последняя книга есть в Университете, ею я пользовался в свое время.

Еще бы нужно было статью проф[ессора] Мальшевского, посвященную роли патриция Феоктиста в школьном образовании Кирилла и Мефодия (эту статью я имел отдельно, м.б. и у Вас она есть)⁸⁵.

Был бы очень благодарен, если бы Вы эти вещи запаковали и отправили Юрениву, для пересылки мне. Я продержу их не больше двух недель. Затем, что касается типографии, Алексей Николаевич очень не советует обращаться к военной. Если остаться в Экономической, то следует заключить условие, иначе опять мы будем тянуть с ней целый год. Содержание уже выяснено. Отчет о дея[ельности] Инст[иту]та в 1896 г[оду], моя статья Делопроизводства по обвинению И. Итала в ереси⁸⁶, еще две-три небольшие статьи. Ваши тексты можно взять как приложения, снабдив отдельной нумерацией. Для Отчета и своей статьи Вы конечно не будете нуждаться в редакторе, которого я думаю подыскать, чтобы гарантировать книжку от погрешностей.

Ваш Ф. Успенский

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 22–23.

15. **Ф. Успенский** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 19 лютого 1897 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

На днях были у меня Курбатовы Александр и Владимир. Счеты сведены и подписаны. Теперь мои отношения к опеке окончены. Сегодня послал в Государств. Банк все квитанции с просьбой уплатить капитал наследникам. Оказалась передержка в 179 или 180 руб[лей], которую Владимир Курбатов должен будет (или лучше обещал) возратить Вам. Никаких мер Вам принимать не следует, равно как прошу Вас не принимать ничего больше против указанной суммы.

Преданный Вам Ф. Успенский

19 февраля 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 24.

⁸⁴ *Johannis Euchaitarum Metropolitae quae in Codice Vaticano Graeco 676 supersunt Joh. Bollig descripsit Paulus de Lagarde edidit. by Johannes Metropolitanus Euchaitensis. Bollig, Johann. Lagarde, Paulus de. Published 1882.*

⁸⁵ И.И. Мальшевский, *Логофет Феоктист, покровитель Константина Философа: очерк*, К. 1887, 35 с. (отг. из журнала “Труды Киевской духовной академии” за месяц февраль 1887 г.).

⁸⁶ Ф.И. Успенский, *Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси*, ИРАИК 2 (1897) 1–66.

16. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 5 березня 1897 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Очень благодарен за справки в типографиях. Совершенно согласен с Вами, остановимся на Экономической типографии. Начинайте с Богом печатание текстов. Что касается первой части и вообще филологического и археологического материала, имеющего войти во 2-й том, то я обращаюсь с просьбой к Штерну, чтобы он принял на себя наблюдение за печатанием части к Вам не относящейся. Вам только нужно будет озаботиться приложить одну страницу Синодика факсимиле. Это сделают или в Одессе, или в другом месте – вместе с другими планами, литографиями и проч., какие понадобятся для 2 тома. По этому вопросу согласитесь со Штерном, если он возьмется за редакцию. Со следующим пароходом или через неделю можно будет послать материал и для первой части.

На днях было заседание в годовщину открытия Института, принялся составлять речь (славянский элемент в Византийской империи) что несколько затянуло меня и заставило отложить обработку материала для Известий. Не могу сказать, чтобы и вообще у нас было благоприятно. Со дня на день ожидаются волнения, все живут только настоящим, а за завтрашний день никто ответить не смеет. Возьмите два экземпляра Известий у А.Н. Деревницкого и пошлите бандеролью 1) Казань, Духовная Академия, студент, Федору Павловичу Успенскому и 2) Кинешма, Костромской губ. Успенский женский монастырь, священнику Вячеславу Павловичу Успенскому.

Помню, что я должен сообщить Вам справку о том, что находится в рукописи кроме Синодика. Но теперь не могу этого сделать, обождите, тем более, что это не так важно.

Поклон от нас Оттилии Александровне

Ваш *Ф. Успенский*

5 марта 1897 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 26–27.

17. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 23 березня 1897 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Посылаю Вам с благодарностью Христианское Чтение и брошюрку Мальшевского. Статью свою окончил и отправляю сегодня же на имя Э.Р. Штерна.

Так как у нас теперь капитал не будет расходоваться на выдачи Курбатовым, с которыми теперь закончены все счета, то прошу Вас послать 50 р[ублей] по след[ующему] адресу

Костромской губ[ернии] Галичского уезда, станция Воронье, для передачи в село Сельцо священнику Павлу Ивановичу Успенскому.
Преданный Вам Ф. Успенский.

23 марта 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 25.

18. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 4 травня 1897 р.⁸⁷

Дорогой Михаил Юрьевич.

На меня удручающе подействовало известие Штерна, что им не получено пакет с моей статьей, отправленной 24 марта за № 176. Навел справку на здешней почте, оказалось, что означенный № сдан на пароход, в чем имеется и расписка. Как будет горько, если работа пропадет, т.е. если принятые меры к розыскам окажутся безуспешны. Мы привыкли однако думать, что казенная бумага не пропадает, будем питаться надеждами.

Не помню уже теперь, но боюсь, не стоит ли в связи с пропажей этого пакета еще другое упущение. Перед пасхой я имел в виду послать 50 р. брату (Костромской губ[ернии], Галичского уезда, станция Воронье, для передачи в село Сельцо свящ. Павлу Ивановичу Успенскому) и помню, что писал Вам, и едва ли письмо не вложил в тот злосчастный пакет. Если действительно так, и если денег во Сельцо не было послано, то прошу Вас пошлите и объясните, почему произошло замедление.

По списку книги-дублиеты пошлите через агентство (Л.Н. Юренев), деньги 37 р. возьмите из моих, приложите расписку в получении. Прошу еще купить для Института Крестовые походы Куглера, недавно вышедший в русск. переводе, изд. Пантелеева⁸⁸.

Что касается уплаты за факсимиле, то тоже можете взять из моих сумм, только непременно оправд. документы пришлите. А.И. Маркевичу⁸⁹ экземпляр Известий можете выдать.

Ожидаю к себе на лето племянника из Казанской Академии. Он к Вам заявится, прошу оказать ему содействие и дать всяческие советы, а равно снабдить его деньгами, смотря по надобности.

У нас все выезжают на дачу. Жена тоже на днях выбирается из города, мне же придется сидеть здесь, разве на воскресенья буду иногда

⁸⁷ На бланку Directeur de l'Institut archeologique russe a Constantinople.

⁸⁸ Підкр. червоним олівцем в оригіналі – О.М. Б. Куглер, *История крестовых походов*, перевод с немецкого. С рисунками, картами и планами, Санкт-Петербург 1895, [2], VII, 459 с.

⁸⁹ Маркевич Олексій Іванович (1847–1903) – історик-україніст, професор кафедри російської історії Новоросійського університету у 1880–1895 рр.

выезжать. Хотя ныне по случаю военного времени экскурсии предпринимать неудобно, но думаем небольшие поездки все же делать. На днях таковая предстоит в М[алу] Азию.

Весьма жаль, что печатание приостановлено из за пропажи моей статьи. Сколько у Вас всего будет листов? Не дурно было бы знать как Вы печатаете тексты. Мы еще не говорили, как Вы намерены поступить с комментарием или с исследованием текстов. Если будете спешить, то это не хорошо. По отношению к месту о вылечении заразы в Синодике, справьтесь у Кодина. Только что кончил рецензию на 2 изд[ание]. Виз[антийской] литературы Крумбахаера. Справляйтесь почаще, превосходные найдете указания, весьма сильная книга.

Почтение от нас Оттилии Александровне.

4 мая [18]97 г[ода].

Ваш *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 28–29.

19. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 24 травня 1897 р.*⁹⁰

Дорогой Михаил Юрьевич.

Я не телеграфировал по поводу возникшего у Вас сомнения на счет чтения хронологических знаков, потому что письмо получил только сегодня, а это потому, что возвратился из поездки поздней, чем предполагал. Нужно оставить так как у меня прочитано, т.е. в 590. Знак 90 в рукописи выражен не буквой ζ, а греческим знаком коппа, который пишется Ϡ ϣ и который в находящемся у Вас факсимиле потерял хвостик, между тем как в подлиннике стоит хвостик заметен. Да и помимо того с чтением 6570 мы бы не знали что делать, напр. не могли бы согласовать его с 5 индиктом, а между тем из всех данных оказывается этот индикт верен. Словом, вопрос не подлежит сомнению, и Вам просто будет сделать соответствующие исправления (я еще не видел Ваших листов, хотя Ваш ящик с книгами получен и находится у меня на даче в Буюк дере).

Как это ни неприятно, но я бы желал иметь последнюю корректуру своей статьи, потому что все же оказывается возможным сделать кое-какие изменения.

Жалею, что в присутствии Э.Р. Штерна греческий текст не будет набран, придется иметь много хлопот, так как после его отъезда я не знаю к кому можно обратиться за чтением корректур на месте.

⁹⁰ На бланку Directeur de l'Institut archeologique russe a Constantinople.

Вероятно на днях к Вам явится мой племянник (из Казанской Д[уховной] академии), прошу снабдить его деньгами на поездку в К[онстантино]поль и не оставит всякими указаниями.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

24 мая 1897.

ДАОО, ф. 159, Оп. 1, спр. 39, арк. 30–31.

20. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 26 травня 1897 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Сегодня я попал в Буюкдере и немножко ознакомился с способом печатания Вами Синодика. Нижеследующие замечания касаются нескольких страниц и притом только относительно греческого текста. В общем производят неприятное впечатление очень часто встречающиеся ошибки. Это тем более неприятно, что греч[еский] текст Вы печатали не с рукописи, а по печатному⁹¹.

Если и в слав[янском] тексте такое же число ошибок, то издание будет заслуживать больших упреков и справедливых нареканий. Что мне делать? Мне придется просить Вас не печатать без моей подписи последние корректуры.

Что касается 31 стр., то и тут заметна крайняя неосторожность. Вы печатаете в лето 7570, ибо 3 значит 7. Что же это такое? Вычтите 5508 и получите 21 столетие. Как же можно допускать такие вещи? Далее, индикт у Вас 10, откуда вы его взяли? Ведь в тексте ясно читается ϵ - Мне нет времени прочесть всего, но и замеченного достаточно, чтобы быть неудовлетворенным.

Если отчет Института напечатан и оттиски готовы, то не откажите просить от меня Эрнеста Романовича, чтобы послать их.

Почему то я не нахожу у Вас никаких предварительных замечаний о тексте, о Вашем отношении к Софийскому списку, о способах его дополнения. Будет ли у Вас сводный текст или нет?

Преданный Вам *Ф. Успенский*

26 мая 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 32–32а.

⁹¹ Далі Ф. Успенський навів приклади помилок, що врахував М. Попруженко на с. 82 свого видання “Синодик Царя Бориса” (О. 1899).

21. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 1 червня 1897 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Посылаю пакет на Ваше имя с просьбой передать Э.Р. Штерну. Если Штерн уже будет в отъезде, распечатайте пакет и примите меры к исполнению того, что написано в письме к Штерну.

Мне ужасно не везет с печатанием. В Отчете такие ошибки, что одну стр[аницу] пришлось перепечатывать. Два листа моей статьи уже напечатаны, прошу выслать их, чтобы посмотреть нет ли в них чего-нибудь недопустимого. Вообще сильно встревожен и не знаю как быть. Не придется ли лето самому провести в Одессе, чтобы следить за типографской работой. Обратите внимание на брошюровку посылаемого в пакете к Штерну тома, ведь это же позорно!

Ваш Ф. Успенский

1 июня 1897 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 35–35а

22. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 11 червня 1897 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Предисловие читал. Мне думается, что следовало бы сделать краткую характеристику памятника, чтобы показать необходимость его издания, иначе представляется праздным делом – переиздавать Синодик (мною раз изданный⁹²) да еще по плохому, как говорите сами, списку. Непременно нужно сказать, что в Вашем списке есть то, что не имеется в других списках Синодика. Далее, как то странно читать: я постарался восстановить последовательность листов его, но при издании сохратить нумерацию подлинника. Что это? Зачем же сохранить, когда нужно было восстановить? Это не понятно. Далее, отмечены погрешности в редакции: полный, пополнить, исполнить, пополнив. Вообще нужно бы подумать над редакцией вступления. Тут нужно быть кратким, но строгим в выражениях. Напр. что такое: “предполагая в приготовленном исследовании”. Если приготовлено, то нечего предполагать, если предполагаете, то значит готовится исследование.

Присоединяю корректуру. Я решительно напуган ошибками, допущенными в отпечатанном 2 листе моей статьи, в котором придется перепечатать 30 страницу обязательно, поэтому прошу Вас 4 лист еще

⁹² Ф.И. Успенский, *Синодик в неделю православия. Сводный текст с приложениями*, О. 1893, 96 с.

прислать ко мне в корректуру. Знаете что сделали на 30 странице? Поставили индикт 6, вместо 5-го. Я пошлю с следующей почтой исправления для перепечатки. Уж лучше корректуру прислать сюда, чем перепечатывать. Странная халатность!

Так или иначе, теперь уже поздно жаловаться, нужно исправлять.
Преданный Вам Ф. Успенский

11 июня 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 36–37.

23. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 28 червня 1897 р.⁹³

Дорогой Михаил Юрьевич.

Так или иначе, дело подвигается к концу с моей статьей. Прочитал три листа, полученных теперь. Поправки, (увы!) Штерна придется отложить в опечатках, их много; тридцатую же страницу надо перепечатать! Наблюдайте, чтобы не приступили к брошюровке моей статьи, прежде чем я не прочитал четвертый лист в отпечатанном виде. Что касается до планов к статье Джеффри⁹⁴, скажу, что требуют безбожную цену, но что же мне делать нужно печатать. Статья Ернштедта⁹⁵ нуждается в хорошей корректуре. Может быть лучше бы прислать ее сюда с оригиналом, а то придется перепечатывать. Последует большая статья Погодина и Вульфа о древностях Никомидии⁹⁶. Об ней буду говорить при отправке ее. Так как выпуск не появится в публику раньше осени, то приготовим для него и еще нечто.

Моя поездка в Одессу стоит в связи с ходом печатания. Если дело может двигаться без моего присутствия, то помедлю с поездкой. Не так приятна перспектива жариться летом в Одессе, хотя и настоящее мое пребывание в городе, а не на даче, не сладко. На дачу едва езжу раз в десять дней.

Преданный Вам Ф. Успенский

28 июня 1897.

Был бы очень обязан, если бы прислали мне текст почетных дипломов на имя особо царской фамилии, выдаваемых в университете и в Обществе истории и древностей.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 38–39.

⁹³ На бланку Directeur de l'Institut archeologique russe a Constantinople.

⁹⁴ Г. Джеффри, *Остатки Константиновской базилики в Иерусалиме*, Известия РАИК 2 (1897) 73–76.

⁹⁵ Ернштедт Виктор Карлович (1854–1902) – антиковед, профессор Санкт-Петербургского университета, академик Санкт-Петербургской Академии наук. В.К. Ернштедт, *Греческая рукопись “Болгарского Книжвенного Дружества”*, Известия РАИК 2 (1897) 67–72.

⁹⁶ П.Д. Погодин, О.Ф. Вуль, *Никомидия. Историко-археологический очерк*, ИРАИК 2 (1897) 77–184.

24. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 26 липня 1897 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прилагаю опечатки к 64 странице моей статьи. Постыдно мною набралось, но делать нечего. Думаю, что можно брошюровать отдельные оттиски, так как на последних страницах, надеюсь, не будет больших погрешностей. Когда будете держать корректуру, обложки, вычеркните подпись ученого секретаря, так как достаточно для разрешения к печати одной моей подписи.

Не откажите пожалуйста купить и прислать два экземпляра книги Жигарева Русская политика в восточном вопросе. Москва 1896. Возьмите отдельный счет на каждый экземпляр и уплатите по счетам.

Как видите, Бог несет, я до сих пор не собрался в Одессу. Если дело печатания обойдется без моего присутствия, буду весьма доволен. Если однако будет очень туго (живу все в городе, хотя и нанята дача) и утомлюсь до крайности, то уеду в Крым на отдых. Впрочем, ничего нельзя предрешать, не завишу от своей воли.

Материалу у Вас довольно. Теперь чистим статью Вульфа и скоро дошлем.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

26 июля 1897.

Дабы выяснить ошибки в моей статье очень бы желал получить оригинал равно как оригинал Отчета.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39. арк. 40–41зв.

25. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 7 вересня 1897 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Меня весьма беспокоит приостановка печатания. Каждый пароход, не принося из Одессы корректурных листков, бывает причиной огорчения. Что случилось?

Напомню просьбу, которая высказана была месяца два назад. Мне нужно узнать форму диплома на звание почетного члена на имя Высочайших особ. Справьтесь в канцелярии университета и в Обществе истории и древностей и сообщите. Не откажите купить два куса мыла доктора Остроумова и прислать.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

7 сент[ября] 1897 г.

В последнее время были заняты подготовкой к проводам А.И. Нелидова⁹⁷. Иск очень тяжел об его отъезде, который предстоит через неделю.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 42–43зв.

26. **Ф. Успенський – М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 20 вересня 1897 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вы уже теперь знаете, что я остался один и что в Институте образовалась вакансия. Дело назначения Погодина на новое место вышло так неожиданно, что я не знаю еще, как поступаю с приисканием нового ученого секретаря. Вопрос о письмоводителе приобретает теперь острый характер, и я не могу надивиться, почему племянник мой Владимир Павлович Успенский, о котором я писал Вам, медлит с окончанием своих дел.

Мне нужно бы сделать кое-какие поездки, а между тем не могу же оставить Институт без надежного человека.

Не менее острый характер имеет и дело печатания. Просмотрев корректуру статьи Погодина и Вульфа, я нашел, что в ней не все ладно, есть пропуски, которых не могу понять. Во всяком случае теперь подпись к печатанию должна принадлежать мне. Боюсь, что встретится еще не мало хлопот.

Мыло Сорокаумовское получил и благодарю Вас.

Жду от Вас формы почетного диплома на имя Высочайших особ, узнайте в Университете и в Обществе.

О том, в каком я теперь хаосе разных хлопот и спешных дел – нечего и говорить. Поговорим, когда будет свободней.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

20 сент[ября] 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 44–45зв.

27. **Ф. Успенський – М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 10 жовтня 1897 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вы убили меня Вашим письмом. Как? Я целые месяцы не получаю никакой корректуры, а Вы говорите, что посылка корректур задерживает дело. Я рвал на себе волосы, когда получил прежде отпечатанные листы с такими ошибками, из-за которых необходимо было перепечатывать иные страницы, а Вы мне теперь предлагаете печатать без моей подписи!

⁹⁷ Нелідов Олександр Іванович (1835–1910) – російський дипломат, посол в Османській імперії, Італії та Франції. Висланий на вимогу Османської імперії з Константинополя.

Да что же наконец за типография, которая не может набрать двух листов своими шрифтами. Вы мне обещали прислать второй лист сейчас же за приездом Погодина, а между тем дело стоит без движения уже целый месяц.

Прошу Вас телеграфировать с прилагаемым ответом. Екатеринославской губ[ернии] в город Никополь в деревню Чертомлык-Лиманское учителю Успенскому: “По поручению Ф.И. Успенского отвечайте, намерены ли принять место письмоводителя”. Если нет телеграфа в эту местность, напишите, объяснив согласно тому, что знаете о деле из моих Вам сообщений.

Снова к печатанию. Ради Бога заставьте делать как следует. Ведь в течение 4 месяцев мы едва напечатали два листа. Это из рук вон плохо.

Преданный Вам Ф. Успенский

10 окт[ября] 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 46–47.

28. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1 листопада 1897 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

А.И. Маркевич просил меня выслать Безобразову 1 № отчета. Вероятно, тут есть недоразумение. Прошу Вас выдать экземпляр 1 выпуска Известий и прилагаемый* оттиск моей статьи из 2-го выпуска к Маркевичу для передачи П.В. Безобразову⁹⁸.

Я еще не говорил Вам, когда нужно обязательно закончить второй выпуск, теперь скажу. С 1-го декабря прошусь в отпуск в Москву и Петербург, ergo очень желательно, даже безусловно необходимо, чтобы к концу ноября кампания кончилась. Больше материала не буду посылать, за исключением редакторского объяснения по поводу ошибок и недосмотров в 1 томе. Это ужасно скорбная работа, но я вынужден ее сделать по требованию автора (Придика⁹⁹) – пока не говорите об этом никому.

Без моей подписи прошу не печатать. Така как вы уже уплатили литографии Новака, то делать нечего. Вообще же мне не хотелось бы без нужды покрывать из своих личных денег расходы по Институту, т.е. смешивать две кассы.

Преданный Вам Ф. Успенский

* Примітка зверху аркуша: “хотел приложить, но раздумал, может быть найдете на месте”.

⁹⁸ Безобразов Павло Володимирович (1859–1918) – візантиніст, публіцист, перекладач. Доцент Московського університету.

⁹⁹ Придик Олександр Мартинович (1864–1936) – антикознавець, професор Варшавського, Донського та Дерпського університетів.

Вы передавали, надеюсь, С.Д. Пападимитриу¹⁰⁰ статью Маринаки?
1 ноября 1897.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 48–49.

29. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 1897 р.

1897

Дорогой Михаил Юрьевич.

Получил Ваше письмо и счета. Любопытно только, что не оказалось нового взноса, посланного с Погодиным, в сумме в 230 рублей. Так как Вы писали мне что произошло с этой суммой, которая должна была уже находиться в Ваших руках и из которой нужно было выдать 50 р[ублей] К.Г. Карякиной, как о том сказано в письме, переданном Погодиным для вручения Вам.

Нечего и говорить, что я вполне одобряю Ваши счета и весьма благодарю Вас за хлопоты по моим делам.

Можете вообразить, как не проста моя жизнь на праздниках. Вся переписка, счета и делопроизводство лежит теперь на нем. Вследствие этого не успел еще отобрать текстов относящихся до богомилов, как это обещал Вам. Сижу постоянно дома, выхожу разве на один час для прогулки, а все мало спорится работа, все в отяжку.

Примите искренние благожелания по случаю нового года, передайте наши приветствия Оттилии Александровне. Насчет календарей тоже писал – прошу выслать два.

P.S. Относительно посланных денег сомнений нет, Вы не получили до 24 числа, а тогда, как вижу из письма А.Н. Деревницкого, Погодин уже уехал в Петербург. Карякиной непременно нужно выдать, завтра делаю перевод на имя Деревницкого для уплаты типографии и приложу лишних 50 р.

Преданный **Ф. Успенский**.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 50–51.

30. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 28 січня 1898 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спешу отправить с первым пароходом чек на 470 р[ублей] для уплаты типографского счета. Что касается до платы за дублеты, придется

¹⁰⁰ Пападімітріу Синодій Дмитрович (1856–1921) – візантиніст. У 1900–1917 рр. професор кафедри візантійської філології та кафедри класичної філології Новоросійського університету. Викладав курси з історії грецької граматики і метрики, історії Візантійської імперії та візантійського мистецтва (по кафедрі історії та теорії мистецтв) тощо.

ждать следующей почты, так как не успели еще проверить – все ли следует удержать.

Переход был довольно благополучный, но со мной по приезде случилась сильная мигрень, которая не дает покоя.

Если окажется возможным, было бы лучше обозначить на счет или декабрь 97 года или начало января 98 года. Желаю Вам благополучия.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

28 января 1898.

По прилагаемым трем бумагам не откажите сделать исполнение.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 52–53.

31. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 4 лютого 1898 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

В посылке за № 86 Вы получите (по адресу на Публ[ичную] библиотеку) книги, которые не требуются в библиотеке Института. Кроме того оказались лишними “Россия и Сербия” Попова; Живопись каменн. капеллы и атлас к трудам первого съезда. Первую и вторую книгу я удержу для себя или для кого из приятелей, Атлас же мог бы послать назад, но очень он неудобен для пересылки, итак его тоже оставляю для себя. Итак, придется Вам прислать два счета, один на Институт, другой же за отмеченные книги на мое имя. Деньги возьмите пока из моих. Я рассчитываю послать Вам на днях довольно значительную сумму. Прилагаю форму карточек, но нужно заказать из гладкой бумаги, но гораздо толще.

Прилагаю письмо племянника, прошу вложить требующуюся сумму и послать по назначению. Когда получите деньги, пожалуйста ликвидируйте дело по специальному текущему счету и известите о последующем.

Душевно преданный

Ф. Успенский.

4 февраля 1898 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 54–55.

32. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 19 лютого 1898 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прилагаю счет от Дубинина, по которому откажите уплатить. Жду счета за типографские работы, жду и многого другого – по заказам.

Штерн, которому сегодня пишу, предъявит к Вам требования на несколько рублей, уплатите ему. Точно также напишет Вам Я.И. Смирнов

(из Петербурга) и попросить выслать рублей 15–20, не откажите выслать. Боже мой! Все поручения и просьбы – не кляните меня!

Не получил никакого уведомления из Костромской губ. (село Спас-Верховье, вдовая священнич. жена Надежда Александровна Студитская) станция Воронье – посланы были по этому адресу перед Рождеством 15 р[ублей] или нет?

Получены ли 300 р[ублей] чрез А.Н. Деревницкого?

Все вопросы! Довольно.

26-го заседание, ни отчеты не готовы, ни речь не приготовлена. Весь день уходит на составление бумаг и писем. Меня весьма интересует дело о Вашем назначении, пишите и высылайте если что. Что говорить о новом министре, кандидатура Боголепова возникала, но весьма слабо.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

19 февраля 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 56–57.

33. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 8 квітня 1898 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Боюсь, что с Вами творится нечто неладное, так долго от Вас нет известий. Я помню Вашу просьбу об афинск. и жду известий из Афин, куда послал запрос. На очереди стоит вопрос о счетах за прошедший год и о мерах к переводу наличности на бумаги. Очень бы желал получить сведения по этому вопросу. А между тем жена заказывает в Одессе покупки; когда спросит у Вас Василий Моисеевич Петриев¹⁰¹ некоторую сумму (до 30 р[ублей]), не откажите выдать ему, ибо жена просила его сделать нужные покупки. Очень обяжете, если найдете возможным приобрести в самом дешевом издании и притом отдельно след[ующие] вещицы: Тургенева, Отцы и дети. 2 Пушкина, Евгений Онегин и Борис Годунов, Лермонтова, Герой нашего времени. Это требуется для одного местного жителя, изучающего русский язык, но первое условие – дешевое издание.

Желаю Вам благополучия и спокойствия. Приветствие Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

8 апреля 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 58–59.

¹⁰¹ Петріашвілі (Петрієв) Василь Моїсейович (1845–1908) – хімік. Професор кафедри органічної хімії Новоросійського університету у 1879–1908 рр. Один з лідерів грузинської громади Одеси, учасник ліберального просвітницького руху.

34. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 15 квітня 1898 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Из Афин извещают, что 'Афунаеон [? *О.М.*] очень редкая книга, теперь это издание уж прекратилось, стоит 200 фр[анков] десять томов. Покупать конечно мы не будем, но надеемся добыть те томы, которые Вам нужны. Придется еще подождать. А пока прошу по прилагаемому адресу послать 25 р[ублей].

Преданный Вам *Ф. Успенский*

15 апр[еля] 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 60.

35. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 5 серпня 1898 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спешу написать Вам без отлагательства несколько слов. Я прочитал Ваши положения, но не достаточно в них вдумался, а так как не хочу говорить наобум в серьезном вопросе, то прошу отложить обсуждение положений по существу до следующего письма. Вам конечно очень важно узнать, что заключается в древнейшем памятнике слав[янского] языка, конца X-го века. Надпись будет издана в печатаемом выпуске¹⁰², за филол[огические] наблюдения буду благодарен.

ВЪ ИМА ВТЬЦА И СЪ
ИНА И СЪАГО ДУХА А
ЗЪ САМОИП(Л)Ь РАБЪ БЖ ///
ПОЛАГАЖ ПАМАТЬ ///
ОУ И МАТЕРИ И БРАТ ///
А КРЪСТЪХЪ СИХЪ ///
ИМЕНА ОУСЪПЪШ ///
КОЛА РАБЪ БЖИ ///
Ъ ДАВДЪ НАПИСА ///
ВЪ ЛЪТО ОТЪ СЪТВО ////
Ѕ· ФЃ· ИНЪДИ ////
///

т.е. В имя отца, сына и святого Духа, аз Самоил, раб Божий почитаю память отцу, и матери и брату на крестех сих. Се имена усопшим: Никола раб Божи и ... и Давид. Написал в лето от сотворения 6501 индикта 6.

Теперь по двум вопросам Вашего письма. Само собой разумеется, от так мило сделанного предложения относительно посвящения я не нахожу возможным отказаться, это действительно было бы неуместно. Печатать

¹⁰² Ф.И. Успенский, *Надпись царя Самуила*, Известия РАИК 4, вып. 1 (1899) 1–4.

конечно Вы будете в Одессе, но так как Вы говорите о выпуске книги осенью или зимой будущего года, то это будет не 4 том, а не знаю какой. Дело в том, что с января 99 года я непременно перехожу к четырехмесячнику, т.е. к выпуску 3 книжек в год, при чем первую нужно приготовить к январю, на ней будет стоять т[ом] IV. Весь вопрос заключается в том, что я дам Вам из наших материалов. Но это еще впереди, а для настоящего времени Вы можете быть спокойны, когда хотите начинать печатать в Одессе. Мне придется в Софии быть в сент. месяце, я займусь описанием внешнего вида Синодика – для Вас. Интересуюсь, что скажете на счет материалов для богословов у Качановского¹⁰³.

Со мной все тоже, т.е. завален работой, а дело спорится. Теперь свежий материал из Софии нужно обработать. Для печатаемого тома przygotowляю статью о табели о рангах в Византии, а тут текущая работа, переговоры с продавцами древностей, переписка и проч. и проч.

Приветствия Оттили Александровне.

Преданный Вам Ф. Успенский

5 авг[уста] 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 61–62.

36. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 28 серпня 1898 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Споменик XXXI, изд[анный] Сербской королевской Академией, Белград 1898 издан Синодик в неделю православия сербской редакции, также 14-го в[ека]. Для Вас интересно будет взглянуть. Теперь Вы говорили, что начнете печатать в сентябре – с Богом! (а раньше писали об осени или зиме будущего года).

Извините, что я имею просить Вас о разных услугах.

1. следует уплатить Риккеру 2 р[ублей] 85 к[опеек] по сему счету

2. попытаться послать книгу Беляева, о которой я впрочем ничего не знаю.

3. послать десять р[ублей] в Петербург профессору Археологического Института Николаю Петровичу Лихачеву¹⁰⁴. Кроме того, прошу Вас посоветовать мне на счет книжки, которую бы я мог подарить девице в возрасте десяти лет, но очень довольно уже читавшей и неглупой. Что у нас есть для детского чтения в возрасте до 12 лет. Если бы оказалось что

¹⁰³ Качановський Володимир Васильович (1853–1901) – славіст, професор слов'янської філології та історії в Історико-філологічному інституті кн. Безбородька у Ніжині.

¹⁰⁴ Лихачов Микола Петрович (1862–1936) – історик, мистецтвознавець (зокрема, іконознавець), член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук.

подходящее, просил бы Вас приобрести (в переплете) – но только русских авторов и из русской жизни.

По поводу комментария к надписи Самуила, Вы указали на Карского¹⁰⁵, но у нас его нет. Что бы это такое?

Искренно преданный *Ф. Успенский*

28 авг[уста] 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 63–64.

37. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, серпень 1898 р.*¹⁰⁶

Дорогой Михаил Юрьевич.

Извините, что давно не писал. Больше полутора месяца провел в поездке по Македонии, теперь по возвращении свожу итоги и подготовлю кое-что для печати. Не успеваю заглянуть в присланные Вами документы и отчеты.

В Прилепе узнал, что путешествовавший там несколько лет назад В. Качановский получил в дар славянскую рукопись, содержащую важные материалы о богомилах. Сведения получены от попа Игумнова из Прилепа. Что бы это могло быть, перепишитесь с Качановским, может быть что интересное.

Гвоздем в материалах моих д[олжна] б[ыть] названа славянская надпись конца X века, принадлежащая царю Самуилу (датирована), 11 строк с юсовым письмом (пока распространяться не следует). Возбуждается вопрос о семейных отношениях Самуила. Какое имя носил Шишман еще, как звали мать Самуила и жену Шишмана? В доступных мне пособиях не нахожу ответа на эти вопросы. Во всяком случае интересный памятник.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

NB. Думаю, что печатание Вашего исследования следует делать в Одессе.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 65–66.

38. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 9 вересня 1898 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прилагаю письмо на имя Антоновича¹⁰⁷, который обещал мне приехать в Институт и вести раскопки. Если ему понадобятся деньги, выделите. Прилагаю при сем 200 р.

¹⁰⁵ Карский Евфимий Федорович (1860–1931) – білоруський філолог та етнограф, професор Варшавського та Петроградського університетів, академік Санкт-Петербурзької АН.

¹⁰⁶ Дату написано олівцем.

¹⁰⁷ Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – професор університету Св. Володимира, член НТШ та член-кор. Санкт-Петербурзької АН, засновник наукової україністики та археології.

Извините, что замедлил с ответом по поводу положений, что делать? Но даю слово написать до отъезда с Антоновичем на раскопки. В Софии не был. Но у меня теперь Милюков¹⁰⁸, попрошу его описать рукопись, он скоро поедет назад в Софию.

Преданный Вам Ф. Успенский

9 сент[ября] 1898

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 67.

39. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса,
2 листопада 1898 р.¹⁰⁹

Дорогой Михаил Юрьевич.

Антонович отказался ехать на раскопки, потому дело начато собственными средствами, и я провел в Македонии октябрь месяц. Деньги приобщите к моим фондам, а письмо на имя Антоновича уничтожьте, так как вопрос уже исчерпан. Теперь предстоит поездка в Софию, но масса накопившихся дел удерживает меня на несколько дней на месте. Прошу Вас послать 20 р[ублей] в Казань, Федору Павловичу Успенскому, студенту Казанской Духовной Академии, кроме того не откажите выслать мне в дешевом издании

Тургенев, Отцы и Дети
Пушкин, Евгений Онегин
Борис Годунов
Лермонтов, Герой нашего времени
К ним присоедините счет.

Искренно преданный Ф. Успенский

2 ноября 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 68.

¹⁰⁸ Милюков Павло Миколайович (1859–1943) – історик та громадсько-політичний діяч. У 1886–1895 рр. – приват-доцент Московського університету. У 1897–1898 рр. він працював у Болгарії. У 1898 р. під час прокладання залізниці між станціями Острово та Сорочів у Македонії був виявлений некрополь. На той час там опинився П. Милюков. Він звернувся до Російського археологічного інституту з пропозицією почати там розкопки. Ф. Успенський спочатку скептично поставився до цієї пропозиції. Але незабаром він поступився і домогся в турецького уряду дозволу на розкопки. Ведення розкопок було доручено П. Милюкову та Б. Фармаковському. Всі матеріали про розкопки були передані П. Милюкову для складання наукового звіту. П. Милюков доповів попередні результати на археологічному з'їзді у Києві. Згідно з домовленістю з турецьким урядом, половина знахідок була передана Оттоманському музею. Усі матеріали про розкопки, фотографії та щоденники, були передані П. Милюкову. Проте, він не зміг вчасно підготувати звіт про розкопки, а після 1917 р. його архів був захоплений комуністами, і його спроби повернути щоденник, план і фотографії розкопок залишилися марними. У підсумку матеріали про розкопки, що започаткували вивчення питання про походження македонських племен, не були запроваджені у науковий обіг: Є тільки короткий звіт в “Известиях РАИК” та інвентарний опис знахідок.

¹⁰⁹ На бланку Directeur de l'Institut archeologique russe a Constantinople.

40. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 29 грудня 1898 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Казенным пакетом посылаю Вам описание софийской рукописи, в настоящем же письме желаю побеседовать частным образом.

Прежде всего благодарю за поздравления и благожелания по случаю праздников и с своей стороны от жены и от себя шлю Вам сердечные приветствия и лучшие пожелания. В Софии провел 10 дней, прочитал три корректуры последних листов и уехал с надеждой, что книжка появится к 10 января.

За предложение книг благодарю. Не прочь приобрести Русский Архив, исторический Вестник, Архив князя Воронцова и Труды Р[усского] Географического общества. Но у нас в конце года нет денег. Свои тоже не хочу расходовать, потому что по всей вероятности в половине января поеду в Петербург, тогда придется позаимствоваться из сумм находящихся в Вашем распоряжении. Нельзя ли повременить с вопросом о книгах до личного свидания в Одессе?

Итак, до свидания.

Передайте от нас приветствия Оттилии Александровне.

Преданный *Ф. Успенский*

29 дек[абря] 1898.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 69–70.

41. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1898 р.*

NB. Русско-франц[узскую] половину
Словаря Малярова
прошу купить и послать

1898 г[од]¹¹⁰.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Сегодня получил посылки и документы, спасибо за исполнение просьбы. Никак не мог понять, отчего Вы не могли ликвидировать дела по специальному текущему счету. Ведь долгу на мне было с чем то 100 р[ублей], как впрочем сами Вы мне сказали в январе. Ну, да этому будет еще срок для объяснений.

О присылке билетов не следует думать. Зачем здесь? Но и с этим вопросом повременим. В начале марта я пошлю значительную сумму, и тогда поговорим.

¹¹⁰ Дата написана олівцем.

Знаете почему я медлю с удовлетворением Вашей просьбы насчет Афинси. Передохнуть не могу. Вы знаете, что 26 февр[аля] годичный акт, нужно быть и в черном и белом, все самому. И отчеты готовить, и речь, и все это наскоро. Очень жалею, что Фармаковский до сих пор не приезжает.

Ради Бога приготовьте уже посылки в числе 50 экз[емпляров] Известий. У меня только один экз[емпляр] остался, приостановилась рассылка.

По отношению с болг[арским] министр[ом] просвещения конечно можете положиться на меня. Да, да, конечно.

Не гневите Бога, несчастный и убитый человек! Да чего Вам недостает? Вы вполне независимы, можете свысока на всех смотреть. Ведь только честолюбие гложет Вас! Искренно говорю Вам, я тогда только согласился бы, что Вас обидело начальство, если бы по получении докт[орской] степени Вы не получили профессуры. Но все же нюните.

Преданный *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 71–72.

42. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 14 січня 1899 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

По случаю простуды, заставившей меня просидеть десять дней дома, я отложил свой отъезд до следующего четверга (21 января). Опоздав таким образом с отъездом, я проеду в Петербург без остановки в Одессе, где проведу одну ночь и по всей вероятности ни с кем не увижусь. Прошу Вас (с Вами-то свижусь) реализовать мне достаточную сумму для поездки в Петербург. Я не помню, какую суммой могу располагать. Думаю, что потребуется рублей 500. Пока впрочем к займу не прибегайте. При свидании выяснится – что у меня есть в наличности. В крайнем случае (это даже лучше) можно сделать перевод на один из петербургских банков.

Вам преданный *Ф. Успенский*

14 января [18]99 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 73–74.

43. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1899 р.*

1899¹¹¹

Дорогой Михаил Юрьевич.

Весьма благодарен Вам за присылку книжки, которая мне вдвойне приятна, особо же благодарю за милое посвящение. Разрезал ее всю,

¹¹¹ Дату написано червоним олівцем.

некоторые страницы прочитал. Общее впечатление приятное, не распространяюсь в похвалах только потому, что докторскую диссертацию нужно прочитать всю, прежде чем об ней смель свое суждение иметь. Желая счастливого успеха, в котором впрочем не сомневаюсь. Читать же Вашу книгу я буду летом. Относительно отдачи книг в Магазин Нового Времени нечего медлить, ибо я Вам ничего не пришло. В Главный магазин отправлю прямо из Софии 25 экз[емпляров]. Этого достаточно для продажи. По отношению к Вашему запросу о недостающих у нас годах Ж[урнала] М[инистерства] Н[ародного] Просвещения – посылаю заметку; но я думаю, что Вы все таки пошлете мне предварительно список книг, чтобы не случилось надобности снова пересылать в Россию того, что у нас может оказаться.

Бумажку возвратил тому лицу, у которого менял деньги. С оказией – она будет через неделю – пришло и часы и еще денег.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

31 марта 1899.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 75–76.

44. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 21 квітня 1899 р.*

Воистину воскрес!

Дорогой Михаил Юрьевич.

От души благодарю Вас за доставку продуктов и прочего. Весьма понимаю, что доставил Вам много хлопот, тем больше ценю любезную услугу. Продукты все доставлены в исправности, кулич и ветчина, хотя полученные на второй день, прекрасно исполнили свою задачу, ибо во вторник мы принимали у себя большую партию членов Водопроводного съезда и угощали их завтраком.

Времени прошло еще не много со времени выпуска Вашей книги и рано еще беспокоиться о том, что от Дринова¹¹² не получено ответа. Он очень хорошо понимает, что должен Вам дать ответ в категорической форме и сам должен дать себе надлежащий отчет по содержанию и по научной сущности Вашей работы. Настаивать перед ним и требовать у него меткого ответа не советую – этим можете испортить дело. Мне думается, что в мае месяце можно будет спросить его мнение о диссертации. Ведь в конце концов Вы и не рассчитывали защищать и раньше осени. Уведомляйте, когда Вы думаете воспользоваться командировкой.

¹¹² Дринов Марин (1838–1906) – славист. Професор Харківського університету, член-корреспондент Санкт-Петербурзької АН.

Это нужно знать между прочим и потому, что ко мне будет племянник из Казани и другие лица, которым в Одессе могут потребоваться субсидии и разные указания. На счет книг посланных Вам. Мы очень желаем пополнить серию Ж[урнала] М[инистерства] Н[ародного] Просвещения, между тем из этой серии не пришло ничего. 17x3 = 21¹¹³. Историч[еский] Вестник получен 1880–1897 сполна. Архив князя Воронцова т[ом] 1. – 37 = 37 р[ублей]. Русская старина недостает в 1889 г[оду] кн[игу] 10, 11 и 12. 1876–1897. ж 36 60 р. 34 г х 3 = 102¹¹⁴. Русский Архив 1863–1897 сполна. Ожидаю счета и по получении сделаю перевод Вам денег. Передайте от жены и от меня приветствия и благожелания Оттилии Александровне.

Преданный Вам Ф. Успенский

21 апреля 1899 г[ода].

102 | 37 | 60 | 51 | 250.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 77–78.

45. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 27 квітня 1899 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Постарайтесь покончить дело с книгами и послать мне счет. Очень желал бы пополнить коллекцию Журнала Минист[ерства] Народного просвещения. Помните, Вы мне предлагали что-то и из этой коллекции. Не откажите послать 10 р[ублей] по адресу Костромской губ[ернии] станция Воронье по Галичской дороге, для передачи в село Спирс Верховье вдовой священнич. жене Надежде Студитской. Вы все ноете и жалуетесь на свою судьбу, а посмотрели бы на мое житье-бытье. Измучился как почтовая кляча.

Ваш Ф. Успенский

27 апр[еля] К[онстантино]поль 1899 г[ода]¹¹⁵

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 79.

46. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 21 вересня 1899 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Я не писал Вам давно, но не по легкомыслию и забывчивости. Ждал когда наберется достаточно материала, т.е. просьба к Вам. Кстати

¹¹³ Цифри вписано між рядків.

¹¹⁴ Цифри вписано між рядків.

¹¹⁵ Запис великими літерами синім олівцем.

сказать, ждал еще исполнения Вами обещания – прислать мне устав коммерческих школ министерства финансов. Вы очевидно забыли это обещание. Исполните обещанное и пришлите программу низших и средних коммерческих училищ.

Кроме того прошу Вас прислать экземпляр сочинения Кареева, Николая Ивановича, История западной Европы в новое время (вышедшие томы). Эту посылку адресуйте на имя генерального консула в К[онстантино]поле Алексея Ефимовича Лаговского, присоединив и оплаченный счет. Я на днях отправляюсь в Болгарию и буду заниматься раскопками в Абобе, близ Шумлы (помните место!). Так как могу остаться в тех местах и довольно продолжительное время, то можете писать по адресу Варна, Имп[ерское] Росс[ийское] Консульство для передачи мне.

Приветствия Оттилии Александровне.

Ваш *Ф. Успенский*

21 сент[ября] 1899 г[ода]

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 81–82.

47. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 25 вересня 1899 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Посылаю Вам 200 рублей. Если удобно – курс на бумаги падает – обратите их в билеты.

Преданный *Ф. Успенский*

25 сент[ября] 18[99] г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 80.

48. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 27 листопада 1899 р.*

Дорогой Михаил Георгиевич.

Не возьму я в толк, не придумаю, что с Вами. Вы так долго не даете о себе весточки, что мне право приходит на ум всякие мысли. Прежде всего я бы ждал известий о ходе Ваших дел по защите диссертации, затем на Вас лежит издание тома Известий – пятого тома, который должен быть закончен в декабре и за печатание которого я желаю поскорей расплатиться.

В успехе Вашего дела с диссертацией я ни на минуту не могу сомневаться, степень за эту работу, дадут в любом университете. Значит, Вы не пишете по другой причине. По какой? Между тем мне было бы весьма необходимо иметь Бильбасова, Материалы для истории Кирилла

и Мефодия (издание житий и легенд). Купил бы охотно, если найдется в продаже, если же нет, пришлите из библиотеки.

Приветствую Оттилию Александровну.

Преданный *Ф. Успенский*

27 ноября 99 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 83–84

49. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 15 грудня 1899 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Примите сердечное и искреннее поздравление с успешным окончанием дела и с получением степени доктора. В тот же день у меня было заседание, я реферировал о находках добытых раскопками в Болгарии; в памяти у меня было представление о вашем искусе до трех часов, а потом снова вспомнил о Вас после заседания. Серьезно говоря, я никогда не сомневался, что Вы получите степень.

Итак, Вы теперь смелей можете смотреть вперед и с достоинством искать того, что по праву, Вам принадлежит. Мой дружеский совет – остановитесь теперь и не пишите, т.е. не печатайтесь довольно продолжительное время. Вообще мелкие статьи не приносят пользы, а Вам уже теперь мелкими статьями разве только добывать славу. Но я бы посоветовал не стремиться к суетной славе.

Покорнейше прошу послать сюда корректуру статьи Васильева вместе с той, которую правил Никитин.

Вышлите пожалуйста 15 р[ублей] в Казань студенту Духовной Академии Федору Павловичу Успенскому. Вышлите мне Владимира архимандрита Систематическое описание рукописей Моск[овской] Синод[альной] библиотеки и пришлите с оплаченным счетом.

У нас нет первого тома “Известий” Института. Выясните сколько остается экземпляров и пошлите.

Прошу передать от нас поклон Оттилии Александровне.

Вам преданный *Ф. Успенский*

15 декабря 1899 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 85–86.

50. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 21 лютого 1900 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спешу уведомить, что посылка Дубинина дошла благополучно. Жена очень благодарит Вас и желает знать, сколько все стоило. Вы несколько раз

спрашивали, как нашел я статью “Из записной книжки” Шипки. Не могу сказать, чтобы было написано хлестко. Тут или следовало писать хлестко (например соображения нашего собеседника на фабрике о цели постройки и о плане за каждый камень примененный на постройку по 20 франков! А легенда об армии рабочих!), или совсем не писать.

Пятый том мы будем продавать по той же цене, как I, II и III т.е. по 3 р[убля], об этом так написали и Ашеру.

После акта 27 февр[аля] я буду собираться в поездку на Восток и думаю выехать числа 15 марта. Буду отсутствовать около двух месяцев.

Как устраиваются Ваши дела. Советую действовать осмотрительно и не горячиться. Лучше немного проиграть, чем выиграть против желания факультета.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

21 февр[аля] 1900.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 5–6.

51. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 13 червня 1900 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Только третьего дня возвратился из поездки по Сирии – утомительной и продолжительной поездки. Как и следует предполагать, накопилось множество дел, которые нужно будет без отдыха и срока приводить в движение.

Прошу по получении сего распорядиться посылкой в Казань студ[енту] Дух[овной] Акад[емии] Федору Павловичу Успенскому 30 р[ублей]. Он будет ко мне проезжать через несколько дней (т.е. по получении денег).

Делается ли у Вас что нового. Последние месяцы я был лишен всяких сношений с внешним миром. Где теперь Кирпичников.

Преданный *Ф. Успенский*

13 июня 1900.

NB. Сделан заказ масла в магазине Чичкина, прошу навеститься и уплатить по счету.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 3–4.

52. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 27 червня 1900 р.*¹¹⁶

Дорогой Михаил Юрьевич.

Весьма может случиться, что мне в конце августа нужно будет поехать в Одессу. Чтобы эта поездка имела успех, нужно немного приготовить дело. В этих видах обращаюсь к Вашему посредству.

¹¹⁶ На бланку Institut archeologique russe a Constantinople.

Так как русская школа в К[онстантино]поле вступает в период реформы и имеет принять характер школы с коммерческим направлением преподавания, то мне придется побывать в России с целью приобретения необходимых учебников и прочего обзаведения, а также – и это может быть наиболее существенное – с целью подыскания лица, которому поручено будет заведывать школой. О последнем обстоятельстве сообщается Вам лично и убедительно прошу Вас пока не давать к гласности, ни распространенности этому делу. Нужно, однако, наметить учителя которому было бы небезынтересно пожить в К[онстантино]поле, не теряя прав службы, и приложить свои силы к организации живого и интересного дела, как школа с коммерческим характером. Об условиях вознаграждения и о прочем я буду говорить лично. Пока я остаюсь в К[онстантино]поле, будущий директор школы ознакомится с своими задачами и положением, при чем он найдет во мне благожелательного товарища.

Итак, займитесь подготовкой этого вопроса и теоретически и практически. Я прибуду, когда дело будет в некоторой ясности.

Догадываюсь, что с Вами творится нечто неладное. Но так как сами ничего не говорите, то не буду и я затрагивать щекотливого вопроса.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

27 июня 1900 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 1–2.

53. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1 травня 1901 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Очень благодарю Вас за письмо и исполнения поручений. Потребуется однако еще затруднять Вас поручениями.

По отношению книги для материального каталога библиотеки я просил Фармаковского поступить иначе. Ему следовало обратиться к Л.Ф. Бруну, который заказывал нам книгу совершенно по образцу имеющейся в унив[ерситет]ской библиотеке 40×35.

Присоединяю, впрочем, рисунок.

Что касается денег получаемых по листу между профессорами одесского У[ниверсите]та, это так. Но была еще посылка по листу между профессорами Казанской Дух[овной] Академии. Если Вам об этом не известно, то спросите пожалуйста у проф. канонического права, он должен знать.

Мне во всяком случае следует от кого-нибудь получить официальное письмо – для отчетности. А относительно магазина Суворина все же нам нужно знать, сколько сдано туда экземпляров.

Итак, Вам обещают подвинуть Ваше дело. С Богом! В конце мая поезжайте в Петербург и примите от меня лучшие благожелания.

Вчера получил уведомление, что мне дали заслуженность, т.е. дали директорскую службу в срок на заслуженность. Теперь мне свободней. Поклон Отгилии Алекс[андровне]

1 мая 1901¹¹⁷

Преданный Ф. Успенский

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 9–10.

54. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 9 вересня 1901 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Пишу Вам из Варны, где надеюсь пробыть по делам с неделю и от туда прибуду в Одессу. Неожиданная поездка в Россию вызывается снова делами школы. Так как открыли новый класс, то появилась нужда в новом учителе для русских предметов. Хорошо бы отыскать прошедшего учительский институт, вообще несколько ознакомленного с практикой преподавания. Кроме того подыскиваем хорошую учительницу для первоначальной школы, дадим хорошее жалованье (1000 р[ублей]), лишь бы была подготовка для постановки и ведения такой школы.

Я даю адрес для писем на мое имя Одесскую городскую Библиотеку. Прошу распорядиться, чтобы принимали письма на мое имя.

Прошу пустите в учительский персонал мысль о том, что приеду искать учителя и учительницу. Хотя заявлюсь и к попечителю, но конечно не от него получу сведения об учителе.

Все лето Вы не писали, значит не ладно себя чувствуете. Впрочем, об этом лучше лично.

Преданный Ф. Успенский

9 сент[ября] 1901.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 11–12.

55. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 12 жовтня 1901 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спасибо за письмо. Трещит по швам все дело, из-за которого я неделю пробыл в Одессе. Учитель Троценко дожидается отпуска или командировки, которая затягивается формальностями делопроизводства. Начальница совсем отказалась. Все кандидаты, которые могут быть теперь представлены,

¹¹⁷ Рік написаний червоним олівцем.

потому не имеют шансов, что я их не знаю и не могу поручиться за них перед послом. Если ничего не выгорит в Одессе, напишу в Петербург и попрошу особу с женских курсов, имеющую педагогическую практику. Гискин действительно прислал посылку на пароход. Но знаете ли какое свинство сделал Дубинин? Бочонок с сельдями протекает, сельди сгнили, испорчены, воняют. Как так! Константинополь снова под карантином. Это сменяется так часто, что мы забыли и думаем о чуме.

Я спрашивал Деревницкого о сумме собранной филолог. факультетом отдельно и Казанской Дух[овной] Академии на памятник Красносельцева¹¹⁸. Обещал дать сведения, но не дал. Справьтесь, пожалуйста у казначея, может он скажет что путное.

Приветствия Оттилии Александровне.

Преданный Вам Ф. Успенский

12 окт[ября] 1901 г.¹¹⁹

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 7–8.

56. Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 21 січня 1902 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вчера я возвратился из поездки на Афон, где пробыл четыре недели. Цель поездки была, как я и писал Вам перед Рождеством, отдых. В ноябре и декабре я дошел до крайней степени истощения и нервного расстройства, во что бы то ни стало необходимо было переменить обстановку и условия жизни. Конечно, на Афоне ожидали меня полные перемены. Постный стол, церковные службы, которыми я не пренебрегал, и наконец всеобщие бдения. Канун нового года провел в церкви, бдение продолжалось 9 часов. Теперь чувствую себя удовлетворительно, появилось желание деятельности и жизни.

Благодарю за приветствие с наградой и благожелания. Спасибо за присылку отчета. Я надеюсь послать и еще в феврале некоторую сумму в Ваше распоряжение, так что Вы вполне можете распорядиться покупкой бумаг.

¹¹⁸ Красносельцев Микола Хомич (1845–1898) – археолог, історик християнської церкви. У 1889–1898 рр. – професор кафедри церковної історії Новоросійського університету. Один з засновників Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Помер у Константинополі, де і був похований. За рік після смерті М.Х. Красносельцева за ініціативою Ф. Успенського було оголошено збирання коштів на встановлення йому пам'ятника. Координатором та збирачем коштів був Ф. Успенський. А.А. Дмитриевский, *На памятник профессору Н.Ф. Красносельцеву (Письмо в редакцию)*, Православный собеседник 2 (1899) 790–792.

¹¹⁹ Рік написаний червоним олівцем.

Мне весьма неприятно еще раз беспокоить Вас об одном и том же деле. В отчете о памятнике Красносельцеву мне следует показать расходную сумму, собранную в Одессе и Казани. Нельзя ли добраться по крайней мере до суммы полученной в Одесском У[ниверсите]те. Я писал об этом Деревницкому, писал и Вам. Пожалуйста выведите меня из затруднения.

Желаю счастья и благополучия Оттилии Александровне.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

21 янв[аря] 1902.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 15–16.

57. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 2 липня 1902 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

По возвращении из за границы снова попал в сутолоку. Разные хлопоты и срочные работы не дают покою, нет времени для беседы с приятелями.

Весьма вероятно, что со следующим пароходом будет в Одессе жена, так как ее брат потерял жену свою и находится в удрученном состоянии. В виду этого не пишу Вам о делах и не делаю поручений. Но глубоко опечален, что по счету Гискина ничего не получено и что теперь трудно делать поиски. Если бы своевременно они были извещены об исполнении поручения, конечно приняли бы своевременно меры. Вы пишете, что “билеты теперь удивительно дороги”, а значит они были дешевы – тогда бы и нужно было купить. Ну, а да это пустяки.

Прошу передать приветствие и благожелания Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

2 июля 1902.

NB. С сентября нужен будет в нашу школу еще учитель, придется снова искать его в Одессе. Недурно бы собирать справки. Надеюсь, что школа будет принята в состав государственных и служба б[удет] штатная.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 13–14.

58. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 2 грудня 1902 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Давно не имею от Вас известий, мы же, живущие в К[онстантино]поле, стали историческими местами, и об нас достаточно сообщают в газетах, по случаю войны.

Если же не случится ничего чрезвычайного на праздники предполагаю быть в Петербурге, путем на Одессу, где пробудем с женой несколько

дней и где надеюсь найти Вас в добром здравии. Доставьте мне случай, если окажется возможным, во время пребывания в Одессе ознакомиться с книгой, которую давно ищу тщетно Corderii, Expositio in Psalmos. Antverpiae 1646¹²⁰.

Что касается личной жизни, она идет по раз намеченной колее. Каждый день стараюсь хоть сколько-нибудь двинуть вперед свое дело (историю) и кроме того текущие дела требуют внимания и отнимают много времени. Теперь следует позаботиться о замещении должности члена секретаря, назрели и разные другие надобности.

Искренно преданный Ф. Успенский

2 декабря 1902 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 17–18.

59. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 10 березня 1903 р.

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Не думайте, что я отдыхал всю неделю; напротив, вчера было устроено в Институте годовое заседание и хотя и не делал сообщений, но должен был подготовить часть отчета для прочтения на <нрзб.>. Но занятый своих еще не касался, настроение не приходит.

Извините, что я готовлю Вам маленькое беспокойство. Я перевожу на Ваше имя 750 р. через эконома Пантелеймонова подворья в К[онстантино]поле. Деньги Вы получите в Одессе от эконома тамошнего подворья Пантелеймонова м[о]н[асты]ря, для чего придется Вам отправиться в это подворье. Из переводимой суммы Вы возьмете то, что я Вам должен, затем остаток положите на текущий счет. Из этого остатка придется удовлетворить позаимствования, которые сделает жена, – главнейшие, думаю, у своего брата, о чем своевременно Вы будете извещены мной, или В.Э. Ващенко. Переход был очень спокойный, качки почти совсем не было.

Мой сердечный привет и благожелания Отгилии Александровне и детям.

Преданный Вам Ф. Успенский

10 марта 1903 г[ода]

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 21–22.

60. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 13 травня 1903 р.

13 мая 1903.

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Спасибо за известие и за посылку. Смерть Кирпичникова очень меня опечалила и настроила на печальные мысли. Ваше воспоминание очень тепло и хорошо.

¹²⁰ В. Corderius, *Expositio Patrum Graecorum in psalmos*, Antverpiae 1646.

На часть Ваших вопросов отвечает мое прошедшее письмо, в котором прошу о книгах для школы. Живем по обычаю, глаза жены не внушают никаких забот, и сижу за делом. По отношению Македонии живем надеждой, что у повстанцев истощены средства на нынешний год.

Деньги конечно не след пересылать, уплачу здесь в кассу за проданные экземпляры.

Я желаю знать, что предвидится по отношению к съезду, предполагаются ли работы, большие предприятия, от кого можно ожидать главных направлений, и проч.

По отношению к моему переезду – мне не так легко дело. Я не поеду в Петербург создавать себе обстановку для занятий, т.е. искать оплачиваемой работы, а там кажется думают, что я могу взять где-нибудь место для пополнения того, что мне недостает.

Напрасно не списали, с кем собственно говорили о своем положении, от кого и какие имели обещания. Нужно что-нибудь реальное; вот участок земли и постройка дома для библиотеки – это определенное и реальное. Поговорим о другом. Мне понадобилась книжка (если есть в отд. оттисках) Стасова Происхождение русских былин, у нас нет ни книги, ни В[естника] Европы за 1868. Не откажите пожалуйста доставить мне на время это сочинение. Для окончательной обработки асобских материалов понадобится еще много посидеть и подумать.

Мне понадобится получить хорошего семинариста для нашей школы. Ему предстоит быть надзирателем и частью преподавателем. Я предполагаю писать об этом преосвященному Иустину, но лучше бы предварительно собрать справки. Нужен человек не со скамьи, а несколько видевший виды.

Душевное приветствие и благожелания
От依илии Александровне
Преданный *Ф. Успенский*.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, стр. 40, арк. 19–20.

61. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса,
26 листопада 1903 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Я не писал Вам больше потому, что в Институте я был совершенно один всю осень. Лепер отбыл в Афины, к семье по случаю болезни сестры, которая прибыла к нему, а Панченко¹²¹ печатал в Софии свою диссертацию. Последний закончил работу, выпустил книгу и теперь

¹²¹ Панченко Борис Амфіанович (1878–1920) – візантиніст, вчений секретар Російського археологічного інституту в Константинополі.

будет ждать решения факультета (в Петербурге). Впрочем книга хорошая (Крестьянское землевладение в Византии) и вполне заслуживает ученой степени. Материал Абобский готов и на днях только будет начат печатанием. Им будет занят весь X том, а в IX диссертации Панченко и вероятно моя большая работа об иллюстрированном Восемикнижии.

Осенью я был на Крите, знакомился с произведенными там в последние годы раскопками и пришел в большое изумление перед богатством данных для характеристики культуры за 1500–2000 до Р[ождества] Х[ристов] Дворец Миноса в Кнососе и дворцы в Фестосе и Гортине вскрывают чрезвычайно интересные факты из истории искусства из живописи, пластины и проч. Нашел много нового материала в виде каменотесных знаков (для истории алфавита), чрезвычайно любопытно появление знака креста на памятниках за 1560 л[ет] до Христа (даже агнец с крестом на лбу!)

Так[им] образом, все имеется новый и свежий материал, который в состоянии занимать и поддерживать интерес к занятиям.

Нет, конечно ныне не предполагаю ехать в Петербург. Что касается Одессы, то это весьма вероятно: стали плохи зубы и нужно часть ремонтировать.

Приветствия и благожелания Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

26 ноября 1903.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, стр. 40, арк. 23–24.

62. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 2 грудня 1903 р.*¹²²

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Имею к Вам просьбу. На святках устраиваем елку для детей в наших школах и нуждаемся в некоторых вещах из Одессы. В сущности вот в чем существенный вопрос.

Надо приобрести десять книжек для подарков детям в возрасте от 8 до 12 лет. Цена каждой кн[иги] от 80 к[опеек] до 1 р[убля] не больше. Усердно прошу отберите сами и пошлите через г[осподина] Агеита. Кроме 10 книжек требуется еще один подарок для маленького серба ок[оло] 10 л[истов]. Может быть для него купите сказки Кота Мурлыки (не дороже 1 р[убля] 50 к[опеек]).

Искренно преданный *Ф. Успенский*

2 декабря 1903.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, стр. 40, арк. 25–26.

¹²² На бланку Institut archeologique russe a Constantinople.

63. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1905 р.*
1905 г.¹²³

Дорогой Михаил Юрьевич.

Очень благодарен Вам за память и приветствия. Да, пережила Одесса тяжкие испытания! Мне часто приходилось думать о судьбе добрых друзей, которые были личными свидетелями всяческих ужасов. Здесь мы были спокойней, но чего стоило испытывать слова сожаления и фальшивых соболезнований со стороны иностранцев.

У меня дело идет не шатко – не валко. Осенью делал раскопки в Преславе, найдена новая надпись Омортага объясняющая время построения Преславы. Том должен появиться через месяц – очень он нас задержал.

Сердечные приветствия и благожелания от нас Оттилии Александровне к Новому году.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 31.

64. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 17 травня 1906 р.*¹²⁴

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Так как приближается конец мая, то и желал бы иметь сведения на счет каких книг дни награды. Поэтому не откажите написать словечка два, как нам быть. То что видим в газетах на счет хода наших дел – вызывает большие опасения.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

17 мая 1906 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 1–2.

65. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 5 вересня 1906 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

В списке книг, который был передан иеромонаху Петру, был особенный список учебников необходимых при самом начале учебных занятий. Боюсь, не случилось ли с ним чего неожиданного, так как не могло случиться, чтобы учебников именно не оказалось в Одессе. Пожалуйста наведите справки, что было заказано в Петербурге, почему заказ не исполнен уже полтора месяца.

¹²³ Написано червоним олівцем.

¹²⁴ На бланку Comite d'administration de l'ecole russe a Constantinople.

Но идет речь в настоящее время об учебниках – особенном и отдельном от списка пособий каталог – что случилось с каталогом-списком и что случилось с заказом.

Мне кажется, что в конце сентября я должен буду прибыть в Одессу недели на две для лечения (зубы).

Искренно преданный Ф. Успенский

5 сент[ября] 1906 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 32–33.

66. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 2 січня 1906 р.¹²⁵
2 января 1908 г[ода]

Дорогой Михаил Юрьевич.

Ваше письмо от 25 дек[абря] доставило мне много удовольствия. Весьма благодарен за добрую память, теплые чувства и выражение благодарности. Не могу я остаться нечувствительным и к успеху наших чтений о древней Болгарии и к открывающимся перед Вами перспективами по отношению к университетской кафедре, которая так долго по случайным капризам казалась Вам изменяющею Вам. Мне это очень приятно и потому, что я давно уже советовал Вам спокойно выжидать событий в полной надежде на то что свое Вы получите.

Само собой разумеется, Вы вполне имели основания ожидать от меня письма после написания статьи о Х т[оме] Известий. Но я ждал сначала от Вас оттисков, а потом я стал думать, что Вы и сами мне напишете по тем же вопросам. Дело в том что я осенью узнал об одном новом обстоятельстве по связи с раскопками в Абоба. В Моравии недавно произведены раскопки в Велеграде – столице Святополка и кафедре Мефодия. Как и естественно ожидать, два слав. города одной эпохи должны выражать и одинаковую культуру. Независимо от того обе раскопки во многом взаимно себя дополняют. Занимается исследованием – Девина – Велеграда проф[ессор] доктор J. Neveri (был у меня по осени, возвращаясь из поездки на наши раскопки, и поражен сходствами данных, найденных им и нами. Это конечно весьма пикантный вопрос и весьма интересный. Нам нужно смотреть Mitteilungen der K.K. Zentral-Kommission für Kunst- und Historische Denkmale, кажется в 11 № 1905 г[ода], а также чешском журнале Časopis vlasten. spolku muzejního v Olomouci 1904 и 1907 zesht. I. Кстати, была ли у Вас в руках рецензия Niderle Český časopis historický, XIII, 1907 экстр. 2 на ваше издание?

¹²⁵ На бланку Comite d'administration de l'ecole russe a Constantinople. Штамп "Одесская государственная публич. библиотека 3 мая 1927".

Так вот видите, в виду всех этих фактов мне думается, что мы перепишемся еще раз обо всем этом. Во всяком случае усердно прошу Вас никакими другими причинами не объяснять ни того что я не написал Вам по получении Ж[урнала] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения] с Вашей рецензией, которая вполне соответствует своей цели и назначению и за которую я оч[ень] Вас благодарю¹²⁶, ни по поводу издания Косьмы¹²⁷, которое я нахожу и важным и полезным, но которым думаю внимательно заняться после (по связи с главой о Богомилах в истории Византии).

Итак, прошу Вас верить чувствам моей дружбы и расположения и передать наше приветствие и пожелание на новый год Оттилии Александровне.

Ваш Ф. Успенский

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 3–4.

67. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 6 лютого 1908 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Имею до Вас просьбу, которую прошу милостиво принять.

Из Дечанского монастыря в Старой Сербии заявляют желание иметь Самоучитель русского языка, сост. С.Г. Ручь – в двух томах. Если этот учебник действительно существует и если он имеет достоинства, то покорнейше прошу Вас заказать или просто приобрести его на мое имя в двух экземплярах. Если приобретется из магазина Новое Время, то прикажите прислать счет на мое имя. Книги прикажите передать М.Ф. Никанову для пересылке мне.

Очень Вас благодарю за добрые воспоминания о пребывании в Институте. Как видно из всего, у нас начинается везде движение вправо. Лишь бы не очень крепко нажимали, а то это ладно. Как у Вас живется, как себя чувствуют ваши (т.е. унив[ерситетск]ие) вожаки освободительного движения?

Привет и благожелания

преданный Вам Ф. Успенский

6 февр[аля] 1908.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 5–6.

¹²⁶ М.Г. Попруженко, *Рец. на: Материалы для болгарских древностей Абоба-Плиска, София, 1905*, ЖМНП, новая серия 11 (1907) 450–461.

¹²⁷ М.Г. Попруженко, *Св. Козмы Пресвитера слово на еретики*, Памятники древней письменности и искусства 167 (1907) 103 с.

68. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 16 квітня 1908 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Воистину воскрес!

Благодарю за добрую память и благожелания. Наконец-то, но как это поздно – налаживается дело о зачислении Вас на кафедру. Можете быть уверены, что это известие доставило мне большое удовольствие. Надеюсь, что сдержите обещание заняться обработкой курса по болгарской истории.

Весь пост и у меня отнял вопрос о славянах в VI–VII вв. Частию это было нужно для главы о славянах в истории Византии, частию требовалось осветить новый материал, открывшийся в Смирне при реставрации в мечети Касимие, старой церкви Св[ятого] Димитрия. Я был там на первой неделе поста, теперь снова еду в Солунь. Открыты мозаики и фресковая живопись. Первые обильны и в хорошем виде, вторые очень попорчены. Всем этим нужно очень заняться и все приготовить к изданию.

Приветствия и благожелания Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

16 апр[еля] 1908.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 7–8.

69. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 22 липня 1908 р.*¹²⁸

Дорогой Михаил Юрьевич.

Не найдете ли в одесских библиотеках редкой книги Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara, 1880.*

Мне нужна пока стр[аница] 185 и 186.

Если найдется книга, то можно бы дать фотогр. снимка с этих страниц. Между тем я попытаюсь переписаться с нашими комиссионерами, может быть удастся приобрести и самую книгу. Это нужно для Дечанского монастыря, т.е. для моей об нем работы¹²⁹.

Преданный Вам *Ф. Успенский*.

22 июля 1908.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 9.

¹²⁸ Штамп “Одесская государственная публич. библиотека 3 мая 1927”.

¹²⁹ Дечанский монастырь – чоловічий монастир у Сербії. Заснований у XIV ст. Наприкінці XIV – початку XV ст. ігуменом монастиря був митрополит Київський та Литовський Григорій Цамблак. На поч. XX ст. Російська імперія намагалась встановити контроль за мон-рем, спрямувавши туди російських ченців. У 1905 р. Микола II дозволив видавати монастирю щороку по 10 тис. рублів, для чого в Одесі було відкрито представництво монастиря. Навесні Ф. Успенський відвідав Дечанський монастир та склав план експедиції з вивчення його фресок.

70. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 20 серпня 1908 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прочитал в Правит[ельственном] Вестн[ике] о Вашем назначении. Радуюсь и спешу Вас поздравить.

По прилагаемому списку прошу заказать книги для о. Кирилла в Дечаны. Лучше адресовать сначала на мое имя (Ambass. de Russie a C-pl), а отсюда отправить по назначению. Счет на мое имя.

Очень спешу не опоздать на отправл. сегодня пароход. Жалею, что не написал ответа на письмо по вопросу о книгах.

Преданный Вам **Ф. Успенский**

20 авг[уста] 1908.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 11–12.

71. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 2 вересня 1908 р.*

Многоуважаемый Михаил Георгиевич.

Мне было очень приятно получить телеграмму от того собрания, которое Вас чествовало. Я посылаю письмо А.В. Вырлану¹³⁰ с благодарностью всем участникам собрания, приславшего мне телеграмму.

Письмо это Вам передаст Ф.И. Шмит¹³¹, которому прошу оказать содействие в его хлопотах в Одессе. Вам нужно купить бумаг на 3 т. рубл., нужно преследовать более идею устойчивости и обеспеченности бумаг, чем высоту процента. Это деньги добытые от изданий Института т.е. заработанные большим трудом.

Преданный Вам **Ф. Успенский**.

2 сент[ября] 1908 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 13–14.

72. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса, 12 вересня 1908 р.*

12 сент[ября] 1908

Дорогой Михаил Георгиевич.

Благодарю за исполнение поручения о[тца] Кирилла. Счет от магазина получил, но пока посылка еще в таможне. Мне кажется, что все-таки лучше

¹³⁰ Вирлан Олександр Васильович – син священника. Випускник історико-філологічного факультету НУ 1880 р. Викладач історії та директор Одеського комерційного училища, член Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті.

¹³¹ Шміт Федір Іванович (1877–1937) – візантолог, археолог, мистецтвознавець, академік ВУАН, професор Харківського університету (1912–1921 рр.). У 1901–1904 рр. – професорський стипендіат у Російському археологічному інституті в Константинополі, а у 1908–1912 рр. – вчений секретар Інституту.

адресовать в Дечаны отсюда, а не из России. Что касается журнала, то я не думаю, чтобы тут разумеется журнал как литературное издание, вероятно тут имеется в виду журнал как книга для класса или записи учеников и отметок. Во всяком случае следует спешить до выяснения.

Как так, что Шмит засел в Синопе или где в другом месте. Теперь я совсем один и весьма затруднен корректурами и цензурными делами.

В т[оме] XIII будет моя статья об Асеневицах на визант[ийской] службе в XIV–XV вв., а в XIV т[оме] статья солтиских мозаиках из церкви св[ятого] Димитрия в связи с историей славян в VI–VII в[еке]. Сильно отвлекают текущие работы от продолжения истории Византии. А на руках еще работа о Дечанском мон[астыре].

Преданный Вам Ф. Успенский

Я читал протоколы од[есского] у[ниверсите]та. Как так, столько сил тратится на узко понятые задачи!

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 15–16.

73. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 26 грудня 1908 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спешу поблагодарить Вас за добрую память и благожелания и со своей стороны принести Вам и супруге поздравления к новому году. Очень рад, что Вы пристали ко берегу и в настоящее время можете преследовать определенные теоретические цели, не встречая на каждом шагу затруднений и не напевая унылым голосом минорные мотивы, каких я столько слышал от Вас.

Мне кажется, что нынешним летом я сделаю наконец путешествие на родину, где не был 40 лет. Благо в августе в Костроме предполагается археологический съезд¹³², так что можно соединить оба долга и научный и патриотический.

С выходом обычного тома на 1908 г[од] происходит затруднение из-за статьи Коковцова; том выйдет на 1909 г[од], где будут изданы Солунские мозаики, также запоздал вследствие замедления по изготовлению таблиц в красках. Но я думаю, что все промедление – на месяц.

Конечно, пошлю Вам своевременно.

История Византии медленно но подвигается вперед. Самый трудный период пройден (период образования византинизма), теперь обрабатываю

¹³² Обласний історико-археологічний з'їзд у Костромі (загалом 4-й обласний з'їзд) відбувся у червні 1909 року. 28 червня Ф. Успенський прочитав на з'їзді доповідь про діяльність очолюваного ним інституту.

Юстиниановский период, в котором славянам уделяется большое место. Спешить не стоит. Есть только один мотив, оправдывающий заботу о том чтобы не очень замедлять, – не успеешь полностью окончить за старостью. Ну, чему быть, того не миновать.

Да, политическая борьба и партийная вражда не может питать муз. Но очевидно, переживаемое время задевает всех за живое, так что быть в стороне от движения нельзя, захватывает невольно.

Как в совете? Уравновешены ли партии¹³³.

Искренний привет от преданного Вам *Ф. Успенского*

26 дек[абря] 1908 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 17–18.

74. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 18 лютого 1909 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вероятно у Вас найдутся связи с кем-нибудь из одесского института благородных девиц. Не откажите пожалуйста собрать под рукой справки, принимают ли в это учреждение детей из мещанского сословия. Девица Александра Жаго – сирота, не имеющая ни отца, ни матери (мать в сумасшедшем доме), живет у своей сестры, нынешней начальницы в русской школе в К[онстантино]поле и жены штатного преподавателя в р[усском] комм[ерческом] училище в К[онстантино]поле г[осподина] Златоустова. Сестра же и будет вносить плату за содержание.

Завтра или после завтра отправляюсь в Софию, чтобы закончить на месте весьма затянувшийся выход XIII и 1 вып[уска] XIV тома и вместе с тем ликвидировать все предприятие издания Известий в Болгарии. Печатать вдаль от местонахождения редакции весьма хлопотливо, неудобно и сопряжено с расходами. Кажется, можно будет повести дело и здесь, теперь и в К[онстантино]поле отменены цензурные стеснения. В целях найти для переговоров с здешними типографиями базу мы и обратились к Вам (писал Панченко) с просьбой дать нам справку об одесских ценах на набор листа нашего издания. После поездки в Софию предстоит поездка на Археол. съезд в Египет. Это будет в конце марта. Таким образом создаются задержки в движении большой моей работы. А летом еще

¹³³ Йдеться про професорські групи, праву та ліву, у Раді професорів Новоросійського університету. Такий розподіл був типовий для всіх університетів Російської імперії. Праві обстоювали переважно аполітичність університету, більший контроль над студентами. Ліві орієнтувалися на ліберальні (значно менше на соціалістичні) ідеї, виступали за розширення автономії університетів.

съезд в Костроме. На родине я не бывал 40 лет, нужно же воспользоваться случаем и посмотреть родные места.

Искренно преданный

Ф. Успенский

18 фев[раля] 1909 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 19–20.

75. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 4 грудня 1909 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прочитал в Правит[ельственном] Вестнике о Вашем назначении ординарным профессором и спешу выразить Вам свое приветствие сему случаю.

В январе мне нужно быть в Петербурге, ок[оло] 10 числа буду в Одессе.

До свидания.

Преданный Вам Ф. Успенский

4 дек[абря] 1909.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 21.

76. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 30 вересня 1910 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Не можете ли принять участие в исправлении большой несправедливости допущенной греками по отношению к достойному человеку. Был бы очень обязан если бы Вы нашли возможным побеседовать об этом с графом Толстым или с кем другим из своих знакомых. Жертвы принимаются посильные, начиная с 20 фр[анков].

Все лето я провел на месте, сделал лишь непродолжительные экскурсии в славянские земли и в южную Македонию. Стараюсь двигать дальше дело писания Византийской истории. Теперь наконец на самом интересном периоде, который способен захватить за живое: VIII–XI вв. Вследствии того, что поглощен своей работой, не мог всмотреться в историю Византии т[ома] I Кулаковского, который текущим летом прислан мне.

Издатель мой настаивает, чтобы печатание началось не раньше, чем будет представлено в рукописи полтора тома. Так как теперь нахожусь во 2^м томе, то не теряю надежды, что скоро начнет печататься. Но мне часто приходит на мысль, что было бы лучше оставить работу готовую и выпустить ее по смерти. Прежде всего для спеха нет никаких побуждений, а

всякое человеческое дело будет иметь недостатки. Жалею, что поздно приступил к делу.

Искренно преданный *Ф. Успенский*
Приветствие Оттилии Александровне.
30 сент[ября] 1910.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 23–24.

77. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 23 жовтня 1910 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спешу поблагодарить Вас за любезное содействие. Я очень тронут милым вниманием графа и с этой же почтой пишу ему письмо с изъявлением благодарности. Кроме того, желал особенно подчеркнуть мою признательность, посылаю ему свою большую книгу Серальский Октавех с альбомом. Но чтобы избежать всяческих недоразумений, адресую книгу на Городскую библиотеку, которая по собственному опыту знает, что таможня требует иногда платы, на которую не имеет ни малейшего права, цензура же обязана пропускать наши издания.

Кулаковский прислал мне свою книгу и спрашивал уже моего “компетентного” мнения, но я уклонился от обсуждения деликатного вопроса, указав, что слишком поглощен изложением иконоборческого периода и не мог внимательно отнестись к его книге. Никак еще не уверен, что успею окончить. Дело идет медленно, и те части, которые прежде были написаны, приходится теперь переделывать. С годами изменяется настроение и отношение к событиям. Смысл событий получает иное освещение сообразно появлению новых подробностей. Но главное – конечно годы. Ведь в будущем году достигаю сорокалетия ученой деятельности, ведь нужно накануне семидесятилетия выступать с главной работой. Вот эти соображения часто смущают. Являются опасения за глаза, за ясность мышления, и проч[ее].

Можно было надеяться, что с новым режимом Институту легче будет работать, но надежды не оправдались. Турки становятся arrogantны, наше политическое положение далеко не повысилось, вместе с тем и к научным потребностям Института здешнее правительство глухо. Готовим XV том. Будет много свежего материала и роскошных таблиц в красках.

Прошу принять искренние благожелания и приветствия. Поклон супруге и детям.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

23 окт[ября] 1910.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 25–26.

78. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 19 січня 1911 р.*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Спешу уведомить, что рукопись Ваша получена и что с первой оказией будет послана в Софию.

Пред праздниками я писал Вам между прочим о том, чтобы Вы получили деньги от В.Э. Ващенко (за уплату в таможеню), которому я тоже написал об этом.

Кроме того я просил Вам сообщить мне, что за группа профессоров представилась Государю; кто ее избирал и как она будет давать отчет о происшедшем корпорации.

Это все конечно в связи с событиями в университетах, потому мне и желательно было знать Ваше суждение.

По-видимому, этого письма Вы не получили.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

19 янв[аря] 1911 г[ода].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 34.

79. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 30 серпня 1911 р.*¹³⁴

Дорогой Михаил Юрьевич.

Я получил Ваше любезное письмо и глубоко тронут милым вниманием. Само собой разумеется, список сочинений и фотографию я постараюсь препроводить Вам, но должен предупредить, что готовой фотографии у меня нет. Вообще же по поводу мысли о праздновании юбилея у меня составил свой взгляд, который я сообщаю Б.А. Панченко, имеющему писать Вам об этом на днях.

Лето я провел частию за границей. Чувствовалась нужда в отдыхе. Полтора месяца дали мне несколько сил и подняли настроение. Но здесь на месте (возвратился только неделю назад) мало утешительного: ожидание политического взрыва, холера, толки об европейской войне. Сегодня получил письмо о смерти брата, по возрасту следующего за мной (бывший доктор).

Искренно преданный *Ф. Успенский*

30 авг[уста] 1911.

P.S. Сегодня (31 авг[уста]) узнал от г[осподина] Панченка, что он послал уже письмо на Ваше имя. Конечно, было бы лучше, если бы ранее он показал мне это письмо. Но вот в чем сущность. Последнее время так

¹³⁴ На бланку “Русского Археологического Института в Константинополе”.

много говорили об юбилеях, что это всем набило оскомину. Я почти 20 л[ет] вне России; моя деятельность более перешла в Болгарию, Сербию и в России почти забыта. Не удовлетвориться ли лучше частным приветствием, а не публичным, для организации которого осталось мало времени. Вот в существенном моя мысль.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 35–36.

80. **Ф. Успенский** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 28 вересня 1911 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Так как мне не след служить тормозом в задуманном Вами предприятии, то спешу послать Вам фотографии (в отдельном отправлении под заказной бандеролью), а также прилагаемый формуляр, обыкновенно печатаемый в памятной книжке Императорской Академии Наук, которым, может быть, найдете нужным воспользоваться. Точно также, с целью дать Вам возможность усилить краски на портрет, позволю себе сказать, что за работу “Первые славянские монархии” получена мной Кирилло-Мефодиевская премия, за “Образование 2-го Болгарского царства” Уваровская, а за “Серальский кодекс Восьмикнижия” Императорским Русским Археологическим Обществом присуждена большая золотая медаль. В смысле оценки моей константинопольской деятельности конечно наиболее полное находится в моей статье *Revue Contemporaine* 20 octobre 1910 (№ 10). К ней нужно присоединить начавшуюся в текущем году совместную с южными славянами деятельность по изучению доисторической археологии Балканского полуострова. Ныне произведены раскопки близ Белграда, давшие весьма важные результаты.

Прошу верить чувствам моего уважения и преданности.

28 сент[ября] 1911 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 37–38.

81. **Ф. Успенский** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса, 16 жовтня 1911 р.

Дорогой Михаил Юрьевич.

Только теперь получил сделанные настоящим фотографом карточки. Если пригодится посылаемое, буду очень рад.

Искренно преданный

Ф. Успенский

16 окт[ября] 1911.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 27–28.

82. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса,**
8 листопада 1911 р.¹³⁵

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вы с редким дружеским расположением отнеслись к моему сорокалетию службы и приняли на себя такой труд, который и меня достаточно тревожит, не смотря на расстояние, которое нас разделяет. Да не смущает Вас выражение “службы”, так как на самом деле 7 ноября исполнилось 40 л[ет] моей действительной службы.

Мне бы следовало столько же писем написать Вам, сколько раз Ваше имя встречаю в лежащих передо мною приветственных письмах и телеграммах, но в надежде на Ваше дружеское внимание к угнетающей меня тяжести лет решаюсь в одном троекратно благодарить Вас за предпринятые и, надеюсь, теперь оконченные хлопоты. Само собой разумеется, я весьма интересуюсь сборником и речью которую Вы держали 3-го числа в заседании Историко-филологического общества. Что касается в частности сборника, он смущает меня: откуда Вы взяли участников. Ведь чувствуется очень ясно, что моя продолжительная жизнь за границей естественно сопровождалась почти полным прекращением связей с моими старыми друзьями.

Мне бы хотелось лично написать всем, кто вспомнил меня по случаю юбилея, но на общей телеграмме “учеников” есть несколько имен, о которых попрошу у Вас справок (дайте мне и отчество и адрес). Таковы имена: Андреев¹³⁶, Гаммов¹³⁷, Руняков¹³⁸, Рапорт¹³⁹, Ступпа¹⁴⁰, Тарасовский¹⁴¹. Подражая установившейся моде я мог бы обратиться в газеты: “Не имея возможности лично поблагодарить” и проч[ее]; но эта мода мне опротивела.

Возвращаясь к вопросу о тяжести лет, должен сказать, что пока не могу жаловаться на слабость и утомление. Пять-шесть часов в сутки могу

¹³⁵ На бланку “Русского Археологического Института в Константинополе”.

¹³⁶ Андреев Михайло – випускник історико-філологічного факультету НУ 1887 р. З селян Смоленської губ. Випускник Ніжинського інституту.

¹³⁷ Гаммов Антін – випускник історико-філологічного факультету НУ 1887 р., з Бессарабської губ., випускник Кишинівської гімназії.

¹³⁸ Напевно, йдеться про Ровнякова Олексія Петровича, сина штаб-офіцера, 1865 року народження, Таврійська губернія, Феодосійська гімназія, випускника історико-філологічного факультету НУ 1890 р.

¹³⁹ Рапорт Ілля Рафаїлович – 1868 р.н., з Чернігівській губ., Ніжинська гімназія, випускник історико-філологічного факультету НУ, випускник історико-філологічного факультету НУ 1892 р.

¹⁴⁰ Ступпа Микола Перікович – народився у 1866 р. у Таврійській губернії. Вихованець Бердянської гімназії. У 1885 р. поступив на історико-філологічний факультет НУ.

¹⁴¹ Тарасовський Андрій Самуїлович. – син обер-офіцера, народився у 1864 р. у Бессарабській губ. Випускник Феодосійської гімназії. Випускник історико-філологічного факультету НУ 1891 р.

по прежнему заниматься. Второй том “Византийской империи” продолжает расти. Значительно остановился Кирилло-Мефодиевский вопрос и Русско-визант[ийские] связи и отношения, но ведь это же и самая для России важная часть истории Византии. Если все пойдет нормально, надеюсь исполнить это предприятие.

Мои сердечные приветствия Оттилии Александровне и благодарность за память и благожелания.

Искренно преданный *Ф. Успенский*.

8 ноября 1911.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 29–30.

83. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 23 грудня 1911 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Напрасны Ваши сомнения и волнения. Ваши слова обо мне продиктованы любовью и теплыми чувствами доброй памяти и душевным расположением. Из такого хорошего источника может быть чистая вода, приятная для питья. И Ваша статья¹⁴² не могла не быть мне приятна, ибо она, будучи хвалебной по условиям происхождения и по цели, построена однако на реальной почве и держится в границах достоинства и серьезности. Очень Вам благодарен за расположение и любовь.

Вы первый затронули деликатный вопрос о результатах всей моей деятельности, я очень рад, что это первое слово внушено расположением и любовью.

Вы спрашиваете, желаю ли иметь еще экземпляры, – конечно, да. Но прежде всего не в службу а в дружбу исполните вот эту просьбу.

1) один экземпляр передайте моему шурину В.Э. Ващенко.

2) один экземпл[яр] моему брату Васил[ию] Ив[анови]чу Усп[енско]му, Владикавказ в собств[енный] дом.

3) один экземпл[яр] племяннику Владим[иру] Алексеичу У[спенско]му Москва Владимиро-Долгоруковская д[ом] 7, кв[артира] 74.

По удовлетворении этой нужды буду доволен тем количеством, какое пожалеете.

Затем прошу принять приветствие и благожелания к Новому Году и передать мой привет и поздравления Оттилии Александровне, а также и моей жены.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

23 дек[абря] 1911.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 39–40.

¹⁴² М.Г. Попруженко, *Сорокалетие ученой деятельности Ф.И. Успенского*, О. 1911.

84. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 21 січня 1912 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Извиняюсь, что запоздал ответом на Ваше любезное письмо. Это происходит от того, что завалил работой и боюсь отрываться от спешного перепиской. Раз начал день с писем, настроение другое и работа не двигается вперед.

В стихотворении последний стих совсем неловко написан и не ясно, что он выражает: итак, лучше, что Вы не воспользовались им. Что касается оттисков речи, я вполне в настоящее время удовлетворен и более не нуждаюсь. Ведь я могу давать эту речь только родственникам и самым близким друзьям, никому из посторонних не посылал и не буду посылать.

Следовало бы послать разве тем из учеников, с которыми поддерживал я сношения: Готлиб, Знойко, Брун¹⁴³, Айхенвальд (два последние в Москве). Но и это могли бы сделать Вы, а не я, если только названные лица не уведомлены были своевременно об юбилее.

Почему Ваш сын уезжает в Петербург, этого Вы не объяснили, а потому для меня не ясно, почему это Вас волнует и печалит.

Тема: “Переписка Николая Мистика” вполне достойна одобрения. Эпоха весьма интересная, много строк уже затронуто литературой. Если молодой человек сладит с этой работой, на него можно возлагать надежды.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

21 янв[аря] 1912 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 41–42.

85. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 22 березня 1912 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Профессор Варнеке¹⁴⁴ заходил к нам на короткое время, очень рад был с ним познакомиться. Так как письмо Ваше прочел после его посещения, то и не мог выразить ему, что мне известно об его любезности и внимании ко мне. Может быть увижусь с ним при возвращении его из Афин.

Медленно двигаюсь вперед, теперь перехожу к Константину Порфирородному. Но я не предполагал ранее, что придется все писать вновь,

¹⁴³ Мається на увазі Мойсей Брун, студент Ф. Успенського, золотий медаліст, який не має жодного відношення до родини професора НУ Пилипа Карловича Бруна.

¹⁴⁴ Варнеке Борис Васильович (1874–1944) – антикознавець, мистецтвознавець. У 1904–1910 рр. – професор Казанського університету; у 1910–1920 рр. – професор кафедри класичної філології НУ. Відвідав Малу Азію, де вивчав залишки давньогрецьких театрів у Мілеті, Прієне та Ефесі.

что прежде написанным не придется воспользоваться. Приношу Вам поздравления с праздниками – Христос воскрес. Наши приветствия и благожелания Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*
22 марта 1912.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 43.

86. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 3 жовтня 1913 р.*¹⁴⁵

Дорогой Михаил Юрьевич.

Полученная мной вчера телеграмма за подписью нескольких профессоров доставила мне и личное удовольствие и в то же время выдвинула в моем сознании с новой силой тот факт, что и времени ушло много и много воды утекло.

Мне, однако, весьма приятна мысль, что Вы всегда относились ко мне с добрым расположением и засвидетельствовали об этом так мило в день Вашего юбилея в кругу преданных Вам и чествовавших Вас лиц. Примите мои сердечные поздравления по случаю исполнившегося двадцатипятилетия Вашей ученой деятельности, за которой я слежу с большим интересом.

Ужасно как затянулся Эфрон с выпуском 1 тома. Писал, однако, что в первых числах октября книга поступит в продажу. Печатание II тома подвигается. Последние месяцы доставили много неприятностей, хлопоты по приисканию двух учителей для коммерческого училища. С учителем по коммерческим предметам повидимому дело налажено; но затруднения еще не устранены с переговорами по замещению преподавания химии и естествознания. Казалось бы, естественника найти легче с жалованием в 1500 р., но очевидно стали редки люди. Если бы что оказалось у Вас на виду, известите.

Искренно преданный *Ф. Успенский*
3 окт[ября] 1913 г.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 44–45.

87. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 8 листопада 1913 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спасибо за память и брошюрки. Сначала я недоверчиво отнесся к Отчету, но когда заглянул в книгу и вошел в сущность вопроса, то в душе

¹⁴⁵ На бланку “Русского Археологического Института в Константинополе”.

поблагодарил Вас и за старательно составленный отчет, и за присылку его мне. Хотя, говорят, для близких к делу людей это не новость, но для меня большая новость. Был бы очень обязан, если бы прислали еще один экземпляр: постараюсь ознакомить с ходом учебного дела тех, кто здесь может этим интересоваться.

О выходе книги знаю только из Нового Времени. Эфрон как-будто хочет заставить и меня покупать книгу.

Третий том понемногу подвигается вперед, но иногда находят сомнения – успею ли окончить.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

8 ноября 1913 г[ода].

Не день ли ангела сегодня?

Примите сердечные поздравления.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 46–47.

88. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 7 січня 1914 р.*

Дорогой Михаил Георгиевич.

Просматривал новогодний № Правит[ельственного] Вестника, я имел удовольствие встретить Ваше имя в числе произведенных в чин д[ействительного] с[татского] советника. Очень рад и спешу поздравить Вас с званием Его Прев[осходительст]ва, хотя я, в желании напроорочить производство, несколько раз обращался к Вам в письмах с этим титулом.

Слава Богу, что взяли за преподавательское дело. Но ведь в школе все взаимно переплетается, одно зацепляется за другое. Нельзя думать, что плохо и неблагополучно только по русскому языку. Не лучше конечно и по другим предметам. У[ниверсите]ты не могут готовить учителей, и должны это чистосердечно признать профессора. Нужно озадачиться подготовкой и учителей и профессоров, иначе мы будем негодны на международном рынке.

Примите наши благожелания по случаю Нового года и передайте наш привет От依ии Александровне и семейству.

Удивительно, что сборник заканчивается печатанием. Можно было думать, что он расстроился перед печатанием. Прошу сообщить имена авторов, придется поблагодарить всех за добрые чувства и память.

Второй том Истории печатается, хотя и медленно.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

7 янв[аря] 1914.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 31–32.

89. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 12 червня 1914 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Разговоры о пропавшей ручке должны быть закрыты. Я не могу считать большой бедой происшедший инцидент.

Пишу Вам с целью поставить Вас в известность, что с июля (в первых числах) я думаю отправиться на запад – месяца на два. Теперь ожидаю к себе брата Василия из Владикавказа, с которым не виделся десятки лет.

Относительно участия в юбилейном томе – конечно я не буду ози-рающимся вспять. Дам приблизительно след[ующее] “Первые страницы русской летописи. Традиция о Руси дорюриковой”. Было бы, однако, желательнее получить точные указания на счет срока доставки оригинала. По отношению к моей библиографии, составленной Вами для 40-летия, следовало бы сделать некоторые поправки и дополнения. Но об этом еще есть время переписаться.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

12 июня 1914.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 48–49.

90. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 28 червня 1914 р.*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прежде всего спешу уведомить, что вопрос о статье для одесского юбилейного издания решен окончательно. В II т[оме] македонский период моей истории Византии должен был открыться главой о Руси дорюриковской. Выяснилось, что II т[ом] очень обилен материалом и что его нужно сократить. Жребий выпал на 1 главу, которую я вполне передал Вам. Сначала я предполагал дать Вам ее в сокращении, теперь отдам всю. Она уже набрана и будет Вам послана в гранках. Второй том должен подвергнуться сокращению и в других частях. Иконоборческий период занял 350 с лишним стр[аниц], македонскому нельзя дать больше 550 – и то тот будет очень толст.

Вы меня заинтересовали известием, что первого тома нет в продаже. Так как я лишен возможности проверить дело о продаже книги, то могу только просить добрых друзей навести под рукой более точные справки. Дней через десять очень бы хотелось отправиться за границу, пока вновь не народились политические тучи.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

28 июня 1914

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 50–51.

91. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Петроград – Одеса, 12 березня 1915 р.*

1915 г[од]¹⁴⁶

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вы имели основания поджидать моего письма, так как я действительно держал на мысли написать Вам. Но трудно и вообразить все то множество стольких забот и ежедневной суеты, которая поглощает все время. Конечно, здесь мне говорят, больше впрочем осуждают, чем выражают здравые суждения, на основании коих была бы возможна созидательная в будущем работа.

Где возможно, говорю о настоятельных нуждах по отношению к славистике в средней школе и Византии в высшей. Новый министр, по-видимому, отзывчивый человек на запросы жизни, интересуется и спрашивает. Но теперь главное внимание направляется наверх административных и преобразовательных мер и все приковано к театрам военных действий. Не следует, однако, терять надежды на осуществление желательных изменений в постановке учебного дела в средней школе

По всей вероятности мне скоро нужно будет передвигаться в Одессу, чтобы вблизи выжидать того момента, когда нужно будет выполнить возложенную на меня задачу по защите христианских памятников К[онстантино]поля. Конечно, в связи с этим роятся новые мысли на счет того строя, который не за горами и который предстоит нам созидать.

Относительно предоставления Вам той части, которая обнимает Кирилло-Мефодиевский вопрос, я предпринял несложные шаги. Нужно сделать оттиски, хотя издатель протестует, находя, что это может повредить успеху издания. Я конечно успокоил его.

Ваших оттисков о В.И. Ламанском¹⁴⁷ просил ученик его. На днях будет заседание в историч[еском] общ[ест]ве в У[ниверсите]те посвященное памяти Ламанского. Было бы хорошо, если бы Вы прислали еще экземпляров пять.

Примите приветствие с приближающимися праздниками. Передайте наши благожелания Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

12 марта.

Фонарный переулок, 4 кв[артира] 1 № занимаем мебелиров[анную] квартиру.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 33–34.

¹⁴⁶ Напис олівцем.

¹⁴⁷ М.Г. Попруженко, *Памяти В.И. Ламанского*, О. 1915 (відбитка з: Записки ООИД 32 (1915)).

92. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Петроград – Одеса, 7 листопада 1915 р.*

Дорогой Михаил Георгиевич.

Хотя я и не могу сказать о себе, что устроился удовлетворительно на новом месте, но все же спешу удовлетворить живое чувство признательности и благодарности к Вам и милейшей Отилии Александровне и написать Вам о себе несколько слов. Целых восемь дней занят был отысканием помещения. Квартирный вопрос, равно как продовольственный, здесь гораздо хуже, чем в Одессе. Средняя цена на две меблиров. комнаты в месяц 130–180 р[ублей]. Сдают охотней посуточно, чем по месячно, ибо номер в гостинице или комната от квартиронанимателей не остается ни одного дня ненанятой и держит цену с постоянной тенденцией к повышению.

Немедленно мне нужно было войти в академические дела. С печатанием очередной кн[иги] Виз[антийского] Временника дела еще не налажены. Академ[ическая] типография перегружена и не может отвечать за срочность, частные типографии не снабжены шрифтами и также не имеют достаточно рабочих. Да и материал рукописный еще не доставлен. Не могу вообще сказать, чтобы выносились хорошие впечатления из разговоров о делах. Нет твердой уверенности, настроения мало внушающее надежды.

В общем, в разговоре с Васильевым¹⁴⁸ и Бенешевичем¹⁴⁹, с которыми надеюсь в согласии организовать книжку, выяснилось, что нельзя теперь же, для XXI кн[иги], применить мысль о том, чтобы не печатать в одной кн[иге] статей больше 3 л[истов]. Придется пока воспользоваться тем, что будет доставлено.

Мое личное дело в Академии пошло в ход. Но предстоят новые баллотировки в отделении и в общем собрании, что займет ок. двух месяцев.

Привет и благожелания Вашему семейству.

Душевно преданный

Ф. Успенский

7 ноября 1915.

Пушкинская 2 кв[ртира] 20.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 35–36.

¹⁴⁸ Васильев Александр Александрович (1867–1953) – візантиніст, професор Юр’ївського університету та Петроградського педагогічного інституту, член-кореспондент Російської АН. Співпрацював з Ф. Успенським у Константинополі на початку ХХ ст.

¹⁴⁹ Бенешевич Володимир Миколайович (1874–1938) – візантиніст, член-кореспондент Російської АН. Разом з Ф. Успенським видав “Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии VIII–XV веков” (Ленинград 1927).

93. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Петроград – Одеса, 8 січня 1916 р.*

Дорогой Михаил Георгиевич.

Ваше письмо попало ко мне не в такое время, чтобы можно было сейчас же приступить к выяснению дела, которое мне представляется очень важным и к которому нужно отнестись осторожно. Министр в настоящее время болен, да и независимо оттого по учебным делам и по университетским вопросам главный голос принадлежит товарищу министра. Я попросил его назначить мне час для доклада по делу об исторической кафедре Новороссийского университета, которую я занимаю 20 л[ет] и судьба которой мне дорога и в настоящее время. После беседы с В.Т. Шевяковым считаю возможным сообщить Вам следующее, опуская свои собственные слова и те реплики, какие приходилось делать на его речи. В общем дело представляется возможным и осуществимым. Кандидат конечно успел уложиться, у нас притом же не такое богатство научных сил, чтобы можно было проходить мимо подготовленных и опытных лиц, продолжать ставить им в вину старые деяния, совершенные в иных условиях времени. С административной точки зрения к профессору можно предъявлять главнейшие научные запросы и обсуждать прежде всего его компетенцию в научном отношении. Вопрос об его верованиях можно ставить на второе место, а не выдвигать его до тех пор, пока не ставится вопрос об административной деятельности. Все это составляет, однако, личное мнение товарища министра, который бы не нашел затруднения назначить профессором вашего кандидата. Но как окончательное решение зависит от министра, то нужно сообщить ему и узнать его взгляд на дело. Я просил собеседника взять на себя переговорить с министром и сообщить мне затем взгляды его на все вопросы. Так как министр еще сидел дома, то ответ может быть не раньше двух недель. Таково положение интересующего Вас вопроса, который оставил пока в покое.

Своевременно получена рукопись Ваша: Славяне и Византия. Я никак не ожидал, что Вы так неразборчиво пишете. Едва ли не придется для набора переписать ее. Но спешу поблагодарить за своевременную присылку этой так близкой мне статьи. Точно также получен и Историч[еский] материал для Визант[ийского] Временника подходит и можно надеяться, что к весне будет выпущена очередная кн[ига].

Дела продолжают не радовать. Очень огорчен сдачей Черногорской армии.

Преданный *Ф. Успенский*
8 янв[аря] 1916.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 39, арк. 5–7.

НЕДАТОВАНІ ЛИСТИ

94. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 25 січня 1896 р.?*

Добрейший Михаил Юрьевич.

Справки Ваши успокоили меня на счет моих квитанций в банке. С точки зрения денежных поручений в Одессе мне бы следовало знать, какие суммы в Вашем распоряжении находятся. За точку отправления принимайте и выдачу А. Курбатову на 96 год, сделанную в декабре. Так как для наследников за полгода следует иметь 500 р[ублей], то, чтобы исполнять и мои личные поручения, Вы должны иметь в кассе больше 500 р[ублей].

Во всяком случае теперь прошу заказать у Чичкина 1 п[ачку] масла. Масло пусть он сдаст на пароход на имя Г.Н. Беглери¹⁵⁰.

Преданный Вам *Ф. Успенский*
25 янв[аря].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 52.

95. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1 лютого 1896 р.?¹⁵¹*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Приношу сердечную благодарность за исполнение просьбы о переводе 200 р[ублей], которые я получил исправно. Точно также благодарю за память о жене. Как можете догадываться, жена осталась в Харькове на попечении у доктора Гиршмана, который определил болезнь согласно с одесскими докторами, но не согласился с ними в методе лечения. Жена пишет, что ей позволил доктор читать и немного писать, и что по его уверению болезнь пройдет, хотя не бесследно. Это самое существенное. Жена поселилась в семье у Н.Н. Грот, таким образом она среди своих друзей и ее посещают харьковские наши друзья.

Я предполагаю, выехать из Петербурга после 15 февраля, но останюсь на несколько дней в Москве и Киеве. Что касается результатов месячного пребывания в Петербурге и хлопот в разных ведомствах, то ... имеются обещания и надежды на перемену дел к лучшему. Но от обещаний до исполнения большая пучина, посмотрим что будет. В общем

¹⁵⁰ Беглери Георгій Павлович (1847–1923) – візантиніст. Член Російського Археологічного інституту в Константинополі.

¹⁵¹ На бланку “Русского Археологического Института в Константинополе”.

многих видел, чрезвычайно утомился и расстроил нервы; о частностях поговорим лично.

Приветствия Оттилии Александровне.

Преданный Ф. Успенский

1 февраля.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 53–54.

96. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 4 березня, 1896 р.?

Дорогой Михаил Юрьевич.

Спасибо за заключение на Программу. Как Вам не безызвестно, для истории Византии есть издатель, который поставил свои условия; он желал, чтобы издание не имело формы ученого исследования, чтобы была повествовательная форма. Если признать справедливость за требованиями милой публики, то вся работа должна отличаться иным характером (характер исследования, как наши диссертации). Было бы конечно лучше сделать сразу два издания, одно с ученым аппаратом, другое без аппарата. Что касается частных замечаний – они также справедливы. Но дело в том, что программа вообще не разработана в подробностях, в ней только намечены общие идеи. Разработанная программа должна бы явиться после замечаний, какие могут быть сделаны авторами отдельных частей. Но замечаний пока нет. За предложение относительно Кирилло-Мефодиевского вопроса весьма благодарю и постараюсь воспользоваться им, когда выяснится окончательно, кто будет писать Македонскую эпоху. Теперь о других делах.

Вы получите документ на 300 р[ублей], с которым потрудитесь отправиться к агенту Карантинному. Чтобы не ездить два раза, возьмите засвидетельствование личности. Потрудитесь из этой суммы послать 1. Сто рублей по адресу Костромской губернии Галичского уезда на станцию Воронье для передачи в село Сельцо священнику Павлу Ивановичу Успенскому.

2. 20 р[ублей] по адресу Костромской губ[ернии] Галичского уезда на станцию Воронье для передачи в село Спас-Верховье вдовой священнической жене Марье Матвеевне Вишневской.

3. 20 р. В С[анкт-]П[етер]бург, Его Превосх[одительст]ву Константину Герасимовичу Ващенко Новоисаакиевская улица, д[ом] 6 (д[ом] Почтового Ведомства) кв[артира] 4.

Остальная сумма поступит в ресурсы на расходы по моим делам и присоединится к тому, что есть на текущем счету

Искренно преданный Вам Ф. Успенский

4 марта.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 93.

97. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 11 березня 1896 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Препровождаю Вам при сем четыреста рублей, которые внесите на текущий счет – впредь до новых указаний как с ними поступить. Жду часы.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

11 марта.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 55.

98. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 17 березня 1896 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

От Штерна получил согласие заведывать первым отделом тома. Значит дело может быть начато, хотя я свой материал могу послать лишь с сегодняшним пароходом. По части филологических и исторических вопросов до славистики относящихся Вы могли бы иногда переписаться с Т.Д. Флоринским¹⁵². Это и душевный человек, и знает хорошо вопросы касающиеся богомилства. Матвей Ив[анович] Соколов¹⁵³ тоже человек, на которого можете положиться. Так как исследование Ваше последует за текстами, то времени имеете довольно чтобы углубиться в подробности.

Не откажите, прошу Вас, отправить двадцать пять р. по следующему адресу Костромской губ[ернии] Галичского уезда, станция Воронье, для передачи в село Спас-Верховье вдовой священнической жене Надежде Александровне Студитской.

Преданный *Ф. Успенский*

17 марта Конст[антинополь].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 56–57.

99. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 27 вересня 1896 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Ради Бога ускорите дело. Я с своей стороны согласен на все требования, заявления Новака, лишь бы прилично было сделано, лишь бы не было стыдно. При сем прилагаю фотографии, которые для упрощения дела можно не использовать в статье Вульфа. Посылаю их для того, чтобы Вы могли без затруднения найти их и изъять из числа отправленных вместе с рукописью. Ради Бога примите все меры, чтобы дело шло.

¹⁵² Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – славіст та візантолог, професор університету Св. Володимира у Києві, член-кор. Санкт-Петербурзької АН.

¹⁵³ Соколов Матвій Іванович (1855–1906) – славіст, професор Московського університету.

Можно ли будет открыть отдел хроники и набирать его вместе с продолжением основного отдела? Тогда бы я после них отправил хронику. По отношению к дипломам на имя Высочайших особ я просил прислать мне форму, т.е. прямо дать копию одного из таких документов. 14 авг[уста] за № 249 отправлен Вам пакет с приложениями, между прочим с письмом на имя И.А. Казаринова. Приезжал ли в Одессу племянник, почему замедлилось дело об его выезде. Вопрос о найме письмоводителя для меня неотложный, неизбежный. В особенности теперь мне приходится на огне гореть.

Еще одна просьба. Напишите пожалуйста или Терновскому, или Димитриу и попросите их от моего имени раздобыть из моих лекций по крестовым походам последнюю лекцию Следствия крестовых походов. У кого-нибудь это должно быть записано. Мне нужно это на несколько дней – возвращу.

Преданный Вам *Ф. Успенский*
27 сент[ября].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 66–67.

100. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 26 листопада 1896 р. ?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вечером я обыкновенно не пишу, но хочется, чтобы завтра отправлено было для Вас это маленькое письмецо. Извините за карандаш и за не изящность формы. Я был весьма раздражен нелепыми придирками одесского таможенного ведомства. Это уже совсем недостойные правит. учреждения шакалы. Я изложил все дело и поехал в Министерство еще с четверговым пароходом. Обращаться непосредственно в это неприятное ведомство я не желаю.

В ожидании ответа на мою жалобу, придется запастись выдержкой и терпением. Ради Бога не предъявляйте в графу требование на указанную сумму, конечно я приму ее на свой счет, но надеюсь, что сумма будет возвращена, как один раз это и было.

Прошу извинений за доставленные беспокойства.

Преданный Вам *Ф. Успенский*
26 ноября
пятница

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 39–40.

101. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1896 р. ?**

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Возвращаю корректуру статьи Вульфа, спасибо за очистку ее от невозможных оборотов. Слава Богу, на следующем листе она окончится. Жена доехала благополучно. В настоящее время стараюсь управиться с более нетерпящими отлагательства делами, думаю выехать 8 октября. В Болгарию написал на счет Синодика.

Последний лист Вульфовой статьи пришлите. Прочтет Погодин. Приветствие от жены и мое Оттилии Александровне и Вам.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 90–91.

102. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1896 р. ?**

Дорогой Михаил Юрьевич.

Очень жалею, что я Вас совершенно утерял из виду последние месяцы. В Одессе ли Вы теперь? В Коммерч[ское] училище в К[онстантино]поле необходимо будет иметь преподавателя русского языка для старших классов (19 уроков) с жалованьем ок[оло] 1400 р[ублей]. Ради Бога, не можете ли порекомендовать кого, но конечно не семейного. Я остаюсь лето на месте, п[отому] ч[то] много дела.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

НВ. Переговорите с Вырланом.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 84.

103. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса,
5 жовтня 1897 р. ?**

Дорогой Михаил Юрьевич.

Посылаю статью г. Параника¹⁵⁴ на греческом, которая будет помещена в след за статьей о Никомидии, и материал для хроники. Небольшая часть последнего находится еще у меня на руках, как не просмотренная. Прошу настоять, чтобы хроника поступила в набор. Корректур жду не дождусь и боюсь, что у Вас встретились снова затруднения. Прошу каждый отпечатанный лист, следующий после моей статьи, присылать мне для указаний опечаток.

Знаю, что Вы делаете все возможное и даже сверхвозможное, но все же беспокоюсь задержкой дела.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

5 окт[ября].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 68.

¹⁵⁴ М. Параника, *Περί του πολιτικού στίχου των Βυζαντινών*, Известия РАИК 2 (1897) 185–190.

104. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса*,
18 жовтня 1897 р.?

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прошу Вас верить, что всем нутром чувствую, как много доставил Вам неблагодарного труда по делу печатания. Но последнюю корректуру необходимо мне прочитывать, что допишет к 2 л[исту], который сегодня возвращаю на имя Э.Р. Штерна. Если дело пойдет как Вы обещали, то в ноябре выпустим книжку.

В ноябре или декабре мне необходимо ехать в Петербург, а потому и нужно во что бы то ни стало к тому времени окончить печатание.

Прошу послать 1 т. Известий в Москву по след[ующему] адресу: Левону Зармайровичу Мсерянцу¹⁵⁵ (приват-доц[енту] Моск[овского] У[ниверсите]та) Москва, Архангельский пер. д. Милованова. Десять экз-земпл[яров] 1 ж[урнала] пошлите в Институт.

Искренно Ваш *Ф. Успенский*

18 окт[ября].

P.S. От племянника получил письмо, он живет теперь в Екатеринославе, наша телеграмма едва ли дойдет до него. Но сегодня же пишу ему.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 69–70.

105. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, *Константинополь – Одеса*,
5 жовтня 1897 р. ?

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Если еще прочесть несколько таких корректур, то совсем можно потерять зрение. В типографии, очевидно, первой корректуры не держат.

Удастся ли Вам наблести над поправкой Хроники, не знаю. Придется последнюю корректуру прочесть еще раз.

Преданный *Ф. Успенский*

25 окт[ября].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 72.

¹⁵⁵ Мсерянц Левон Зармайрович (1867–1933) – філолог, історик, етнограф та археолог. Приват-доцент та професор кафедри порівняльного мовознавства та санскритської мови історико-філологічного факультету (1919–1921) Московського університету. Автор праць “Этюды по армянской диалектологии” у 2 т. (1897, 1901), “История древнего Востока. Курс лекций” (1912), “Сравнительная морфология индоевропейских языков. Лекции” (1912). Автор огляду діяльності Російського Археологічного інституту в Константинополі у часописі “Русская мысль” (т. 7 за 1897 р. та т. 6 за 1899 р.).

106. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса,
27 жовтня 1897 р. ?

Дорогой Михаил Юрьевич.

Посылаю продолжение и конец Хроники. Из опасения причинить затруднения выбрал греческие тексты и надписи. О племяннике имею сведения. Когда появится, окажите ему внимание и руководство и снабдите его деньгами на путешествие и на другие надобности. В хронике есть сообщение об старопечатном Требнике. Если в библиотеке найдется описание старопечатных книг, то можно будет легко определить значение нашей книги. Мои выписки могут не потребоваться для печати, как скоро можно будет сослаться на описание издания Требника, сделанного при Михаиле Федоровиче. Может быть найдется что-нибудь и для московского пожара, о котором говорит запись. Все это сообщите А.И. Кирпичникову, которого я просил заняться этим предметом.

Преданный Вам **Ф. Успенский**
22 окт[ября].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 71.

107. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса,
19 листопада 1897 р. ?

Дорогой Михаил Юрьевич.

Племянника получил и благодарю за содействие. Для него же покорнейше прошу купить методу французского языка Марго и прислать со счетом на Институт. Около первых чисел декабря буду в Одессе проездом в Петербург. Как жаль, что печатание медленно спешит.

Преданный **Ф. Успенский**
19 ноября.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 73.

108. **Ф. Успенський** – **М. Попруженку**, Константинополь – Одеса,
26 листопада 1897 р. ?

Дорогой Михаил Юрьевич.

Посылаю корректуру с приложениями. Вы увидите, что в 1 л[исте] Хроники вкрались неприятные ошибки. Если окажется возможным перепечатайте страницу, то сделайте соответственные изменения в 2 л. по отношению к статье Погодина (№№ Пещерные церкви и Габрово). Что касается объявлений из Юрьева, поместите или в Хронике на последней

странице, в качестве объявлений. Статья “от редакции” я думал бы поместить в ученом отделе, после статьи Параника, но посоветуйтесь со Штерном. Это объяснение испортило мне много крови, но оно необходимо, потому что Придик обижен, и имеет право обижаться. В самом деле, что-то невероятное сделано с его статьей.

Предполагаю выехать 3-го или 4-го т.е. с пароходом или Севастопольским, али одесским. В первом случае пробуду в Севастополе два дня и буду в Одессе с крымским пароходом. Во всяком случае, числа 7-го свидимся, если не случится чего непредвиденного.

Преданный Вам Ф. Успенский
26 ноября.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 74–75.

109. Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1897 р. ?

Дорогой Михаил Юрьевич.

Ваши письма, а равно корректуру и Отчет получил. Прошу Вас не волноваться по поводу прошедшего письма и того, что в нем написано. Я удовлетворен Вашими объяснениями и считаю излишним уверять Вас, что указывая на опечатки, соблюдал столько же Ваш интерес, сколько свой собственный.

Из письма, адресованного на Ваше имя с передачей Штерну (которое Вы конечно прочли уже, так как Штерна нет теперь в Одессе). Вы могли увидеть как неблагоприятно вообще обстоит дело печатания и какое горе приносит мне каждый полученный набело напечатанный лист. Очень понимаю, что и Штерн был бы очень недоволен прочитав мое письмо. Но посудите, могу ли оставить без перепечатки собственные имена в Отчете? Ведь это та часть, на которую прежде всего обратят внимание лица, которым будет послан Отчет. Итак, ради Бога перепечатайте страницу.

Корректуру препровождаю обратно. Если еще находится в Одессе Пападимитриу, то можно бы просить его подписывать последнюю корректуру моей статьи, если же нет, то придется посылать ко мне. Меня очень заботят первые отпечатанные листы моей статьи, ради Бога пошлите их. Что касается планов к статье Джеффри о Базилике Константина¹⁵⁶ (о чем пишет Штерн), конечно можно их уменьшить и приготовить так, чтобы они вошли в том. Это уже нужно договориться с литографией.

¹⁵⁶ Г. Джеффри, *Op. cit.*

В случае продолжения печатания летом придется самому побывать в Одессе.

Спасибо за содействие моему племяннику. Он благополучно прибыл и теперь вполне освоился с новым местом.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

NB. Отчет посылаю обратно, в нем также нужно вырвать и перепечатать 41–42 стр[аницы].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 80–81.

110. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1897 г. ?*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Я замедлил потому, что был в отлучке, ездил в старые города Бруссу, Никею, Никомидию с целью осмотра в них древностей. Теперь стою в раздумьи по поводу другого предприятия – поездки в Болгарию. В Вашем письме есть два пункта, на который мне нужно ответить.

1. По поводу денег. Следует объяснить Курбатовым, что мною не получены проценты за вторую половину 1895 года и что я выдаю им пока из своих денег. Постараюсь послать, чтобы Вы могли удовлетворить их к началу июня, если же не в состоянии буду выслать всего, то вышлите обоим за два месяца. Во всяком случае в июле буду в Одессе и постараюсь устроить дело с получением процентов¹⁵⁷.

2. По второму пункту мое мнение конечно то, что Вам нужно добиваться экстраординатуры. Но относительно формы, в какой может выражаться мое содействие Вам, я не совсем хорошо даю себе отчет. На Помяловского уже довольно направлено стрел, одна лишняя не причинит ни пользы, ни вреда. Если бы дело терпело, то лучше было бы сказать словечко лишь в Петербурге, где буду в начале сентября. Если Вам это удобно, то предоставьте мне лично поговорить о Вас. Если же нет, то пишите в Софию (Болгария) на имя Дипломатического агента Николая Валерьевича Чарыкова, для передачи мне.

Но вот дело, в котором я прошу от Вас помощи и участия. Надо продолжить печатание первого выпуска Известий Института. Я слышал, что в Одессе остается на лето еще Ф.В. Режабек. Очень бы обязали меня, если бы совместно с ним устроили чтение корректуры. Постараюсь отправить рукопись своей статьи, которою и начнете (хотя нечто уже есть,

¹⁵⁷ *Вписано зверху аркуша – “из посылаемых 320 р. пошлите по 100 р. тому и др. Курбатову и объясните, что проценты я могу получить в конце июля”.*

это открытие Института). Последнюю корректуру желательнo получить мне. Завтра выезжаю в Болгарию, где останусь месяц.

Сердечный привет и благожелания.

Ваш *Ф. Успенский*

NB. Пожалуйста выдайте 10 р. Катерине Герасимовне Карякиной.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 85–86.

111. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Санкт-Петербург – Одеса, 1898 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вопрос о Вашем назначении замедляется вследствие того, что в Министерстве не получено еще бумаги об освобождении кафедры за выслугой тридцатилетия Кочубинского. В общем препятствие к Вашему назначению не усматривается, но Вы имеете конкурента в лице Лаврова¹⁵⁸ из Москвы.

Прошу заказать для Института 2 сотни конвертов той же формы как тот конверт, в который вложено настоящее письмо. Кроме того нужно 3 тысячи карточек принимаемого формата, но бумаги лучшего достоинства (т.е. толще). То и другое по изготовлении можно послать в К[онстантино]поль через агента Мин[истерства] Иностр[анных] Дел.

Прилагаемую карточку благоволиите отправить Базинеру¹⁵⁹. Праздники нужно будет провести в Петербурге. Есть надежды на благополучный исход дел по Институту.

Приветствия Оттилии Александровне.

Преданный *Ф. Успенский*

С[анкт-]Петербург, Угол Малой Морской и Невского № 11 меблированные комнаты.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 76–77.

112. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1898 р. ?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Оттиск Синодика получил, наскоро просмотрел и вижу, что исполнено дело хорошо. Очень рад, что памятник заинтересовал Вас, вдвойне рад, что у Вас будет хорошая диссертация, соединяющая и археологический

¹⁵⁸ Лавров Петро Олексійович (1856–1929) – славіст, професор кафедри слов'янських мов Новоросійського університету у 1898–1900 рр. Член Російської АН, член-кор. Сербської та Чеської АН.

¹⁵⁹ Базінер Оскар Федорович (1857–1909) – історик культури Давнього Риму, професор кафедри класичної філології Новоросійського та Варшавського університетів.

и историко-литературный элемент. На стр[анице] 59 есть место, которое бы следовало оговорить: Плакиль цѣрци великага (легко читается) и далее го м[ожет] б[ыть] господина или государя.

Ваша заметка о том, чтобы я не думал, что Вы торопитесь, побуждает меня сказать Вам, но вполне дружественно, на правах старого профессора, следующее. У Вас есть недуг, с которым Вы должны бороться и который ни чем не исходит, токмо усиленным вниманием. Напр[имер] я просил у Вас имя директора Ришельевской гимназии, Вы очень любезно написали: Я.К. Белецкий. Но почему вкралась ошибка, ибо должно быть Белицкий, как я случайно увидел это в министерском списке лиц учебного Ведомства. Возможность ошибки случайная со всеми, но в таком простом деле не должно быть ошибки.

Обрабатывайте Вашу тему спокойно, теперь уже никто ее не восхитит. Удастся ли напечатать в 3 т[оме] Известий, или в ином месте, это безразлично для дела. Говорю это потому, что у меня не кому работать для 3-го тома, разве в будущем Бог пошлет кого.

Ради письменных работ по Институту и ради ведения библиотеки выписываю молодого человека – семинариста, теперь учителя в Екатеринославской губ[ернии]. Это мой племянник, брат того, которого Вы знаете (Влад[имир] Павлов[ич] Успенский). Он должен явиться к Вам м.б. через неделю, выдайте ему денег сколько потребуется на паспорт и проезд и не откажите ему в совете. Прилагаю письмо на имя Казаринова, которым он воспользуется лично при хлопотах о паспорте. От души благодарю, что не пугаете меня поездкой в Одессу по делу печатания.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

NB. Заняты приготовлениями к проводам Нелидова. Все жалели.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 78–79.

113. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1898 г. ?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прошу Вас послать в Петербург, посылкой, экземпляра по 4 первого и второго тома Известий, адресуя Департамент Народного Просвещения (для директора Р[усского] Арх[еологического] Института в К[онстантино]поле).

Ваш *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 82.

114. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1898 р. ?**

Дорогой Михаил Юрьевич.

Препровождаю Вам 400 р[ублей], из них двести прошу переслать Вас[илию] Эдуардовичу Регелю (СПБ. Вас[ильевский] О[стро]в, 10 л[иния] Д[ом] № 15) и двести удержать, себя в уплату займа.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 83.

115. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 24 березня 1899 р.?**

Дорогой Михаил Юрьевич

Ящичек с часами благополучно дошел и получен в исправности. Поджидаю okazji, чтобы отослать часы взятые у Вашего тестя; если не будет okazji, пошлю почтой. Точно также поджидаю описи книгам и изданиям, которые предполагаются к покупкам из дублетов Публичной библиотеки. Кроме того прошу попомнить мою просьбу о посылке Известий Института. Спросите у Людвиг Филипповича Бруна о количестве остающихся экземпляров I тома¹⁶⁰ и попросите его от моего имени отправить в Институт, с присоединением II тома находящегося у Вас, все, за исключением 25 экземпляров, которые пусть останутся в России на случай требований. Но боюсь, чтобы не образовалась большая посылка. Если остается еще много томов, то пошлите нам часть, 25 или даже 20 экземпляров¹⁶¹.

Я просил Вас в одном письме (кажется на том, что писала жена – на счет посылки масла) обратить хоть 300 р. в процентные бумаги.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

24 марта¹⁶².

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 58–59.

116. **Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 16 травня 1899 р.?**

Дорогой Михаил Юрьевич.

Приезд Нелидова несколько изменил мои планы.

¹⁶⁰ Над словом “тома” написано червоним олівцем “38”.

¹⁶¹ Внизу аркуша червоним олівцем написано “Ост. I 25 II 25”.

¹⁶² Наприкінці листа приписано червоним олівцем низку цифр, обрахунків “20 18 13 13} 26 I 38 остают. 25 / выходит 13 II 25”.

Если Вы в воскресенье, 23 мая, сядете на пароход, идущий в К[онстантино]поль, то можете захватить меня на месте, чтобы во вторник вместе со мной отправиться в Бургас. Если же нет, то Вам придется прямо брать курс на Бургас, где я предполагаю пробыть с поездками в окрестности около недели.

Жена просила ее брата г[осподина] Вашенко о дне своего выезда, ибо она сделала ему некоторые поручения, так что от него Вы получите некоторые предметы для нас. Итак, нужно решиться. Я очень рад буду ввести Вас в славянские земли и сделать Вам всяческие облегчения для Вашей ученой цели.

Преданный *Ф. Успенский*

16 мая.

NB. Сделайте распоряжение на случай, если заявится мой племянник из Казани, чтобы ему было выдано рубл[ей] 30.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 60–61.

117. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 18 травня 1899 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Итак, с планом путешествия Вы ознакомлены в прошедшем письме. В предположении, что Вы примете все меры, чтобы устроить свои дела к воскресенью, прошу Вас оставить в библиотеке у г[осподина] Дерибаса сумму ок[оло] 50 р[ублей] на случай или отсылки их по моим указаниям, или передачи их лично моему племяннику, который явится к нему с моей карточкой.

Ваш *Ф. Успенский*

18 мая.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 62.

118. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 20 серпня 1899 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Извините, что не написал своевременно о получении письма со счетом и известиями о денежных делах. Весьма благодарен за покупку билетов, благодарю и за книжки Ж[урнала] М[инистерства] Н[ародного] Просвещения. Все напряжение делаю, чтобы покончить статью о Васильевском на этих днях. Не замедлю возвратить книжки. Будьте уверены, что мне будет весьма приятно узнать о ходе Ваших дел в Харькове.

Приветствия Оттилии Александровне.
Преданный Вам *Ф. Успенский*
20 августа

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 63.

119. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1903 р.*¹⁶³

Дорогой Михаил Юрьевич.

В этом году мы делаем первый выпуск из преобразованного коммерческого училища. При выпуске желательно пяти воспитанникам выдать награды. В виду сего прошу Вас убедительнейше купить и выслать через агента А.Н. Юренева книги по прилагаемому при сем списку.

Цена не должна превышать 50 руб[лей]. Деньги будут высланы по счету. Прошу Вас выдать пять рублей из моих сумм служителю Юренева и прислать мне уведомление “По поручению директора выдано мной 5 р[ублей] служителю” и проч[ее]. Жду от Вас известий о путешествии в Петербург. Как прошел съезд и что удалось сделать. Мне теперь предстоит издавать древности Абобы. Работы много, издание будет дорогое.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 87.

120. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1903 р.?*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Спасибо за сведения о статьях Кирпичникова. Не знаю когда, но по всей видимости удосужусь написать об нем. Очень рад, что Вы занялись делом, порученным Вам Обществом древней письменности.

О протоколах съезда славистов не имею представления. Может быть и получу, но теперь не имею. Если имеете лишний экземпляр, пошлите.

Теперь по уши занят материалами по раскопкам в Абобе. Начинаем печатать с сентября, если не с августа. Но это будет большая книга, страниц около 500, да альбом 100 таблиц! Главная часть текста принадлежит Шкорпилу, моего будет страниц 100. Не скажете ли, где лето проводит Редин. Хотелось бы дать ему несколько фотографий с абобских предметов – для небольшой статьи.

Посылаю Вам купоном на 26½ р. да две рублевые кредитки. При соедините все к моим сбережениям.

Приветствие Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

¹⁶³ На бланку “Institut archeologique russe a Constantinople”.

Жена просит срезать купоны с бумаг и с деньгами распорядиться по усмотрению: или положить на счет, или купить бумаг.

Ваш *Успенский*¹⁶⁴

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 88–89.

121. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1907 р.?*

Многоуважаемый Михаил Юрьевич.

Вчера посланы на Ваше имя два письма (два пакета). По отношению к предметам найденным в Абобе нужно сделать справку в министерстве, и по отношению к времени отсылки справку может дать Шкорпил¹⁶⁵.

Конечно, следует пошуметь, что в Луне ничего нет. Я думаю воспользоваться Вашим пребыванием в Софии, чтобы закончить том печатанием и просить Вас прочитать первую корректуру оглавления и указателя. Это будет отправлено в начале след[ующей] недели. Впрочем если Вам не будет времени заняться этим, скоро будет в Софии Шмит.

Искренно преданный *Ф. Успенский*

Пятница.

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 95–96.

122. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 20 лютого 1911 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Немного замедлил ответом. Само собой разумеется, как бы я ни был удручен работой и разными заботами, не могу отказать себе в удовольствии удовлетворить Ваше желание на счет статьи для приготавливаемого юбилейного тома.

Только не торопите меня. Очень хочется к лету подвинуть свою работу по Истории Византии.

Относительно пересмотра своих статей – теперь не могу сосредоточиться на этом.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

20 февр[аля].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 38.

123. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 6 вересня 1913 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Прошу оказать мне дружеское содействие. Министерство Торг[овли] и Промышленности поставило меня в крайне затруднительное положение

¹⁶⁴ Внизу аркуша приписані розрахунки 25 р. – 20 | 27–20 | 17–31 | 9 89.

¹⁶⁵ Шкорпіл Карел (1859–1944) – історик та археолог, дослідник Пліски (Абоби) – першої столиці Болгарії.

с делом по замещению вакансии преподавателя специальных коммерч. предметов в Константинопольском коммерч[еском] училище. При личном свидании мне обещали рекомендовать преподавателя, а когда наступила пора – писал и телеграфировал и ничего не мог добиться. А время между тем ушло. Из Одессы имеется прошение лица, которое ссылается и на Вас, но я не могу здесь на окраине принять инородца да еще еврея, на что указывает фамилия Дахштегер. Не откажите ради Бога помочь, поговорите с А.В. Вырланом и найдите мне преподавателя. Преподавателю коммерческих предметов предлагаем 2 тыс[ячи] р[ублей] в год, на переезд выдадим 100 р[ублей]. В высшей степени трудно залучить сюда хорошего человека; если бы заручиться таким, приняли бы все меры сделать для него жизнь неотяготительною и постарались бы удержать его здесь. Лучше бы холостого, потому что семейному человеку трудней устроиться.

Все лето собирался дать себе отдых и отправиться за границу, но не удалось. Первый том Истории должен на днях поступить в продажу, второй печатается.

Приветствия Оттилии Александровне.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

6 сент[ября].

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 64–65.

124. *Ф. Успенский – М. Попруженку, Константинополь – Одеса, 1915 р.?*

Дорогой Михаил Юрьевич.

Вспомнив, что я не ответил на Ваши запросы по отношению к сочинениям Григоровича, считаю нужным возвратиться к поставленным Вами ранее планам.

Прежде всего нужно бы защитить Григоровича против Ягича – знаете, о чем я говорю (большая книга Ягича в славянской энциклопедии изд[анная] СПб. Акад[емией] Наук). Что касается переиздания сочинений, наша Академия усвоила систему издавать без исправлений, с чем я не согласен, но что по-видимому неизбежно: ибо кто же захочет вновь подвергать изучению вопросы, трактуемые переиздаваемыми авторами. Но тексты следует обязательно проверить и исправить, точно также никак нельзя повторить явные ошибки.

Перепишитесь еще с Т.Д. Флоринским в Киеве.

Искренне Ваш *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 40, арк. 92.

125. *Ф. Успенський – М. Попруженку, Константинополь – Одеса,
19 листопада 1915 р.?*

19 ноября.

Дорогой Михаил Георгиевич.

В ответ на Ваше любезное письмо, в котором есть деловая и притом срочная материя, спешу ответить. Прежде всего, каких же еще указаний ждать по вопросу о статье Вашей Славяне и Византия. Я бы думал, что нужно ей дать не меньше 2 листов. Боюсь, не сократились ли Вы очень без особенной нужды. В очередной кн[иге] мы не будем строги на счет размеров, тем более, что о количестве материала еще трудно судить. Во всяком случае, я могу только просить прислать Вашу статью. Посылайте на академию в Канцелярию Конференции в редакцию Виз[антийского] Временника.

Много времени ушло на подыскание типографии, т.к. академическая перегружена работой и не может отвечать за срочность работы. Пришлось обратиться к частным.

Дело наладилось с типографией Киршбаум, где и начинаю печатать. Обещают через 4 м[еся]ца выпустить книжку.

Если будете терпеливы, постараюсь исполнить Ваше желание насчет биографии академиков. На последнем заседании было однако заявлено, что остается ненапечатанная еще целая четверть юбилейного материала (в честь Вел[икого] Князя Президента)¹⁶⁶.

Дело о проведении меня на штатную кафедру далеко не так просто. Понадобилась формальная баллотировка, сначала в отделении, в котором уже прошла, потом в общем собрании, которое состоится в январе. По месяцу дело идет в отделении и в общем собрании: в одно заседание вносится дело, баллотировка в следующем.

Само собой разумеется, если увижу Вашего сына, постараюсь сделать для него все, что будет нужно.

Приветствия и благожелания Оттилии Александровне и всяческих успехов коллеге.

Преданный Вам *Ф. Успенский*

ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, арк. 41–42.

¹⁶⁶ Великий князь Костянтин Костянтинівич Романов – президент Санкт-Петербурзької АН з 1889 до 1915 р.

Вячеслав Корнієнко

З ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА УСПЕНСЬКОГО З ХАРКІВСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою)

У житті багатьох вчених траплялись епізодичні контакти з колегами, які не мали потім подальшого розвитку, тому поодинокі відображені в джерелах особового походження. Внаслідок цього дослідники-біографісти часто змушені опускати такі відомості. Безперечно, такий підхід має певну об'єктивну обумовленість, оскільки дослідник не завжди може охопити повне коло джерел, тим більше, що деякі з них розпорошені по багатьох архівосховищах. Тому для економії власного часу вчений-біографіст зазвичай обмежує джерельну базу дослідження на користь більш повних корпусів листування, щоденників чи спогадів. Звісно, опрацювати та видати загальним блоком всі матеріали, які стосуються життя вченого, надзвичайно складно і з матеріального погляду, адже таке видання вийде надто об'ємним або і багатотомним. Тому особливості жанру примушують вченого-біографіста створювати такий собі узагальнений портрет вченого, з окремими вкрапленнями ретельніше розглянутих елементів на тлі загального розмитого малюнка. Чіткіше окреслити ці розмиті моменти біографії дозволяють саме такі, поодинокі джерела особового походження, які розширюють відомості про коло його наукових контактів, хай навіть епізодичних, але таких, які залишили свій слід у його житті, бодай епізодичний. До таких джерел належать три листи Федора Успенського до своїх харківських колег – Володимира Савви та Дмитра Багалія. Всі ці листи різночасові, вони стосуються одеського, константинопольського та ленінградського періодів життя візантиніста.

Офіційність у звертанні до адресатів виказує, що вчені не мали тривалих епістолярних контактів, ці листи були радше вимушеним кроком для розв'язання тих чи інших питань, що порушуються в листі. Тим не менше, оскільки вони доповнюють біографічні моменти в житті вченого, вважаю за доцільне їхню публікацію в цій збірці. Хронологічно першим було звернення Успенського до Багалія, тож доцільніше почати саме з нього.

Познайомились Федір Успенський та Дмитро Багалій, найвірогідніше, у 1884 р. в Одесі, на VI Археологічному з'їзді, куди Дмитро Іванович прибув як делегат від Харківського університету¹ та виступив з

¹ *Список гг. депутатов, прибывших на съезд*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LIJ.

рефератами “Займанщина в лівобережній Україні” та “Історія колонізації Слобідської України в XVII та XVIII ст.”²

По завершенні наукового форуму його організатори розпочали підготовку до публікації “Трудів VI Археологічного з’їзду в Одесі”, в тому числі й Успенський, який був у складі редакційного комітету³. До обов’язків його членів, як можна довідатись з листів, входив відбір матеріалів для друку, коли відсіювались ті праці, що вже друкувались в інших виданнях. Саме з такою метою Успенським був надісланий лист Багалію, в якому одеський вчений просив навести кілька довідок стосовно низки поданих до редколегії рефератів. Відповідь Дмитра Івановича лишається невідомою, проте деякі зі статей, про які мовилося в листі, так і не були надруковані у четвертому томі “Трудів”.

Між цим листом та наступним лежить хронологічна лакуна в 37 років. Зміст другого листа дозволяє визначити, що контактів між обома вченими не було. У 1925 р. Багалій, який на той час керував науково-дослідною кафедрою історії України, привітав Успенського з його 80-річчям. У листі-відповіді Федір Іванович подякував за привітання та звернувся до Дмитра Івановича з проханням написати клопотання за репресованого історика Церкви Костянтина Васильовича Харламповича (1870–1932), колишнього професора Казанського університету, а на той час позаштатного співробітника ВУАН. У зв’язку з розгортанням маховика репресій радянської каральної машини було розгромлене Товариство археології, історії та етнографії при Казанському університеті, яке очолював Харлампович. Вчений був засуджений до висилки в Оренбург, де 1 березня 1925 р. був заарештований вдруде; згодом був засуджений на заслання до Актюбінська, потім – до Тургаю⁴. Намагаючись врятувати вченого, Успенський і звернувся до одного з найавторитетніших на той час вчених з проханням надіслати клопотання до органів ГПУ та сприяти переїзду Харламповича до Києва.

Лист Успенського датований 25 березня 1925 р., а вже 8 травня до Народного комісаріату освіти від Академії наук було направлено клопотання, підписане неодмінним секретарем А. Кримським, зміст якого в цілому повторював аргументи лєнінградського вченого:

² *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXV, LXVII.

³ *Редакционный комитет*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXII.

⁴ Докл. див.: О.С. Морозов, *Справа академіка К.В. Харламповича. До 130-річчя від дня народження історика*, Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів, вип. II, Ніжин 2001, с. 82–134, [електронний ресурс], режим доступу: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/379>.

“Уже протягом кількох літ Всеукраїнська Академія Наук уживала заходів, щоб викликати до Києва свого члена К.В. ХАРЛАМПОВИЧА, який перебував в Казані, для організації при Академії Наук наукової роботи з його спеціальності. Академік К.В. Харлампович – авторитетний спеціаліст історії освіти і взагалі культури на Україні, а через те є цінним робітником у цій галузі, що так надзвичайно важлива у планах наукової роботи ВУАН.

За постановою особливої наради ОДПУ Тат[арської] Республіки, акад. Харламповича вислано в адміністративному порядку до Киргизького Краю на три (3) роки. Зараз акад[емік] Харлампович перебуває в м. Ахтюбинському, звідкіль його гадають заслати ще до Тургайського степу, тобто позбавлять його абсолютно можливостей працювати науково, бо Ахтюбинськ і Тургайський Степ цілком відірвані від культурних осередків.

ВУАН ще раз звертається до Вас з проханням допомогти повернутися академікові Харламповичеві для наукової праці на Україну, а коли би це неможливо, то бодай повернути його до Оренбургу, де він матиме хоч сяку-таку змогу вести наукову роботу.

Вице-президент ВУАН, академік, неодмінний секретар ВУАН

А. Кримський

Керуючий справами КНС

<нрзб.>⁵

Проте наслідків це клопотання не мало, тож Харлампович відбув весь термін покарання, а 1928 р. переїхав до Ніжина, оскільки у Києві йому дозволили оселитись тільки 1930 р., коли він увійшов до складу Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії⁶. Проте через два роки Харлампович помер.

Про роль Багалія в справі появи цього клопотання ВУАН говорити достеменно складно, як і визначити, чи стало воно наслідком прохання Успенського. Вірогідніше, все ж, що лист візантиніста зіграв свою роль у підготовці клопотання і його поява була зумовлена також стараннями Багалія, який був одним з прихильників повернення Харламповича, що засвідчено в листі до нього від М. Левченка від 27 грудня 1927 р.⁷ Цікавим є те, що одним з ініціаторів порятунку Харламповича був Федір Іванович Успенський, про що не згадується у життєвому нарисі ані першого⁸, ані другого⁹.

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 164–164зв. У лівому верхньому куті стоїть штамп: “У.С.Р.Р., Всеукраїнська академія наук, Канцелярія неодмінного секретаря”, у правому – дата та адреса: “Київ, травня 8 дня 1925 р., Вул. Короленка, 54, тел. 14–26”. На зворотній сторінці червоном олівцем Кобзей-Сіяк виконав запис: “Пост. През. 30.V. №–31. 5. Прохання відхилити”.

⁶ О.С. Морозов, *Op. cit.*, с. 93.

⁷ Публікацію цього листа див.: О.С. Морозов, *Op. cit.*, с. 119–120.

⁸ О.С. Морозов, *Op. cit.*, с. 82–134.

⁹ Е.Ю. Басаргина, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 45–61.

Таким чином, два не пов'язані тематично листи є цінним джерелом інформації щодо контактів двох визначних вчених, яке дозволило встановити нові цікаві сторінки їх біографії.

Лист Ф. Успенського до Д. Багалія 1888 р. зберігається у першому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, лист 1925 р. – у фонді “Листування” (ф. III) тієї ж установи. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – Д. Багалію, Одеса – Харків, 5 листопада 1888 р.*

Милостивый Государь Дмитрий Иванович¹⁰.

Изданием трех томов Редак[ионный] Комитет думал закончить издательскую деятельность по той причине, что в его распоряжении не оставалось более денежных средств. В настоящее время открывается возможность приступить к печатанию IV тома и общего указателя, благодаря тому, что Труды Съезда стали быть требуемы учебными заведениями Одесского учебного округа.

По содержанию издаваемых материалов Вы можете судить, что мы не дошли еще до рефератов по секциям юридической, географической и этнографической, теперь очередь за этими рефератами. Ваш небольшой реферат “О вновь открытых материалах для истории Левобережной Украины (Архив Полтавск[ого] губ[ернского] правления)”¹¹ тоже войдет в IV том.

Не откажите, прошу Вас, дать совет по поводу след[ующих] рефератов.

Н.И. Кужба¹², “Краткие сведения о Румянцевской описи Малороссии”. – Было это напечатано, или нет?

Д.И. Эварницкий¹³, “Некоторые моменты из истории запорожского казачества”¹⁴. Следует печатать этот реферат после выхода известной книги¹⁵ того же автора?

¹⁰ Багалій, Дмитро Іванович (1857–1932) – історик, ректор Харківського університету (1905–1910), академік УАН (1919).

¹¹ Мовиться про статтю: Д.И. Багалей, *О вновь открытых материалах для истории Левобережной Украины (Архив Полт. Губ. Правл.)*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 4, О. 1889, с. 79–82.

¹² Кужба, Микола Ілліч. Відомостей про нього віднайти не вдалося. Див.: *Список членов VI Археологического съезда*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LVI.

¹³ Яворницький, Дмитро Іванович (1855–1940) – історик, археолог, археограф, академік АН УРСР (1929).

¹⁴ У працях VI Археологічного з'їзду стаття не була надрукована.

¹⁵ Мовиться про видання: Д.И. Эварницкий, *Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края*, Санкт-Петербург 1889, 195 с.

Крылов¹⁶, “О старине Донской области”¹⁷. Известно Вам это имя? Реферат не читан на съезде, больших размеров до 30 листов.

Кулишера¹⁸, “О первобытных способах взыскания долгов” и “О со словно поземельных отношениях в северной части Кавказа”¹⁹.

Не правда ли, это было автором уже напечатано?

Материалов останется и еще много, но с остальным я смогу справиться, а по отношению к указанному не откажите дать свое мнение.

Всего, конечно, не удастся напечатать и в IV томе, нужно, следовательно, делать выбор. Я придаю большое значение общему указателю и стараюсь собрать средства на составление и печатание такого указателя. Едва ли больше 10 листов, самое большое – 15, можно напечатать в IV томе.

Примите уверение в совершенном к Вам почтении и преданности
Ф. Успенский.

5 ноября 1888 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 46322, арк. 1–2зв., автограф.

2. *Ф. Успенський – Д. Багалію, Ленінград – Харків, 25 березня 1925 р.*

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович.

Принося Вам глубокую благодарность за добрую память и приветствия по случаю исполнившегося 80-летия моей жизни, прошу Вас вместе с тем не отказать выразить мои чувства признательности Вашим сотрудникам по руководимой Вами кафедре.

Вместе с этим позволю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, которая, как сейчас увидите, вызывается желанием оказать сильное участие в судьбе одного из наших коллег. Профессор Казанского университета и духовной академии К.В. Харлампович²⁰, состоящий членом Украинской академии наук, просидел в тюрьме около полугода и теперь выслан на 3 года в Оренбург. Как увидите из прилагаемого изложения дела, случай с Харламповичем должен быть рассматриваем как несчастное и непонятное недоразумение.

¹⁶ Крылов, Александр Лукич (1845–1916) – письменник, педагог, краєзнавець.

¹⁷ Мовиться про статтю: А.Л. Крылов, *О старине Донской области*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 4, О. 1889, с. 26–73.

¹⁸ Кулішер, Михало Гнатович (1847–1919) – етнограф, правник.

¹⁹ У працях VI Археологічного з'їзду статті не були надруковані.

²⁰ Харлампович, Костянтин Васильович (1870–1932) – історик Церкви, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1916), академік ВУАН (1919; до 1927 р., коли наполяганням більшовицької влади був позбавлений звання). Репресований, заарештований 1924 р., засуджений на 3 роки заслання. Реабілітований 2003 р.

Как коллега Харламповича, труды которого особенно важны для Украинской академии, Вы могли бы, как мне кажется, выступить со всею силою Вашего авторитета с ходатайством об облегчении его участи. Было бы лучшим путем для этого обращение представительства УССР к соответствующим органам ГПУ или в Москве или в Казани на тот предмет, чтобы Харламповичу было разрешено переправиться на постоянное жительство в Киев для работы в Академии. Я буду очень рад, если Вы при отличном знании местных условий, найдете более верные способы для достижения желательной цели.

Примите уверение в совершеннейшем почтении

Ф. Успенский.

25 марта 1925 г.

Ленинград, Вас[ильевский] остров
7 линия, д. № 21, кв. 12.²¹

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 46323, арк. 1–2зв., автограф.

З тексту листа Успенського до Савви можемо виснувати про те, що вчені не були знайомі особисто. Володимир Іванович надіслав до відомого візантиніста свою книгу, присвячену вивченню впливу Візантії на утворення ідеї царської влади московських царів, яка вийшла друком у Харкові в 1901 р. Вочевидь, Савва сподівався на рецензування Успенським книги, проте ця рецензія так і не була ним написана, вочевидь, через значну завантаженість роботою в Російському археологічному інституті. Принаймні список друкованих праць Ф. Успенського не містить рецензії на цю роботу.

Лист зберігається у фондї В. Савви (ф. 2058) Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Друкується мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – В. Савві, Константинополь – Харків, 2 грудня 1901 р.*

Многоуважаемый Владимир Иванович²².

Весьма Вам благодарен за любезное внимание и за присылку весьма интересной книги²³. Само собой разумеется, я сейчас же ознако-

²¹ Адресу написано більш темним чорнилом.

²² Савва, Володимир Іванович (1865–1920) – історик, професор Харківського університету по кафедрі руської історії. Розстріляний більшовиками.

²³ Мовиться про видання: В. Савва, *Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей*, X. 1901, 265 с.

мился с содержанием книги, но в настоящее время не лишаю себя готовности выразить об ней свое заключение. О серьезных книгах нужно говорить после основательного знакомства с ними. Так как книга меня интересует, то я надеюсь оставить ее на моем рабочем столе и приступить к ней при благоприятных обстоятельствах, т[о] е[сть], когда освобожусь от спешной работы.

Примите уверение в моем почтении и преданности

Ф. Успенский.

2 декабря 1901.

[Константинополь].

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. 1, спр. 196, арк. 1–1зв., автограф.

Вячеслав Корнієнко

**З ІСТОРІЇ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
РУСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В КОНСТАНТИНОПОЛІ
(лист Федора Успенського до Ернста фон Штерна)**

За справедливим зауваженням дослідників, Російський археологічний інститут у Константинополі займає в житті Федора Успенського виключне становище, тому діяльність цієї наукової установи є нероздільним цілим з життям її організатора та беззмінного директора¹. Про цю наукову установу – історію з організацією, участь у проведенні розкопок, долю матеріалів – написано вже чимало². В цій статті зупинимось на тому аспекті, який не знайшов відображення у згаданих вище публікаціях.

Займаючись справою організації Інституту, Федір Іванович велику увагу приділяв створенню друкованого органу, на сторінках якого б висвітлювались нові дослідження пам'яток візантійської доби. Переїхавши до Константинополя, Успенський одним з пріоритетних своїх завдань поставив випуск 1-го тому “Відомостей Російського археологічного інституту в Константинополі”, який би став сигналом повноцінного функціонування наукової установи.

Перший випуск періодика готувався в Одесі, оскільки в Константинополі Успенський не мав можливості налагодити видавництво. Не маючи змоги особисто спостерігати за ходом робіт у друкарні Одеси, вчений звернувся по допомогу до свого колеги по Новоросійському університету Ернста фон Штерна, тож всі подальші роботи з підготовкою до друку вів саме він. Отже, наявні в нашому розпорядженні відомості дозволяють встановити, що саме фон Штерн, хоча і не був співробітником Російського археологічного інституту в Константинополі, стояв біля витоків появи друкованого органу цієї установи, тож по праву може вважатись помічником Успенського у справі організації Інституту.

¹ С. Жебелев, *Ф.И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского 1845–1928, Ленинград 1929, с. 53.

² Див., напр.: К.К. Παλουίδης, *Τὸ Ῥωσικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Κωνσταντινουπόλεως (1894–1914)*, Θεσσαλονίκη 1987, 244 σ.; Августин (Никитин), архимандрит, *Русский Археологический институт в Константинополе*, Богословские труды 27 (1986) 266–293; Ю.А. Пятницкий, *Русский Археологический институт в Константинополе*, Византиноведение в Эрмитаже, Ленинград 1991, с. 28–31; Е.Ю. Басаргина, *Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 62–92.

Лист Ф. Успенського до Е. фон Штерна зберігається у фонді Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкується мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – Е. Штерну, Константинополь – Одеса, 1896³.*

Многоуважаемый Эрнст Романович⁴.

От души благодарю Вас за любезное внимание, с которым Вы отнесли к делу Института. С этим письмом Вы получите: 1, материал, касающийся открытия Института⁵. Этот материал должен открывать собой наш выпуск, т[о] е[сть] напечатан будет впереди статьи о Родие⁶, отдельной пагинацией и другим шрифтом (corpus). 2, корректуру. Вы предлагаете некоторые поправки, я согласен на них, за исключением ст. 109, где вместо *âvétys* должно исправить *eûvétys*. Что касается удвоения *у*, то на этом можно бы не настаивать, так как оговорено в примечании. Оставим уж, как было, это не так важно. Важней следующее. 1, примечания желательнее печатать не позади текста, а на каждой странице, под чертой. 2, вверху страницы словам: Р[усский] а[рхеологический] инст[итут] в К[онстантино]поле не следует быть, ибо обыкновенно тут помещается имя автора, заглавие статьи (на др[угих] стр[аницах] вверху) так: храм свв. апостолов (без сокращений!) и др[угие] памятники К[онстантино]поля (если потребуется сокращения, а не Констант[инополя]). На первой странице я думал сделать изменения и потому вычеркнул *Matanga* и проч[ее], а потом передумал и решил оставить как было, только на 5 строке нужно вставить одно библиографическое указание, которое написано отдельно.

³ Лист виконано на бланку директора Російського археологічного інституту в Константинополі: “Directeur de l’Institut archéologique russe à Constantinople. ————— 189- г., № ————”. Рік визначений за контекстом.

⁴ Штерн фон, Ернст Романович (1859–1924) – філолог, археолог, декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету (1905–1909), з 1896 р. – директор музею Одеського товариства історії і старожитностей.

⁵ Мовиться про статті: *Открытие Русского археологического института в Константинополе 26 февраля 1895 года*, ИРАИК 1 (1896) 1–21; *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1895 г.*, Ibid., с. 23–53.

⁶ Мовиться про статтю: О.Ф. Вульф, *Семь чудес Византии и храм святых Апостолов*, Известия РАИК 1 (1896) 35–76. Родій, Константин (X ст.) – візантійський письменник, нотарій придворного євнуха Самони (бл. 875 – після 908 р.).

Печатайте для Института 300 экз[емпляров], из них хоть 50 на лучшей бумаге. Отдельных оттисков статьи о Родие 125⁷, из них 25 на лучшей бумаге (в обоих случаях под лучшей бумагою разумею веленевую). Что касается до названия нашего издания, то окрестите его именем “Известия Русского археологического института в Константинополе”. Затем, я полагаю, что нужно будет еще корректуру, которую, впрочем, прочтите на месте и подпишите к печатанию.

Преданный Вам

Ф. Успенский.

Передайте от меня почтение добрейшему Синодиу Дмитр[иевичу] Пападимитриу⁸.

IP ЦНБУВ, ф. V, од. зб. 2506, арк. 1–2зв., автограф.

⁷ Перед цифрою находится закреслене “100”.

⁸ Пападімітріу, Синодій Дмитрович (1856–1921) – філолог, професор Новоросійського університету.

Вячеслав Корнієнко

**СКЛАДНА ДОРОГА ДО ПЕТРОГРАДА
(листи Федора Успенського до
Володимира Вернадського та Агатангела Кримського)**

У біографістиці події кінця другого десятиліття ХХ ст. дуже часто рясніють темними плямами, обумовленими поганим збереженням джерел особового походження цього періоду. Не виключенням є біографія Федора Івановича Успенського, бо про його життя в ці роки дослідники повідомляють вкрай мало. Один з таких маловідомих фактів – перебування Успенського в Україні у другій половині 1918 р., пролити світло на який дозволили кілька тогочасних епістол візантиніста, що публікуються нижче.

У 1918 р. Ф. Успенський як колишній директор Російського археологічного інституту в Константинополі за дорученням Наркомосвіти відбув до Одеси для огляду та перевірки інститутського архіву¹ з метою вилучення найбільш важливих документів заради з'ясування історії наукової установи та вартості його колекцій². На жаль, чітко встановити обставини перебування Успенського в Україні складно за браком джерел. Вірогідно, до Одеси він прибув або влітку 1918 р., коли скінчилися бойові дії між більшовицькими загонами та українською армією і був підписаний мир (12 червня 1918 р.), або ж на початку осені. Принаймні, на початок літа він ще знаходився у Петрограді³. За наявними джерелами можемо встановити, що зворотний шлях Успенського з Одеси до Петрограда пролягав через Миколаїв, Київ та Москву. Проте точної хронології подорожі за цими джерелами встановити неможливо, адже прямо датований тільки один лист. Тим не менше, загальну канву перебування Успенського в Україні у 1918 р. все ж можна відтворити.

Повертаючись назад, Успенський на певний час зупинився у Миколаєві, оскільки бойові дії між більшовицькими та українськими військами ускладнили залізничне сполучення. З Миколаєва він писав до

¹ Архів зберігався в окремій кімнаті Новоросійського (Одеського) університету, куди він був частково евакуйований після закриття Російського археологічного інституту в Константинополі у 1914 р.

² Е.Ю. Басаргина, *Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 89.

³ О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930)*, Санкт-Петербург 2010, с. 209, прим. 601.

Володимира Івановича Вернадського (1863–1945), який на той час перебував в Україні, будучи головою комісії з організації Української академії наук. У листі Успенський звертався з проханням посприяти йому в справі отримання місця на поїзді для себе та для дружини. Як свідчить форма звертання до Вернадського, вони були знайомі з Успенським, хоча це знайомство мало суто діловий характер. Чи мало це листування якесь продовження, встановити наразі важко.

Подальшою долею Успенського вже у Києві займався відомий український сходознавець Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942), як то засвідчують чотири епістоли, які, щоправда, не увійшли до видання “Епістолярна спадщина Агатангела Кримського”⁴. Вочевидь, далася взнаки мала інформативність цих листів, які написані олівцем буквально на підручних клаптиках паперу, що важко читаються, відсутність у трьох з них дат. Проте ці невеликі епістоли дозволяють якнайкраще усвідомити розпачливий душевний стан Успенського, який опинився в Києві один, без дружини, яка не могла дістатись міста з Вінниці, відсутність у нього впевненості у завтрашньому дні, у можливості ближчим часом дістатись додому. Променем надії в цьому відчаї було спілкування з Кримським, який, за посередництва свого учня Лозієва, намагався улаштувати питання повернення Успенського додому. Вочевидь, саме Лозієв, будучи особисто знайомий з Успенським як учасник Трапезундської археологічної експедиції 1917 р.⁵, інспірував участь Кримського в цьому питанні. Хоча й не виключено, що останній все ж виконував прохання Вернадського. Тим не менше, якими б чинниками не обумовлювалась допомога Успенському, українські колеги відгукнулись на прохання та доклали для вирішення цього питання максимум зусиль, свідченням чому є не тільки листи, що публікуються нижче, а також і той факт, що Успенський таки повернувся додому.

Листи Ф. Успенського до В. Вернадського та А. Кримського зберігаються у першому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом. Недатовані епістоли Успенського до Кримського розташовані мною у тому порядку, який виглядає логічним ланцюжком подій.

⁴ *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941)*, т. II: 1918–1941, К. 2005.

⁵ Про неї див.: Д.Н. Старостин, *Трапезундская экспедиция 1916–1917 гг.*, Новейшая история России 3 (11) (2014) 283–291.

1. **Ф. Успенський – В. Вернадському, Миколаїв – Київ,**
*вересень-жовтень 1918 р.*⁶

Глубокоуважаемый Владимир Иванович.

Около трех недель нахожусь я в Украине, в настоящее время остановился в Николаеве и предполагаю возвращаться в Москву и Петроград через Киев. Было бы очень желательно вступить с Вами в сношения. Прежде всего, необходимо ориентироваться в вопросе о сношениях между украинской и большевистской страной⁷: открылись ли железнодорожные сношения. В связи с этим придется обсудить меры по исходатайствованию места на поезде. Независимо от того нужно заручиться в Киеве пристанищем для себя и для жены. Я писал об этом профессору Тимофею Дм[итриевичу] Флоринскому⁸, но пока не имею ответа. Не теряю, впрочем, надежды, что он предложит в этом отношении дружеское содействие. Имея в виду, что Киев очень густо заселен и отличается дороговизной, я бы думал, что мне следует прибыть туда именно на столько времени, сколько потребуется для хлопот об устройстве обратного пути в Петроград или Москву. Итак, прошу Вас отозваться на настоящее мое обращение, чтобы выяснить дальнейшие интересующие меня вопросы.

Примите уверение в совершеннейшем почтении и преданности

Ф. Успенский.

Николаев, Потемкинская № 1, д[ом] Кавериной.

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 27026, арк. 1–1зв., автограф.

2. **Ф. Успенський – А. Кримському, Київ – Київ, 30 жовтня 1918 р.**

Очень жалею, что не нашел Вас. Остановился у проф[ессора] Флоринского. Бибиковский бульв[ар] 36. Прошу уведомить, как лучше свидеться и побеседовать. Тел[ефон] Флор[инско]го 5–91 теперь не действует. Я имею намерение возвратиться в Москву и Петроград.

Ваш *Ф. Успенский.*

30 окт[ября] 1918.

[Київ].

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 24314, арк. 1–1зв., автограф.

⁶ Лист датується за контекстом.

⁷ Мовиться про події, пов'язані з першою московсько-українською війною, що припинилась 12 червня 1918 р. укладанням прелімінарного миру. Наприкінці грудня 1918 р. війна спалахнула знову новими атаками більшовицьких загонів.

⁸ Флоринський, Тимофій Дмитрович (1854–1919) – філолог-славіст, візантиніст, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1898).

3. **Ф. Успенський – А. Кримському, Київ – Київ, листопад 1918 р.**

Многоуважаемый Агафангел Ефимович.

Так как я не оставил намерения воспользоваться первым поездом для Совета, то нахожусь в необходимости обратиться через Вас к Павлу Никифоровичу⁹ с просьбой – исходатайствовать мне разрешение на выезд из Киева мне и жене¹⁰ от украинского правительства.

Ваш Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 24312, арк. I, автограф.

4. **Ф. Успенський – А. Кримському, Київ – Київ, листопад 1918 р.**

Суббота.

Агафангел Евфимович.

В большом волнении нахожусь. Дело с санитарным поездом¹¹ не двинулось, нельзя ли попросить Павла Никифоровича двинуть это дело, если еще не ушло время. Жена еще не дала о себе знать, вероятно, из Винницы трудно найти место в вагоне. Если найдете нужным что сообщить, можно дать знать Пушкинская 22, дом Гарнич-Гарницкого¹². Как узнал, санит[арные] поезда циркулируют.

Ваш Ф. Успенский.

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 24313, арк. I, автограф.

5. **Ф. Успенський – А. Кримському, Київ – Київ, листопад 1918 р.**

Глубокоуважаемый Агафангел Ефимович.

В пятницу молодой человек от вашего имени взял у меня паспорт и обещал добыть разрешение на выезд. Но до сих пор не имею об этом никаких известий. Меня озабочивает паспорт, без него нельзя здесь ступить шагу.

Замедление с выездом доводит меня до крайней степени тяготы. Я получился без дела и без цели жизни.

Ваш Ф. Успенский.

Есть телефон в моей квартире 24–60.

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 24311, арк. I, автограф.

⁹ Лозієв, Павло Никифорович (1894–1981) – сходознавець, учасник Трапезундської археологічної експедиції 1917 р., секретар А. Кримського.

¹⁰ Слова “мене и жене” написані над рядком. Успенська (Вашенко), Надія Єрастівна (1862–1942).

¹¹ Спеціальний потяг, призначений насамперед для евакуації та надання допомоги пораненим і хворим під час бойових дій.

¹² Нині будинок Гарнич-Гарницкого має адресу Пушкінська 34. Належав Федору Мінічу Гарнич-Гарницкому (1834–1892), хіміку, професору університету св. Володимира.

Вячеслав Корнієнко

З ЛИСТУВАННЯ МІЖ ФЕДОРОМ УСПЕНЬСЬКИМ ТА ДМИТРОМ ГОРДЕЄВИМ

По поверненню до Радянської Росії Федір Успенський з усією своєю завзятістю спробував налагодити працю по становленню візантинознавства як наукової дисципліни, ставши засновником та керівником Російсько-візантійської комісії при Академії наук і намагаючись залучити до діяльності комісії провідних фахівців у цій галузі¹. Одним з таких вчених був відомий український та грузинський візантиніст Дмитро Петрович Гордєєв (1889–1964). Гордєєв був учнем Федора Івановича Шміта, у 1910–1904 рр. – стипендіата Російського археологічного інституту в Константинополі, а у 1908–1912 рр. – вченого секретаря цієї наукової установи. Можливо, саме за посередництва Шміта і відбулось знайомство Гордєєва з відомим візантиністом, адже, як показують тексти епістол, Дмитро Петрович був добре знайомий з родиною Успенських.

У рамках роботи Русько-візантійської комісії діяла Русько-візантійська історико-словникова комісія, яка, на думку Успенського, мала підготувати нове видання словника середньовічної греки Шарля Дюканжа². Саме до складу цієї комісії Успенський запропонував увійти Гордєєву, однак той дипломатично відмовив, наголосивши на тому, що йому більше цікаві питання мистецтвознавства, а не філології, а також публікація у “Візантійському временніку”, видання якого намагався відродити Успенський.

Незважаючи на дипломатичну відмову Гордєєва, Успенський не полишав надії на включення Гордєєва до складу комісії, про що і сповістив у листі від 22 червня 1925 р., попросивши ще раз подумати. Вочевидь, Дмитро Петрович все ж поступився, адже прізвище, щоправда закреслене, знаходимо у “Списку новообраних членів академічної Русько-візантійської історико-словарної комісії” під № 24 за 24 квітня 1926 р.³

Проте, в роботі комісії Гордєєв так і не взяв участі, так само як і не вдалося йому надрукувати свої праці у “Візантійському временніку”, хоча певні позитивні зрушення в напрямку відродження періодика все ж

¹ Докл. див.: В. Бенешевич, *Ф.И. Успенский как основатель Русско-византийской комиссии Академии наук*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского 1845–1928, Ленинград 1929, с. 67–74; О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930)*, Санкт-Петербург 2010, 323 с.

² О.А. Барынина, *Op. cit.*, с. 62–79.

³ *Ibid.*, с. 236.

були (24 випуск вийшов у 1926 р., 25 – у 1927 р.). Можливо, перспектива публікації у візантологічному збірнику була тим козирем, за допомогою якого Успенський намагався залучити Гордєєва до роботи у Русько-візантійській комісії (за принципом – “вранці гроші, ввечері стільці”). Утім, це лише моє припущення, і не виключено, що на момент написання листа до Дмитра Петровича Федір Іванович дійсно не мав достатньої інформації про подальшу долю цього періодичного видання.

У будь-якому разі, означене листування є цікавим доповненням до лєнінградського періоду життя відомого візантиніста на ниві його керування Русько-візантійською комісією. Додає воно цікавих моментів до біографії грузинського та українського візантиніста Дмитра Гордєєва.

Листи Успенського до Гордєєва та чернетки відповідей останнього зберігаються в особовому фонді Д.П. Гордєєва (ф. 208) Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – Д. Гордєєву, Петроград – Тифліс, 25 вересня 1923 р.*⁴

Петроград, 25 сент[ября] 1923 г.

Глубокоуважаемый Дмитрий Петрович.

Пользуюсь любезностью Григория Филимоновича⁵, чтобы исполнить Ваше желание относительно возвращения оставшихся у меня рукописей. Дело с печатанием “Виз[антийского] Временника”⁶ не имеет движения, и даже для ближайшего будущего я не вижу просвета. Таким образом я с грустным чувством отказываюсь от материала доставленного в “В[изантийский] Врем[енник]”. Будет ждать лучших условий, а теперь примите уверение в дружеском расположении и доброй памяти.

Ваш Ф. Успенский.

ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2. спр. 193, арк. 1, автограф.

⁴ Лист виконаний на бланку Російського археологічного інституту в Константинополі, у лівому куті – штамп “Русский археологический институт в Константинополе”. Праворуч – заповнене поле дати: Петроград, 25 сент[ября] 1923 г.” У верхньому полі Д. Гордєєвим дописано: “Получено через Г.Ф. Церетели 4.X.1923 г. Отвечено 7.X.”.

⁵ Церетелі, Григорій Филимонович (1870–1938) – філолог, член-кореспондент Російської Академії наук. Досліджував історію грецької палеографії, писемності та літератури. Один з основоположників папірології.

⁶ Візантинознавче періодичне видання, що виходило у 1894–1927 рр. у Санкт-Петербурзі. З 1947 р. відновлене у Москві та видається донині.

получено отъ Г. Ф. Успенскаго. 4. 9. 1923.
отвѣчно Г. Г.
Петроградъ, 25 септ. 1923.

РУССКІЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКІЙ ИНСТИТУТЪ
въ Константинополь.

Успенскому —
Губернатору
Дмитрий Петрович

Получаю отъ васъ письма Григорія Фришенина
васъ, много благодарю за ваше письмо о
мемории Григорія Петровича и о его
рукописяхъ. Этихъ и печатанныхъ книгъ
у меня не было. Я думаю, и для Григорія
и для васъ и для васъ. Много
спасибо, и въ своемъ письме вы писали
отъ материала, доставленного въ В. Кремль. Бу-
демъ рады узнать о васъ, а теперь
радеемъ узнать въ будущемъ расхождении
и другъ вамъ

Вашъ А. Гордеевъ

Лист Ф. Успенського до Д. Гордєєва від 25 вересня 1923 р.

2. *Д. Гордєєв – Ф. Успенському, Тифліс – Ленінград, 9 квітня 1925 р.*

Ф.И. Успенскому.

Т[ифли]с
9.IV.1925.

Глуб[окоуважаемый] Ф[едор] Ив[анович].

Только на счет⁷ полной не налаженности информации в наших научных кругах должен я отнести несвоевременно полученное здесь известие о состоявшемся уже юбилее Вашем⁸, и то дошедшее ко мне через частные вторые руки. Поэтому не считите за невнимательность мое запоздалое поздравление – “лучше поздно, чем никогда”, раз это относится к доброму намерению – позвольте пожелать Вам еще многих лет плодотворных трудов на нашей столь скудной⁹ видными силами¹⁰ на ниве византиноведения. Из последнего (за 1925 г.) отчета РАН я смог узнать¹¹ как, несмотря на тяжелое положение научной и издательской работы, Вам удастся продвигать, по возможности, научное дело. Указанное там положение с “Виз[антийским] Вр[еменником]” меня глубоко опечалило. А относительно “Аннал[ов]”^{12, 13} можно только порадоваться успеху прекрасного периодика. До Тифлиса дошла только кн[ига] IV; как обстоит дело с кн[игой] V? Каково положение вопроса с имущественным и научным наследством Р[усского] Арх[еологического] И[нститу]та в К[онстантино]поле?

Прошу передать поздравление и поклон Вашей супруге¹⁴.

[Д.П. Гордеев].

ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2. спр. 80, арк. 1, автограф, чернетка.

3. *Ф. Успенський – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 6 травня 1925 р.*¹⁵

[Ленінград, 6.V.1925].

Многоуважаемый Дмитрий Петрович.

Примите искреннюю благодарность за любезное приветствие с исполненным 80-летием моей жизни. Преклонный возраст оказывает влияние на силы и на плодотворность работы, и это по временам приводит

⁷ Слова “на счет” написані над рядком.

⁸ 7 (19) лютого 1925 р. Успенському виповнилося 80 років.

⁹ Далі знаходиться закреслене “работниками”.

¹⁰ Слова “видными силами” написані над рядком.

¹¹ Слово “узнать” написане над рядком. Далі в рядку знаходиться закреслене “усмотреть”.

¹² Мовиться про видання: “Анналы: журнал всеобщей истории, издаваемый Российской академией наук”, що почав виходити у Петрограді з 1922 р.

¹³ Далі знаходиться закреслене “долж”.

¹⁴ Успенська (Ващенко), Надія Ерастівна (1862–1942).

¹⁵ У верхньому полі на першій сторінці рукою Д. Гордєєва виконано два записи. “На конверте ленинградский штампель от 6.V.1925.” та “Получено 12.V. 1925, отвечено тогда же”.

меня в крайнее смешение. Сейчас говорить, что нужно освободить себя от обязанностей, принятых на себя одновременно, а главное – уклоняться от предприятий, которые как будто неизбежно и невольно ловят вас на дороге; между тем практика жизни и желание забыться и увлечься делом заставляет делать другое...¹⁶ В настоящее время наиболее серьезное дело у меня по Русско-Византийской академической комиссии¹⁷. Идет речь¹⁸ о приготовлении материала для переиздания¹⁹ греческого словаря Дюканжа²⁰ и об организации рабочих сил. В связи с этим ставится вопрос о приготовлении словаря личных и местных имен и технических терминов по Византизму (истории в широком смысле). Я был бы очень рад, если бы Вы согласились принять участие в нашей работе на правах члена Р[усско]-Византийской комиссии. О деталях можно договориться, но было бы желательно знать Ваш взгляд на мое предложение и мнение о том, могли ли бы посвятить Вы нашей работе несколько часов в неделю. Есть маленькая надежда, что “Виз[антийский] Временник” возобновится. “Анналы” выйдут не раньше осени (V кн[ига]).

Искренне преданный

Ф. Успенский.

ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2. спр. 193, арк. 2–2зв., автограф.

4. Д. Гордєєв – Ф. Успенському, Тифліс – Ленінград, 12 травня 1925 р.

Тифліс.

12.V.1925.

Многоуважаемый Федор Иванович!

Получив Ваше любезное письмо (с ленинградским штемпелем от 6.V. с[его] г[ода]), спешу настоящим неотлагательно ответить. Глубоко признателен за приглашение в члены Р[усско]-Византийской комиссии; но, должен сознаться, это приглашение меня несколько смутило и вот почему – входя в какое-либо²¹ предприятие²² я не люблю быть праздным бездеятельным²³ его членом, с другой стороны по своему образованию я

¹⁶ Так у листі.

¹⁷ Наукова установа, що діяла в складі Російської академії наук у 1918–1930 рр.

¹⁸ Далі знаходиться закреслене “об”.

¹⁹ Слово “издания” написано над рядком.

²⁰ Дюканж, Шарль (1610–1688) – історик-медієвіст, філолог-енциклопедист.

²¹ Далі знаходиться закреслене слово “дело”.

²² Слово “предприятие” написано над рядком.

²³ Початкове “малодеятельным” виправлено на “бездеятельным”: “мало” – закреслене, над ним написано “без”.

не філолог і плохой эллинист (начал изуч[ать] греч[еский] яз[ык] только в У[ниверсите]те), а потому насколько я мог бы быть действительно полезным в работах чисто філологического характера и при том столь ответственном, как приготовление материалов для переиздания греческого словаря Дюканжа? Само підприємство, особливо в столь плодотворно расширяемой программе, исключительного значения. Если я смогу быть полезным по наведению тех или иных справок и разъяснений здесь на месте, особливо по отделу личных имен и местных наименований, то, по мере сил и возможности, готов служить указанному делу. Работы же другого рода я не решаюсь²⁴, особливо в тифлиских условиях оборудования (вернее отсутствия такового), принять на себя, дабы не обмануть лестного для меня доверия.²⁵ В случае выражения²⁶ вопроса о возобновлении “Виз[антийского] Вр[еменника]”²⁷ в благоприятную сторону, то, если мое сотрудничество окажется признанным желательным, просил²⁸ бы меня оповестить заранее, с указанием срока доставки рукописи. Для “Виз[антийского] Врем[енника]” располагаю разнообразным материалом. Просил бы сообщить также тогда же – на сколько таблиц я имел²⁹ бы возможность³⁰ рассчитывать, т[ак] к[ак] в зависимости от иллюстративного материала мог бы стоять выбор тем.

Ваше сетование³¹ на преклонный возраст естественны, но Вы, как я имею сведения, настолько бодры и трудоспособны, что можно только от души пожелать, чтобы интересующие Вас научные предприятия “неизбежно” (а вовсе не “как будто”) ловили бы Вас на дороге: искренне³² желаю продления с прежней энергией плодотворность трудов Ваших.

Прошу передать поклон Вашей супруге.

[Д.П. Гордеев].

ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2. спр. 193, арк. 3–3зв., автограф, чернетка.

²⁴ Літери “еш” написані над словом.

²⁵ Далі знаходиться закреслене слово “Если”.

²⁶ Фраза “В случае выражения” написана над рядком.

²⁷ Далі знаходиться закреслене “будет выражен”.

²⁸ Слово виправлене з “прошу”; літери “ил” надписані над закресленим “шу”.

²⁹ Слово “имел” написане над закресленим під ним словом “мог”.

³⁰ Слово “возможность” написане над рядком.

³¹ Слово “сетование” написане над рядком, під ним знаходиться закреслене нерозбірливе слово.

³² Слово “искренне” написане над рядком, під ним знаходиться закреслене нерозбірливе слово.

5. *Ф. Успенський – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 22 червня 1925 р.*³³

Многоуважаемый Дмитрий Петрович.

На Ваше письмо от мая с[его] г[ода] имею сказать несколько слов. Не возражая по существу против Ваших слов об участии в работах Русско-Визант[ийской] комиссии, в качестве руководителя по предприятию могу сослаться на имманентно коллективный характер работы, который требует, чтобы к нему привлекаемы были все силы, могущие быть полезными. Не считая Вашего ответа окончательным и безусловно уклончивым, прошу подождать от нас составляемой программы самой техники работы и образцовой карточки (фишки), получив которые Вы будете иметь возможность окончательно судить о деле.

Крайне сожалею, что не смогу пока сказать Вам ничего определенного о возрождении “Визант[ийского] Временника”. Пока не назначены средства, ничего нельзя предпринять и приходится подчиниться неизбежному.

Очень благодарен за утешительные и сочувственные выражения по поводу моей старости. Привет от Надежды Эрастовны.

Ваш *Ф. Успенский*.

22 июня 1925.

[Ленинград].

ЦДАМЛМ України, ф. 208, оп. 2, спр. 193, арк. 4–4зв., автограф.

³³ На першій сторінці у верхньому полі рукою Д. Гордєєва написано: “получ[ено] 29.VI.1925”.

**ФЕДІР УСПЕНСЬКИЙ ПРО ОСТАННІ МІСЯЦІ ТИМОФІЯ ФЛОРИНСЬКОГО:
Київ, лютий–травень 1919 року**

Переконливої монографії про заслуженого ординарного професора Університету св. Володимира, члена-кореспондента Імператорської академії наук, доктора слов'янської філології, дійсного статського радника Тимофія Дмитровича Флоринського (1854–1919) немає: як написав 1929-го Григорій Андрійович Ільїнський (1876–1937), “могила его до сих пор остаётся без литературного креста”¹. Втім, існує дивовижна, рясна-красна помилками книжка Т. Щербань (2004), котру слід вважати позанауковим знуцанням з пам'яті непересічного науковця, а також – низка насправді цікавих публікацій останніх двох десятиліть, в яких образ Флоринського дрібними церковними шажками виопуклюється, немов блідолиця венеційська маска, що її Федеріко Фелліні витягує із затхлої водички Блакитної лагуни². “Затхла водичка” в нашому випадку – минувшина, правопорядок

¹ Г.А. Ильинский, *Т.Д. Флоринский как историк славянства (К десятилетию со дня его смерти) (1929)*, ВВ 65(90) (2006) 325.

² Див., наприклад: С.А. Копилов, *Историк-славист Тимофій Флоринський*, 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті, Матеріали Респ. наук.-практ. конф., Київ 20–21 жовт. 1992 р., К. 1993, с. 92–98; В.Ю. Чеканов, *Питання ранньосередньовічної етнічної історії південних слов'ян у науковому доробку Т.Д. Флоринського (1854–1919)*, Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць, К. 1999, с. 90–94; В.І. Яровий, *Професор Т.Д. Флоринський – фундатор викладання історичної славістики та засновник болгаристики в Університеті св. Володимира*, Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: Матеріали наук.-теор. конф., присв. 165-річчю Університету. Гуманіст. науки, ч. 1, К. 1999, с. 63–66; Т.О. Щербань, *Візантійсько-слов'янські відносини XIV століття у висвітленні професора Т.Д. Флоринського*, Східний світ 1 (2002) 18–31; І.В. Журжа, *Наукова, педагогічна та громадська діяльність професора Університету св. Володимира Т.Д. Флоринського*, Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія 65/66 (2003) 72–75; Г.А. Ильинский. *Op. cit.*, с. 325–332; І.В. Журжа. *Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті св. Володимира (1934–1919 рр.)*, автореф. дис. ... канд. істор. наук, К. 2006; В.Ю. Чеканов. *Т.Д. Флоринський та його внесок у розробку концепції греко-слов'янського світу*, Університет 3 (2009) 96–99; В.Ю. Чеканов, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)*, дис. ... канд. істор. наук, К. 2009 (третій розділ: “Т.Д. Флоринський і нові здобутки київської візантиністики у 80-ті роки XIX ст.”); О.Р. Чмир, *Флоринський*, Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: До 165-річчя викладання славістичних дисциплін у Київському університеті 14 (2011) 255–260; А.А. Пучков. *Культура антикварних нещодств: Силуэты. Профили. Личины*. К. 2012, с. 135–268; І.А. Коляда, *Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор*, Проблеми історії України XIX – початку XX століття 22 (2013) 413–424; В.В. Корнієнко, *З листування Никодима Кондакова з Тимофієм Флоринським*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: Вип. IV. Збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), К. 2014, с. 155–157.

якої щороку стає все більше неочікуваним. Щодо Флоринського можна упевнено сказати, що його особою як вченого так ніхто прискіпливо й не займався, а вважати, що люди такого розумового стибу працювали заради того, аби якийсь недолугий аспірант одного разу розбурхав архівні шухляди й зліпив щось на кшталт нужденної дисертації, – значить, ставитися до історії надто зверхньо, по-гегелівському.

Більшовики-чекісти вбили 64-річного Флоринського 2-го травня 1919 року просто так, ні за що, “у порядку червоного терору” (серед 68-и інших осіб), тобто за те, що був інтелігентною людиною (це і зараз прощають рідко), яка чесно виконувала обов’язки цензора і мала нещастя осмислити життя переконаннями, що не збігалися з більшовицькими. Звісно, належність до київського Клубу російських націоналістів зараз не така вже й чеснота, але на той час інші чесноти були малопоширені. І. Журжа, якій пощастило опрацювати “розстрільну справу” Флоринського в Центральному державному архіві громадських об’єднань України³ (мені у грудні 1999-го було різко відмовлено завідувачкою читального залу І. Комаровою), зазначає: переконливого складу професорського злочину не існувало⁴. А чи потрібний у таких випадках ще й склад злочину? Достатньо, що Флоринський просто виділявся з натовпу, не зраджував переконань на користь черговій владі.

Після його жахливої смерті, що вразила розумних сучасників, з’явилося друком декілька повідомлень. Коли Добровольча армія після 18.08.1919 (за старим стилем!) відкрила чекістські підвали (Садова, 15, Єкатерининська, 16, Пушкінська, 25 та ін.), чи не найпершою звісткою були рядки “Пам’яті замучених” Анатолія Івановича Савенка у першому ж числі відновленого “Киевлянина”: “Огромное большинство расстрелянных приняло мученический венец только за то, что принадлежали к числу членов Клуба русских националистов. Погиб <...> один из основателей клуба и его почетный член проф. Т.Д. Флоринский”⁵. У числі за 28.08.1919 докладніше: “Университет св. Владимира сообщает, что найдено тело расстрелянного большевиками заслуженного профессора Тимофея Дмитриевича Флоринского. Панихида в среду, 28 августа, в 2 часа дня, в часовне патологоанатомического института Университета. Погребение на Аскольдовой могиле в четверг 29 августа после заупокойной обедни в университетской церкви, которая начнётся в 10 часов

³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 68588, арк. 37–38, 41–51, 76.

⁴ І.В. Журжа. *Становлення та розвиток слов’янознавства...*, с. 6.

⁵ *Киевлянин*, 1919, 21 августа.

утра”⁶. Наступного дня: “Сегодня погребение Т.Д. Флоринского... То, что осталось от тела этого прекрасной души человека, зверски убитого чрезвычайкой, сегодня будет предано земле на кладбище имени древнерусского витязя Аскольда”⁷. Флоринський був похований поряд із середнім сином Сергієм (1891–1916) – прапорщиком, який загинув на Південно-Західному фронті: “щодня Флоринський ходив пішки на його могилу”⁸. Згодом вдова Флоринського, Віра Іванівна⁹, перенесла прах чоловіка і сина на Лук’янівський цвинтар: у фонді С.І. Маслова (ф. ХХХІІІ) в Інституті рукопису НБУВ зберігається світлина з металевим намогильним хрестом і відповідним написом, але місце перепоховання за цією світлинною встановити не вдалося. Інших звісток немає, свідків не лишилося. Про долю дружини Віри Іванівни та дочки Віри Тимофіївни (Савицької)¹⁰ відомостей нами не віднайдено.

Старший син, Дмитро Тимофійович (1889–1938), “Мікочка”, згодом завідував протокольним відділом і підвідділом Скандинавських країн НКЗС СРСР. Він закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира (1911), 1913-го поступив на службу в МЗС, аташе Російського посольства в Константинополі; в 1914–1915-у – аташе Російської місії в Софії, у 1915–1918-у – російський віце-консул у Нью-Йорку, у 1920-у – при штабі генерал-лейтенанта С. К. Міллера, керівника Білого руху на півночі Росії, з кінця 1920-го – у системі НКЗС, кандидат у члени ВКП(б). 1934-го репресований через надмір гомосексуальних зв’язків, 1938-го розстріляний.

Молодший син, Михайло Тимофійович (1894–1981), – вихованець Першої Київської класичної гімназії, у 1913–1915 та 1918–1919 рр. – студент Університету св. Володимира. У 1915–1918-у – в Російській армії, зазнав поранення, Георгіївський кавалер. У 1920–1923-у навчався в Лондонській школі економіки та Королівському коледжі, з 1927-го в США. PhD (1931), почесний професор економіки Колумбійського університету (з 1963), автор праць з історії Росії: “Sir Paul Vinogradoff and his Contribution to the Economic, Legal and Social History of England” (1927), “The End of

⁷ *Киевлянин*, 1919, 29 августа.

⁸ Н.Д. Полонська-Василенко. *Спогади*, К. 2011, с. 199.

⁹ Вінчання Віри Кремкової і Тимофії Флоринського відбулося в Петербурзі 9-го січня 1885 року.

¹⁰ Див.: В.В. Корнієнко, *Декілька епізодів з життя дослідника епіграфічних пам’яток Південної України Василя Латішева: Матеріали до біографії*, Наш Крим. Вип. 1: 36. статей за матеріалами Першої Міжнар. Наук. конф. “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму, за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, К. 2015, с. 196–197.

the Russian Empire: A Study in the Economic and Social History of the War” (1931, 1961), “World Revolution and the U.S.S.R.” (1933), “The Saar Struggle” (1934), “Fascism and National Socialism: A Study of the Economic and Social Policies of the Totalitarian State” (1936), “Towards an Understanding of the U.S.S.R.: A Study in Government, Politics, and Economic Planning” (1939, 1951), “Stalin’s New Deal for Labor” (1941), “Stalin and Marxian Theory” (1945), “Russia: A History and an Interpretation” (1953), “Integrated Europe?” (1955), “Russia: A Short History” (1964, 1969) та ін. (недавній переклад: М.Т. Флоринский. *Россия: История и интерпретация*, в 2 томах, Санкт-Петербург 2013); в Інституті рукопису Колумбійського університету зберігається архів Мішеля Флоринського (документи 1914–1980 рр.).

Серед інших звісток про смерть Флоринського два невеликі некрологи початку 1920-х: згадка в “Скорбной летописи” В. Бенешевича в “Русском историческом журнале” (Петроград 1921, кн. 7) та Михайла Несторовича Сперанського (1863–1938) в “Научных известиях [Академического центра Наркомпроса РСФСР]” (1922, сб. 2: Философия. Литература. Искусство). Обидва містять, так би мовити, матеріал для наступних енциклопедій, щоб людина не затерлася в кригах часу. Лише один текст, більш-менш людяний, точніше, олюднений, був надрукований Федором Івановичем Успенським – давнішнім колегою, який знав Флоринського ще гімназистом. З ініціативи Успенського, який займав посаду директора, 1895-го Флоринський був обраний членом Російського археологічного інституту в Константинополі: в його фонді в Інституті рукопису НБУВ зберігається літографований диплом із вписаним не зовсім каліграфічним почерком іменем Тимофія Дмитровича.

Через відсутність цього числа пітерського щомісячника “Вестник литературы” у київських книгосховищах та Мережі, з метою кращого збереження наважуюся нагадати про нього. У тексті зокрема йдеться про перебування Успенського в Києві в лютому 1919-го – факт маловідомий, пов’язаний, напевне, із поверненням Успенського з Півдня Росії у Петроград, можливо, у зв’язку зі смертю та похованням іншого спільного колеги Успенського і Флоринського – професора Юліана Андрійовича Кулаковського (1855–1919), який тихо спочив від сухот і хвороби серця 21 лютого; може, з якихось інших причин. Втім, спогади про настрої останніх місяців життя Флоринського за більшовиків (вони вдерлися в Київ, залишений військами Директорії, 5 лютого за новим стилем) створюють правдивий портрет втомленої людини.

Друкується мовою оригіналу сучасним правописом за: *Вестник литературы* 7 (1919) 15.

Ещё о Т.Д. Флоринском

Неопределённые, одно другому противоречившие известия о роковой судьбе, постигшей Т.Д. Флоринского, долго не внушали мне доверия. Так недавно ещё, в феврале текущего года, я с ним беседовал в Киеве, пользуясь его гостеприимством; так давно, ещё маленьким гимназистом, я знал его в Петрограде¹¹, поддерживал с ним сношения, как с учёным, занимавшимся теми же или близкими к моей специальности вопросами¹². Нас соединяла и добрая память о нашем детстве и ближайшем руководителе на избранной нами учёной дороге – В.И. Ламанском¹³. Словом, известие о трагической кончине моего покойного товарища привело меня в крайнее смущение.

Пока не выяснены причины смерти его, остается посвятить его памяти несколько слов воспоминания – отдать дань признания заслуге покойного на службе русской науки.

Здесь было бы неуместно входить в оценку учёных трудов Тимофея Дмитриевича, которые пользуются большим значением в русской науке и которые создали ему положение известнейшего слависта среди русских и среди всех славян. Скромное положение профессора в провинциальном университете, в котором он провёл больше 35 л[ет]¹⁴, не казалось Т[имофею] Д[имитриевичу] отягочительным, хотя учёная известность его могла бы открыть ему доступ в столичные университеты. Неумолимый экономический закон, выражающийся в сравнительной дешевизне жизни в Киеве против Петрограда и Москвы, и обязательства перед семьёй – нужно было воспитывать трёх сыновей и одну дочь – продиктовали ему

¹¹ Флоринський закінчив Третю Санкт-Петербурзьку класичну гімназію (1872) й історико-філологічний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету (1876).

¹² До візантознавчих студій Флоринського передовсім відносяться: “Византия во второй четверти XIV века” (1879), “Константин Порфирородный как писатель о южных славянах перед судом новейшей критики” (1880), “Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века” (у 2 ч., 1881, 1882), “Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века” (1883) та ін.

¹³ Володимир Іванович Ламанський (1833–1914), історик, теоретик панславізму, прибічник ідей слов'янофілів. Академік Імператорської академії наук (1899), професор кафедри слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету, учень І. Срезневського, учитель А. Будиловича, К. Грота, І. Пальмова, М. Соколова, Ф. Зігеля, Р. Брандта, В. Регеля, Ф. Успенського, Т. Флоринського та ін. Учень Ламанського В. Корабльов (1873–1936) написав про Флоринського: “Никто из учеников профессора Ламанского и сам маститый учитель не написал столько ценных работ по славянству, сколько Тимофей Дмитриевич Флоринский. Современному учёному, изучающему славянство, нельзя обойтись без Флоринского” (Цит. за: http://www.hrono.ru/biograf/bio_f/florinski_td.html).

¹⁴ Призначений доцентом Університету св. Володимира з вересня 1882 року.

весь життєвий уклад і – скажемо більше – обумовили його кар'єру. Тимофей Дмитрієвич не міг жити на професорське жалованьє, а между тем требовались средства.

Вступив в цензурное ведомство¹⁵, соединив, таким образом, свою судьбу с этим одиозным учреждением, Т[имофей] Д[митрієвич] получил некоторую обеспеченность и средства на текущие расходы, мог дать воспитание детям, но вместе с тем возбудил против себя нерасположение в разных общественных кругах и создал себе разные досадные преграды. Между этими последними наиболее печальная в моих глазах выразилась в том, что ему не было предоставлено кресла в Академии наук, на которое он имел бесспорное право и которое, с другой стороны, не быв замещено Флоринским, не могло от этого не испытать ущерба.

Моё последнее свидание с покойным и продолжительность с ним беседы произвели на меня удручающее впечатление. Разница в нашем возрасте значительная; он моложе меня на десять лет. Но меня поразила в нём глубокая старческая слабость – как физическая, так и моральная. Я нашёл его с ослабевшей памятью, раздражительным и подозрительным. Мы делились с ним старыми воспоминаниями, и на этой почве всё шло гладко, но нельзя было даже мимоходом касаться его политических выступлений по отношению к цензурному ведомству или малорусскому языку¹⁶; на этой плоскости разговор не клеился, собеседник мой горячился и явно не желал поддерживать разговор.

¹⁵ Видається, Успенський дещо перетягує: гроші на забезпечення потреб сім'ї були безперечно потрібні Флоринському в 1890-і, коли в нього народилися один за одним четверо дітей. Керівником Київського тимчасового комітету у справах друку він став лише 1909 року, і виконував обов'язки цензора упродовж восьми років – до лютого 1917-го. Навряд чи слід пов'язувати потребу у певному фінансовому статку родини Флоринського неодмінно з його працею в цензурному відомстві, оскільки майже всі сімейні київські професори викладали не лише в Університеті, а й на Вищих жіночих курсах, у Київській духовній академії, в Комерційному інституті та ін. Швидше за все, міркування не стільки меркантильні, скільки ідейні спонукали Флоринського обіймати цю посаду. «Перебування Т. Флоринського на посаді керівника «київської цензури», одного із військових цензорів, відповідальних за контроль над пресою, відзначений значним кількісним зменшенням україномовних видань, а у роки Першої світової війни з його ініціативи вони взагалі були заборонені. Цензор-інтелектуал, Т. Флоринський був відданий самодержавству, не шкодував сил і здоров'я для служіння йому, захисту його інтересів, виконанню його волі в національних регіонах Імперії. І хоча з падінням самодержавства Т. Флоринський припинив свою державну службу, він не оминув участі тисяч царських чиновників, переконаних крайньоправих монархістів, від революційного терору, розстрілу більшовиками» (І.А. Коляда, *Op. cit.*, с. 422).

¹⁶ Див. історію дискусії щодо вживання української мови, яка точилася навколо організації XI Археологічного з'їзду в Києві (1899) та книжки Флоринського «Малорусский язык и

Мои занятия историческими судьбами человечества и размышления над сменами культур и политических направлений приучили меня бережно относиться к убеждениям людей и не судить за то, если кто не исповедует того мнения, какого придерживаюсь я сам. Покойного я видел в семье, окружённого детьми, которые все были в Киеве. Он читал лекции в университете и на женских курсах, остальное время проводил дома в своём кабинете, на Бибиковском бульваре¹⁷. Редко кто бывал у него, и он выходил иногда к двум–трём товарищам. Мы прощались с ним в надежде на свидание в Киеве, куда я предполагал вскоре возвратиться. У него тоже были учёные и литературные проекты.

Ф. Успенский.

“українсько-руський” літературний сепаратизм” (1900). Дискутували М. Грушевський, В. Науменко, В. Антонович, Кость Михальчук, Ол. Соболевський, П. Струве, Леон. Яснопольський (див.: А.А. Пучков, *Op. cit.*, с. 135–268). Володимир Павлович Науменко, непримиренний опонент Флоринського, пережив Тимофія Дмитровича на два місяці і був розстріляний ЧК “за контрреволюційну діяльність” 8-го липня.

¹⁷ На той час: Бібіковський бульвар, будинок спочатку аптекарів братів М. й А. Фромметів, з кінця серпня 1887-го – Рудольфа Федоровича Раузера. Тепер: бульвар Тараса Шевченка, 36 (архітектор В. Ніколаєв, 1870–1880-і). Одну з трьох квартир будинку – дев’ятикімнатну № 3 на третьому поверсі – займала родина Флоринських.

Ф.И. Успенский, *История Византийской империи.*
Том первый. Издание Брокгауз-Ефрон. С.-Пб. (без року),
ст. XIX+872 in 4. Цена 22 руб.¹

“Майже у всіх європейських літературах є проби об’яснення культурного значіння “візантизма”, пише автор на початку своєї книги. “Робилися такі проби і в Росії, і в нашій літературі навіть сильніше, ніж де інде, проводилася гадка про всесвітньо-історичне значіння Візантії. Була навіть пора – і не так давно се – коли на русских покладалися надії, що вони візьмуть на себе всестороннє розроблення теми про візантизм і культурне його значіння та дадуть розв’язку сеї загадки, яка займала багатьох. Але тепер, коли студіюванням візантійської історії займаються німці, французи, англичане, італіанці та інші народи, коли за кордоном з’явилися спеціальні наукові органи, присвячені візантійським студіям, ми стратили, мабуть безповоротно – приналежне нам се право сказати нове слово в сій області”.

Се правда. Тим не менше, від автора, найвизначнішого візантиста, якого мала Росія після пок. Васілевського, – від чоловіка, який сорок літ працював в сій області, і двадцять літ стояв на чолі спеціального інститута, заснованого Росією в Царьгороді, можна було сподіватися багато, і звістка про приготовану ним історію Візантії, що з’явилася тому кілька літ, мусить збудити великі надії й очікування. Сам автор одначе у вступі дає вислів деяким сумнівам щодо своєї праці, висловлюючи свій жаль, що тільки тепер публікує його роботу, задуману ним двадцять п’ять літ тому, і зводячи до купи ріжні відділи її, тепер помічає в ріжних частях її “ріжницю настроїв і неоднаковість загальної ідеї” (с. XI).

Дійсно недоговореність, непевність і неоднотайність поглядів навіть в основних питаннях – в оцінці того, що автор зве сим не дуже відповідним, бо двозначним іменем “візантизму”, його складових елементів, його вартости, його відносин до західно-європейського життя і культури, дають себе сильно відчувати. Чи се результат обережного віку, в яким автор публікує свою працю, – розчаровать на склоні життя в можливости категоричних, певних розв’язок історичних питань, які займали його, – чи може наслідок самого способу оброблення праці в ріжних часах поодинокими частками, не перетвореними, не перетопленими в одноцільний моноліт

¹ Перше видання: Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства у Києві, вип. II (Москва 1916). – Д.Г.

огнем натхненної наукової творчості, се розуміється трудно сказати. Повторення в різних розділах – наведення тих самих текстів, повертання кількома наворотами до тих самих фактів, тих самих гадок, розмокування по кільки разів з виложенням якихось принципіальних річей, котрі кінець кінцем зістаються невиясненими – диспропорція між шумними обіцянками і викладом сірим і невиразним, який губиться в різних зовсім не проречистих фактах, без яснійшого освітлення, все се дає вражіння – або недоношеного, або якогось переношеного плоду, викликає вражіння недбалости.

Правда, сей том становить тільки “первый подготовительный к собственной истории Византии том” (с. 790). Одначе все видання обраховане тільки на три томи, перед нами ціла третина його, і можна тільки пожалувати, що тут так багато зайвого, властиво зовсім не потрібного для вияснення того, що ставить своїм завданням – істоти візантизму, і так багато бракує того, що читач міг би домагатися від такого твору.

Том складається з вступної статті: “Сходства и различия в историческом развитии Запада и Востока” (с. 1–36) і з трьох частин, які оглядають історію IV–VIII вв. в хронологічних розділах: період I, до 527 р. – “Элементы образования Византизма” (с. 37–406), період II, pp. 518–610, від Юстиніана до Іраклія, період III, 610–716, Іраклій і його наступники.

Перший період починається знову вступною главою – “Византизм и его культурное значение в истории”, такого ж загального характеру, як і вступна стаття. Потім автор говорить про виродження імперії, спиняється, кількими поворотами, на факті перенесення столиці до Візантії, і далі, слідячи за історією східної імперії в IV в., головню спиняється на церковній політиці правительства й історії християнської церкви; поруч сеї церковної історії подається огляд важнійших фактів з її політичної історії – значнійші партії присвячені германцям в східній імперії, упадку західної імперії і остготській державі, слов’янському переселенню і римсько-перським відносинам. Перегляд поодиноких явищ, які зробили вплив на сформовання Візантійської держави і того, що автор зве візантизмом, в сій часті ще бореться до певної міри з чисто хронологічною системою – історії по імператорам, але кінець кінцем бере перемогу така механічна схема – перегляд подій по правлінням; заговоривши напр[иклад,] про засновання остготської держави в Італії, автор уриває своє оповідання тому, що тут кінчиться пановання цісаря Зенона, і дальше оповідання відкладається до огляду подій з часів Анастасія.

В такій же механічній схемі – по імператорам ведеться оповідання в дальших “періодах”. В періоді другим головну увагу, розуміється, присвячено

правлінню Юстиніана. Тут багато місця уділено фактам “внутрішньої діяльності” – крім релігійної політики, котрій вначалі дається дуже багато місця, автор спиняється на Юстиніанових будовах, на торгівлі і митовій організації, на кодифікаційній і законодавчій діяльності, на оподаткованню і кадастрі, на жаль тільки дуже часто загальні образи і характеристики автор заступає тут виривками для прикладу, перетяжуючи своє оповідання величезними цитатами, вдаючися в спеціальні питання, в дрібний перегляд ріжних поглядів, мало відповідний для популярної книги, і через те і сі розділи, так інтересні по темі, читаються тяжко і без інтересу.

В третім періоді, поруч перегляду церковної і політичної історії по імператорам, поза сею схемою робляться два екскурси – оден в сферу історії балканських слов’ян і початків болгарського царства, другий – в історію ісламу, і так як в історії християнства в першій періоді, вони властиво далеко виходять за рамки чисто-візантійської історії. З внутрішньої історії держави багато місця і уваги уділено провінціальному устроєві – “темам”.

Взагалі виклад автора не має ні прозорости, ні системи. Він порушує ріжні принципиальні питання, ставить задачі, і не старається дати можливо на них відповідь – принагідно порушивши кидає, щоб вернутись знову і кінець кінцем лишити невиясненими, так що читачеві зістається неясним, чи автор не може за браком матеріяла висвітлити питання яснійше, чи не стало у нього до того снаги і охоти (напр[иклад,] питання про царгородські деми). Характеристика заступається прикладом, аналіз якою-небудь цитатою, виривком, описом пам’яток, які припадком звернули на себе увагу автора або були предметом його спеціальних зайнять. На ст. 710 напр[иклад,] з приводу основного питання, яке так займає автора, – ріжниці візантійського сходу і германського заходу, автору завважає: “Выяснить все эти разнообразные элементы, указать их происхождение и роль в событиях составляет необходимую для нас задачу. Но для выполнения ее встречаются значительные трудности, которые мы надеемся преобедить тем, что не будем стремиться к полноте изложения скудно освещенных летописцами и не искусно подобранных фактов, а лишь к наиболее ясной группировке и систематизации тех немногих событий, в которых выражено существенное содержание эпохи и настроения современных деятелей”. В дійсности одначе книга перетяжена дрібницями, описами битв, походів, тягучими, тяжкими міркуваннями, археологічним, описовим матеріалом, і серед сього всього пропадають гарні, інтересно написані сторінки, розкидані місцями влучні і справедливі гадки, цінні результати дослідів і помічень

автора. А з другого боку, полишилося без освітлення, без уваги багато такого, що неминуче потрібно було освітити. Книга знайомить з династичною, воєнно-політичною і церковною історією, чисто ж культурна історія, історія життя і побуту, історія духової культури і мистецтва – зовсім поминені, або хіба подекуди принагідно зачеплені. І в результаті основне завдання автора вияснити, що таке “візантизм”, лишилося зовсім несповненим.

Для нас мали б спеціальну вартість ті часті праці, присвячені візантійсько-слов’янським відносинам. Автор досить багато присвячує уваги їм, багато разів повертається до в’яснення характеру відносин сеї доби, яку він зве “візантійською добою” слов’янської історії. Інтересні його гадки щодо ролі кочових орд в історії слов’янства, аварів спеціально – ролі не тільки руйнної, але і до певної міри позитивної в сій добі. “Быстрое распространение славян по Норику и Панонии, и занятие ими местности от Адриатического до Черного моря должно быть объясняемо главнейше тем, что славяне шли здесь вместе с аварами, которые, в качестве организующего военного элемента, дали силу и напряжение расселению славян”, завважає автор (с. 682). “Нельзя не видеть, что авары принесли с собой в военное дело особую, доселе неизвестную, систему, и что они придали славянам военную организацию, какой им недоставало” (с. 469). “В значительной степени политической и военной организацией они обязаны были аварам” (с. 468). На жаль, далі таких загальних заміток автор в сій справі не пішов; так само тільки загальні замітки знаходимо щодо східно-слов’янського натиску VI–VII в. (с. 390 і д[алі], 464, 660 та ін.).

З свого боку видавці зробили все можливе, щоб утруднити сій книзі розповсюдження, хоч вона призначається ніби то для широкої публіки. Все немов умисно вчинено для того, щоб зробити її неможливо дорогою і зовсім не догідною до уживання. Хотіли дати вид стильний і розкішний, і тільки показали нерозуміння, в чім полягає стильність і краса такого науково-артистичного видання; ілюстрації часто припадкові, карт багато таких бідних змістом, що аж дивно, пощо їх було давати, заставки і букви нового майстерства – переважно дуже мало стильові. Наполовину дешевше, в двох невеликих, портативних книжках можна було дати видання далеко більш стильне – і почитне. Жаль засобів і добрих замірів!

Михайло Грушевський

ФЕДІР УСПЕНСЬКИЙ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

I. Праці Федора Успенського / Works of Fedir Uspensky

1872

1. *Первые славянские монархии на северо-западе*, Санкт-Петербург, XI, 266 с.
Рецензії:
 - 1) К.Н. Бестужев-Рюмин, *Отчет о заседании 7 февраля 1871 СПб. комитета славянского благотворительного общества*, *Голос*, № 53 (1871); 2-е вид.: Первые 15 лет существования Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, Санкт-Петербург 1883, с. 147–149.
 - 2) Ф.И. Леонтович, *ЖМНП* 2 (1876) 427–444.
 - 3) *Волынские епархиальные ведомости* 5 (1876) 121–127.
 - 4) *Русская старина* 9 (1873)
 - 5) *Russische Revue* 1 (Санкт-Петербург 1873) 84–85.

1874

2. *Болеслав*, *Русский энциклопедический словарь*, отд. I, т. 4, Санкт-Петербург, с. 104–107 [Підпис: Усп.].
3. *Византийский писатель Никита Акоминат из Хон*, Санкт-Петербург, VI, 219 с.

1875

4. *Значение византийских занятий в изучении средневековой истории*, *Записки НУ*, т. 16, с. 1–18.

1877

5. *Отчет о занятиях в течение минувшего полугодия (май–октябрь 1876) заграничной командировки*, *Записки НУ*, т. 22, с. 157–174.
6. *О рукописях “Истории” Никиты Акомината в Парижской национальной библиотеке*, *ЖМНП* 11, с. 64–79.

1878

7. *Une page d’histoire roumaine*, *Revue historique*, Paris, t. 6, № 1, p. 100–106.
8. *О некоторых славянских и по-славянски писанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде*, *ЖМНП* 9, с. 1–21; 11, с. 63–94.

1879

9. *Образование второго Болгарского царства*, *Записки НУ*, т. 27, с. 97–448; окреме видання: О., II, 256, 91 с.
Рецензії:
 - 1) В.Г. Васильевский, *ЖМНП* 7 (1879) 144–217; 8 (1879) 318–348. Скорочений варіант: W.G. Wasiljevski, *Wer hat das Bulgarische Reich begründet*,

- Deutsch bearbeitet von V. Jagič, Archiv für slavische Philologie, B. 4 (1880) 627–637.
- 2) С. Венгеров, Слово (Санкт-Петербург) 9 (1879) 116–117.
- 3) М.С. Дринов, Записки Академии Наук, т. 39 (1881). Приложение № 8. Отчет о 23 присуждении наград гр. Уварова, с. 84–113; *К.С. Веселовский, те саме [скорочено]: ibid.*, с. 13–16; *те саме: ЖМНП* 12 (1880) 13–15 [“Современная летопись. Отчет о 23-м присуждении наград гр. Уварова”].
- 4) К. Г., Критическое обозрение 10 (1879) 41–43.
- 5) Российская библиография 27 (1879) 166.
- 6) [А.Н. Пыпин,] Вестник Европы 10 (1879) 770–779.
- 7) V. Jagič, Archiv für slavische Philologie, Bd. 4 (1880) 170–172.
- 8) I. Martinov, Revue des questions historiques 7 (1879) 268–269.
10. *Неизданные речи и письма Михаила Акомината*, ЖМНП 1, с. 112–130; 2, с. 367–396.
11. *Мелик Гази и Дзул-Нун Данишменды*, Записки ООИД, т. XI, с. 229–268 (III. История).

1880

12. [*Предложение об избрании магистра В.Н. Пирогова доцентом всеобщей истории Историко-филологического ф-та Новороссийского ун-та*], Записки НУ, т. 29, с. 8–12 (Протокол заседания Совета от 18 января 1879 г.).
13. *Цари Алексей II и Андроник Комнины (1180–1185)*, ЖМНП 11, с. 95–130; 3 (1881) 52–86.

1881

14. [*Доклад о правилах для учащихся университетов*], Записки НУ, т. 32, с. 158–188 (Приложение к протоколу заседания Совета Ун-та 23 октября 1880 г.; підписи: С. Ярошенко, Ф. Успенский, А. Посников).
15. *Ф.К. Брун (1804–1880, профессор Новороссийского ун-та, историк и археолог)*, Записки НУ, т. 32, с. 279–328; окреме видання: О. 1881, 50 с. – [Додатки: 1) *Список трудов Ф.К. Бруна в хронологическом порядке*, с. 321–327; 2) *Указатель некрологов и воспоминаний о Ф.К. Бруне*, с. 328].
16. *Сочинения Михаила Акомината* [Рец. на: Сп. Ламброс, *Дошедшие до нас сочинения Михаила Акомината из Хон, Афины 1879–80, т. 1–2*], Записки НУ, т. 32, с. 187–208; окрема відбитка: О., 22 с.

1882

17. [*Увековечение памяти И.А. Самсонова*], Записки НУ, т. 33, с. 19–22 [Записку підписали: Успенский, Преображенский, Ярошенко, Косубинский].

1883

18. *К истории крестьянского землевладения в Византии*, ЖМНП 1, с. 30–87; 2, с. 301–360.
Рецензії:

- 1) Д.И. Иловайский, *Еще раз о туранизме в славянской истории*. Ф.И. Успенский о болгарском друнге, ЖМНП 8 (1883) 383–387.
- 2) V. Jagič, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 7 (1884) 654.
19. **Значение византийской и южнославянская проии**, Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского по случаю 25 лет его ученой и профессорской деятельности, Санкт-Петербург, с. 1–32; окреме видання: Санкт-Петербург, 32 с.
Рецензія:
А. Павловский, ЖМНП 8 (1883) 441–442 [Рецензія на всю збірку].
20. **Материалы для истории землевладения в XIV в.**, Записки НУ, т. 38, X, 56 с.; окреме видання: О., 56 с.
Рецензія:
Archiv für slavische Philologie, Bd. 9 (1886) 156–161.
21. [**Предложение об избрании В.И. Ламанского почетным членом Новороссийского ун-та**], Записки НУ, т. 37, с. 87–89.
22. [**Отзыв о трудах В.И. Семевского**], Записки НУ, т. 35, с. 223–227. Співавтор: А.С. Трачевський.
23. [**Отзыв о сочинениях студентов М. Бруна и В. Соснякова на тему: Лиутпранда Кремонского Legatio Constantinopolitana**], Записки НУ, т. 35, с. 178–186 [Протокол заседания Совета ун-та 20 августа 1882 г. II. Приложения].
24. [**Мнение о введении преподавания географии на Историко-филологическом факультете**], Записки НУ, т. 36, с. 283–286 [Протокол Заседания Совета 21 октября 1882 г.].

1884

25. [**Девять относящихся к истории России документов – писем, инструкций, донесений, извлеченных из итальянских библиотек и архивов**], Русская историческая библиотека, т. 8, Санкт-Петербург (Археографическая комиссия), стп. 1–82.
26. [**Рец. на книгу:] Император Василий Болгаробойца. Извлечение из летописи Яхьи Антиохийского. Издал, перевел и объяснил В.Р. Розен, СПб., 1883, 622 стр.**], ЖМНП 4, с. 282–319.
27. **Следы писцовых книг в Византии**, ЖМНП 1, с. 1–43; 2, с. 289–335; 7 (1885) 1–52.
28. **Сношения Рима с Москвою. Разбор трудов по русской истории о. Павла Пирлинга** [1) *Rome et Moscou (1547–1579)*, Paris 1883, VII, 168 p.; 2) *Grégoire XIII et Ivan le Terrible, Revue des questions historiques*, 1883, № 4; 3) *Antonii Possevini missio moscovitica, Parisii 1882*; 4) *Un nonce du Pape en Moscovie. Préliminaires de la trêve de 1582*, Paris 1884, IV, 219 p.; 5) *Le saint-siège, la Pologne et Moscou, 1582–1587*, Paris 1885; 6) *Rome et Démétrius d'après les documents nouveaux*, Lyon 1877, 90 p.; 7) *La Sorbonne et la Russie (1717–1747)*, Paris 1882, 178 p.], ЖМНП 8, с. 368–412; 10, с. 316–340; 8 (1885) 290–325.

1885

29. *На память тысячелетней годовщины славянских просветителей*, Новороссийский телеграф, № 3030–3031; *те саме*: Киевская старина 5, с. 107–126; *те саме*: Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества 4, с. 230–238; окреме видання: Санкт-Петербург, 13 с.
30. *Наказ царя Ивана Васильевича Грозного князю Елецкому с товарищами*, Записки НУ, т. 43, с. 248–278; окр. відбитка: О., 32 с.
Рецензії:
1) Библиограф, Санкт-Петербург, 1885, 2-е полугодие, с. 101.
2) ЖМНП 12 (1885) 251.
31. *Сельская община в Англии* [Рец. на кн.: F. Seebohm, *The English village community examined in its relations to the manorial and tribal systems and to the common or open field system of husbandry. An assay in economic history. Second edition, London 1883, XXI, 464 p.*], ЖМНП 10, с. 253–323; окр. відбитка: Санкт-Петербург, 72 с.

1886

32. *Древнейшие памятники славянского права* [Рец. на публ.: Книги законные, содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы – земельные, уголовные, брачные и судебные. Издал вместе с греческим подлинником и историко-юридическим введением А.С. Павлов, – Сборник Отделения русского языка и словесности Академии Наук, т. 33, № 3 (1885) 1–92], Юридический вестник 4, с. 700–713; скорочений вариант: Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества 1, с. 34–36.
33. [Корреспонденция из-за границы], Новости (Санкт-Петербург) 1886–1887.
34. *Как возник и развивался в России Восточный вопрос*, Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества 6, с. 245–247; 7–8, с. 307–320; 9, с. 387–398; окреме видання: Санкт-Петербург 1887, 68 с.
Рецензії:
1) Е. П., Исторический вестник 4 (1887) 217–219.
2) Лп.-Дн. [А.С. Лаппо-Данилевский], Библиограф (Санкт-Петербург) 6–7 (1887) 72–75.

1887

35. *Ζητήματα πρὸς μελέτην τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, т. 11/2, σελ. 533–552.
36. *Переговоры о мире между Москвою и Польшей в 1581–1582 гг. Материалы, изданные Ф.И. Успенским*, Записки НУ, т. 45, с. 343–426; окреме видання: О., 84 с.
37. *О браке Ивана Васильевича III-го с Софьей Палеолог* [Огляд праці: P. Pierling, *Le mariage d'un tsar au Vatican. Ivan et Soé Paléologue, Revue des questions historiques, 10 (1887) 353–396*], Исторический вестник 12, с. 680–693.

1888

38. **К юбилейному празднику 15 июля 1888 г.** [900-летие крещения Руси], ЖМНП 2, с. 486–504.
39. **Франция на Востоке в XIV веке** [Рец. на кн.: J. Delaville Le Roux, *La France en Orient au XIV siècle, Expédition du maréchal Boucicaut, I–II, Paris 1886*], ЖМНП 2, с. 486–504.
40. [Рец. на кн.:] **Замыславский Е.Е. Учебный атлас по русской истории**, изд. 3, СПб., 1887, Одесские новости, № 36.
41. **Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства**, Труды VI Археологического съезда в Одессе в 1884 г., т. 2, О., с. 272–341.
42. **Наблюдения по сельскохозяйственной истории в Византии**, ЖМНП 10, с. 229–259.
Рецензія:
П.В. Безобразов, ЖМНП 12 (1888) 272–280.
43. **Русь и Византия в X в.**, О., 38 с.
Рецензія:
1) П. Голубовский, Киевская старина 12 (1888) 61–65.
2) Д.И. Иловайский, *Историко-критические заметки*, Русский вестник 12 (1888) 5–8.
3) П.Н. Милюков, Русская мысль 10 (1888) 481–482.
4) А. Б-ин, Исторический вестник 8 (1888) 392–394.
5) Е.Ф. Ш[мурло], Библиограф (Санкт-Петербург) 5 (1889) 94–96.
6) ЖМНП 7 (1888) 198–199.
44. **Новая книга о Германии** [Рец. на кн.: В.И. Модестов, *О Германии. Наука, школа, парламент, люди, стремления, Санкт-Петербург 1888, II, 276 с.*], Одесский вестник, 4 июля.

1889

45. **Заметки по истории Черногории** [Огляд книги: Fr. Miklošič, *Die serbischen Dynasten Črnojevič. Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro, Wien 1886, 66 S.*], ЖМНП 2, с. 391–399.
46. **Византийские владения на северном берегу Черного моря**, Киевская старина, т. 25, № 5–6, с. 253–294; окреме видання: К., 42 с.; карта.
47. **Ответ на полемическую заметку В.Г. Васильевского**, Киевская старина, т. 27, № 12, с. 604–621.
48. **О миражах, открытых В.Г. Васильевским**, ЖМНП 12, с. 550–555.

1890

49. **Воспоминания о В.И. Григоровиче (1815–1876, славист, проф. Новорос. ун-та)**, Летопись ИФОНУ 1, с. 15–49 [Додано список публікацій, складений А. Маркевичем, с. 49–52]; окреме видання: О., 32 с.
Рецензія:
1) К.Н. Бестужев-Рюмин, ЖМНП 8 (1890) 409–412.

2) Киевская старина 7 (1890) 158–159.

50. *Патриарх Иоанн VII Грамматик и Русь-дромиты у Симеона Магистра*, ЖМНП 1, с. 1–34.

1891

51. *История византийской литературы* [Рец. на книгу: K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, München 1891, XII, 494 S.*], ЖМНП 3, с. 199–218; *те саме у скороченому варіанті*: Literarisches Centralblatt 18, р. 240–244; *Летопись ИФОНУ*, т. 2 (1892), Византийский отдел, № 1. Хроника, с. 109–114 [Підпис “У”].
52. *Очерки по истории византийской образованности*, Санкт-Петербург, 388 с. [Іменний та термінологічний покажчик укладено Ф. Режабеком, с. 389–395]. – [Книга складається з окремих статей, що друкувались у ЖМНП, 1891 №№ 1, 4, 9, 10; 1892 № 1–2].
Рецензії:
1) П.В. Безобразов, ВВ, т. 3 (1896) 125–150.
2) М. Соловьев, *К истории Византии*, Русское обозрение 1 (1896) 467–476.
3) А.В. [А.Н. Пыпин], Вестник Европы 7 (1892) 441–443.
4) А. Л[ебедев], *Русский византист на службе церковно-исторической науки*, Чтения в Обществе любителей духовного просвещения 1 (1894) 86–111.
5) А. М[аркевич], *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете*, т. 2 (1892) 100–106.
6) I. Martinov, *Revue des questions historiques* 102 (1892) 629.
7) *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 1 (1892) 176–178.
8) V. Jagič, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 15 (1892) 144.
53. *Деятельность патриарха Фотия в связи с исторической миссией византизма*, Помощь самообразованию, ред.-изд. А.Ф. Тельнихин, № 3 (5) (Сарагов) 213–222.

1892

54. *Типик монастыря св. Маманта в Константинополе*, *Летопись ИФОНУ*, т. 2, Византийский отдел, № 1, с. 25–84; окреме видання: О., 60 с.
Рецензії:
1) Б.М. Мелиоранский, ВВ, т. I (1894) 437–438.
2) E. Kurtz, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 2 (1893) 137–138.
55. [Рец. на кн.:] *Mitteils L. Reichsrecht und Volksrecht in der östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches, Leipzig 1891, XIV, 561 S.*, *Летопись ИФОНУ*, т. 2, Византийский отдел, № 1, Хроника, с. 115–116 [Підпис “У”].
56. [Рец. на кн.:] *Schwarzlose K. Der Bilderstreit, ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit, Gotha 1890, VIII, 266 S.*, *Летопись ИФОНУ*, т. 2, Византийский отдел, № 1, Хроника, с. 107–109 [Підпис “У”].
57. [Рец. на кн.:] *Лебедев А.П. Очерки истории византийской восточной церкви от конца XI до половины XV в., М., 1892, VII, 644 с.*, *Летопись ИФОНУ*, т. 2, Византийский отдел, № 1, Хроника, с. 106–107 [Підпис “У”].

58. *Византия*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. VI (п/том XI), Санкт-Петербург, с. 251–260.
59. *Византия и крестоносцы*, Южный сборник, О., отд. II, с. 195–222.

1893

60. *Синодик в неделю православия. Сводный текст с прибавлениями*, Записки НУ, т. 59, с. 407–502; окреме видання: О., VI, 96 с. [Додаток до книги “Очерки по истории византийской образованности”].
Рецензія:
E. Kurtz, BZ, Bd. 4 (1895) 143–145.
61. *Quelques observations sur la Chronique de Laomédon Lacarène*, BZ, Bd. 2, p. 122–125.
62. [Отзыв о рукописи студента А.Г. Готалдова-Готлиба:] *Военное устройство Византийской империи*, Записки НУ, т. 58, с. 19–20.
63. [Рец. на кн.:] Д.Ф. Беляев, *Vuzantina. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям, т. 2, СПб., 1893, VIII, XLVII, 308 стр., 11 табл.*, ЖМНП 12, с. 364–379; *те саме*: E. Kurtz, BZ, Bd. 3 (1894) 184–186.
64. [Рец. на книгу:] Н. Попов, *Император Лев VI Мудрый (886–912) и его царствование в церковно-историческом отношении, М., 1892, 304 стр.*, ЖМНП 8, с. 534–542; *те саме*: BZ, Bd. 2 (1893) 632–634.
65. *Византийский журнал, издаваемый проф. К. Крумбахером [BZ]*, ЖМНП 7, с. 231–272. – Співавтор: А. Кірпічніков.

1894

66. [Рец. на кн.:] K. Krumbacher, *Studien zu den Legenden des heiligen Theodosios Sitzungsberichte der philos.-philol. und historischen Klasse der Kaiserl. Bayer. Akademie der Wissensch., München 1892, 161 S.*, Летопись ИФОНУ, т. 4, Византийский отдел, № 2, Хроника, с. 86–88 [Підпис “У-ский”].
67. [Рец. на кн.:] *Le livre du préfet, ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople, par Jules Nicole, Genève 1893*, Летопись ИФОНУ, т. 4, Византийский отдел, № 2, Хроника, с. 83–86 [Підпис “У-ский”].
68. [Рец. на кн.:] *Leben des heiligen David von Thessalonike. Griechisch nach der einzigen bisher aufgefundenen Handschrift. Hrg. von V. Rose., Berlin 1877, XVI, 22 S.*, Летопись ИФОНУ, т. 4, Византийский отдел, № 2, Хроника, с. 81–83 [Підпис “У-ский”].
69. *Памятник В.И. Григоровича*, Летопись ИФОНУ, т. 3, с. 60–65; окреме видання: О., 8 с.
70. [Предложение об открытии Византийского отделения в Историко-филологическом обществе при Новороссийском ун-те] *Отчет о деятельности ИФО за 1890–93 гг.*, Летопись ИФОНУ, т. 3, с. 2–3. – Записку підписали: Ф. Успенський, А. Кірпічніков, А. Кочубинський, М. Красносельцев, Ф. Корш і Ф. Леонтович.
71. *Партии цирка и думы в Константинополе*, ВВ, т. 1, с. 1–16.

72. *Неизданное церковное слово о болгарско-византийских отношениях в первой половине X в.*, Летопись ИФОНУ, т. 4, с. 48–123; окреме видання: О., 76 с.

Рецензії:

1) Б.М. Мелиоранский, ВВ, т. 2 (1895) 346–347.

2) E. Kurtz, ВZ, Bd. 4 (1895) 615–616.

1895

73. *Известия Геродота о скифах и занимаемой ими стране [Відгук на твори, подані на премію Історико-філологічного факультету Новоросійського університету студентами М. Фотом, М. Фармаковським та Л. Галаджієвим]*, Записки НУ, т. 66, с. 11–16.

74. *[Відгук про працю:] Д.Ф. Беляев, Византина. Очерки, материалы и заметки по Византийским древностям, ч. 1–2, СПб., 1891–1893*, Известия АН, т. 3, с. 234–237; *ibid.*, Отчет о шестом присуждении премии митроп. Макария в 1895 г., Санкт-Петербург 1897, с. 60–72.

1896

75. *[Значение византиноведения для русской науки]*, Известия РАИК, т. I, с. 6–12.

76. *Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой*, Известия РАИК, т. I, с. 1–25.

77. *Вновь найденный пурпуровый кодекс Евангелия*, Известия РАИК, т. I, с. 138–172, 2 табл. – Співавтор: Я. Смірнов.

78. *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1895 г.*, Известия АН, т. 5, с. 179–207; *ibid.*, Известия РАИК, т. I, с. 23–53.

Рецензії:

1) Л. Мсерианц, *Русский археологический институт в Константинополе и первый год его деятельности*, Русская мысль 7 (1897) 49–61.

2) С. Ж., Записки Русского археологического общества, т. 9, вып. 3 (1897) 347–350.

3) *О Русском археологическом институте в Константинополе*, ВВ, т. 2 (1895) 489–492, 723–325; т. 3 (1896) 224–225, 735–736.

4) Археологические известия и заметки 7–8 (Москва 1897) 271–272.

1897

79. *Никейская империя*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 21 (п/том 41), Санкт-Петербург, с. 68–71.

80. *Никея*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 21 (п/том 41), Санкт-Петербург, с. 73.

81. *Никита Акоминат*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 21 (п/том 41), Санкт-Петербург, с. 68–71.

82. **Никифор I, Никифор II, Фока, Никифор III, Вотаниат**, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 21 (п/том 41), Санкт-Петербург, с. 86–88.
83. **Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси**, Известия РАИК, т. II, с. 1–66.
Рецензії:
1) Л. Мсерианц, *Деятельность Русского археологического ин-та в Константинополе*, Русская мысль 6 (1899) 96–99.
2) И.И. Соколов, ВВ, т. 5 (1898) 280–282.
3) К. К[rumbacher], ВZ, Bd. 7 (1898) 502.
84. **Византийская эпическая поэма** [Рец. на кн.: G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du 10 siècle... 969–989, Paris 1896, VI, 799 p.*], Русская мысль 9, с. 67–75.
85. **История византийской литературы** [Рец. на кн.: K. Krumbacher, *Geschichte der byzantin. Literatur... 2 Aufl., München 1897, XX, 1193 S.*], Известия РАИК, т. II, хроника, с. 1–4 [без підпису]; *ibid.*: Literarisches Centralblatt, № 28, S. 912–914.
86. **Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе за 1896 г.**, ВВ, т. 4, приложение, с. 1–48; *ibid.*: Известия РАИК, т. II, с. 1–44; *ibid.*: Известия АН, т. 6, с. 435–482.
Рецензії:
1) Г.П. Беглери, *Русский археологический институт в Константинополе*, ВВ, т. 4 (1897) 303–305.
2) Л. Мсерианц, *Деятельность Русского археологического ин-та в Константинополе за 1896–1897 гг.*, Русская мысль 6 (1899) 90–106.
3) В.Н. Златарски, Български прегледъ 7 (София 1897) 130–140.

1898

87. **Поземельная община в Византийской империи**, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 24 (п/том 47), Санкт-Петербург, с. 199–201.
88. **Византийская табель о рангах**, Известия РАИК, т. III, с. 98–137.
Рецензії:
1) Л. Мсерианц, *Деятельность Русского археологического ин-та в Константинополе в 1896–1897 гг.*, Русская мысль 6 (1899) 101–103.
2) И.И. Соколов, ВВ, т. 6 (1899) 211–214.
89. **Две исторические надписи. 1) Надпись на башне Артавазда. 2) Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне**, Известия РАИК, т. III, с. 180–194, 3 табл., 1 рис., 1 карта.
Рецензія:
И.И. Соколов, ВВ, т. 6 (1899) 215–217.

1899

90. **Константинопольский эпарх**, Известия РАИК, т. IV, вып. 2, с. 79–104.
Рецензії:

- 1) И.И. Соколов, ВВ, т. 7 (1900) 489–491.
2) ВZ, Bd. 9 (1900) 716.
91. *Охридская рукопись Иоанна Куропалата Скилицы*, Известия РАИК, т. IV, вып. 2, с. 1–8, 1 фототипия.
Рецензії:
1) И.И. Соколов, ВВ, т. 7 (1900) 488–489.
2) ВZ, Bd. 9 (1900) 716.
92. *Надпись царя Самуила*, Известия РАИК, т. IV, вып. 1, с. 1–4, 1 фототипия, 1 табл.
Рецензії:
1) И.И. Соколов, ВВ, т. 7 (1900) 201–202.
2) K. Jireček, *Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993*, Archiv für slavische Philologie, Bd. 21 (1899) 543–551.
93. *Константинополь в последние годы IV в. По случаю 1500 юбилея Иоанна Златоустого*, Известия РАИК, т. IV, вып. 3, с. 156–165.
94. *Академик В.Г. Васильевский. Обзор главнейших трудов его по изучению Византии*, ЖМНП 10, с. 291–342.
Рецензія:
И.И. Соколов, ВВ, т. 7 (1900) 223–225.
- 1900**
95. *Староболгарская надпись Омортага*, Известия РАИК, т. VI, вып. 1, с. 216–335.
Рецензії:
1) Д.И. Иловайский, *Омортаг болгарских надписей, хан или князь?*, Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому, Москва 1902, с. 87–92.
2) И.И. Соколов, ВВ, т. 8 (1901) 205.
3) K. Krumbacher, Archiv für slavische Philologie, Bd. 10 (1900) 739–740.
96. *Мнения и постановления Константинопольских поместных соборов XI–XII вв. о раздаче церковных имуществ (харистикарии)*, Известия РАИК, т. V, с. 1–48.
Рецензії:
1) И.И. Соколов, ВВ, т. 7 (1900) 494–498.
2) K. K[rumbacher], ВZ, Bd. 10 (1901) 370–371.
97. [Рец. на кн.:] *Gelzer H. Die Genesis der byzantinischen Themenuefassung. Leipzig, Teubner, 1899, 133 S.*, Literarisches Centralblatt 12, S. 526–528 [Підпис: U-sky].
98. *Военное устройство Византийской империи*, Известия РАИК, т. VI, вып. 1, с. 154–207.
Рецензії:
1) Ю. Кулаковский, *Деление Византийской империи на фемы*, Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 16, вып. 4 (К. 1902) 4–5.
2) И.И. Соколов, ВВ, т. 8 (1901) 195–204.
3) St. Stanojevič, ВZ, Bd. 10 (1901) 461–462.

1901

99. **О древностях города Тырнова**, Известия РАИК, т. VII, вып. 1, с. 1–24, 16 табл.
Рецензії:
1) Д.И. Иловайский, *Омортаг болгарских надписей, хан или князь?* [в:] Д.И. Иловайский, *Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому*, Москва 1902, с. 87–92.
2) И.И. Соколов, ВВ, т. 9 (1902) 550–552.
3) ВЗ, Bd. 11 (1902) 682.
100. **История крестовых походов**, Санкт-Петербург (Брокгауз-Ефрон), 170 с.
Рецензії:
1) И.И. Соколов, ВВ, т. 8 (1901) 209–212.
2) М. П-в, Мир Божий 7 (1901) 105–106.
3) С., Исторический вестник 6 (1901) 1156–1160.
4) ЖМНП 9 (1901) 256.
101. [Рец.] **Schlumberger G. L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, t. 2, seconde partie, 1900, 636 p.**, ЖМНП 8, с. 495–508.

1902

102. **Артосная паназия**, Известия РАИК, т. VIII, вып. 3, с. 249–263.
Рецензії:
1) И.И. Соколов, ВВ, т. 10 (1903) 219–222, 556–558.
103. **Фрагменты мозаичной росписи церкви евангелиста Иоанна в Равенне**, Известия РАИК, т. VIII, вып. 1, 63–78.
104. **Археологические памятники Сирии**, Известия РАИК, т. VII, вып. 2, с. 95–212, 47 табл.
Рецензії:
1) И.И. Соколов, ВВ, т. 9 (1902) 553–554.
2) В.М.С., ВВ, т. 8 (1901) 680–683.
3) Ch. Rommeleare, Echos d'Orient, Constantinople 1905, t. 8, p. 225–257.

1904

105. [Відгук на рукопис:] **Вестерберг Ф.Ф. Комментарий на записку готского топарха**, Записки Академии Наук по историко-филологическому отделению, т. 6, вып. 7 (Санкт-Петербург) 243–262. – (Отчет о 44-м присуждении награды гр. Уварова, 1902 г.).
106. **Фемное устройство**, Энциклопедический словарь, т. 41 (п/том 82), Санкт-Петербург (Брокгауз-Ефрон), стлб. 891–893.
107. **Фома**, Энциклопедический словарь, т. 41 (п/том 82), Санкт-Петербург (Брокгауз-Ефрон), стлб. 947.
108. **Вновь открытые на острове Крите древности**, Вестник и библиотека самообразования 13 (Санкт-Петербург) 491–504, 14 рис.
109. **Никифор Феотоки и лейпцигское издание толкований на восьмикнижие**, Известия РАИК, т. IX, вып. 3, с. 317–341.

1905

110. [Рец.:] Schlumberger G. *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, t. 3, Paris, 1905, 800 p.*, ЖМНП 5, с. 210–223.
111. *Историко-археологическое значение Абобы и ее окрестностей. Раскопки. Наименование древнего населения*, Известия РАИК, т. X, с. 1–45.
112. *Надписи староболгарские*, Известия РАИК, т. X, с. 173–242.
113. *Неизвестное письмо. Древнейшие знаки письма*, Известия РАИК, т. X, с. 265–280.
114. *О древнейших знаках письма*, Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского, Санкт-Петербург, с. 321–335.
115. *Вновь открытая надпись Омортага. Столицы (аулы, становища) древних болгар*, Известия РАИК, т. X, с. 544–554. – Співавтор К.В. Шкорпил.

1907

116. *Константинопольский Серальский кодекс восьмикнижия*, Известия РАИК, т. XII, с. 1–235, 6 табл.
Рецензії:
1) Д.В. Айналов, ВВ, т. 15 (1908) 549–551.
2) E. Gerland, BZ, Bd. 17 (1908) 211–213.
3) E. Gerland, Berlin. philol. Wochenschrift, Bd. 29, № 7 (1909) 209–214.
4) G. Millet, *L'octateuque byzantin d'après une publication de L'Institut russe à Constantinople*, Revue archéologique, t. 16, № 7–8 (Paris 1910) 71–80.
5) T. Schmit, BZ, Bd. 17 (1908) 641–643.
6) J. Strzygowski, Deutsche Literaturzeitung 46 (Berlin; Leipzig 1907) 2887–2888.
117. *Походы в Египет короля иерусалимского Амальриха I*, ЖМНП 11, с. 239–244.

1908

118. *Резная деревянная доска от древнего складня*, Известия РАИК, т. XII, с. 348–362, 1 табл.
119. *О перевозке из Пальмиры в С.-Петербург плиты с надписью*, Известия РАИК, т. XII, с. 363–371.
120. *Болгарские Асеневици на византийской службе в XIII–XIV вв.*, Известия РАИК, т. XIII, с. 1–16, 1 табл.

1909

121. *Вновь открытые мозаики в церкви св. Дмитрия в Солуни*, Известия РАИК, т. XIV, вып. 1, с. 1–61, табл. 1–20.
Рецензії:
1) Д.В. Айналов, ВВ, т. 15 (1908) 541–546.
2) Йор. Иванов, Известия на българското археологическо дружество, София 1910, т. 1, с. 233–237.
3) E. Gerland, Literaturzeitung 33 (Berlin; Leipzig 1912) 2076–2079.
4) BZ, Bd. 19 (1910) 256.

1910

122. *L'Institut archéologique russe à Constantinople*, Revue contemporaine 10 (St.-Petersbourg) 30–41.

1912

123. *[Докладная записка в Министерство народного просвещения об открытии при Русском археологическом ин-те в Константинополе отделения доисторических древностей]*, Известия РАИК, т. XVI, 365–369.

1913

124. *История Византийской империи, т. 1*, Санкт-Петербург (Брокгауз-Ефрон), XIV, 872 с., 7 карт., 12 табл., 87 рис.
Рецензії:
1) М. Грушевський, Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства у Києві, вип. II (Москва 1916) 132–136.
2) П.В. Безобразов, ВВ, т. 20 (1913) 294–301.
3) И.Б., Исторический вестник 12 (1913) 1157–1159.
4) И.Б., Одесский листок 252 (1913).
5) Д.И. Иловайский, *Византия и славянский вопрос в русской историографии*, Кремль 56–58 (Москва 1913).
6) Н.И. Кареев, Русские ведомости 250 (1913).
7) А. Захаров, Гермес 9(135) (1914) 254–255.
8) К.Н. Успенский, *Новый крупный труд по истории Византии*, Голос минувшего 4 (1914) 283–292.
9) Русская мысль 2 (1914) 73.
10) А. Васильев, ЖМНП 1 (1915) 227–241.
11) А. Васильев, Вестник Европы 2 (1914) 389–395.
12) И. Соколов, Slavia, гоґ. 7 (1928) 421–422.
13) J. Moravcsik, VZ, Bd. 25 (1924) 477; Bd. 28 (1928) 404–407.
125. *Византия*, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. X, Санкт-Петербург, с. 460–470.
126. *Византийская литература*, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. X, Санкт-Петербург, с. 471–472.

1915

127. *Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания*, Записки ООИД, т. 32, с. 199–228; Окреме видання: О., 32 с.
128. *Всемирно-историческое значение переживаемых событий*, Биржевые ведомости, 31 марта (Петроград).
129. *Конкуренция народов на Ближнем Востоке*, Биржевые ведомости, 6 апреля (Петроград).
130. *Действительные и мнимые позиции на Ближнем Востоке*, Биржевые ведомости, 13 апреля (Петроград).
131. *Константинополь – Стамбул – Царьград*, Биржевые ведомости, 21 апреля (Петроград).

132. *С кем пойдет Константинопольский патриарх?* Биржевые ведомости, 27 апреля (Петроград).
133. *Русские интересы на Афоне*, Биржевые ведомости 7 и 14 мая (Петроград).
134. *Религия и политика*, Биржевые ведомости, 1 июня (Петроград).
135. *Суровый приговор над богословской диссертацией*, Биржевые ведомости, 12 июня (Петроград).
136. *Национальная идея на Балканском полуострове. Албанцы*, Биржевые ведомости, 23 июня (Петроград).
137. *Балканская проблема*, Биржевые ведомости, 24 и 25 августа (Петроград).
138. *На перепутьи*, Биржевые ведомости, 3 декабря (Петроград).

1916

139. *Новая струя, вносящая оживление в историю Византии*, ВВ, т. 22 (1915–16) 1–12–4.
140. *Уклон консервативной Византии в сторону западных влияний*, ВВ, т. 22 (1915–16) 21–40.
141. [Рец.:] *Доброклонский А.А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен студийский. Ч. I. Его эпоха, жизнь и деятельность, Одесса, 1913, XX, 972, ХС, 10 стр. ч. II. Его творения. Вып. I, Одесса, 569 стр.*, ВВ, т. 22 (1915–16) 172–184.
142. [Рец.:] *Преображенский П.Г. Летописное повествование Феофана Исповедника (758–817). Вена, 1912, изд. автора, XII, 266 стр.*, ВВ, т. 22 (1915–16) 297–305.
143. *Первостепенные и второстепенные театры военных действий*, Русская будущность 17 (22 апреля) 5–6.
144. *Как понимать Восточный вопрос?* Русская будущность 21–22 (Петроград).
145. [Работа в Трапезунде в 1916 г.] *I. Сообщения и отчет о командировке в Трапезунд*. Приложение к протоколу 10 заседания Отд. исторических наук и филологии Имп. Академии Наук 21 сентября 1916 г. *II. [Сообщение об условиях хранения собранных и оставленных в Трапезунде восточных рукописей]*. Из протокола 11 заседания того же Отд., 12 октября 1916 г. *III. Второй отчет о занятиях в Трапезунде и окрестностях*. Приложение к протоколу 12 заседания того же Отд., 26 октября 1916 г., Известия АН, с. 1464–1480, 1490–1492, 1657–1663.
146. *Никейская империя*, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 28, Петроград 1916, с. 498–501.
147. *Никея*, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 28, Петроград 1916, с. 502–503.
148. *Акоминат Никита*, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 1, Санкт-Петербург s. a., с. 720–721.

1917

149. *Старинная крепость на устье Чороха*, Известия АН, с. 163–169.
150. *Трапезунтская рукопись в Публичной библиотеке (№ 69)*, Известия АН, с. 719–724.

1918

151. [Відгук на:] *Барвинок В.И. Никифор Влеммид и его сочинения, Киев, 1911. XXXIII, 336, 11, 6 ст.*, Сборник отчетов о премиях и наградах, присужденных Российской Академией Наук за 1912 г., Петроград, с. 101–118.
152. *Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г.*, Известия АН, 207–138.

1919

153. *Монастырские акты Иоанна Предтечи Вазелон (Греческая рукопись Публичной библиотеки в Петрограде, № 743)*, Известия АН, с. 1007–1022.

1920

154. *Петербургский университет в 1867–1871 гг. по воспоминаниям студента*, Дела и дни 1 (Петроград) 163–174.
155. *Записка об ученых трудах проф. (СПб. ун-та по кафедре русской истории) С.Ф. Платонова (1866–1933)*, Известия АН, с. 5–7. – Співавтори: В. Баргольд, А. Нікітський, Б. Тураєв.

1921

156. *Записка о трудах проф. (всеобщей истории Петроградского ун-та) Е.В. Тарле (Род. в 1874 г.)*, Известия АН, с. 67–72.
157. *Записка об ученых трудах (проф. русской истории Московского ун-та) М.М. Богословского (1867–1929)*, Известия АН, т. 15, серия 6, с. 67–72. – Співавтори: С. Платонов, А. Нікітський.
158. *Записка об ученых трудах (б. проф. русской истории СПб. ун-та) Н.Д. Чечулина (1863–1927)*, Известия АН, с. 73–75. – Співавтор С. Платонов.

1922

159. *Записка об ученых трудах (члена французской академии надписей и изящной словесности, сиолога) Поля Пеллио (Paul Pelliot, род. в 1878 г.)*, Известия АН, с. 56–57. – Співавтори: С. Ольденбург, І. Крачковський.
160. *Записка об ученых трудах проф. (Харьковского ун-та, историка древней Греции) В.П. Бузескула (1858–1931)*, Известия АН, с. 111–114. – Співавтори: М. Марр, В. Баргольд, С. Платонов.
161. [Об издании журнала “Анналы”], Известия АН, с. 123.
162. [Возобновление издания сборника “Византийский Временник”], Известия АН, с. 129–130.
163. *Из истории византиноведения в России*, Анналы I (Петроград) 110–126.
164. *Социальная эволюция и феодализация в Византии*, Анналы II (Петроград) 95–114.

1923

165. *Константинопольская серальская рукописная псалтирь с толкованиями*, ВВ, т. 23 (1917–1922/1923) 118–133.
166. *Хроника византиноведения. [Работы в Трапезунте и образование византологических комиссий в Акад. Наук]*, ВВ, т. 23 (1917–1922/1923) 134–141.
167. *Усыпальница царя Алексея IV в Трапезунте*, ВВ, т. 23 (1917–1922/1923) 1–14, 3 рис.
168. *А.В. Никитский (1859–1921, академик, специалист по греческой эпиграфике)*, Известия АН, с. 1–3.
169. *[Комиссия по переизданию греческого словаря Дюканжа и комиссия “Константин Порфирородный”]*, Известия АН, с. 504–506.
170. *Путевые записки Вениамина из Туделы*, Анналы III (Петроград) 5–20.
171. *Записка об ученых трудах (проф. Петроградского ун-та, византолога) А.А. Васильева (род. в 1867 г.)*, Известия АН, с. 365–367. – Співатори: М. Марр, С. Платонов, І. Крачковський.

1924

172. *Записка об ученых трудах (проф. Ленинградского ун-та, византолога) В.Н. Бенешевича (род. в 1874 г.)*, Известия АН, с. 536–538. – Співатори: В. Бузескул, І. Крачковський, М. Марр.
173. *[Сообщение о докладе В.Н. Бенешевича: Византийские таблицы о рангах по Клиторологии Филофея и иерусалимским спискам]*, Известия АН, с. 640–641.
174. *Записка об ученых трудах (известного историка Французской революции) А. Олара (A. Aulard, 1849–1928)*, Известия АН, с. 546. – Співатор: В. Бузескул.
175. *Записка об ученых трудах (французского археолога и византолога) Г. Шлёмберже (G. Schlunberger, 1844–1929)*, Известия АН, с. 548–550. – Співатори: В. Бузескул, С. Платонов.
176. *Записка об ученых трудах (видного специалиста по истории византийского искусства и археологии) Г. Милле (G. Millet, род. в 1867 г.)*, Известия АН, с. 551–553. – Співатор: М. Марр.
177. *Записка об ученых трудах (проф. всеобщей истории Варшавского ун-та) Н.Н. Любовича (1855–1937)*, Известия АН, с. 539–542. – Співатори: В. Бузескул, С. Платонов.
178. *Записка об ученых трудах (проф. всеобщей истории Московского ун-та) Д.М. Петрушевского (1863–1942)*, Известия АН, с. 542–545. – Співатори: В. Бузескул, С. Платонов.
179. *И.В. Ягич (1838–1923)*, Анналы IV (Ленинград; Москва) 252–253.
180. *Трапезунтская империя*, Анналы IV (Ленинград; Москва) 20–33.

1925

181. *Записка об ученых трудах (известного франц. византолога) Ш. Диль (Ch. Diehl, 1869–1944)*, Известия АН, с. 890–892. – Співатор: І. Крачковський.

182. *История Византийской империи, т. 2, ч. 1*, Ленинград 1925, 520 с., 29 ил. Рецензії:
- 1) І. Соколов, Україна, кн. 34 (травень–червень 1929) 128–131.
 - 2) И.И. Соколов, ВВ, т. 25 (1928) 154–157.
 - 3) И.И. Соколов, Slavia, roč. 7 (Praha 1928) 422–423.
 - 4) И.И. Соколов, Slavia, roč. 10 (Praha 1931) 586–599.
 - 5) В. Grumel, *Echos d'Orient*, t. 31 (Paris 1928) 504–506.
 - 6) J. Moravcsik, BZ, Bd. 28 (1928) 404–407.
 - 7) J. Moravcsik, *Történeti szemle* 14 (Budapest 1929) 244–249.
 - 8) A. Vogt, *Revue des questions historiques* 10 (Paris 1929) 483–485.

1926

183. *Материалы для словаря Дюканжа. Κατάλιον*, ВВ, т. 24 (1923–1926) 130–134.
184. *Ученая деятельность Б.А. Панченко (1872–1920, б. ученого секретаря РАИК)*, ВВ, т. 24 (1923–1926) 95–102.
185. *Византийские историки о монголах и египетских мамлюках*, ВВ, т. 24 (1923–1926) 1–16.
186. *Notes sur l'histoire des etudes byzantines en Russie*, tr. Н. Grégoire, Byzantion 2 (Bruxelle) 1–53.
187. *Памяти Н.П. Кондакова (1844–1925)*, Известия АН, с. 567–576.
188. *Памяти В.В. Латышева (1855–1921)*, Известия АН, 677–684.
189. *П.Г. Виноградов (1854–1925, академик, выдающийся медиевист)*, Известия АН, с. 1405–1414.
190. *Конкуренция народов на Ближнем Востоке*, Сообщения Российского палестинского общества, т. 29 (Ленинград) 1–27.
191. *Восточная политика Мануила Комнина: турки-сельджуки и христианские государства Сирии и Палестины*, Сообщения Российского палестинского общества, т. 29 (Ленинград) 111–138.
192. *Основание Русского археологического института в Константинополе*, Протоколы заседаний Отделения исторических наук и филологии Академии Наук СССР, Ленинград, с. 14–35.
193. *Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии 13–15 вв.*, Ленинград, II, 124 с., 11 табл. Рецензії:
- 1) І. Соколов, Україна, кн. 41 (травень–червень 1930) 177–180.
 - 2) И. Соколов, Slavia, roč. 7 (Praha 1928) 413.
 - 3) Е.А. Черноусов, *Новинки по экономической истории Византии. Библиогр. заметки*, Сборник статей по вопросам культуры, Ростов-на-Дону 1928, с. 206–209 (Труды Сев.-Кав. ассоциации научно-исследовательских интов, № 43. Ин-т местной экономики и культуры, в. 4).
 - 4) К. Amantos, *Ἑλληνικά* 1 (1928) 444–446.
 - 5) F. Dölger, BZ, Bd. 29 (1929–1930) 329–344.

- 6) G. Ostrogorskij, Byzantin.-neugriech. Jahrbücher, Bd. 6, H. 3–4 (Athen 1928) 580–586.

1927

194. *Выделение Трапезунта из состава Византийской империи*, Seminarium Kondakovianum, т. 1 (Прага) 21–34.
195. *Записка об ученых трудах (проф. всеобщей истории Ленинградского ун-та) Е.В. Тарле (род. в 1874 г.)*, Известия АН, с. 1557–1560. – Співавтори: В. Бузескул, М. Богословський, С. Платонов.
196. *Записка об ученых трудах (немецкого археолога) Т. Виганда (Th. Wiegand, род. в 1864 г.)*, Известия АН, с. 1522–1528. – Співавтори: І. Крачковський, С. Ольденбург, В. Бузескул, С. Платонов.
197. *Записка об ученых трудах (археолога и проф. греческой филологии Ленинградского ун-та) С.А. Жебелева (1869–1942)*, Известия АН, с. 1541–1545. – Співавтори: В. Бузескул, В. Бартольд, С. Платонов, М. Марр, І. Крачковський.
198. *Записка об ученых трудах (немецкого византолога) А. Гейзенберга (A. Heisenberg, 1869–1930)*, Известия АН, с. 1520–1521. – Співавтори: І. Крачковський, В. Бузескул, С. Платонов.

1928

199. *Последние Комнины. Начало реакции*, ВВ, т. 25 (1927–1928) 1–23.
200. *Записка об ученых трудах С.И. Соболевского (род. в 1864 г.)*, Известия АН, с. 449–451. – Співавтори: С. Жебелев, В. Бузескул.
201. *Ж.В. Вуру (1861–1927)*, Известия АН, с. 1–10.
202. *Балканский полуостров в XIII в.*, Сборник статей в честь А.И. Соболевского, Ленинград, с. 398–400.

1929

203. *Очерки из истории Трапезунтской империи*, предисл. С.А. Жебелева, Ленинград, 160 с.
Рецензії:
1) М.А. Андреева, Byzantinoslavica 1 (Praha 1930) 116–118.
2) І. Соколов, Україна, кн. 42 (липень–серпень 1930) 149–151.
3) F. Epstein, BZ, Bd. 31 (1931) 101–102.
4) В. Grumel, Echos d’Orient, t. 30 (Paris 1931) 121–122.
5) А.А. Vasiliev, *The empire of Trebizond in history and literature*, Byzantion (), v. 15 (Boston 1941) 351–353.

1931

204. *Центробежные и центростремительные силы в истории Византии*, Известия АН, с. 455–470.

1939

205. *Значение похода Святослава в Болгарию*, Вестник древней истории 4, с. 91–96.

1947

206. *Движение народов из Центральной Азии в Европу. I. Турки. II. Монголы*, ВВ, т. 1(26), с. 10–28.

1948

207. *История Византийской империи*, предисл. Н.С. Лебедева, Москва; Ленинград 1948, т. 3, вст. ст. Б.Т. Горянов, 860 с.; 22 л. илл. и карт.

1949

208. *Морское и сухопутное движение из Центральной Азии в Европу и обратно в XIII–XIV вв.*, ВВ, т. 2(27), с. 267–275.

1996

209. *История Византийской империи VI–IX вв.*, Москва (Мысль) 827 с.

1997

210. *История Византийской империи VI–IX вв.*, Москва (Мысль) 827 с.
211. *История Византийской империи XI–XV вв.: восточный вопрос*, Москва (Мысль) 831 с.
212. *История Византийской империи: Период Македонской династии (867–1057)*, сост., подгот. текста Л.В. Литвинова, Москва (Мысль) 527 с.; ил.

2000

213. *История крестовых походов*, Санкт-Петербург (Евразия) 377, [1] с.; ил.

2001

214. *Очерки по истории византийской образованности. История крестовых походов*, Москва (Мысль) 442 с.; ил.
215. *История Византийской империи, т. 1. Период I (до 527 г.). Период II (518–610 гг.)*, Москва (ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”) 624 с.
216. *История Византийской империи, т. 2. Период III (610–716). Иконоборческий период (717–867)*, Москва (ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”) 624 с.
217. *История Византийской империи, т. 5. Отдел VIII. Ласкари и Палеологи*, Москва (ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”) 560 с.

2002

218. *История Византийской империи, т. 3. Период Македонской династии (867–1057). Иконоборческий период (717–867)*, Москва (ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”) 800 с.
219. *История Византийской империи, т. 4. Отдел VI. Комнины. Отдел VII. Расчленение империи*, Москва (ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”) 496 с.

2005

220. *История крестовых походов*, Москва (Дар) 352 с.

2010

221. *Сообщение Ф.И. Успенского о значении византийских занятий* [в:] О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург, приложения, с. 180–182.
222. *Сообщение Ф.И. Успенского о необходимом материальном обеспечении комиссии “Константин Порфирородный”* [в:] О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург, приложения, с. 208.
223. *Финансовый отчет Ф.И. Успенского за II пол. 1918 г.* [в:] О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург, приложения, с. 209–212.
224. *Сообщение Ф.И. Успенского об участии в переиздании словаря Дюканжа* [в:] О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург, приложения, с. 258–260.
225. *Сообщение Ф.И. Успенского о комитете латинского словаря средневековья при Международной Академической Ассоциации* [в:] О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург, приложения, с. 268–270.

2016

226. *История Византийской империи: в 3 т.*, репринтне видання 1913–1948 гг., Санкт-Петербург (Альфарет), т. 1–3. – (Серія “История Европы”).

**II. Публікації та видання за редакцією Ф. Успенського /
Publications with redaction by Fedir Uspensky**

1. *Труды VI археологического съезда в Одессе*, т. 2 и 4, О. 1888–1889.
2. *Южный сборник. В пользу пострадавших от неурожая*, О. 1892, X, 256, 222 с.
3. *Летопись ИФОНУ*, тт. I–V, О. 1890–1895.
4. *Известия РАИК*, О. – София, 1896–1913, т. I–XVI.
5. *Отчет об ученой деятельности 9-го археологического съезда*, Труды IX Археологического съезда в Вильне, т. 2, Москва 1897, протоколы, с. 122.
6. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1897 г.*, Известия РАИК, т. III (1898) 195–230.
7. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1898 г.*, Известия РАИК, т. IV (1899) 109–155.
8. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1899 г.*, Известия РАИК, т. VI, вып. 2–3 (1901) 397–481.
9. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1900 г.*, Известия РАИК, т. VII, вып. 2–3 (1900) 213–244.
10. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1901 г.*, Известия РАИК, т. VIII, вып. 3 (1903) 330–341.

11. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1902 г.*, Известия РАИК, т. IX, вып. 3 (1904) 397–410.
12. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1903 г.*, Известия РАИК, т. IX, вып. 3 (1904) 411–430.
13. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1904 г.*, Известия РАИК, т. XIII, вып. 3 (1908) 303–322.
14. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1905 г.*, Известия РАИК, т. XIII, вып. 3 (1908) 323–347.
15. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1906 г.*, Известия РАИК, т. XIV, вып. 2–3 (1909) 195/127–203/135.
16. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1907 г.*, Известия РАИК, т. XIV, вып. 2–3 (1909) 204/136–233/155.
17. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1908 г.*, Известия РАИК, т. XIV, вып. 2–3 (1909) 234/166–252/184.
18. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1909 г.*, Известия РАИК, т. XV (1911) 240–258.
19. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1910 г.*, Известия РАИК, т. XV (1911) 259–289.
20. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1911 г.*, Известия РАИК, т. XVI (1913) 360–393.
21. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1912 г.*, ВВ, т. 21 (1912) 110–115.
22. *Отчет о деятельности Русского археологического ин-та в Константинополе в 1913 г.*, ВВ, т. 21 (1913) 235–239.
23. ВВ, тт. 22–25 (1915/1916–1927).
24. *Анналы. Журнал всеобщей истории, издаваемый Российской Академией Наук*, под ред. Ф.И. Успенского и Е.В. Тарле, №№ I–IV (Петроград – Ленинград 1923–1924).

III. Література про Федора Успенського / Literature about Fedir Uspensky

Статті, монографії / Articles, monographs

1. В. Альтман, *Памяти Ф.И. Успенского*, Вопросы истории 1 (1945) 116–120.
2. О.А. Барынина, *Организаторы и руководители комиссии. Ф.И. Успенский* [в:] О.А. Барынина, *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*, Санкт-Петербург 2010, с. 122–129.
3. Е.Ю. Басаргина, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, под ред. И.П. Медведева, Санкт-Петербург 1995, с. 45–61.
4. В.Н. Бенешевич, *Ф.И. Успенский как основатель и руководитель Русско-Византийской комиссии Академии Наук*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845–1928, ред. С.А. Жебелев, Ленинград 1929, с. 67–74.

5. В.П. Бузескул, *Общий очерк научной деятельности Ф.И. Успенского*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845–1928, ред. С.А. Жебелев, Ленинград 1929, с. 25–52.
6. Б.Т. Горянов, *Третий том “Истории Византийской империи” акад. Ф.И. Успенского* [в:] Ф.И. Успенский, *История Византийской империи*, предисл. Н.С. Лебедева, Москва; Ленинград 1948, т. 3, с. 9–26.
7. Б.Т. Горянов, *Ф.И. Успенский и его значение в византиноведении (К столетию со дня рождения 1845 – 7 февраля – 1945 г.)*, ВВ, т. 1(26) (1947) 29–108.
8. А.Г. Готалов-Готлиб, *Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель*, ВВ, т. 1(26) (1947) 114–126.
9. О.Б. Дьомін, *Історія міжнародних відносин XVI століття в науковій спадщині Ф.І. Успенського*, Одесі – 200. – О. 1994, ч. II, с. 120–122.
10. С.А. Жебелев, В.Н. Бенешевич, *Федор Иванович Успенский. I. Канва жизни. II. Список ученых трудов*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845–1928, ред. С.А. Жебелев, Ленинград 1929, с. 1–23.
11. С.А. Жебелев, *Ф.И. Успенский и Русский археологический институт в Константинополе*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845–1928, ред. С.А. Жебелев, Ленинград 1929, с. 53–66.
12. Н.С. Лебедев, *Научное рукописное наследство академика Ф.И. Успенского*, ВВ, т. 1(26) (1947) 109–113.
13. Н.С. Лебедев, *Предисловие к III тому “Истории Византийской империи”* [в:] Ф.И. Успенский, *История Византийской империи*, предисл. Н.С. Лебедева, Москва; Ленинград 1948, т. 3, с. 5–7.
14. Г.Е. Лебедева, В.А. Якубский, *К истории изучения творческой биографии академика Ф.И. Успенского (Петроградско-Ленинградский период жизни Ф.И. Успенского, судьба научного наследия)*, Античная древность и средние века, вып. 35, Екатеринбург 2004, с. 255–264.
15. Г.Н. Лозовик, *Творчий шлях академіка Ф.І. Успенського*, Східний світ 6 (1928) 13–20.
16. Г. Лозовик, *Федор Иванович Успенский (1845–1928)*, Историк-марксист, т. 9 (1928) 110–114.
17. А.И. Малкин, *Ф.И. Успенский как основатель и руководитель Кружка друзей греческого языка и литературы*, Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845–1928, ред. С.А. Жебелев, Ленинград 1929, с. 75–78.
18. Л.В. Матвеева, *Византинист Федор Успенский (1845–1928)*, К. 2013, 244 с.
19. М.Г. Попруженко, *България въ трудоветъ на Т. И. Успенски*, Македонски Прегледъ, год. IV, кн. 4 (София 1928) 79–98.
20. Ф.О. Самойлов, *Наукова та педагогічна спадщина Ф.І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті*, Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи, X. 1995, с. 340–345.
21. З.В. Удальцова, *К вопросу об оценке трудов акад. Ф.И. Успенского*, Вопросы истории 6 (1949).

22. Ф.И. Шмит, *Федор Иванович Успенский*, публ., предисл. и примеч. Е.Ю. Барсариной, Деятели русской науки XIX–XX веков, Санкт-Петербург 1993, вып. 2, с. 33–49.

***Енциклопедичні, словникові та довідкові видання /
Encyclopaedias, dictionaries and reference publications***

23. [Избрание Ф.И. Успенского экстра-ординарным профессором Новороссийского ун-та], Записки НУ, т. 29 (1880) 99–106. – [Протокол засідання Ради від 7 травня 1879 р.].
24. [Избрание Ф.И. Успенского ординарным профессором Новороссийского ун-та], Записки НУ, т. 30 (1880) 143–145. – [Протокол засідання Ради від 20 вересня 1879 р.].
25. А.В. Маркевич, *Ф.И. Успенский*, Записки НУ, т. 53 (1890) 200–202.
26. Н. К., *Ф.И. Успенский*, Энциклопедический словарь, т. 35 (п/том 69), Санкт-Петербург (Брокгауз-Ефрон) 1902, с. 22–23.
27. Н. К., *Успенский (Федор Иванович)*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, Санкт-Петербург 1902, т. XXXV (69): Усинский пограничный округ–Фенол, с. 22–23.
28. *Ф.И. Успенский*, Большая энциклопедия, т. 19, Санкт-Петербург (Майер-Провсвещение) 1904, с. 52.
29. *Успенский Федор Иванович*, Большая советская энциклопедия, глав. ред. О.Ю. Шмидт, Москва 1936, т. 56: Украинцев–Фаянс, стб. 347–348.
30. *Сессия памяти академика Ф.И. Успенского*, Известия АН СССР. Серия истории и философии, т. 2, № 4 (1945).
31. *Сессия Отделения истории и философии Академии Наук СССР, посвященная памяти Ф.И. Успенского*, ВВ, т. 1(26) (1947) 370–371.
32. *Чествование памяти Ф.И. Успенского в Одесском государственном университете им. И.И. Мечникова*, ВВ, т. 1(26) (1947) 372–373.
33. *От редакции [до збірника пам'яті Ф. Успенського]*, ВВ, т. 1(26) (1947) 3–7.
34. С.Н. Каптерев, *Библиография. Bibliographia Uspenskiana*, ВВ, т. 1(26) (1947) 270–308.
35. *Успенский Фёдор Иванович*, Большая советская энциклопедия, 2-е изд., глав. ред. Б.А. Введенский, Москва 1956, с. 387–388.
36. *Успенский Федор Иванович*, Малая советская энциклопедия, гл. ред. Б.А. Введенский, изд. 3-е, Москва 1960, т. 9: Сферосомы–Хайфон, стб. 817–818.
37. *Успенський Федір Іванович*, Українська радянська енциклопедія, голов. ред. М.П. Бажан, К. 1964, т. 15: Туман–Цемент, с. 168–169.
38. *Успенський Федір Іванович*, Український радянський енциклопедичний словник, в 3-х т., голов. ред. М.П. Бажан, К. 1968, т. 3: Полнос–Ь, с. 601.
39. *Успенски Фьодор Иванович*, Кратка Българска Енциклопедия, глав. ред. В. Георгиев, София 1969, т. 5: Строи–Яя, с. 246.

40. З.В. Удальцова, *Успенский Федор Иванович*, Советская историческая энциклопедия, глав. ред. Е.М. Жуков, Москва 1973, т. 14: Таанак—Фелео, кол. 882–883.
41. З.В. Удальцова, *Успенский Федор Иванович*, Большая советская энциклопедия, 3-е изд., глав. ред. А.М. Прохоров, Москва 1977, т. 27: Ульяновск—Франкфорт, с. 119–120.
42. Г.Г. Литаврин, *Успенский Федор Иванович*, Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь, Москва (Наука) 1979, с. 338–339.
43. *Успенський Федір Іванович*, Українська радянська енциклопедія, вид. 2-е, голов. ред. М.П. Бажан, К. 1984, т. 11, кн. 1: Стодола—Фітогеографія, с. 509.
44. *Успенский Федор Иванович*, Украинская советская энциклопедия, глав. ред. М.П. Бажан, К. 1984, т. 11, кн. 1: Счисление—Функционал, с. 427.
45. *Успенський Федір Іванович*, Український радянський енциклопедичний словник, в 3-х т., вид. 2-е, голов. ред. Ф.С. Бабичев, К. 1987, т. 3: Портулак—Ъ, с. 490.
46. *Успенский Фёдор Иванович*, Украинский советский энциклопедический словарь, в 3-х т., К. 1989, т. 3: Протерозой—Ящурка, с. 478.
47. *Успенский Фед. Ив.*, Советский энциклопедический словарь, глав. ред. А.М. Прохоров, Москва 1989, с. 1405.
48. *Успенски (Успенский) Фьодор Иванович*, Энциклопедия България, глав. ред. А. Балевски, София 1996, т. 7: Тл—Я, с. 156.
49. W. Ceran, *Uspienski Fiodor Iwanowicz*, Encyklopedia kultury bizantyńskiej, Warszawa 2002, s. 488.
50. *Успенскі Фёдар Іванавіч*, Беларуская энцыклапедыя, ў 18 т., галоў. рэд. Г.П. Пашкоў, Мінск 2003, т. 16: Трыпалі—Хвіліна, с. 268.
51. О.Б. Дьомін, Ф.О. Самойлов, *Успенський Федір Іванович*, Преподаватели Одесского Национального университета, О. 2005, т. 4. — С. 265–268.
52. *Успенский Федор Иванович*, Большая энциклопедия в 62 т., глав. ред. С.А. Кондратов, Москва 2006, т. 53: Удобрение—Файко, с. 405.
53. *Успенский Фед. Ив.*, Современная Украинская энциклопедия, Х. 2007, т. 15: Ул—Че, с. 38–39.
54. Д. Урсу, *Успенський Федір Іванович*, Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов., упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк, К. 2011, с. 222–223.
55. М.Ф. Котляр, *Успенський Федір Іванович*, Енциклопедія історії України, К. 2013, т. 10: т—я, с. 249.

Упорядкував Дмитро Гордієнко

“ИЗВЕСТИЯ РУССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА В КОНСТАНТИНОПОЛЕ” (1896–1912, т. I–XVI).

Показчик змісту

На кінець XIX ст. у світовій історичній науці відбулась інституціоналізація візантиністики як окремої дисципліни. Насамперед це пов'язано з започаткуванням видання К. Крумбахером “Byzantinische Zeitschrift”, утворенням відповідних французьких, англійських та інших наукових інститутів, метою діяльності яких стала не лише класична давнина, а й візантійська. Певного розвитку набула й російська візантиністика, правда, відійти від “провінційності” щодо німецької вона так і не змогла. 1894 р., як калька видання К. Крумбахера, засновується “Византийский временник”, того ж року створюється і перша наукова інституція російської імперії за кордоном – Руський археологічний інститут у Константинополі (далі – РАІК).

З РАІК тісно пов'язані життя і творчість Ф. Успенського. Як слушно відмічав Ю. П'ятницький, “Роль Ф.І. Успенського в житті і діяльності РАІК була настільки визначною, що мимовільно в нерозривне ціле зливаються уявлення про цю установу та образ її керівника”¹. Варто відмітити, що константинопольський період життя і творчості Ф. Успенського розпочався одразу по одеському. Загалом з самого початку своєї історії РАІК тісно пов'язаний з Одесою, де були опубліковані і перші два томи “Известий РАІК”. Всі три кандидати на посаду першого директора Інституту – Ф. Успенський, Н. Кондаков та О. Кірпічніков – були одеськими професорами. При цьому, на перших порах кандидатура Ф. Успенського була запасною, перевага віддавалась Кондакову та Кірпічнікову². Однак саме Ф. Успенському судилось стати першим і єдиним директором РАІК, попри те, що він і прагнув покинути Константинополь і перебратись у Санкт-Петербург³. Протягом того часу, у 1902 р. Ф. Успенський був обраний почесним членом Київської духовної академії⁴. Вже це певним чином пов'язує історію РАІК з україністикою і визначає інтерес до нього українських дослідників.

Окрім того, з РАІК тісно пов'язана діяльність іншого відомого українського візантиніста Ф. Шміта. У 1901 р., на той час ще молодого харківського вченого, Ф. Шміта було відряджено у Константинополь з метою наукового дослідження

¹ Ю.А. Пятницький, *Русский археологический институт в Константинополе*, Византиноведение в Эрмитаже: К XVIII Международному конгрессу византинистов. Москва, 8–15 августа 1991 г., Ленинград 1991, с. 28.

² Е.Ю. Басаргина, *Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, под ред. И. П. Медведева, Санкт-Петербург 1995, с. 77.

³ *Ibid.*, с. 55–56.

⁴ *Ibid.*, с. 56.

мечеті Кахріє-Джамі – колишнього собору монастиря Хори. Саме праці Ф. Шміта, опубліковані у 8 та 11 томах “Известий РАИК”, стали класичними з історії пам’ятки. Окрім того, у 1910 р. Ф. Шміт брав участь у дослідженні архітектури та мозаїк нового монастиря на Хіусі⁵. На жаль, підготовлене дослідження за здобутими тоді матеріалами не було опубліковано і в цілісному вигляді не збереглося. Протягом 1908–1912 рр. Ф. Шміт виконував обов’язки вченого секретаря РАИК.

Прикметно, що одразу після евакуації Інституту з Константинополя в 1914 р. його архів був вивезений до Одеси, де він зберігався в цілості, доки не був переданий у Ленінград, у Візантологічну комісію в 1926 р.⁶ В Одесі з 1914 по 1918 р. перебував і вчений секретар РАИК Б. Панченко⁷, тим самим Одеса стала своєрідним філіалом Інституту.

Архів РАИК на сьогодні розпорочений по Санкт-Петербурзьких архівах, однак, як відмічає Є. Басаргіна, “майже всі результати двадцятилітньої діяльності Інституту, що мають наукове значення, відображені в «Известиях РАИК» ... Лише незначна частина матеріалів не була опублікована, до їх числа належать статті, що призначались для XVII т. «Известий РАИК», що так і не був опублікований”⁸.

Проте, РАИК, на відміну від західних подібних інституцій, був не лише науковою установою, а й політичною. Як відомо, ініціаторами створення РАИК вважаються чиновники російського дипломатичного відомства в Константинополі О. Нелідов та П. Мансуров. Автором відомої “Доповідної записки про причини виникнення Інституту...”⁹ був Ф. Успенський – як і кожний професор також чиновник високого рангу російської імперії, при тому ж, цілком лояльний до режиму. Відтак, цілком природно, що наголос у “Доповідній записці” зроблено на політичних дивідендах, наука ж підпорядковується політиці:

“Нині настав час, коли нам варто, не обмежуючись переслідуванням лише політичних і воєнних задач, звернути увагу на всі боки суспільного життя Сходу. Одним з таких боків не можна не визнати науку, що складає один з найґрунтовніших елементів сучасного життя. На сьогодні наука являється для православних народів Сходу цілком продуктом життя і праці Заходу. Не вдаючись у розмисли про те, наскільки наука взагалі піддається впливу середовища, в якому вона виникає, думаємо, що не можна в усякому разі заперечувати сильну залежність від нього – розуміння історії і всіх пов’язаних з історією суспільних вчень. Тому природним наслідком джерела, з якого черпають науку названі народи, являється те, що критерієм для розуміння історії служать для них виниклі на ґрунті західноєвропейського життя і пов’язані з ним поняття. Прикладання цих останніх до історії християнського Сходу, що розвивалась від первнів, багато в чому відмінних

⁵ Е.Ю. Басаргіна, *Op. cit.*, с. 72.

⁶ *Ibid.*, с. 62.

⁷ *Ibid.*, с. 88.

⁸ *Ibid.*, с. 63.

⁹ *Ibid.*, с. 74.

з елементами розвитку Заходу, призводить, звісно, у працях західних учених і в літературі народів Сходу, що народжується, до спотворення як самої історії, так і погляду на дійсність"¹⁰.

Таким чином, саме на РАІК покладалось завдання подання "правильної" історії, яку, очевидно, давала лише "руська історія", відтак засвоєння право-славними народами Сходу категорій російської дійсності мало формувати і утверджувати ідею про "спільність" цих народів з Росією, включення їх у сферу політичних інтересів імперії Романових. Ця думка була чітко виражена Ф. Успенським і в розмові з імператором (26 грудня 1897 р.): "Інститут має стати засобом культурного впливу Росії на Сході, між слов'янами і греками"¹¹. Прикметно, що як скаржився сам Ф. Успенський, західна преса освітлювала Інститут як російський "політичний слов'янський клуб"¹². Перипетії зі створенням РАІК не лише проливають світло до історії науки кінця XIX ст., а й показують місце російської професури в політичній структурі російської імперії, адже політичний проект ініціювався, обговорювався і розроблявся саме науковцями: Ф. Успенський, В. Васильєвський, Н. Кондаков та інші. Політичний аспект був покладений в основу бачення Ф. Успенським і редакційної політики "Византийского временника", редколегію якого він очолив 1915 р.¹³. Безумовно, цієї політизації зазнали й публікації РАІК, однак, фактичний матеріал, здобутий інститутом, зберігає свою цінність і є поважним джерельним та історіографічним матеріалом для дальших візантинознавчих досліджень, у тому числі українських науковців. Варто згадати і діяльність РАІК з пошуку рукописів та нагромадження пам'яток, значна частина яких згодом потрапила до російських музеїв, насамперед Ермітажу¹⁴.

Известия Русского археологического института в Константинополе, т. I, О. 1896; т. II, О. 1897; т. III, София 1898; т. IV, вып. 1–3, София 1899; т. V, София 1900; т. VI, вып. 1–3, София 1900–1901; т. VII, вып. 1–3, София 1901–1902; т. VIII, вып. 1–3, София 1903; т. IX, вып. 1–3, София 1904; т. X, София 1905. + Альбом; т. XI, София 1905; т. XII, София 1907. + Альбом, Мюнхен 1907; т. XIII, София 1908; т. XIV, вып. 1–3, София 1909; т. XV, София 1911; т. XVI, София 1912.

¹⁰ Е.Ю. Басаргина, *Op. cit.*, с. 74–75.

¹¹ *Ibid.*, с. 81.

¹² *Ibid.*, с. 78.

¹³ Див.: И.П. Медведев, *О Ф.И. Успенском как редакторе "Византийского временника"*, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге, под ред. И. П. Медведева, Санкт-Петербург 1995, с. 57–58.

¹⁴ Е.Ю. Басаргина, *Op. cit.*, с. 83–84; Ю.А. Пятницкий, *Русский археологический институт в Константинополе*, с. 28–31; Ю.А. Пятницкий, *Византийские памятники в музее Русского археологического института в Константинополе*, Санкт-Петербург 1993, 23 с.

Джерела та джерелознавство / Sources, Source Studies

Писемні джерела / Written sources

- А.А. Васильев, *Житие Филарета Милостивого*, V (1900) 49–86.
- Вновь найденный пурпуровый текст евангелия (с 2 таблицами)*, I (1896) 138–172.
- В.К. Ернштедт, *Греческая рукопись “Болгарского Книжевнаго Дружества” № 6*, II (1897) 67–72.
- И.Е. Евсеев, *Библиотека Александрийской патриархии*, II (1897), хроника, с. 9–10.
- Г.А. Ильинский, *Грамота царя Иоанна Асеня II*, VII, вып. 1 (1901) 25–39.
- Г.А. Ильинский, *Рукописи Зографского монастыря на Афоне*, XIII (1908) 253–276.
- Р.Х. Лепер, *Греческая надпись из Инеболи*, VIII, вып. 1–2 (1903) 153–162.
- Хр. М. Лопарев, *Житие св. Евдокима*, XIII (1908) 152–252.
- Новооткрытая географическая карта Палестины*, II (1897), хроника, с. 4–8.
- Описание греческой рукописи, принадлежащей митрополиту Амассийскому*, II (1897), хроника, с. 10–13.
- Б.А. Панченко, *Где был редактирован Сирмондов Синаксарь*, XIV, вып. 2–3 (1909) 154–164.
- М.Г. Попруженко, *Козма Пресвитер*, XV (1911) 124–205.
- Потребник Московской печати*, II (1897), хроника, с. 24–26.
- Ф.И. Успенский, *Византийская табель о рангах*, III (1898) 98–137.
- Ф.И. Успенский, *Константинопольский Серальский кодекс Восьмикнижия*, XII (1907) 1–254.
- Ф.И. Успенский, *Никифор Феотоки и Лейпцигское издание толкований на Восьмикнижие*, IX, вып. 3 (1904) 317–340.
- Ф.И. Успенский, *Охридская рукопись Иоанна Куропалата Скилицы*, IV, вып. 2 (1899) 1–8.
- Б.В. Фармаковский, *Византийский пергаменный рукописный свиток с миниатюрами, принадлежащий русскому Археологическому Институту в Константинополе*, VI, вып. 2–3 (1901) 253–359.
- Ф.И. Шмит, *Каталог житийных рукописей Ватопедского монастыря на Афоне*, VIII, вып. 3 (1903) 264–298.
- М.Г. Попруженко, *Синодик царя Бориса*, II (1897) 1–82; V (1900) I–XV, 1–175, 1–55.
- Martin Jugie, *Nicolas Cabasilas, Panégyriques inédits de Mathien Cantacuzène et l'Anne Paléologine*, XV (1911) 112–121.
- J. Pargoire, *Les Saint-Mamas de Constantinople*, IX, вып. 1–2 (1904) 261–316.
- L. Petit, *Acte synodal du patriarche Nicéphore II sur les privilèges du métropolitain de Trébizonde (1-er janvier 1260)*, VIII, вып. 3 (1903) 163–171.
- L. Petit, *Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine*, VI, вып. 1 (1900) 1–153.
- L. Petit, *Monodie de Théodore Prodrome, sur Etienne Skylitzès métropolitain de Trébizonde*, VIII, вып. 1–2 (1903) 1–14.

- L. Petit, *Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152)*, XIII (1908) 17–77.
- S. Pétridès, *Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits*, XIV, вып. 2–3 (1909) 69–100.
- S. Petrides, *Le typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Bæonia en Crète (1400)*, XV (1911) 92–111.
- Νίκου Α. Βέη, *Αναγνώσεις χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν αἰγίνης, Θεσπιῶν, μεγαρῶν κορινθίου καὶ παρεκβολαὶ εἰς Ταυτάς*, XIV, вып. 2–3 (1909) 165–194.
- Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεῶς, *Δοῦ καταλογοὶ Ἑλληνικῶν κωδικῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τῆς μεγάλης τοῦ γενοῦς ἐχολῆς καὶ τοῦ Ζωγραφεῖου*, XIV, вып. 2–3 (1909) 101–153.

***Επιγραφικά, нумизматика, σφραγιστικά /
Epigraphy, numismatics and sphragistics studies***

- Г.П. Беглери, *Межевой знак владений Дексикрата и Урвукия*, IV вып. 2 (1899) 105–108.
- Г.П. Беглери, *Печать Трапезунтского императора Давида (с табл. XXXIV)*, VIII, вып. 3 (1903) 247–248.
- Вновь найденная куфическая надпись в Иерусалиме*, II (1897), хроника, с. 8–9.
- П.К. Коковцов, *К пальмирской археологии и эпиграфике (с табл. IX–XIII и 1 рис. в тексте)*, XIII (1908) 277–302.
- П.К. Коковцов, *Новые арамейские надписи из Пальмиры (с табл. XXXVI)*, VIII, вып. 3 (1903) 302–329.
- Ю.А. Кулаковский, *Надписи Никеи и ее окрестностей*, VI, вып. 1 (1900) 208–216.
- А.Д. Левитский, *Надпись из Конии*, II (1897), хроника, с. 23–24.
- Р.Х. Лепер, *Несколько греческих и римских надписей*, IX, вып. 1–2 (1904) 235–260.
- Л. Милетич, *Към Самуиловия надпись отъ 993 година*, IV вып. 1 (1899) 14–20.
- Б.А. Панченко, *Каталог моливдовулов коллекции русского Археологического Института в Константинополе (с табл. XXVIII–XXXIII)*, VIII, вып. 3 (1903) 199–246; IX, вып. 3 (1904) 341–396; XIII (1908) 78–151.
- Б.А. Панченко, *Памятник славян в Вифинии VII века (с табл. I)*, VIII, вып. 1–2 (1903) 15–62.
- Б.А. Панченко, *Βασιλικὸς πιστικὸς*, VII, вып. 1 (1901) 40–55.
- Е.М. Придик, *Надписи из Фессалии*, I (1896) 79–137.
- К статье Е.М. Придика. "Надписи из Фессалии", помещенной в I-м выпуске "Известий"*, II (1897) 191–192.
- М.И. Ростовцев, *Надписи из Македонии*, IV вып. 3 (1899) 166–188.
- Ф.И. Успенский, *Две исторические надписи: I. Надпись на башне Артавасда; II. Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне*, III (1898) 180–194.
- Ф.И. Успенский, *Надпись царя Самуила*, IV, вып. 1 (1899) 1–4.

- Т.Д. Флоринский, *Несколько замечаний о надписи царя Самуила*, IV вып. 1 (1899) 5–13.
- Ф.И. Успенский, *О перевозке из Пальмиры в С.-Петербург плиты с надписью*, XIII (1908) 363–371.
- Ф.И. Успенский, *Староболгарская надпись Омортага*, VI, вып. 1 (1900) 216–235.
- Γ. Ν. Σβωρωνος, *Αρχαία ἐκμαυεῖα νομαμάτων Κίου τῆς ἐν Βιθυνία*, VIII, вып. 3 (1903) 299–301.

Археологічні джерела / Archaeological sources

- С.В. Арсеньев, *Иерусалим*, I (1896), хроника, с. 20–27.
- Г. Джеффри, *Остатки Константиновской Базилики в Иерусалиме (с 3 планами)*, II (1897) 73–76.
- Г. Джеффри, *Фасад базилики в Вифлееме*, VI, вып. 1 (1900) 236.
- Кония*, I (1896), хроника, с. 27.
- Крит, из писем г. Мицотаки*, I (1896), хроника, с. 11–19.
- Г. Ласкин, *Где пролегала северная граница дворцовых зданий?*, II (1897) 31–33.
- Г. Ласкин, *По поводу остатков древности на холме Топчилар*, II (1897), хроника, с. 29.
- Материалы для болгарских древностей. Абоба – Плиска*, X (1905) 1–596.
- А.А. Павловский и Н.К. Клуге, *Мадеба (с табл. II–XVII)*, VIII, вып. 1–2 (1903) 79–115.
- Б.А. Панченко, *Рельефы из базилики Студия в Константинополе*, XVI (1912) 1–359.
- А.И. Пападопуло Керамевс, *Αρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐν Ἑλλάδι*, I (1896), хроника, с. 1–10.
- П.Д. Погодин и О.Ф. Вульф *Никомидия. Историко-археологический очерк (с 9 рис. и 1 планом)*, II (1897) 74–184.
- Смирна*, I (1896), хроника, с. 28.
- Ф.И. Успенский, *Археологические памятники Сирии*, VII, вып. 2–3 (1902) 93–207.
- Ф.И. Успенский, *О древностях города Тырнова*, VII, вып. 1 (1901) 1–24.
- Ф.И. Успенский, *Резная деревянная доска от древнего складня (с табл. XIV)*, XIII (1908) 348–362.
- Фасос, из писем г. Христиди*, I (1896), хроника, с. 20.
- S. Vaillhé, *Chronique archéologique de Palestine*, IV вып. 3 (1899) 221–240.

Історична географія / Historical geography

- Г. Ласкин, *О пути к св. Мокию и храму Б. М. “Живописного Источника”*, II (1897), хроника, с. 30–31.
- J. Pargoire, *Anaple et Sosthène*, III (1898) 60–97.

- J. Pargoire, *Les monastere de saint Ignace et les cinq plus petits ilots de l'archipel des Princes*, VII, вып. 1 (1901) 56–91.
J. Pargoire, *Hiéria*, IV, вып. 2 (1899) 9–78.

Статті та дослідження / Articles and research papers

История / History

- Д.Н. Анастасиевич, *Кто пострадал на Скафедде (Fakih-deré) 1308 г.*, XV (1911) 122–123.
Г. Баласчев, *Новые данные для истории греко-болгарских войн при Симеоне. На основании Жития Марии Новой*, IV вып. 3 (1899) 189–220.
Б.А. Панченко, *Крестьянская собственность в Византии. Земледельческий Закон и монастырские документы*, IX, вып. 1–2 (1904) 1–234.
Ф.И. Успенский, *Болгарские Асеневици на византийской службе в XIII–XV вв. (с табл. I)*, XIII (1908) 1–16.
Ф.И. Успенский, *Военное устройство византийской империи*, VI, вып. 1 (1900) 154–207.
Ф.И. Успенский, *Константинополь в последние годы IV века. По случаю 1500-летнего юбилея св. И. Златоуста*, IV вып. 3 (1899) 156–165.
Ф.И. Успенский, *Константинопольский епарх*, IV вып. 2 (1899) 79–104.
Ф.И. Успенский, *Мнения и постановления константинопольских поместных соборов XI и XII вв. о раздаче церковных имуществ (харистикарии)*, V (1900) 1–48.
Ф.И. Успенский, *Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой*, I (1896) 1–34.
Ф.И. Успенский, *Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси*, II (1897) 1–66.
L. Marquart, *Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste*, XV (1911) 1–30.
М. Параніка, *Η Τραπεζοῦς κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα*, IV вып. 1 (1899) 186–203.

Культура, мистецтво, література / Culture, Art studies and literature

- Г.П. Беглери, *Святая София*, VIII, вып. 1–2 (1903) 116–118.
О.Ф. Вульф, *Прибавление. По поводу колонны с крестом*, I (1896) 77–78.
О.Ф. Вульф, *Александр с копьем. Бронзовая статуэтка коллекции А. И. Нелидова*, III (1898) 1–59.
О.Ф. Вульф, *Семь чудес Византии и храм св. Апостолов (с планом церкви)*, I (1896) 35–76.
О.Ф. Вульф, *К статье "Семь чудес Византии и храм св. Апостолов". Addenda et corrigenda*, I (1896) 173–175.
История Византийской литературы [Карла Крумбахера], II (1897), хроника, с. 1–4.

- Н.К. Клуге, *Техника мозаичной работы в церкви св. Димитрия*, XIV, вып. 1 (1909) 62–67.
- Г. Ласкин, *О колонне Константина Великого и о “Судьбе города”*, II (1897), хроника, с. 27–28.
- П.Н. Миллюков, *Христианские древности Западной Македонии*, IV вып. 1 (1899) 21–151.
- М. Параники, *Περὶ τοῦ πολιτικοῦ στίχου τῶν Βυζαντινῶν*, II (1897) 185–190.
- А. Соломяк, *О вновь открытой мозаике в Иерусалиме*, VI, вып. 2–3 (1901) 482–485.
- Ф.И. Успенский, *Артосная Панагия (с табл. XXXI)*, VIII, вып. 3 (1903) 249–263.
- Ф.И. Успенский, *О вновь открытых мозаиках в церкви Св. Димитрия в Солуни (с табл. I–XX)*, XIV, вып. 1 (1909) 1–61.
- Ф.И. Успенский, *Фрагменты мозаичной росписи в церкви св. евангелистов Иоанна в Равенне*, VIII, вып. 1–2 (1903) 63–78.
- Б.В. Фармаковский, *Живопись в Пальмире (с табл. XXI–XXVII)*, VIII, вып. 3 (1903) 172–198.
- Б.В. Фармаковский, *Лесха кнудян в Дельфах*, IV вып. 1 (1899) 152–185.
- Ф.И. Шмит, *Благовещение*, XV (1911) 31–72.
- Ф.И. Шмит, *Кахриэ-Джами. 1. История монастыря Хоры, архитектура мечети, мозаики нарфиков*, XI (1906) 1–306.
- Ф.И. Шмит, *Мозаики и фрески Кахриэ-Джами (с табл. XVIII–XX)*, VIII, вып. 1–2 (1903) 119–152.
- Ф.И. Шмит, *Один из иконографических вариантов Крещения Спасителя*, XV (1911) 73–91.
- Ф.И. Шмит, *Παναγία Ἀγγελόκτιστος*, XV (1911) 206–239.
- J. Thibaut, *Etude de Musique Byzantine. La Notation de St. Jean Damascène ou Hagiopolite*, III (1898) 138–179.
- J. Thibaut, *Etude de Musique Byzantine. La Notation de Koukouzelis*, VI, вып. 2–3 (1901) 361–396.

Право / Law

Σταυράκη Βέου Ἀριστάρχη, *Τουστιβιανῶν Νεαρὰ ἰα'*, VI, вып. 2–3 (1901) 237–252.

Хроніка / Chronicle

- Объявление [Про відкриття “Науково-літературного товариства” при Юріївському університеті 27 квітня 1897 р.]*, II (1897) 33–34.
- Παναγεωργиади. Амис*, I (1896) 28–35.
- Северная Болгария*, II (1897) 13–22.

Матеріали до історії Руського археологічного інституту в Константинополі / Materials on the history of the Russian Archaeological Institute in Constantinople

Личный состав Русского археологического института в Константинополе, VII, вып. 2–3 (1902) 245–250.

- Открытие Русского археологического института в Константинополе 26-го февраля 1895 года*, I (1896) 1–21.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1895 год*, I (1896) 23–53.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1896-м году*, II (1897) 1–44.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1897-м году*, III (1898) 195–230.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1898-м году*, IV вып. 3 (1899) 109–155.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе*, VI, вып. 2–3 (1901) 397–481.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1901 год*, VIII, вып. 3 (1903) 330–341.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1902 год*, IX, вып. 3 (1904) 397–410.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1903 год*, IX, вып. 3 (1904) 411–430.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1904 г.*, XIII (1908) 303–322.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1905 г.*, XIII (1908) 323–347.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1906 году*, XIV, вып. 2–3 (1909) 195–203.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1907 году*, XIV, вып. 2–3 (1909) 204–233.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1908 году*, XIV, вып. 2–3 (1909) 234–252.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1909 году*, XV (1911) 240–258.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1910 году*, XV (1911) 259–289.
- Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1911 году*, XVI (1912) 360–393.
- Отчет Русского археологического института в Константинополе*, VII, вып. 2–3 (1902) 213–244.

Публікації з історії Руського археологічного інституту в Константинополі / Publications on history of the Russian Archaeological Institute in Constantinople

Августин (Никитин), архим., *Русский археологический институт в Константинополе*, Богословские труды 27 (1986) 266–293.

- Е.Ю. Басаргина, *Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, под ред. И. П. Медведева, Санкт-Петербург 1995, с. 62–92.
- Деятельность Русского археологического института в Константинополе в 1912 г.*, ВВ, т. 21 (1914) 112–113.
- С.А. Ершов, Ю.А. Пятницкий, К.Н. Юзбашян, *Русский археологический институт в Константинополе. (К 90-летию со дня основания)*, Палестинский сборник, т. 29 (92) (1987) 3–12.
- М.Г. Миронова, *Изучение истории Болгарии РАИК*. Автореф. Дис. ... канд. ист. наук, Москва 1988.
- Коллекция музея РАИК в Эрмитаже. Каталог выставки*, ред. В.С. Шандровская, Санкт-Петербург 1995.
- Об учреждении Русского археологического института в Константинополе. Устав РАИК*, ВВ, т. 1 (1894) 456–459.
- О назначении директора и ученого секретаря в Русском археологическом институте в Константинополе*, ВВ, т. 1 (1894) 456.
- Ю.А. Пятницкий, *Русский археологический институт в Константинополе*, Византиноведение в Эрмитаже: К XVIII Международному конгрессу византинистов. Москва, 8–15 августа 1991 г., Ленинград 1991, с. 28–31.
- Ю.А. Пятницкий, *Византийские памятники в музее Русского археологического института в Константинополе*, Санкт-Петербург 1993, 23 с.
- Ф.И. Успенский, *Основание Русского археологического института в Константинополе*, Протоколы заседаний Отделения исторических наук и филологии Академии Наук СССР, Ленинград 1926, с. 14–35.
- З.Д. Титова, *Указатель к статьям по византиноведению, опубликованным в "Известиях Русского археологического института в Константинополе"*, ВВ, т. 27 (1967) 355–359.
- Штат РАИК*, ВВ, т. 1 (1894) 460.
- Κ.Κ. Παπουλίδης, *Τὸ Ῥωσικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτο Κωνσταντινουπόλεως (1894–1914)*, Θεσσαλονίκη 1984 (друге видання: 1987).

Упорядкував Дмитро Гордієнко

ЧАСОПИС “АННАЛЫ” (Петроград 1922–1924, вып. I–IV).

Показчик публікацій з давньої та середньовічної історії.

Проект видання “Анналів” не належав до пріоритетних напрямків діяльності Ф. Успенського. Він був ініційований Є. Тарле і лише підтриманий Ф. Успенським. Очевидно, “Анналі” частково мали йому компенсувати проблеми з “Византийским временником”. Позаяк Є. Тарле був фахівцем з нової історії, очевидно, саме на Ф. Успенського як редактора покладались завдання з редагування частини часопису, присвяченої давній (античній) та середньовічній історії. У будь-якому разі, це є сторінка творчої біографії Ф. Успенського, і вже з цієї точки зору він заслуговує на увагу. Часопис був покликаний висвітлювати вивчення різноманітних питань всесвітньої історії, насамперед подавати здобутки вітчизняної та західної науки з теми часопису. Власне, на відміну, наприклад, від “Известий РАИК”, значну частину публікацій складала рецензії на власне радянські та закордонні дослідження. Проіснували “Анналі” лише три роки (1922–1924), протягом яких було випущено чотири випуски. Недостатньо представлений часопис і в науковій літературі¹, як історіографічній, так і власне історичній. Таким чином, для цілісного образу Успенського-редактора та розвитку власне української історичної науки і пропонується далі вибірка публікацій часопису “Анналі”, присвячених давній та середньовічній історії.

АННАЛЫ. ЖУРНАЛ ВСЕОБЩЕЙ ИСТОРИИ,

под. ред. акад. Ф.И. Успенского и член.-корр. Е.В. Тарле.

Вып. I, Петербург 1922.

Вып. II, Петербург 1922.

Вып. III, Петербург 1923.

Вып. IV, Ленинград; Москва 1924.

Статті та дослідження / Articles and research papers

В.П. Бузескул, *Разработка греческой истории в России*, IV (1924) 139–153.

И.М. Гревс, *Лик и душа средневековья*, 1 (1922) 21–40.

Д.Н. Егоров, *Новый взгляд на социально-экономическое развитие Запада в средние века*, 2 (1922) 115–128.

¹ Цілісно лише І. Бороздін розкрив сходинки публікації часопису “Анналі” у перших трьох випусках. Див.: И. Бороздин, [Рец.:] *Анналы. Журнал всеобщей истории, издаваемый Российской Академией Наук под редакцией академика Ф.И. Успенского и члена-корреспондента Академии Наук Е.В. Тарле*, I. Петербург 1922. Стр. 256. II. Петербург 1923. Стр. 328. III. Петербург 1923. Стр. 304, Новый Восток 4 (1923) 549–462.

- С.А. Жебелев, *Чем дорога нам древняя Греция*, III (1923) 139–148.
От редакции, 1 (1922) 1–4.
В.В. Струве, *Франсуа Шампаллион (К столетнему юбилею дешифровки иероглифов)*, 2 (1922) 3–16.
Ф.И. Успенский, *Из истории византиноведения в России*, 1 (1922) 110–126.
Ф.И. Успенский, *Социальная эволюция и феодализация Византии*, 2 (1922) 95–114.
Ф.И. Успенский, *Трапезунтская империя*, IV (1924) 20–33.
Н.Д. Флиттнер, *Тутанхамон и последние открытия в долине Нила*, IV (1924) 194–204.
Н. Цемш, *Аграрная проблема раннего средневековья*, 1 (1922) 53–61.

Джерела / Sources

- В.П. Бузескул, *Образы прошлого*, 2 (1922) 228–246.
О.А. Добиаш-Рождественская, *Впечатления академического Парижа*, 1 (1922) 41–52; 2 (1922) 31–40.
С.А. Жебелев, *Из университетских воспоминаний*, 2 (1922) 168–187.
Ф.И. Успенский, *Путевые записки Вениамина из Туделы*, III (1923) 5–20.

Персоналії, некрологи / Personalities, necrologies

- А.А. Васильев, *Памяти П.А. Яковенко*, 2 (1922) 258–259.
И.М. Гревс, *Памяти В.Э. Крусмана*, 2 (1922) 255–258.
О.А. Добиаш-Рождественская, *Памяти Лависса*, IV (1924) 256–261.
Д.Н. Егоров, *А.Н. Савин*, III (1923) 220–224.
С.А. Жебелев, *Памяти Ф.Ф. Гесса*, 2 (1922) 260.
Н.И. Кареев, *Научные труды А.Н. Савина*, III (1923) 224–227.
С.Ф. Ольденбург, *Эрнест Ренан. 28 февраля 1823–1923*, III (1923) 3–4.
С.Ф. Платонов, *Владимир Степанович Иконников*, IV (1924) 254–256.
В.В. Струве, *Борис Александрович Тураев*, 1 (1922) 149–154.
Ф.И. Успенский, *Игнатий Викентьевич Ягич. 1838 – 5 августа – 1923*, IV (1924) 252–253.

Рецензії, огляди / Review

- В.В. Бартольд, *Китайские источники о гуннах (M. de Groot. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Erster Teil. Uebersetzt und erläutert, von. M. de Groot. Unterstützt von der Kgl. Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin und Leipzig. 1921. IX)*, 2 (1922) 261–267.
В.Н. Бенешевич, *Антисемитизм в древнем мире (Соломон Лурье. Антисемитизм в древнем мире. Издательство “Былое”. Петроград, 1922. 8⁰. 159 стр.)*, III (1923) 246–248.
В.П. Бузескул, *Германский ученый об “адвокатской республике”*, 1 (1922) 189–193.

- А.М. Вальтер, *Сборник в честь С.Ф. Платонова (Сборник статей по русской истории, посвященных С.Ф. Платонову. Петроград. 1922 г. Издательство "Огни". Стр. XII+459), IV (1924) 311–313.*
- А.А. Васильев, *Новая история Византии (Charles Diehl. Histoire de l'Empire Byzantin. Ouvrage illustré de 15 planches hors texte et de 4 cartes. Paris. Auguste Picard, éditeur 1920. Pag. XI+247. 16⁰), 2 (1922) 271–272.*
- Н.С. Державин, *Из новостей славяноведения на Западе в 1922 году (Revue des etudes slaves. Tome second. Fascicules 1 et 2. Paris. Imprimerie nationale. Librairie ancienne Honoré Champion. Eduard Champion, éditeur, 1922), III (1923) 228–231.*
- О.А. Добиаш-Рождественская и М.А. Островская, *Образы человечества ("Образы человечества". Издательство Брокгауза и Ефрона. Серия очерков по всеобщей истории: Перикл – Аннибал – Абеляр – Кастиллионе – Шлиман – Карлейль. Ленинград), IV (1924) 288–293.*
- О.А. Добиаш-Рождественская, *Разрушение и охрана исторических памятников (Paul Léon. Les monuments historiques. Conservation. Restauration. Paris. Laurent, 1917. VII+380 p. 268 gravures), III (1923) 253–255.*
- С. Жебелев, *Мировая война и война Пелопонесская (W. Deonna. L'Éternel present. Guerre du Peloponnèse (431–404) et Guerre Mondiale (1914–1918). Revue des etudes grecques, tome XXXV, № 160 (Janvier–Mars 1922), № 161 (Avril–Juin 1922), Paris 1923), IV (1924) 280–283.*
- С. Жебелев, *Открытие в области истории древнего мира (В.П. Бузескул. Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. I. Восток, "Academia". П. 1923, in 8⁰, стр. 222), IV (1924) 279–280.*
- Г.А. Ильинский, *Первый русский опыт западно-славянской истории (М.К. Любавский, История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). Издание второе. М.), III (1923) 248–252.*
- Н.И. Кареев, *Вопрос о падении Римской империи (Н.А. Васильев, профессор Казанского университета. Вопрос о падении законов Римской империи и античной культуры в историографической литературе и в истории философии в связи с теорией истощения народов и человечества. Казань, 1921. Стр. 118–248), III (1923) 240.*
- А.И. Малеин, *Введение в историю древней Греции и Рима (Введение в науку. История. Под редакцией С.А. Жебелева, Л.П. Карсавина, М.Д. Приселкова. Вып. 7. С.А. Жебелев. Древняя Греция. Часть II. Эллинизм, "Наука и Школа". Пб. 1922. Стр. 112, 2 неп. тома. Вып. 8. С.А. Жебелев. Древний Рим. Часть I. Царская и республиканская эпохи. Стр. 120. Изд. там же. Цена не обозначена), 1 (1922) 225–227.*
- А.И. Малеин, *История письма в средние века (О.А. Добиаш-Рождественская. История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. С приложением 4 таблиц. Петроград. Издательство Брокгауз-Ефрон. 1923. Стр. 197+IV табл.+3 нен. стр.), IV (1924) 276–278.*

- А.И. Малеин, *Русская книга об Юлиане Отступнике* (Н.Н. Розенталь. Юлиан Отступник. (Трагедия религиозной личности). Петроград, 1923. Культурно-просветительное кооперативное товарищество “Начатки знаний”. Наука, литература, искусство. Стр. 112), III (1923) 252–253.
- С. Протасова, *Обзор иностранной литературы по древней истории за 1915–1921 гг.*, I (1922) 194–206.
- И.И. Соколов и О.А. Добиаш-Рождественская, *Книга А.А. Васильева “Византия и крестоносцы”* (А.А. Васильев. История Византии. Византия и крестоносцы. Эпоха Комнинов (1081–1185) и Ангелов (1185–1204). “Academia”. Ленинград 1923. Стр. 120), IV (1924) 269–273.
- Т., *По поводу окончания исследования Отто Зеека о гибели античного мира* (*Geschichte des Untergangs der antiken Welt, von Otto Seeck. Sechster Band. Stuttgart. 380 стр.*), IV (1924) 267–269.
- Г.П. Федотов, *К истории средневековых культов*, 2 (1922) 273–278.
- А.Н. Хоментовская, *Итальянский гуманизм в современной историографии (1892–1914)*, III (1923) 241–246.
- Н.С. Цемш, *Новая книга об экономическом состоянии Каролингской монархии* (*Halphen Louis. Etudes critiques sur l’histoire de Charlemagne. Felix Alcan VIII+314. Paris, 1922. Ц. 14 fr.*), 2 (1922) 278–279.

Хроніка / Chronicle

- Хроника*, I (1922) 250–255; 2 (1922) 321–327; III (1923) 302–303.
Заметки и сообщения, IV (1924) 335–336.
- В.Н. Бенешевич, *Положение германской науки* (*Die Not der deutschen Wissenschaft und der geistigen Arbeiter. Geschehnisse und Gedanken zur Kulturpolitik des Deutschen Reiches von D. Dr. Georg Schreiber ordentl. Universitätsprofessor in Münster i. W., Dr.-Ing. h. c., Mitglied des Reichstags. Leipzig, 1923. 8°. 149*), IV (1924) 330–333.
- В.В. Струве, *Переворот в области хронологии Египта*, IV (1924) 333–334.

Упорядкував Дмитро Гордієнко

СТАТТІ. ЗАМІТКИ. ПУБЛІКАЦІЇ

Надія Нікітенко

“ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ” СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: ДАВНІСТЬ І СЬОГОДЕННЯ

Під “днем народження” Софії Київської маю на увазі день її освячення, зумовлений самим феноменом появи цього храму на київських теренах. З огляду на особливість середньовічної ментальності, в XI ст. таку появу вочевидь розуміли як *втілення* в образотворчій формі Святої Софії Премудрості Божої, тим більше, що в Святому Письмі Премудрість наділена іпостасю, вона не проста абстракція, а дещо більше, не лише субстанція, але й лик. Премудрість, що створила собі дім, – це Бог-Слово, що втілювався, Ісус Христос, Божа Сила і Божа Премудрість, як було пояснено апостолом Павлом (I Кор. 1:24). На Вселенських Соборах встановлено визначення Софії, яке отримало силу догмату: “Премудрість Божа є друга іпостась Трійці – Ісус Христос”. Отже, Софія – це творча сила другого лица Трійці, втілена в Христі Мудрість Бога.

У візантійських богословів Премудрість мислилась лише через втілення: “без сосуда бо держати вино нельзя, так и без плоти Божия Премудрость невидима сущи”, – стверджується в апокрифічному “Слові” Григорія Богослова. У давньоруському Сказанні про Софію Премудрість Божу прямо говориться: “Премудрость есть Христос, а храмъ Богородица”¹. Отже, народження храму Софії Премудрості Божої ідейно ототожнювали з Втіленням Христа, яке сталося від Його непорочного зачаття Дівою Марією під час Благовіщення до Різдва, а стосовно храму це означало – від його закладин (освячення місця) до освячення престолу і звершення на ньому першої літургії (тобто інавгурації – відкриття), адже чин заснування храму є початковою стадією його освячення².

Ось чому за давньоруських часів “день народження” храму асоціювався з його освяченням і святкувався щороку як день обновлення: “тому що через освячення храм зі звичайної споруди стає святою, а тому зовсім іншою, новою”³. У давнину дні освячень Софійських храмів (у тому числі – Софії Київської) були їхніми храмовими святами, а останні, зрозуміло, відзначалися в різні дні, відповідно до днів освячень. У пізніші часи храмове свято Софії Київської почало відзначатися 8 (21) вересня, зі службою

¹ В.Г. Брюсова, *София Премудрость Божия в древнерусской архитектуре и искусстве*, Москва 2006, с.13, 16, 151.

² П. Лебедев, *Наука о богослужении православной церкви*, Москва 1890, ч. 1–2, с. 142.

³ Г.И. Шиманский, *Литургия. Таинства и обряды*, Москва 2003, с. 110.

Різдву Богородиці, а у Великому Новгороді, Вологді, Тобольську, Софії і Москві однойменні собори стали святкувати свої храмові дні 15 (28) серпня, разом зі службою Успінню Богородиці⁴.

Свято 8 вересня було щорічним храмовим святом Софійського собору в Києві, відомим вже з документів XVII ст. До нього приурочували важливі події загальнонародного значення. Зокрема, про це відомо з грамоти митрополита Петра Могили від 24 червня 1640 р. із запрошенням на Помісний церковний Собор, який мав відкритися в Софії на її храмове свято – Різдво Богородиці 8 вересня 1640 р. На цьому Соборі було затверджено новий православний Катехізис, щоб, як зазначив у грамоті Петро Могила, українське православ'я “до обычаев давних предков наших за которых благочестие воссияло привести”⁵. Храмове свято Софії було загальнокиївським і урочисто відзначалося хресним ходом, який ішов до неї з усіх церков Києва, так само, як і у всі інші головні церковні свята⁶. Згодом ці хресні ходи вийшли зі звичаю і залишено один, приурочений у Новгороді до дня Успіння, як до останнього великого свята року, який у давнину завершувався серпнем, а в Києві – до дня Різдва Богородиці, як першого великого свята нового року, що розпочинався у вересні⁷. Проте я вважаю, що крім такого суто хронологічного приурочення храмових днів Софійських храмів до Богородичних свят, існував ще один надзвичайно важливий духовний чинник, а саме те, що Богородиця стала тим Домом Премудрості Божої, через який Вона втілилася, тому свято Софії позначалося головними віхами земного життя Богородиці – Її Різдом і Успінням.

Відтак, “день народження” Софії Київської за давньоруських часів асоціювався з днем її оновлення, а пізніше – з храмовим святом на Різдво Богородиці. Якщо більш пізніше приурочення храмового свята Софії до богородичних свят є цілком зрозумілим, то первісне – досить загадковим, бо воно ніяк не пов'язане ані з якимось богородичним, ані з христологічним святом, тож для його розуміння важливо з'ясувати точний час появи собору, отже, визначити його “день народження”.

Як відомо, давньоруські літописи згадують дві дати закладин Софії Київської – 1017 (Новгородський І літопис) і 1037 р. (Повість временних літ). Виявлені останніми роками в різних місцях на стінах собору дуже

⁴ Євгеній Болховітінов, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва*, упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої, К. 1995, с. 49.

⁵ А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності церков*, Париж 1969; К. 1977, с. 198.

⁶ [П. Лебединцев], *Описание Киево-Софийского кафедрального собора*, К. 1882, с. 17–18.

⁷ *Праздник 8-го сентября в Софийском соборе*, Киевские епархиальные ведомости 38 (1880, 17 сентября), часть неофициальная, с. 1–2.

ранні датовані графіті 1018/21, 1019, 1022 (три написи), 1023, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. спростовують літописні дати закладин Софії Київської як у 1017, так і в 1037 р. і дозволяють датувати собор другим десятиріччям XI ст., що підтверджується свідченням хроніки Тітмара Мерзебурзького, яка згадує діючий митрополичий Софійський монастир у Києві під 1017/18 рр. Причому головним храмом цього монастиря був той самий Софійський собор, що зберігся до наших днів⁸.

Про освячення Софії Київської літописи взагалі нічого не говорять, на відміну від її попередниці Десятинної церкви, закладеної Володимиром у 989 р., а завершеної в 996 р., коли він "створи праздникъ великъ въ тѣзъ день", коли вперше увійшов у "церковъ свершену"⁹. Хоча літописи не називають числа і місяця цієї події, її день – 12 травня точно вказується в місяцесловах і Прологах, причому вибір цієї дати пов'язаний зі святом 11 травня – "днем народження" Константинополя¹⁰.

Найдавніші свідчення про дні освячення Софії Київської (4 листопада і 11 травня) збереглися в спеціальних богослужбових книгах, що надає цим свідченням особливої довіри – Мстиславовому Євангелії та Псковському Апостолі-апракосах (тобто недільних, святкових). Особливо важливою є дата Мстиславового Євангелія, створеного в Києві на самому початку XII ст.¹¹ Оскільки жодних літописних записів щодо освячення Софії Київської не існує, згадані дати мають величезне значення для вирішення питання про точний час появи Софії.

У Мстиславовому Євангелії (бл. 1106 р.) читаємо: "Ноября 4. Память преподобного отца нашего Иоанникаи. Въ тѣзъ день сщение святыа Софрїа иже естъ в Кїевѣ граде. Священа сщремъзмъ митрополитъзмъ"¹².

У Псковському Апостолі (1307 р.) освячення Софії в Києві позначено під 11 травня 6460 (952) р.: "В тѣзъ же день священіе святыа Софрїа Кїевѣ в лето 6460"¹³.

⁸ Н. Нікітенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, К. 2012; Нікітенко Н.М. *Киево-Софійський кафедральний монастир першої половини XI ст.*, Софійські читання, вип. 7: Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції "До 90-річчя від дня народження відомого дослідника пам'яток Національного заповідника "Софія Київська", д.і.н. С.О. Висоцького", К. 2015, с. 332–340.

⁹ *ПСРЛ 1: Лаврентьевская летопись*, Москва 2001, стлб. 124.

¹⁰ О.В. Лосева, *Русские Месяцесловы XI–XIV веков*, Москва 2001, с. 90–91.

¹¹ Е.В. Уханова, *Мстиславово евангеліе в древнерусской культуре конца XI – начала XII в.: история, кодикология, текстология рукописи*, Palaeoslavica, Cambridge, Massachusetts 2006, vol. XIV, с. 14–24.

¹² *Апракос Мстислава Великокого*, под ред. Л.П. Жуковской, Москва 1983, с. 234 (174 г.).

¹³ *Государственный исторический музей, отдел рукописей*, Син. 722, л. 166.

У цих Євангелії-апракос і Апостоли-апракос тексти організовані календарно, відповідно до відправ у певні дні року. В них позначено пам'яті святих та інші церковні свята, тобто ці богослужбові книги мають Святці¹⁴. У давні часи день освячення кожної церкви був для неї великим річним святом (днем обновлення). Для такого щорічного святкування значення мали лише дні (число і місяць), інші дані мали другорядний характер, тому могли опускатися чи бути доданими пізніше. Зокрема, в пергаментному Пролозі Новгородського Софійського собору XIII–XIV ст. під 4 листопада читається: “В тот же день священа бысть великая церковь Святая София, иже в Руси, юже бе создал благоверный князь Ярослав и митрополию святой Софии створи”¹⁵. Як бачимо, цей запис перегукується із записом у Мстиславовому Євангелії лише в тому, що Софію Київську освячено 4 листопада. Ця звістка і є тією обов'язковою незмінною часткою, що переписувалася із джерела в джерело впродовж століть.

Дні освячення Софії Київської, вказані під 4 листопада і 11 травня, мали особливий сакральний характер і увійшли у Святці всієї Руської Церкви, отже в її літургійну практику, як усенародні свята. Проблемним є факт існування двох днів освячення Софії, один з яких припадає на осінь, другий – на весну. Сучасна московська дослідниця О. Лосева, яка вивчила руські місяцеслови XI–XIV ст., пояснює наявність двох днів освячення тим, що вони начебто стосуються двох різних храмів – дерев'яної Софії, спорудженої княгинею Ольгою в 952 р. та кам'яної Софії, спорудженої Ярославом у 1037 р., і повторно освяченої митрополитом Єфремом, який посідав кафедру після смерті Ярослава¹⁶. Знаний дослідник софійських мозаїк і фресок В. Лазарев вважав, що 11 травня 1046 р., після закінчення розписів центрального хреста, сталося перше освячення Софії, а друге – в неділю 4 листопада 1061 чи 1067 рр. після повного завершення розписів¹⁷. Майже аналогічної точки зору дотримується відо-

¹⁴ Календарну частину Євангелій і Апостолів нині прийнято називати місяцесловами, хоча в давнину вона не мала усталеної назви. Див.: О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 24. Оскільки назва “місяцеслов” – це помилкова калька з грецької *menologion* (*logion* від “збирати”, а не від *logos* – “слово”), вважаємо за можливе поряд з прийнятим у науці терміном “місяцеслов”, вживати також більш поширену на Русі назву таких календарів – “святці”, оскільки обидві назви є синонімами.

¹⁵ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *История Русской Церкви, кн.2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриарха (988–1240)*, Москва 1995, с. 434.

¹⁶ О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 88–89, 98–100.

¹⁷ В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, с. 55–57; В.Н. Лазарев, *История византийской живописи*, Москва 1986, с. 78. Цей висновок давно застарів, адже всі пізніші

мий польський дослідник А. Поппе¹⁸. Цю позицію підтримує О. Толочко, який припускає, що друге освячення Софії могло відбутися дещо раніше, а саме в 6565 (1057) р., оскільки, на його хибну думку, саме в цьому році 4 листопада припало на неділю¹⁹. Насправді в 1057 р. 4 листопада випало не на неділю, а на вівторок.

Важко уявити, що в двох знаменитих давніх богослужбових кодексах – Мстиславовому Євангелії та Псковському Апостолі, а згодом – у загальноруських Святцях зафіксовано не первісні дні освячень Софії – “митрополії руської”, що збереглася донині, а дати якихось її повторних освячень чи навіть освячень якоїсь невідомої дерев’яної Софії, що буцімто передувала кам’яній. Наведу для прикладу занесені у місяцеслови дні освячень Софії Константинопольської – 22/23 грудня²⁰. Ці дні фіксують перше освячення славетної Софії за її будівничого Юстиніана, а не освячення однойменної базиліки, створеної Константином Великим, що їй передувала, як і не переосвячення 11 травня 882 і 994 рр. Юстиніанової Софії, відбудованої після землетрусів.

Тож записи про освячення митрополичої Софії Київської 4 листопада і 11 травня, причому освячення первісне, пов’язане з її створенням, мають достовірний характер. Додаткові ж свідчення про освячення Софії митрополитом Єфремом (у Мстиславовому Євангелії) та в 952 р. (у Апостолі 1307 р.), на моє переконання, є доданими пізніше, під час переписування Святців. Пізніший характер цих свідчень є очевидним. Зокрема, митрополит Єфрем посідав кафедру з 1054/55 р. по приблизно 1065 р.²¹ і освячення ним Софії в цей період ніяк не узгоджується ані з найдавнішими датованими графіті собору, ані з будь-яким іншим джерелом. Ще

дослідження монументального живопису Софії переконливо довели одночасність виникнення всього ансамблю мозаїк і фресок собору, який було споруджено в повному обсязі та оздоблено за один безперервний будівельний період. Див.: Г.Н. Логвин, *Новые наблюдения в Софии Киевской*, Культура средневековой Руси, Ленинград 1974, с. 154–160; Г.Н. Логвин, *Собор Святой Софии в Киеве: Книга-альбом*, К. 2001, с. 4; И.Ф. Тоцкая, *К вопросу о живописном декоре Киевской Софии*, Тезисы научных докладов на конференции, посвященной 1125-летию Полоцка и Полоцкой земли, Полоцк 1987, с. 67–68; Ю.О. Коренюк, *Фрески Софийского собора в Киеве (технология, техника, деякі питання стилю, проблеми майстрів)*, автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства, К. 1995.

¹⁸ А. Poppe, *The building of the church of St. Sophia in Kiev*, *Journal of Medieval History*, Amsterdam 1981, vol. 8.

¹⁹ А. Толочко, *Догадка о происхождении “ранней” даты основания Софийского собора в Киеве*, *Ruthenica* 8 (2009).

²⁰ Сергей (Спасский), архиепископ, *Полный месяцеслов Востока*, т. 3: Святой Восток, ч. 1, 2, Москва 1997, с. 518.

²¹ Я.Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989, с. 193–194.

відомий дослідник пам'яток давнього Києва М. Каргер зазначав, що якщо визнати освячення Софії митрополитом Єфремом за первісне, то доведеться зробити висновок, що Ярослав так і не дожив до закінчення її побудови і завершували собор його сини. Це суперечить літописному сказанню під 1037 р., в якому говориться про створення Ярославом бібліотеки при Софії, оздобленню її іконами та наповненню церковним начинням. Тому М. Каргер, слідом за дослідником Мстиславового Євангелія К. Невоструєвим вважав, що дата 4 листопада позначає повторне освячення Софії наприкінці XI ст., в 1090–1096 рр. за митрополита Єфрема Переяславського, оскільки цей запис є близьким до часу створення Мстиславового Євангелія. Каргер підкріплював цей висновок тим, що, мовляв, наприкінці XI ст. проходила значна перебудова Софії, пов'язана з влаштуванням другого поясу зовнішніх галерей, після чого, на його думку, відбулося нове освячення храму²². Проте слід зазначити, що висновок про появу другого поясу відкритих галерей лише наприкінці XI ст. давно і безнадійно застарів; доведено, що “храм Софії у Києві був створений в тому об'ємі та структурі, яким він зберігся до нашого часу: містив у собі п'ять нав, внутрішні двоповерхові та зовнішні одноповерхові галереї, дві сходові вежі, ... а також тринадцять куполів вінчання”²³. На підставі мистецтвознавчого і техніко-технологічного вивчення розпису Софії Київської переконливо доведена також одночасність виконання всіх мозаїк та фресок, якими прикрасили собор шойно після його зведення, причому за досить короткий термін²⁴.

Якщо ж вважати освячення Софії 4 листопада митрополитом Єфремом за повторне, то, як зауважує О. Лосева, причини цього освячення є загадковими, адже чомусь саме воно утвердилося в богослужбовій практиці, затьмаривши первісне освячення, яке було великим торжеством. Як слушно зазначає дослідниця, святкування на честь освячення церков встановлювались одразу ж після цієї події²⁵. Вважаючи все ж таки освячення Софії митрополитом Єфремом за повторне, О. Лосева, намагаючись пояснити цю суперечність, підтримує наведену вище давно спростовану версію М. Каргера про те, що воно сталося після повного завершення створення Софії вже після смерті Ярослава. Дослідниця висловлює припущення про

²² М.К. Каргер, *Древний Киев*, Москва; Ленинград 1961, т. 2, с. 103–104.

²³ Г.Н. Логвин, *История сооружения Софийского собора в Киеве*, Памятники культуры: Новые открытия, ежегодник: 1977 г., Москва 1977, с. 183.

²⁴ Див. прим. 17.

²⁵ О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 91.

можливість першого "малого" і другого "великого" освячення Софії, як те практикувалося при будівництві православних храмів²⁶.

Погодитися з цим неможливо, позаяк у такому разі доведеться визнати, що за Ярослава начебто відбулося лише мале освячення Софії, яке не увійшло у Святці. Але мале освячення не передусє великому, а зовсім навпаки, адже чин малого освячення звершується в храмі, де вже відбувалися відправи. Мале освячення відбувається після незначного ремонту всередині вівтаря, якщо престол не було пошкоджено і його не зсували з місця, або коли престол було осквернено чимось нечистим, або торканням неосвячених рук (наприклад, при пожежі), чи ж коли в храмі було пролито людську кров. Правити ж у храмі літургію можна було лише після великого освячення, кульмінацією якого є повний чин освячення престолу. Про те, що в Софії відправи відбувалися вже за Ярослава, тобто престол храму було освячено за повним чином, свідчить літописний запис під 1037 р., де вказано, що "в неиже вбычъныа пѣсни Богу въздають в годы вбычъныа"²⁷. Отже, запис у Мстиславовому Євангелії аж ніяк не може фіксувати ані первісне, ані повторне освячення Софії Київської після смерті Ярослава за митрополита Єфрема.

Освячення ж Софії Київської у 952 р. мало б припасти на часи княжіння Ольги, тому деякі дослідники вважають, що йдеться про освячення збудованої нею якоїсь невідомої за давніми джерелами дерев'яної Софії, що нібито згоріла в 1017 р. Втім, за часів Ольги на Русі панувало язичництво і особисте хрещення княгині було її приватною справою, тому якби Ольга справді побудувала Софійську церкву, така церква могла бути лише її невеликим домовим храмом. Але відомо, що храми, присвячені Святій Софії Премудрості Божій, зазвичай були великими, кафедральними чи загально шанованими; у східно-християнському світі це були храми тріумфального утвердження нової віри, які становили собою неодмінну умову софійної дійсності усього народу, головну ознаку його релігійного буття²⁸.

Можливість існування в Києві Софійського собору за часів Ольги заперечував уже такий відомий дослідник історії Руської Церкви, як Є. Голубінський²⁹. В. Лазарев взагалі вважав дату 952 рік помилковою, "міфічною"³⁰. Так само вважає цю дату (952 р.) помилковою О. Турілов,

²⁶ О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 99.

²⁷ ПСРЛІ, стлб. 153.

²⁸ С. Дурьлин, *Град Софии. Царьград и Святая София в русском религиозном сознании*, Москва 1915.

²⁹ Е.Е. Голубинский, *История русской Церкви*, Москва 1997, т. 1, ч.1, с. 80; т. 2, ч. 2, с. 408.

³⁰ В.Н. Лазарев, *Op. cit.*, с. 55, прим. 8.

допускаючи, що вона виникла внаслідок хибного прочитання переписувачем тексту Псковського Апостола первісної висхідної дати, якою, на його припущення, був 1152 (6660) рік. На думку дослідника, запис у Псковському Апостолі стосується повторного освячення храму Софії після ремонтних чи додаткових будівельних робіт, причому “в якості “ад-реси” можливий в цьому випадку як Київ, так і Новгород”³¹. Але погляд О. Турілова не можна прийняти. Як показано в науці, явно не вигадана дата Псковського Апостола (11 травня) безсумнівно пов’язана з днем освячення Константинополя і вочевидь інспірована ідеєю перенесення святості з Константинополя до щойно охрещеного Києва³².

Тим не менш О. Турілов є переконливим у тому, що в Києві за часів княгині Ольги не могло існувати храму Святої Софії. У дохристиянському Києві за часів Ольги соборна церква була присвячена Іллі Пророку, і існувала вона не в княжому Верхньому місті, а на торгово-ремісничому Подолі. Недарма у багатій давній літературній традиції про Ольгу немає жодного натяку про заснування нею храму Святої Софії. До того ж уся Руська Церква не могла щороку святкувати оновлення вже неіснуючої дерев’яної Софії, адже, як свідчать графіті, з другого десятиріччя XI ст. вже стояла кам’яна Софія. Саме її вочевидь стосуються записи про освячення Софії в Києві 4 листопада і 11 травня.

Отже, згадування в джерелах двох днів освячення Софії вважають досить загадковим феноменом і пояснюють по-різному. На мою думку, аби зрозуміти, чому в Святцях збереглися дві дати освячення Софії, треба врахувати, що повний чин освячення храму передбачав включення в нього основних моментів його створення, від заснування (освячення місця) до звершення першої літургії (освячення престолу). До того ж Софія мала двох ктиторів – Володимира і Ярослава, чим також викликана наявність двох днів її освячення.

Первісно занесені у Святці дні освячень Софії Київської 4 листопада і 11 травня мали випасти на неділю, оскільки освячення у неділю (*куріакє*) є загальним правилом, бо всякий храм, тим більше Софійський, присвячується Господу (*Куріос*) в образ пасхального таїнства заснування Церкви Христової.

³¹ А.А. Турилов, *Два византийско-русских историко-архитектурных сюжета*, СФІА: Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча, Москва 2006, с. 455–457.

³² Пор.: К.К. Акентьев, *Мозаики Киевской св. Софии и “Слово” митрополита Илариона в византийском литургическом контексте*, Византинороссика, т. 1: Литургия, архитектура и искусство византийского мира, под ред. К.К. Акентьева, Санкт-Петербург 1995, с. 75–94.

“Накладаючи” ці дні на хронологічну канву найбільш ранніх софійських графіті, що засвідчують виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст., я датувала її закладення (посвячення Премудрості Божій) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати у другому десятиріччі XI ст. випали недільні (Господні) дні, в які за канонами можливо було освятити Софійський собор. Тобто собор був закладений і майже завершений Володимиром в останні роки його життя, в 1011–1015, а остаточно закінчений його сином Ярославом за часів першого етапу його київського княжіння, наприкінці 1016 – до травня 1018 р. Недарма ціла низка архітектурних і стінописних особливостей Софії свідчить про зміну князя-замовника на стадії її завершення³³. У складних умовах першого, досить непевного етапу свого київського княжіння Ярослав спромігся лише закінчити те, що було практично створено його батьком. І ця гучна церковно-політична акція Ярослава дозволила йому якнайкраще заявити про себе як про гідного спадкоємця Володимира.

Варто згадати, що 1011 рік як час заснування собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом), що з’явився наприкінці XVI – на початку XVII ст., та ктиторському (на арках центрального купола), виконаному в 1634 р. на замовлення митрополита Петра Могили, який реставрував собор і володів даними софійського архіву, що згорів у 1697 р. Фото знятого реставраторами в середині XX ст. ктиторського напису Могили з датою 1011 рік виявлено Т. Рясною в архіві заповідника та опубліковано³⁴. Навіть у XVIII ст. 1011 рік офіційно визнавався датою заснування Софії, про що свідчать опубліковані статистичні “Описи Київського намісництва” 70-х – 80-х рр. XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії вказується кафедральним писарем Яковом у складеному ним близько 1770 р. рукописі, що зберігається в Центральному державному історичному архіві в м. Києві. Важливо, що ці свідчення пізніших джерел щодо фундаційної дати 1011 р. суголосні даним софійських графіті і давнім писемним документам³⁵. Критика нашими опонентами свідчень джерел та результатів натурних досліджень Софій-

³³ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. 1999, с. 230–241.

³⁴ Т.М. Рясная, *Втрачені ктиторські написи Софії Київської*, Могилянські читання – 2008. Зб. наук. праць Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, К. 2009, с.114–120.

³⁵ Н. Нікітенко, *Софії Київській 1000 років*, К. 2010.

ського собору на користь дати 1011 рік як часу його заснування виявилася упередженою і неспроможною з наукового погляду³⁶.

Цікаво, що дні освячень Софії явно приурочені до днів закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалима християнського світу: його закладення (посвячення) відбулося в неділю 8 листопада 324 р., а в неділю 11 травня 330 р. місто освятили. У візантійських джерелах збереглися обидві дати “дня народження” Константинополя, але у місяцеслові ввійшла дата 11 травня під назвою “Обновлення Царгорода”, оскільки саме в цей день сталася інавгурація вже створеного, укріпленого і освяченого міста³⁷.

Бачимо майже повний збіг днів освячень Софії Київської і Константинополя, щоправда з київською “поправкою” на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада. Цікаво, що в Охридському Апостолі кінця XII ст. днем освячення Софії Київської називається не 4, а 8 листопада, тобто день закладин Константинополя³⁸. Зрозуміло, що це свято перейшло в Охридський Апостол з руського джерела, і його дата вочевидь була дещо підправлена. Але вже сама ця підправка не є випадковою і лле світло на асоціативне сприйняття середньовічною людиною днів освячення Софії Київської.

Нагадаю, що 11 травня 882 і 994 рр. переосвячувався храм Св. Софії Константинопольської після руйнівних землетрусів, тобто цей день мав особливе значення для встановлення феномену спадкоємності й рівності Києва Царгороду, а також ствердження ідеї присвячення столиці Русі, як і столиці Візантії, Богородиці³⁹. Гадаю, що орієнтований на священний взірць час створення собору було підпорядковано концепції Києва як Нового Єрусалима християнської Русі, осердям якої є Свята Софія з її головним образом – Богоматір’ю Орантою, що величається в Акафісті (і здавна величалася в Києві) Нерушимою Стіною. Це підтверджується колосальним посвятним написом над Богоматір’ю Орантою (символом Небесного Єрусалима), зображеною в головному вівтарі Софії: “Бог серед нього – нехай

³⁶ Див.: *Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума*, К. 2010, 128 с.; Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, Т.М. Рясна, *Нова спроба дезавувати ювілей Софії Київської*, УАЩ 16–17 (2012) 111–128; Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, *Ще раз про натурні дослідження Софії Київської*, УАЩ 16–17 (2012) 129–150.

³⁷ Сергей (Спаский), архиепископ, *Полный месяцеслов Востока*, т. 3, с. 177–178.

³⁸ В.В. Мошин, *О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. Из истории русской культуры*, т. 2, кн. 1: Киевская и Московская Русь, Москва 2002, с. 859.

³⁹ Н.Н. Лисовой, *Под знаком Софии (к предыстории идеи “Третьего Рима”)*, Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика, Москва 1995, с. 63.

не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане" (Пс. 45:6). У написі, що цитує 45-й псалом, йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу – уособлення зла.

К. Акентьев звертає увагу на те, що у візантійському "Сказанні про Святу Софію" (IX ст.) стверджується, що цей псалом було накреслено на цеглинах, з яких зведено попружні арки і купол Святої Софії Константинопольської. Саме цей псалом співався і в щорічному святковому обряді "дня народження" (оновлення) візантійської столиці, надаючи їй ореолу Нового Єрусалима. Така особливість візантійського інавгураційного обряду відповідала найдавнішій богослужбовій традиції єрусалимської Церкви, оскільки оновлення Святого Гробу поминалося в перший день (13 вересня) оновлення Єрусалима⁴⁰. Це було зумовлено тим, що образи Святого града та його кафедрала ідентифікувалися, оскільки мали єдиний архетип – Єрусалим Небесний, Церкву Христову, ветхозавітний прототип якого вбачали в цьому псалмі. Звертаючись до цитованого вище напису над київською Орантою, а також до тексту "Слова про Закон і Благодать" митрополита Київського Іларіона, К. Акентьев цілком слушно говорить про аналогічне поєднання образів града Києва і його кафедрального храму Святої Софії "в одне струнке неподільне ціле, що уподібнюється одночасно і біблійному його прототипу, і візантійському першообразу, і загальному їх небесному архетипу". Недарма Іларіон, говорячи про побудову Софії, стверджує, що вона створена "на святость и освященіе" Києву, тобто освячення міста і освячення його кафедрала були одночасними, складаючи собою єдиний обряд⁴¹. К. Акентьев, з посиланням на В. Лазарева⁴² і А. Поппе⁴³ певен, що ця подія сталася 11 травня 1046 р., і саме до цієї дати відносить "день народження" (інавгурацію) Києва і Софійського собору⁴⁴.

Проте сьогодні, коли маємо в арсеналі фактичних даних цілу низку більш ранніх датованих графіті, цей рік прийняти не можна, оскільки Софія Київська виникла вже в другому десятиріччі XI ст. До того ж, враховуючи тотожність понять Втілення Христа – Божої Премудрості і народження храму Святої Софії Премудрості Божої, можна здогадатися, що друга подія на взірць першої мусила мати не одну, а дві дати – закладин та інавгурації (відкриття), так само як і феномен народження Константинополя. Нагадаю,

⁴⁰ К.К. Акентьев, *Op. cit.*, с. 87–88.

⁴¹ *Ibid.*, с. 75–80.

⁴² В.Н. Лазарев, *Op. cit.*, с. 55, прим. 8.

⁴³ А. Рорре, *Op. cit.*, р. 53.

⁴⁴ К.К. Акентьев, *Op. cit.*, с. 80, 86.

що цей феномен позначений двома датами – 8 листопада 324 р. і 11 травня 330 р. Перша дата позначає церемонію посвячення, друга – освячення міста. 8 листопада 324 р. відбулося розмічування стін: за переказом, сам Константин зі списом у руці провів лінію нових стін, що було архаїчною римською традицією, яка мала широке коло паралелей в язичницьких обрядах. Про існування подібної практики на Русі свідчить Києво-Печерський патерик у розповіді про заснування Успенського собору в 1073 р.: “У дні благовірного князя Святослава, сина Ярославового, який своїми руками почав рів копати [курсив мій – Н.М.], стала будуватися церква ця”⁴⁵. А 11 травня 330 р. на новому Іподромі сталося урочисте освячення-відкриття столиці Візантії, очолене самим Константином⁴⁶.

Можна гадати, що так само і в Києві 4 листопада 1011 р. за Володимира – “нового Константина” сталися закладини літописного “града великого” і Софійського собору, а 11 травня 1018 р. – їх відкриття за Ярослава – “нового Соломона”. Ось чому митрополит Іларіон – очевидець будівництва Софії Київської – стверджує, що Ярослав завершив починання Володимира, подібно до того, як Соломон завершив справу свого батька Давида у створенні Єрусалимського храму: “недоконьчана твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий велький святый ѿго Прѣмудрости създа”⁴⁷.

На біблійний взірець взурувався і час створення Софії – 7 років, адже цей час відповідав семи етапам створення світу, ветхозавітної скінії і Єрусалимського храму, чим зумовлені основні архіерейські священнодійства при освяченні храму, від закладення наріжного каменя до Божественної літургії. Недарма саме 7 років створювалася і попередниця Софії Київської – Десятинна церква (989–996)⁴⁸, і наступниця – Софія Новгородська (1045–1052), причому відома дослідниця Е. Гордієнко підкреслює, що хоча новгородський храм було “звершено” в 1050 р., його, згідно новгородським літописам, освятили в 1052 р., орієнтуючись на час створення біблійного прототипу – Єрусалимського храму⁴⁹.

Символічно, що в новоосвяченому храмі відправи звершуються сім днів поспіль. Такий порядок чинопослідувань, зафіксований у давніх

⁴⁵ *Києво-Печерський патерик (вступ, текст, примітки)*, підгот. до видання Д. Абрамович, К. 1931, с. 8.

⁴⁶ Р. Краутхаймер, *Три християнські столиці: топографія і політика*, Москва; Санкт-Петербург 2000, с. 46–47.

⁴⁷ А.М. Молдован, *Слово о законі и благодати Илариона*, К. 1984, с. 97.

⁴⁸ *ПСРЛ*, стлб. 121, 124.

⁴⁹ Э. Гордиенко, *Свет Новгородской Софии*, Родина 6 (2007) 40–46.

східних і західних богослужбових текстах, був прийнятий у Візантії, перейнятий і збережений у Руській Церкві. Про це свідчать середньовічні чиновники архієрейського служіння і літургійні коментарі Отців Церкви (св. Миколай Кавасила "Сім слів про життя во Христі", слово п'яте; св. Симеон Солунський "Розмова про священнодійства і таїнства церковні" та "Книга про храм")⁵⁰.

Знаменно й те, що освячення Софії Київської саме 11 травня збігається з днем освячення Десятинної церкви, яке згадується в давніх джерелах як під 11, так і під 12 травня. На мою думку, в ніч з 11 на 12 травня 989 р., з суботи на неділю (як і належить за обрядом), Володимир прийняв у Корсуні таїнство хрещення, що ототожнювалося за тих часів з хрещенням Русі⁵¹. Характерно, що в пергаменному Пролозі першої половини XIV ст. день освячення Десятинної церкви вочевидь пов'язується з днем обновлення Константинополя і хрещенням Русі: "Месяца мая в 11 память бытью святого и богохранимаго Костянтина града..." І далі: "В от же день освящение церкви святяга Богородица, юже създа благоверный князь Василей, зовомый Володимержь I и князь земли Русьскыя, иже обнови, Божею помощью, Крещением"⁵². Відтак, встановлюється тотожність трьох освячень (обновлень): Константинополя, Десятинної церкви і Руської землі. З одного боку, це вказує на візантійський "родовід" перенесеного на київський терен свята 11 травня, з іншого, – на безсумнівний хронологічний та ідейний зв'язок цього свята з хрещенням Русі за Володимира.

Так само, як заснування Константинополя було здійснено *ex voto*, на виконання обітниці Христу за перемогу над язичником Ліцинієм⁵³, так і створення обох головних храмів новонаверненої Русі – Десятинної церкви і Софії – було здійснено на честь перемоги християнства над язичництвом. Недарма мозаїчний "Святительський чин" головного вітваря Софії Київської і фресковий – її бічного Георгіївського вітваря розпочинає образ св. Епифанія Кіпрського, на день пам'яті якого (12 травня) припало освячення Десятинної церкви. У мозаїці "Святительський чин"

⁵⁰ Ю. Клиценко, *Сотворение мира, создание скинии и чин освящения храма*. 25.11.2002, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/put/apologetika/sotvotenie-mira.htm>.

⁵¹ Н.М. Нікітенко, *Час хрещення Русі у світлі даних Софії Київської*, Із Києва по всій Русі: збірник матеріалів наукової богословсько-історичної конференції, присвяч. 1025-літтю Хрещення Київської Русі-України, К. 2013.

⁵² Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *История Русской Церкви*, кн. 2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского патриарха (988–1240), Москва 1995, с. 35–36, 432.

⁵³ Р. Краутхаймер, *Op. cit.*, с. 46–47.

поруч із Епифанієм Кіпрським фігурує образ Климента Римського, мощі якого Володимир приніс із Корсуня, поклав у Десятинній церкві, і вони освятили як діяння Володимира, так і всю нову Русь.

Свято 4 листопада також знайшло своє відлуння у Софії Київській. Значимим є зокрема присвячення та декор бічних вітварів Софії переможцям сатани, з яким ототожнювалося язичництво, – св. Георгію Побідоносцю і архистратигу Михаїлу, тож фресковий живопис цих вітварів акцентує перемогу християнства над язичництвом⁵⁴. Прикметною є і *хронологічна специфіка* присвячення бічних вітварів. Свого часу я звернула увагу на хронологічний взаємозв'язок престольних свят Софії Київської з темою хрещення Русі⁵⁵. Відомо, що скільки у храмі престолів, стільки і престольних свят. Цих престольних свят з самого початку, імовірно, було три – крім 4 листопада, занесеного у місяцеслови, Софія мала ще два – 3 листопада (освячення храму св. Георгія в Ліді) та 8 листопада (собор архистратига Михаїла). Два останні свята встановлюються завдяки присутності у бічних Георгіївському та Михайлівському вітварях “Святительського чину”, що вказує на богослужбовий характер цих вітварів. Отже, розпочинаючись 3 листопада, храмове свято Софії Київської включало в себе її “день народження” – 4 листопада і тривало до 8 листопада, тобто до дня закладин Константинополя і свята собору архистратига Михаїла. 8-ме листопада було значимим для Софії Київської ще й тому, що архангел Михаїл вважався у Візантії і на Русі ангелом-охоронцем храму Святої Софії Премудрості Божої, тому з цим святом пов'язувалося поняття “дня ангела Святої Софії”⁵⁶.

Як бачимо, обидва дні освячень Софії Київської – 4 листопада і 11 травня – знайшли відображення в її монументальному комплексі. Більшої популярності набрало свято 4 листопада, яке зазвичай згадується в місяцесловах, тоді як свято 11 травня зазначено лише у Псковському Апостолі. На моє припущення, це зумовлено тим, що остання дата передусім пов'язувалася з Десятинною церквою, освяченою 12 травня, тому аби розвести в

⁵⁴ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, с. 133–160.

⁵⁵ *Ibid.*, с. 138. Н. Нікітенко, *Софія Київська – меморіал хрещення Русі*, Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”, К. 1996, с. 12–13. Згодом і О. Лосева усвідомила за мною співвіднесла освячення Софії Київської 4 листопада зі святом освячення храму св. Георгія в Ліді. Див.: О.В. Лосева, *Op. cit.*, с. 99–100.

⁵⁶ Н. Нікітенко, *Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вітваря Софії Київської*, Науковий збірник присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Матеріали науково-практичної конференції “Михайлівський Золотоверхий монастир: історія криз століття”, К. 2008, с. 207–215.

часі два великі свята, "день народження" Софії Київської усталилося святкувати 4 листопада, тобто в день її закладин, тим більше, що вони означали образне втілення Премудрості Божої в Києві.

І, хоча в давній Русі "днем народження" Софії Київської вважалося 4 листопада, ми, слідуючи пізнішій і на сьогодні вже усталеній українській традиції, зафіксованій митрополитом Петром Могилою, відзначаємо його 8(21) вересня, на день Різдва Богородиці, грандіозний вівтарний образ якої в позі Оранти є загальновідомим символом київського храму Святої Софії. Отже, Різдво Богородиці є для нас символічним "днем народження" Софійського собору в Києві. Це свято якнайкраще корелює з давнім "днем народження" Софії, пов'язаним з іпостасю Христа – Божої Сили і Божої Премудрості, що втілилася через Богородицю. Недарма мозаїчні Христос Пантократор і Богородиця Оранта складають двоєдиний храмовий образ Софії Київської, що є стрижнем її іконографічної програми⁵⁷.

⁵⁷ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, К. 2014, с. 29–37.

Ілько Борщак

ДОМОНГОЛЬСЬКА РУТЕНІЯ, УКРАЇНА Й РОСІЯ¹

На самому початку маємо уточнити терміни заголовку цього повідомлення: під домонгольською Рутенією ми розуміємо Київську Русь, імперію Рюриковичів, яка існувала з XI по XIII ст. Україною ми називаємо територію сучасної радянської України, а Росією – територію Російської імперії, починаючи з Петра Великого.

Історичні відносини між цими трьома політичними формуваннями являють собою першочергову проблему в історії Східної Європи, предмет пристрасних дискусій, тривалістю в століття, між російськими й українськими істориками, або, як колись казали, між істориками Півночі й Півдня, бо за цією академічною проблемою ховаються дуже складні політичні реалії. І як завжди буває в таких випадках, до основної теми – хто насправді є спадкоємцем домонгольської Русі – долучились інші: етнос домонгольської Русі, розмовна мова Києва і навіть сенс назви Русь.

То ж що таке та домонгольська Русь? Відповісти на це запитання не так і просто, бо наявних джерел зовсім мало; зрештою, вони зводяться до літописів: літопис Нестора, який доходить до 1113 р., літопис Київський, який включає період з 1113 по 1200 і, нарешті, Галицько-Волинський, який охоплює період до 1292 р.; два перші літописи були написані церковниками і неодноразово зазнали переробки церковно-політичною цензурою київських князів. Ба більше, до нас вони дійшли у пізніших північних копіях (Лаврентіївський список датується 1375 роком, Іпатіївський – першою чвертю XV ст.).

Проте, при ближчому вивченні текстів цих хронік помітно, що домонгольська Русь національним утворенням не була, адже в половині XI ст. на території імперії Рюриковичів виникають незалежні князівства: Київське, Чернігівське, Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Турово-Пінське, Муромо-Рязанське, Ростово-Суздальське та місто Новгород, цей процес завершиться у XII ст. Тобто національна єдність існувала лише в благочестивій думці літописців та таких навчителів, як Іларіон, але цю єдність вони також мислили радше як територіально-географічну, а не національну. Адже у літописах ми не раз бачимо, як проти Києва землі, звані “українськими”, об’єднуються з землями, званими “московитськими”. Так, Галич разом із Суздалем досить часто виступали проти історичної столиці домонгольської Русі.

¹ Виступ на IX Міжнародного конгресі історичних наук у Парижі 28 серпня 1958 р.

І навіть бачимо, як воюють між собою князівства, звані “українськими”. У 1154 р. київський князь Ізяслав винищив у Терехові галицьких бранців, а в літописця це зовсім не викликає гніву. Отже маємо підкреслити той факт, що у перших літописців національне почуття було повністю відсутнім, наприклад, вони не вбачали нічого принизливого у тому, що династія Рюриковичів була іноземного походження.

Населення Русі складалось зі слов’янських, фінських і тюркських елементів. Сьогодні нам відомо, що на території нинішньої України мешкали племена уличів, тиверців, полян, сіверян, древлян, волинян, які стали предками українців. Просуваючись на Схід, інші східнослов’янські племена, в’ятичі й новгородські слов’яни колонізували фінські племена у верхів’ї Волги, з кінця XI ст. вони складали фактично незалежну північну територію Русі, якою володіли молодші князі з династії Ярослава: це Ростово-Суздальське та Муромо-Рязанське князівства, які стали першими осередками московської могутності й колицкою російської нації.

Спільним для всіх руських князівств була релігія (єдиний київський митрополит залежав від Константинополя), династія та літературна мова. Починаючи від Ярослава, панував єдиний принцип: правити на руській території могли лише члени родини Володимира. Проте, цей династичний принцип був не зовсім достатнім зв’язком для утримання політичної єдності імперії Рюриковичів.

Літературною мовою була старослов’янська, вона дійшла до нас з деякими діалектними відмінностями у південних (Київ) та північних (Новгород) текстах; останніх, до речі, зовсім мало (*Повчання єпископа Луки, Новгородський літопис...*). У сфері літератури вищість Києва над Північчю була цілком очевидною. Варто лише глянути на повчання Серапіона Володимирського (1274), аби переконатись у літературному верховенстві Києва. “На початку у Москві, – пише історик російської літератури Архангельський, – література була майже відсутньою... У цьому колі ідей Москва XIV і навіть XV століття поступалась Києву” (*Из лекции по истории русской литературы*. Казань, 1913, с. 493–494).

Що стосується розмовної мови на Півдні, то вивчення літературних текстів (*Архангельське Євангеліє*, 1092 р., *Галицьке Євангеліє*, 1144 р. ...) свідчить, що вже тоді ця мова виявляла певні фонетичні й морфологічні особливості, властиві сучасній українській мові.

Галицько-Волинське князівство на ціле століття пережило домонгольську Київську Русь, і українська національна свідомість сформувалась, власне, завдяки його існуванню в XIV–XV ст.

Звичайно, московська цивілізація включала літературні елементи, що прийшли з Русі домонгольської, але досить скоро книжники-москвити почали сприймати колишню літературну мову Києва як надто книжну і вчену.

Зрештою, слід уточнити, що офіційна назва домонгольської Рутенії, тобто Русі (*Руська земля*) стосувалась передусім Київського князівства, по-друге, земель і жителів нинішньої України, і по-третє, – останнє поширення терміна Русь – з кінця XII ст. цим терміном означали всі слов'янські і неслов'янські землі, як на Сході, так і на Півночі. Так, нетривалий період, щонайбільше сотню років, північні території Рутенії також називались Руссю.

Що ж відбулось у Східній Європі після падіння Русі? Імперія Рюриковичів розпалась на три великі частини: південно-західні землі – Україна і нинішня Біла Русь, які перейшли під польсько-литовське панування; землі північні, більш-менш незалежні території – Новгород і Псков, а також землі східні, які до кінця XV ст. залишались під татарським пануванням – Володимир, Твер, Москва.

З огляду на нашу тему дуже важливо зазначити, що предки нинішніх українців, які жили в польсько-литовській державі, називались “русинами” і вважали себе спадкоємцями Київської Русі. Хіба в 1621 р., православні руські священники не заявляли, що козаки “належали до того руського народу, який боровся з грецькою імперією на Чорному морі й на землі. Козаки походять від того народу, який під проводом руського правителя Олега ... нападав на Константинополь, народу, який під проводом святого руського правителя Володимира Великого воював у Греції, Македонії, Іллірії...”.

З іншого боку, починаючи з XIV ст., на спадщину тієї самої Русі вперто намагалась довести свої права і Москва. На тих запеклих намаганнях варто зупинитись, адже саме тут і ховається вузол проблем, якими ми переймаємось сьогодні.

Посадивши руського митрополита Петра, церковного представника “всієї Русі”, в своїй столиці, московський князь Іван Калита, своєю чергою, взяв собі титул “Великого князя всієї Русі”. Але в XIV ст. цей титул був просто оздобою, бо на той час думка про релігійну єдність московитів, українців і білих русинів думки про єдність політичну не включала.

Усе змінилось при князеві Іванові III, який свою політику будував саме на цьому титулі, власне з кінця XV ст. і починається пропаганда на користь політичної єдності русинів із Литви з московитами. У листі за 1493 р. до великого князя литовського Іван III іменує себе “правителем усієї Русі”. Цей титул несе в собі важливі наслідки, адже тут уперше висловлено

претензії московських князів на спадщину древньої Русі. Справді, у 1490 р. Іван III заявив послу імператора, що Велике Київське князівство належить до його “спадщини”. У 1519 р. його спадкоємець Василь III повторить послу Прусського ордену: “Київ та інші міста – це наша спадщина”.

Така офіційна позиція потребувала, звісно, історичних титулів. Тож у кінці XIV – на початку XV ст. вчені московити почали їх шукати. Їх просто-на-просто знайшли у найдавнішому київському літописі, в якому, як ми бачили, всупереч історичній реальності автори наголошували на політичній єдності Русі. Коли в 1409 р. у Москві склали так званий Літопис митрополита Кипріяна, перед ним умістили найдавніший Київський літопис, таким чином імпліцитно підтверджуючи спорідненість Москви з домонгольським Києвом. Такий самий засіб ми зустрічаємо і в інших північних літописах.

Окрім того, у 1513–1523 рр. були складені “Сказання про князів Володимирських”, згідно з якими переможений басилевс Константин Мономах буцімто надіслав суздальському князю Володимирі Всеволодовичу імператорські відзнаки “і відтоді великий князь Володимир Всеволодович узяв титул Мономаха, царя великої Русі”. Так було придумано генеалогію князів московських, прямо споріднених із князями київськими, яка послужила для підтвердження претензій на спадщину Володимира Мономаха, бо “Київ і Волинська земля були надбанням наших предків”. Генеалогію було навіть перекладено латинською мовою для користування іноземцями, це була перша спроба пропаганди в Європі союзу русинів (українців і білорусів) з московитами. З того часу це стане офіційною політикою Москви, у несприятливі періоди її трохи ослаблювали, але ніколи не відкидали.

Звичайно, в 1764 р. Катерина II урочисто заявить, “що, приймаючи титул імператриці всіх Русей, вона не збирається присвоювати жодного права ... на країни і землі, які під назвою Русі чи Рутенії належать до Польщі та до Великого князівства Литовського”, але ці заяви будуть позбавлені смислу, бо насправді якраз при Катерині II народжуються історичні праці про древню Русь, дослідження, які мали дати історичну базу офіційній політиці спорідненості Російської імперії й Русі домонгольської.

У своїй “Истории государства Российского” Карамзін канонізував офіційну історію, згідно з якою Російська імперія є прямим спадкоємцем Русі домонгольської. Тож нічого дивного в тому, що йому довелося залишити збоку історію України й Білої Росії, починаючи з XIII ст. Після Карамзіна всі російські історики плутали історію російської держави з історією народу і російського, й українського, історія українського народу з’являлася лише

час від часу, такої плутанини годі уникнути, якщо підтримувати теорію спорідненості Київ – Володимир – Москва – Санкт-Петербург.

Деякі російські історики нагромадили навіть теорії, які можна назвати щонайменше дивними. Так, у 1856 р. Погодін опублікував в “Известиях” Санкт-Петербурзької Академії наук “Записку о древнем языке русском”, де стверджував, що в домонгольську епоху Київську землю населяли великороси, які внаслідок монгольських навал емігрували на Північ, українці, які прийшли з Галичини й Волині, оселились на цих теренах лише у XIV ст.

Звичайно, ніхто не заперечує того, що, рухаючись на Північ, південні князі повели з собою певне число українців, але у формуванні російського народу у XII–XIII ст. вони не відіграли тієї великої ролі, яку їм приписали історики XIX ст. (Ключевський, Мілюков, Соловйов, Платонов...). Масової української колонізації ніколи не було, і російський археолог Спіцин слушно казав, що ніхто не покидає свій родючий край задля того, щоб рушити в ліси й на болота. Тотожність назв деяких міст на Півночі й Півдні, на думку Спіцина, пояснюється тим, що ці назви князі принесли зі своїх рідних міст.

Тож повторимо: російський народ сформувався внаслідок слов'янської колонізації басейну Верхньої Волги, заселеного фінськими племенами, і ця слов'янська колонізація прийшла з Новгороду та землі в'ятичів. Український елемент відіграв там лише епізодичну роль, і московська держава не є продовженням Русі Київської. Кілька російських істориків (В. Сергєєвіч, І. Забелін...) наполягали на тому, що великоросійська традиція Москви не має ніякого зв'язку з київською традицією, і основа тієї московської держави знаходилась не в Києві, а на Півночі, а саме на землях Володимира, Ростова й Суздалья, де на початку XII ст. виникло велике князівство.

Таким чином, власне з політичних міркувань історія Східної Європи була скерована на фальшивий шлях. Постановкою цієї проблеми на наукову основу ми завдячуємо М. Грушевському, який у своїй “Раціональній схемі історії східних слов'ян”² (“Статті по славяноведению” російської Академії наук, Санкт-Петербург, 1904) запропонував розрізняти *primo*: історію російської держави, *secundo*: історію кожного народу, який живе на території цієї держави, *tertio*: історію росіян, українців та білорусів.

Велику користь історичній науці принесли два російські історики, які прийняли схему М. Грушевського. Це був Пресняков у праці “Образование

² Мається на увазі стаття “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (Прим. перекладача).

Великорусского государства”, опублікованій у 1918 р., та Любавський у книзі “Образование основной государственной территории великорусской народности” (1929). У своїх численних підручниках офіційний історик того часу Покровський прийняв таку саму схему. На жаль, через політичні причини цю здорову концепцію не підтримали, і впродовж певного часу в Радянському Союзі спостерігається відновлення колишніх теорій, які вважались застарілими і на які прищеплено гіпотези, настільки ж сміливі, наскільки й безпідставні.

У домонгольській Русі радянські історики знайшли гіпотетичне слов’янське плем’я, з якого пізніше вийшли російський і український народи. У цій домонгольській Русі знайшли навіть спільну мову, “розмовну староруську”, мобілізувавши для цього завдання знамениті “русские буквы”, що їх святий Кирило буцімто бачив у Херсонесі; Андре Вайян цілком слушно припускає, що це всього-на-всього “древньосірійські літери” (*Les Lettres russes de la vie de Constantin. Revue des études slaves*, 1935, I–II, p. 75–77).

У тому самому плані ідей нас намагались переконати, що в домонгольську добу на всій території від галицького Перемишля до Пскова існувала лише одна культура.

Серед численних досліджень такого спрямування обмежимось назвами праць В. Мавродіна “Проблема образования великорусской народности и русского народа”, яка була опублікована в “Советской этнографии” (1947, с. 84–103), та “Основные этапы этнического развития русского народа”, вміщена в “Вопросах истории” (1950, № 4, с. 55–70).

Насправді, і це власне є висновком цього виступу, в домонгольській Русі жили, якщо скористатись сучасною термінологією, українці, білоруси, росіяни, фіни та тюркські народи, але українці займали найбільшу частину заселеної території; вони були найбільш цивілізованими і тривалий час відігравали провідну роль. Нинішні українці є нащадками жителів Київської землі; росіяни походять із поєднання слов’ян новгородських і племені в’ятичів із фінами. В основі сучасної української мови лежить розмовна мова Київської землі; ім’я Русь стосувалось передусім цього краю. Культурна спадщина домонгольської Русі збереглася, зокрема, в Русі литовсько-польській і лише частково в Московії, в якій була сильна династична ідея, котра поєднувала московських царів із київськими князями.

Таким чином, історія Русі домонгольської повністю є частиною історії України і частково – історії Росії.

Переклад з французької Зої Борисюк

ЕПІТАФІЯ ВАСИЛЯ ІІ

Василь ІІ (976–1025) – один з найвизначніших візантійських імператорів, з ім'ям якого пов'язаний найвищий етап розвитку Візантії та хрещення України наприкінці Х ст. Непересічна роль Василя ІІ і в історії південно-східної Європи, Кавказу та Малої Азії. З його смертю закінчилась ціла епоха в історії Візантії та регіону загалом. Відтак його епітафія не лише дає згусток життя імператора, а й зріз останнього злету Візантії.

Епітафія написана у віршованій формі невідомим поетом ХІ ст. Вона була вибита на гробниці імператора, яка стояла в церкві Св. Йоанна Євангеліста на території палацу Гебдомон, на околиці Константинополя. Прикметно, що Василь ІІ був похований саме в цій церкві, як відомо, більшість візантійських імператорів, включаючи представників Македонської династії, були поховані у храмі Св. Апостолів у Константинополі¹. На 1260 р. гробниця існувала, подальша її доля невідома. Напис зберігся у записі ХІV–ХV ст.

Враховуючи останню обставину, як історичне джерело пам'ятка має псевдоепіграфічний характер. Як епітафія – це є епіграфічне джерело, однак збереженість лише у пізнішому запису, позбавляє пам'ятку важливої епіграфічної складової – самого предмета, на якому виконано напис, що унеможливує повноцінну джерелознавчу критику. Проте, як історичне джерело, пам'ятка має вагомий потенціал: 1) вона у зжатою вигляді підсумовує основні віхи діяльності Василя ІІ і 2) своєю формою/жанром чітко демонструє античну традицію у візантійській епітафії початку ХІ ст.

Видання: Ed. Cougny, *Anthologia Palatina graeca. Appendix*, Parisiis 1872, р. 740; S.G. Marcati, *Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroconos*, Bessarione XXVII (1921) 137–142; S.G. Marcati, *L'epitafio di Basilio Bulgaroconos second il cod. Modenese gr. 144 ed Ottoboniano gr. 324*, Bessarione XXVIII (1922) 220; *Гръцки извори за Българската история*, т. VI, под ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев, В. Тъпкова-Заимова, София 1965, с. 65. Публікується за останнім виданням.

Στίχοι ἐπιτάφιοι εἰς τὸν τάφον κυροῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ βασιλέως

Ἄλλοι μὲν ἄλλους τῶν πάλαι βασιλέων
αὐτοῖς προαφώρισαν εἰς ταφὴν τόπους·
ἐγὼ δὲ Βασίλειος, πορφύρας γόνος,

¹ Див.: Constantini Porphyrogeniti imperatoris, *De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, erec. I. Reiskii, bd. 1, Bonnae 1829, p. 642.

ἴστημι τύμβον ἐν τόπῳ γῆς Ἐβδόμου
καὶ σαββατίζω τῶν ἀμετρήτων πόνων
οὓς ἐν μάχαις ἔστεργον, οὓς ἐκαρτέρουν.
οὐ γάρ τις εἶδεν ἡρεμοῦν ἐμὸν δόρυ,
ἀφ' οὗ βασιλεὺς οὐρανῶν κέκληκέ με
αὐτοκράτορα γῆς μέγαν βασιλέα,
ἀλλ' ἀγρυπνῶν ἅπαντα τὸν ζωῆς χρόνον
Ῥώμης τὰ τέκνα τῆς νέας ἐρυόμην
ὅτε στρατεύων ἀνδρικῶς πρὸς ἐσπέραν,
ὅτε πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὄρους τοὺς τῆς ἔω.
καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο Πέρσαι καὶ Σκύθαι,
σὺν οἷς Ἀβασγός, Ἰσμαήλ, Ἄραψ, Ἴβηρ.
καὶ νῦν ὄρων, ἄνθρωπε, τόνδε τὸν τάφον
εὐχαῖς ἀμείβου τὰς ἐμὰς στρατηγίας.

ПЕРЕКЛАД

Надгробний вірш на горі гробниці імператора Василя Болгаробійці².

Інші з тих, хто правив давніше, обирали собі інші місця на гробниці, я ж – Василь, дитя порфири, – встановлюю могилу на території землі Гебдомона³ і спочиваю від незмірних тягот, яких зазнав і які мужньо переносив у боях. Адже ніхто не бачив, щоб спочивав мій спис, завдяки чому Цар небесний іменував мене автократом землі, великим василевсом; навпаки: я невтомно впродовж усього (часу) життя захищав дітей нового Риму⁴, відважно йдучи війною на захід, [відважно йдучи війною] до самого краю на сході. І свідчать про це перси й скити⁵, а з ними абасг⁶, ізмаїл⁷, араб, ібер⁸. А тепер, чоловіче, бачачи цю могилу, віддай молитвами за мої ратні подвиги.

Публікація та переклад з грецької Дмитра Гордієнка

² Щиро дякую Маркіянові Домбровському за консультації щодо перекладу.

³ Окремий палац на території Константинополя. Розташовувався неподалік від “Золотих воріт” і Влахернського комплексу.

⁴ Буквально “Константинополя”, очевидно, тут мається на увазі весь “Новий Рим” – Візантія.

⁵ Очевидно, болгари.

⁶ Очевидно, кавказькі племена авазгів.

⁷ Ймовірно, турки.

⁸ Грузини.

ЗОЛОТИЙ ПОЯС ШИМОНА ЯК САКРАЛЬНИЙ МОДУЛЬ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Однією з найбільших святинь Києво-Печерського монастиря, починаючи з перших часів його існування, був золотий пояс варяга Шимона. Згідно з києво-печерським переказом, записаним у Києво-Печерському патерику, цю реліквію разом із золотим вінцем Спасителя, привіз на Русь із Скандинавії варяг Шимон (син варязького князя Африкана). На батьківщині Шимона золоті пояс та вінець прикрашали монументальне Розп'яття Христа. У Патерику зазначається, що це Розп'яття було заввишки 10 ліктів, а пояс мав вагу 50 золотих гривень. Знімаючи пояс з Розп'яття, Шимон почув “гласъ отъ образа” (тобто від Христа на Розп'ятті), що звелів варягу віднести ці реліквії прп. Феодосію на те місце, де буде створена церква на честь Пресвятої Богородиці (Успенський собор чи Велика Печерська церква – за Києво-Печерським патериком). Пливучи морем із Скандинавії на Русь, Шимон побачив видіння: у небі йому було показано образ майбутнього храму та визначені його розміри: “И якоже видѣхомъ, величествомъ и выотою, размеривъ поясомъ тѣмъ златымъ, 20 въ ширину и 30 въ дълину, а 30 въ высоту, стѣны съ вѣрхомъ 50”¹. Після прибуття на Русь Шимон прийшов у Київ до князя Ярослава Володимировича, який добре зустрів втікача. Незабаром Ярослав направив варяга служити до свого сина Всеволода².

Далі у “Слові” Шимон згадується серед учасників битви Ярославичів з половцями на річці Альті у 1068 р., в якій князівські війська зазнали нищівної поразки. Коли Шимон лежав поранений на полі битви, він удруге побачив церкву в небі. Тоді варяг дав обітницю у випадку спасіння збудувати побачений храм у монастирі прпп. Антонія та Феодосія Печерських. Після повернення з походу він прийшов у монастир та передав

¹ Д.І. Абрамович, *Києво-Печерський патерик. Вступ, текст, примітки*, К. 1991, с. 3. Реутов пише, що “вказану числову формулу іноді вважають чимось на зразок “проекту” споруди, пов'язуючи її з професійною діяльністю середньовічних зодчих. Гадаю, що такого примітивного співвідношення було б замало для побудови геометричної структури храму. Скоріше, ця формула характерна для замовника, якому було потрібно у найпростіший спосіб пояснити зодчому свої побажання щодо проектованої будови”: А.А. Реутов, *Побудова Успенського собору Києво-Печерської лаври*, Восточноевропейский археологический журнал 1(8) (январь-февраль 2001), [електронний ресурс], режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/010101/reutov.htm>.

² Д.І. Абрамович, *Ор. cit.*, с. 1.

прп. Антонію реліквії – пояс та вінець Спасителя, сповістивши святих Отців про своє бажання збудувати церкву на честь Пресвятої Богородиці. При цьому, золотий пояс мав слугувати мірою храму, а вінець передбачалося повісити над його жертвником, тобто вівтарем. Після цього Шимон отримав християнське ім'я Симон, та дозвіл бути похованим у майбутньому храмі, що і було виконано після смерті варяга. Цікаво, що він був похований в Успенському соборі першим, і йому першому в руку була вкладена посмертна “разрешительная” (рос. – *М.Н.*) молитва, написана прп. Феодосієм³.

У науці робилися і робляться спроби ідентифікувати золотий пояс варяга Шимона. Так, цю реліквію деякі дослідники ототожнюють із золотим ланцюгом, що знаходиться зараз в експозиції Музею коштовностей України. Цей предмет був знайдений у шарі давньоруського часу на території “Красного двора” у Чернігові в 1958 р. Ланцюг, що є сплеченим із золотої восьмигранної дротини, має загальну вагу 277,3 г. та досягає у довжину 174–175 см. Наконечники пояса виготовлені у вигляді голівок змій, кожна з яких прикрашена трьома вставками з червоної яшми. Атрибуцію золотого ланцюга з Музею коштовностей як пояса варяга Шимона вперше запропонував М. Холостенко⁴. Останнім часом Ю. Шевченко розвинув цю гіпотезу. Вчений вважає, що ця реліквія належить до найдавніших християнських святинь, і є “мірою Гроба Господнього”, себто дорівнює довжині лавиці, на якій було покладено Тіло Христа. На думку Ю. Шевченка, святиня була виготовлена після відкриття у 325 р. св. Оленою поховальної печери Йосипа Аримафейського. Для виготовлення поясу був використаний рідкісний за своїми ювелірними якостями та розмірами античний поясний ланцюг. Він зберігався у Константинополі в імператорській скарбниці. Реліквія була викрадена під час заворушення у Константинополі в 1026 р. та потрапила до рук варязького конунга Гаральда, який знаходився у цей час у Візантії. Потім вона опинилася у його родича Шимона, яким і була привезена на Русь. За Ю. Шевченком, найбільш вірогідна версія потрапляння святині у Чернігів – тотальне розорення та пограбування Києва чернігівцями у 1204 р. Саме тоді чернігівський князь Всеволод Святославич міг забрати реліквію, якою його предок – Святослав Ярославич розмічав план Великої Печерської церкви. У 1214 р. Чернігів був спалений князем Рюриком Ростиславичем Смоленським.

³ Д.І. Абрамович, *Op. cit.*, с. 1–5.

⁴ Н.В. Холостенко, *Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1963 гг.*, Культура и искусство Древней Руси, Ленинград 1967, с. 61.

Святиня, разом з іншими князівськими цінностями, опинилася похованою у культурному шарі XIII ст.⁵

Традицію ототожнення ланцюга з Музею коштовностей з поясом варяга Шимона продовжив російський дослідник О. Чернов. Серед багатьох інших доводів на користь цієї гіпотези він наводить свідчення, що в Чернігівському скарбі разом з золотим ланцюгом була знайдена золота привіска до корони візантійських царів – перпендулій. Тобто, як вважає дослідник, у скарбі знаходилися як пояс Шимона, так і залишки золотого вінця, який, згідно з киево-печерським переказом, знаходився у жертovníку, тобто у вітварі Успенського собору⁶.

Натомість, вважаємо, що ототожнення золотого ланцюга з поясом Шимона є дуже маловірогідним. По-перше, якби виміри Успенського храму здійснювалися цим ланцюгом, що має у довжину 174–175 см, то храм мав би бути у півтора рази більшим за розмірами, ніж він був: ширина храму (20 поясів Шимона) склала б 35 м, тоді як реально вона дорівнювала 23,6 м, а довжина (30 поясів Шимона) – 52 м, при реальній довжині – 35,5 м. Такою ж нереальною була б і висота Успенської церкви (30 поясів Шимона) – 52 м.

З іншого боку, у нас немає приводу вважати виміри Великої Печерської церкви у 20, 30 та 30 поясів суто символічною числовою формулою, яка не має під собою реального архітектурного підґрунтя. Як свідчать візантійські джерела, під час розбудови храмів використовувалися сакральні числа, які містили певні образи-парадигми. Принциповим є те, що завдяки числам ці образи-парадигми інкорпоровалися у сакральний простір храмів. Найяскравішим прикладом цього є Софія Київська. Як переконливо показала Н. Нікітенко, образ-парадигму Небесного Єрусалима втілено у цьому храмі за допомогою числа “100”, яке читається у головних вимірах Софії. Так, головні величини центрального ядра храму дорівнюють 31 м, себто сакральним 100 футам. Так само сума головних вимірів Великої Печерської церкви 20+30+50 дорівнює числу “100”, символу Небесного Єрусалима.

Ще К. Афанасьєв, виходячи з сакральних вимірів храму, які дорівнювали 20 та 30 поясам Шимона, та ґрунтуючись на зовнішніх габаритних

⁵ Ю.Ю. Шевченко, *Черниговская золотая цепь: пояс “в меру Гроба Господня” (Реликвия из величайшей пещерной святыни христианского мира)*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://rusarch.ru/shevchenko3.htm>.

⁶ А. Чернов, *Семь раз отмерь*, [електронний ресурс], режим доступу: http://chernov-tre-zin.narod.ru/ZS_2.htm.

розмірах Успенського собору довів, що довжина поясу Шимона мала дорівнювати 118 см чи 4 римським фута, при довжині фута – 29,5 см⁷.

Ще одним аргументом проти ототожнення золотого ланцюга з Музею коштовностей з поясом Шимона є свідчення Павла Алеппського, який відвідав Київ та Печерський монастир у 1653 р. Павло Алеппський говорить про те, що у ті часи золотий пояс варяга Шимона прикрашав Розп'яття Христа над іконостасом Успенського собору: “стосовно іконостасу, то він прекрасний, але старий. Над ним розп'яття: опоясання Спасителя х кованого чистого золота”⁸. Тож, як бачимо, ця святиня перебувала у монастирі ще у XVII ст., пояс був не звитий з золотої дротини, а зроблений з кованого золота, тож він мусив бути достатньо важким, що підтверджується і патериковим “Словом” про створення Великої Печерської церкви. Зокрема у ньому говориться, що пояс мав вагу 50 золотих гривень⁹. Безумовно, у Патерику найважливішого значення надавалося числовій символіці, згідно з якою число “50” означає повноту, довершеність, у даному випадку “повну міру”. Проте, як відомо, за середньовіччя реальні факти вписувалися у символічний контекст, який все ж таки певною мірою відображав ці реалії.

Які ж сакральні змісти вмщував у собі знаменитий пояс, і чи тільки містичне значення мала ця реліквія? Адже, як відомо із патерикового “Слова”, пояс прислужився для уповні реальних дій – вимірів основних параметрів Великої Печерської церкви.

Відповіді на ці запитання можливі лише за умови звернення до середньовічних традицій будівництва, які багато в чому ґрунтувалися на архаїчних засадах. За давньою традицією, відомою ще з Біблії, усі виміри споруд здійснювалися за допомогою мотузки та тростини. Наприклад, у Книзі пророка Єзекиїля у тому місці, де мовиться про Небесний Єрусалим, позаземне місто янгол вимірює за допомогою цих предметів (Єз. 40:3). В Одкровенні Йоанна Богослова говориться про золоту тростину для вимірів Небесного Єрусалима (Одкр. 21:15). У Сказанні про будівництво церкви св. Фотини у Спарті розповідається, що побачивши у небі образ майбутнього храму, Никон “...почав будівлю, заделегідь очкрес-

⁷ К.Н. Афанасьев, *Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими*, Москва 1961, с. 196.

⁸ *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским*, пер. с арабского Г. Муркоса (По рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел), вып. 2 (От Днестра до Москвы), Москва 1897, с. 51.

⁹ Д.І. Абрамович, *Op. cit.*, с. 2.

лив його з допомогою мотузки...”. Такі методи були відомі і у Західній Європі – у знаменитому “Сні Гунзо” святі Петро, Павло та Стефан використовують мотузку для того, аби показати абату, який перебуває в комі, план та розміри нового храму монастиря в Клоні. Для того, аби розпланувати будову, потрібно було “володіти мотузкою”. Важливо, що при цьому ніде не згадується архітектурне креслення, а сам план розбивається на місці “у згоді з задумом Господнім”¹⁰.

Цікавим у цьому сенсі є уривок з анонімного твору “Метод вимірів землі”, що в якості прикладу середньовічного способу вимірів ділянок землі наводить відомий візантиніст В. Зубов. Під час таких вимірів використовувалася мотузка, до якості якої висувалися певні вимоги: “якщо вона (мотузка. – *М.Н.*) або навіть якщо тільки частина її потрапляє на росу, то вона тої ж миті скрутиться та скоротиться на одну оргію; колиж висохне та буде натягнута, то видовжиться понад міру, тож 10-ти оргійна мотузка перетвориться на 11-ти оргійну і, у будь-якому разі, така міра оманлива. Але мотузку, яка має бути мірою, слід готувати з конопель та зивати товсту і міцну”.

Далі рекомендується зробити жердину чи кіл, насадити на один його кінець широкий залізний сошник, аби він різав та борознив землю при відкладенні кожної мотузки. Інший кіл з гострим залізним наконечником втикається у висхідній точці відліку. На обох колах – міцні залізні кільця, до яких кріпляться кінці мотузки та притискаються олов’яною печаткою. Кожна оргія для вірності визначається на мотузці привіскою товстої червоної кульки. Там само даються вказівки, як зробити прилизу оргію з очерету або з дерева¹¹.

Відтак, золотий пояс варяга Шимона, покладений в основу вимірів Великої Печерської церкви, за середньовічними уявленнями міг сприйматися як реальне знаряддя, призначене для розмітки фундаментів та, водночас, безумовно, пояс уособлював сакральну міру.

Свого часу Ф. Мур’янов здійснив блискуче дослідження, присвячене символіці пояса варяга Шимона. Підтримавши припущення К. Афанасьєва про чотирифутову довжину пояса (118 см), яка враховує саме зовнішні параметри Великої Печерської церкви, дослідник зробив дуже цікаві спостереження. Його висновки базуються не лише на простих обчисленнях, а розкривають символіку легендарного пояса. Вивчивши іконографічні типи Розп’ять, М. Мур’янов звернув увагу на те, що аналогія

¹⁰ Р. Оустерхаут, *Візантійские строители*, пер. Л.А. Беляева, К.; Москва 2005, с. 73–74.

¹¹ В.П. Зубов, *Труды по истории и теории архитектуры*, Москва 2000, с. 53.

поясу Шимона є на знаменитій святині собору св. Мартина в італійському місті Лукка. На цьому типі Розп'яття (його ще називають “Volto Santo” чи “Святий Лик”), Ісуса Христа зображали не оголеним, а одягненим у хітон та підперезаним. Причому пояс мав форму довгого шнура чи мотузки. Символіка “Volto Santo” найтіснішим чином пов'язана з апокаліпсичним образом Христа-Тріумфатора, оскільки в Одкровенні Йоанна Богослова читаємо: “І, оглянувшись, я побачив сім світильників золотих; а посеред семи світильників подібного до Людського Сина, одягненого в довгу одежу і підперезаного по грудях **золотим поясом**” (Об. 1:12–13).

Оскільки тип Розп'яття “Volto Santo” був поширений за середньовіччя у Західній Європі і, в тому числі, на батьківщині Шимона – у Скандинавії, М. Мур'янов навів тлумачення цього місця Апокаліпсиса Отцями Західної Церкви. Згідно з ними, “два сосця” Спасителя є символами двох Завітів, а золотий пояс Христа символізує всіх святих, що з вірою та любов'ю приходять до Господа та Його Завітів. Оскільки у склад Нового Завіту входять чотири Євангелія, М. Мур'янов зробив висновок про те, що золотий пояс Шимона мав у довжину саме чотири римські-футу¹². З огляду на те, що вимірювання храмів за давньою традицією проводилося за допомогою шнура чи мотузки, можливо, щось подібне являв собою легендарний пояс Шимона, який став “мірилом” Успенського храму. Саме такий вигляд має пояс Христа на Розп'ятті “Volto Santo”.

На нашу думку, припущення М. Мур'янова про зв'язок символіки числа “4” з чотирма Євангеліями і взагалі зі всіма віруючими, є цілком вірогідним. Ще св. Іринея Ліонський (II ст.) розглядав символіку чотирьох стовпів храму у цьому ключі: “неможливо, аби Євангелій було числом більше або менше, чим їх стільки є. Бо так і чотири сторони світу... і чотири головних вітри..., а стовп та ствердження церкви є Євангеліє..., то і належить їй мати чотири стовпа”¹³. Інше символічне значення числа стовпів – 12 – називає Євсевій Памфіл, пов'язуючи його з числом апостолів¹⁴.

Цікавим у цьому ключі є тлумачення числа чотири Бедою Високоповажним – середньовічним богословом, екзегетом та істориком (672/73–735), який через нумерологію дає символічне трактування храму

¹² М.Ф. Мур'янов, *Золотий пояс Шимона*, Византия, южные славяне и Русь. Западная Европа, Москва 1973, с. 187–198.

¹³ *Сочинения св. Ириныя, епископа Лионского*, Москва 1871, с. 311–313.

¹⁴ *Четыре книги Евсевия Памфила, епископа Кесарии Палестинской, о жизни блаженного царя Константина*, Сочинения Евсевия Памфила, 2-е изд., Санкт-Петербург 1850, т. 2, с. 195.

Соломона¹⁵. Наше звернення до цього автора є не випадковим. Річ у тім, що “вчителями” Беди були відомі Отці Церкви, починаючи від блж. Августина та Єроніма, а також візантійці, яких він називає “греками” і до авторитету яких весь час апелює. Як відомо, “числова теорія” блж. Августина, сформульована ним у працях: “Про музику” та “Про порядок” лягли в основу середньовічної християнської нумерології. Тобто нумерологічна концепція Беди Високоповажного не була його власним творчим доробком, а будувалася на “числовій теорії” середньовіччя взагалі. Так, у творі Беди ми знаходимо приклад “теософського скорочення”, коли більші числа зводяться до менших, а знак “0” не враховується. Але особливо цікавим у Беди є екзегетичне тлумачення чисел, втілених в ієротопії Єрусалимського храму: починаючи з підготовки до його створення, і закінчуючи його освяченням. Як відомо, Єрусалимський храм завжди був прообразом будь-якого християнського храму, тож нумерологічні побудови Беди є дуже цікавими у плані вивчення сакральної нумерології, втіленої у Великій Печерській церкві, яку будували візантійці.

Цікаво, що Беда Високоповажний трактує число “4” як символ віруючих¹⁶ та євангелістів¹⁷. Так, у своїй першій книзі “Про храм”, у главі “Коли і де храм був збудований”, Беда тлумачить числову інформацію про те, що храм Соломона був створений через 480 років після виходу Ізраїля з Єгипту таким чином: число “480” – це $(4 \times 100) + (4 \times 20)$, де число “4” означає чотирьох євангелістів, а число “120” символізує число років “Законодавця” (тобто Мойсея), а також кількість людей, які під дією Святого Духа утворили Ветхозавітну Церкву. Відтак число “4” у цьому випадку є семантично подібним числу “120”¹⁸. Симптоматично, що у вимірах Великої Печерської церкви також існувало уподібнення числа “4” числу “120”, адже якщо пояс Шимона мав 4 фути у довжину, то 30 поясів, які складали довжину або висоту Великої Печерської церкви відповідно містили у собі 120 футів (4×30) .

Для нашого дослідження є важливим, що М. Мур’янов звернув увагу на сакралізацію Києво-Печерським сказанням не лише золотого пояса як речі, і не тільки фута як одиниці виміру, а й самого числа “4”. Як ми показали у наших попередніх дослідженнях, воно відіграло провідну роль в ієротопії Великої Печерської церкви. Річ у тім, що головний

¹⁵ *Bede: On the Temple*, translated with notes by Sean Connolly with introduction by Jennifer O’Reilly. Translated Texts for Historians, volume 21, Liverpool 1995, 129 p.

¹⁶ *Ibid.*, p. 38.

¹⁷ *Ibid.*, p. 17.

¹⁸ *Ibid.*, p. 17–18.

образ-парадигма Великої Печерської церкви – Небесний Єрусалим читався завдяки додаванню головних параметрів храму один до одного. В основу ж цих параметрів було покладено число “4”¹⁹.

Цікаво, що це число було покладено в основу вимірів не лише Великої Печерської церкви, а й св. Софії Київської. За підрахунками Ю. Лосицького, архітектурний модуль Софії Київської – 124,5 см – був спільним дільником для основних розмірів собору, наближався до товщини його стін та дорівнював майже 4 грецьким футам²⁰. Зважаючи на те, що візантійське зодчество було дуже гнучким у плані урахування символіки храму, можемо припустити, що числу “4” у задумі Софійського собору надавалося не лише суто архітектурного, а й сакрального значення. Відомо, що Софійський собор, присвячений Премудрості Божій, ототожнювався з храмом Соломона. Не випадково митрополит Іларіон у своєму “Слові” співставляє св. Софію з Єрусалимським храмом – осердям святого міста, який своєю чергою сприймався символом Небесного Єрусалима²¹.

У давньоруському “Сказанні про Соломона та Кітовраса” (XIII ст.), де мовиться про будівництво Єрусалимського храму, розповідається про містичного звіра Кітовраса (кентавра), який був приведений до царя, і “умеря пруты 4 локоть и вышел пред царя поклонился. И поверже пруты пред царя молча”²². Отже, згідно “Сказання”, в основу побудови Єрусалимського храму також було покладено число “4”, і цьому числу надавалося сакрального значення.

Подібним чином могли сприйматися і виміри Великої Печерської церкви, де крізь призму символіки числа “4” проводилася паралель між Великою Печерською церквою та храмом Соломона – прообразом будь-якого християнського храму.

Цікавим виявляється спостереження про довжину золотого ланцюга з Музею коштовностей, яка дорівнювала “мірі Гробу Господнього”.

¹⁹ М.М. Нікітенко, *Семантика архітектурно-художнього образу Великої Печерської церкви*, Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури 20 (2008) 101–119; М.М. Нікітенко, *Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньосередньовічного Києва (кінець X – початок XII ст.)*, К. 2013, с. 282–298.

²⁰ Ю.Г. Лосицький, *Про метод проектування Софійського собору в Києві*, Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (м. Київ, 27–28 листопада 2002 р.), К. 2003, с. 135.

²¹ А.М. Молдован, *Слово о законе и благодати Илариона*, К. 1984, с. 97.

²² И.Ш. Шевелев, *Принцип пропорции: о формообразовании в природе, мерной трости древнего зодчего, архитектурном образе, двойком квадрате и взаимопроникающих по добиях*, Москва 1986, с. 124.

Річ у тім, що за середньовіччя сакральні “міри Гробу Господнього” були дуже поширеними реліквіями. Це були стрічки або пояси, які прочани привозили з Палестини. Прикладом такої “міри” є принесена Антонієм Новгородським (XIII ст.) у Новгород святиня, яка у джерелах називається “Гроб Господній”. Як показали сучасні дослідження, ця реліквія уособлювала ларчик зі стрічкою. Довжина останньої дорівнювала довжині лавиці, на якій було покладене Тіло Христа у храмі Гробу Господнього (175–176 см)²³. Ігумен Даниїл, який здійснив свою подорож до Святої Землі на початку XII ст., таємно поміряв лавицю у Гробі Господньому. Важливо, що він вказав на те, що ця святиня має 4 лікті у довжину. Міра в 4 лікті в цьому випадку відповідала справжній довжині святині (лікоть дорівнював 45–47 см). Проте, не викликає сумніву, що саме число “4” наділялося глибоким символічним змістом, адже за давньою церковною традицією Гроб Господній співвідноситься з християнським храмом (найбільше – з вівтарем храму). З іншого боку, прообразом християнського храму є храм Соломона, який, як ми показали вище, містить символіку числа “4”.

Тож, за середньовічними уявленнями, у видінні варягу Шимону від Бога була надана вичерпна інформація про Велику Печерську церкву як універсальний християнський храм, прообразом якого є храм Соломона та Гроб Господній. Золотий пояс Шимона, довжина якого складала 4 фути, сприймався сакральним модулем цього Божественного проекту. Недарма й перші храми Володимиро-Суздальської Русі (в Ростові й Суздалі) були створені “в ту же міру”: “...христолюбецъ Владимиръ, въземъ мѣру божественныя тоя церкве Печерскыя, вѣмъ подовіемъ сзда церковь въ градѣ Ростовѣ, въ высоту и в широту и въ долготу, но и писма на хартии написавъ, идеже кыиждо прздникъ в коемъ мѣстѣ написанъ естъ, и сіа вся въ чинъ и въ подобіе сътвори по образу великыя тоя церкве вогознаменаныя. Сынъ же того Георгій князь, слышавъ отъ отца Владимира еже о тѣй церкви сътворися, и тѣй въ своемъ княженіи сзда церковь в градѣ Суздальи въ ту же мѣру, яке по лѣтѣхъ вся ты распадошася, сіа же єдина богородична пресьвѣтѣ въ вѣкы”²⁴. Як слушно зазначає А. Радзюкевич, формулювання Патерика “в ту же міру” означає використання тієї ж самої міри – поясу Шимона, а не точне копіювання всіх розмірів Великої Печерської церкви²⁵.

²³ Т.Ю. Царевская, *О царьградских реликвиях Антония Новгородского*, Восточнохристианские реликвии, Москва 2003, с. 401.

²⁴ Д.І. Абрамович, *Op. cit.*, с. 11–12.

²⁵ А.В. Радзюкевич, *Особенности построения храмов Владимиро-Суздальской Руси методом “по образцу”*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://rusarch.ru/radzukevich1.htm>. Дослідник вишукує точні розміри храмів, виходячи з розмірів пояса Шимона, який, на його думку, дорівнював 7 пядям (півфуту греко-іонійської системи мір).

Інна Калечиц

ФРАГМЕНТИ АБЕТОК У ГРАФІТІ ПОЛОЦЬКОЇ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Дослідження графіті Спасо-Преображенської церкви, прочитання яких стало можливим після проведення реставраційних робіт, дозволяє на цьому етапі дослідження графіті храму не тільки накопичувати та опрацьовувати матеріал, але й робити висновки на підставі вже наявних даних. Так, наприклад, можемо з упевненістю говорити про локалізацію кириличних та латиничних написів церкви, класифікувати їх за метою виконання. Однією з стійких формул написів, що виявлені у храмі, є абеткові написи, а точніше – фрагменти кириличних абеток.

Найбільша кількість подібних написів знаходиться у вівтарній частині храму: дияконнику, жертovníку, головному вівтарі та аркових проїмах між вівтарем та дияконником і жертovníком. В інших частинах простору нижнього ярусу храму таких написів виявлено лише три: на північній стіні та на південно-східній грані південно-східного стовпа.

Слід відмітити, що абетки, записаної повністю, з-поміж графіті церкви не виявлено. Найбільший її фрагмент нанесено на північну стіну вівтаря, недалеко від Царських Врат на висоті 58 см від рівня підлоги¹. Розмір графіті становить 18х19 см. Ця частина абетки містить тільки 17 літер, записаних таким чином: у першому рядку літери: а в в г д є ж з н і, у другому – к (л) м н о, у третьому рядку – фрагменти літер, що не є продовженням абетки, у четвертому – прописна П, у п'ятому – дванадцять літер а (мал. 1). Нижче розташований орнамент, що має вигляд двох паралельних ліній, між якими намальована ламана лінія. Окрім того, на рівні першого рядка розташована прописна літера, яка поєднує в собі елементи Б, В та Г, а на рівні третього рядка щогла літери. Вони прикрашені скісними лініями. Цікаво, що у першому рядку замість и виконана літера н, а праворуч від з – хвиляста вертикальна лінія, що її дублює. Причому обидві вони виконані з іншим натиском, більш тонкими лініями. Графіті, найвірогідніше, виконане хлопчиком-вівтарником. Утім, безумовно, не виключена ймовірність виконання напису дорослою людиною. Проте, у будь-якому разі, напис виконаний людиною, що почала навчатись грамоті. Це засвідчує рядок з дванадцяти літер а. За якихось

¹ Висота сучасної дерев'яної підлоги у вівтарі Спасо-Преображенської церкви вища за давню кам'яну на 44 см.

Мал. 1. Фрагмент абетки.
Північна стіна головного вівтаря
(І. Калечиц, 2011)

Мал. 2. Вправи хлопчика Петра.
Західна стіна аркової пройми між
головним вівтарем та жертovníком
(І. Калечиц, 2014)

причин абетка не була завершена, можливо її автор не зміг виконати її повністю. Проте він старанно вправлявся у написанні літери а.

Варто відзначити, що подібні написання літери а зустрічаються не тільки у вівтарі та жертovníку, але й на західній стіні аркової пройми між вівтарем та жертovníком, а також на північно-західному стовпі храму. Так, в арковій проймі зафіксована своєрідна “вправа” у письмі – цілий комплекс, що складається з різноманітних літер. Серед них прописні (зважаючи на розмір відносно інших літер) а, г, х, ж, хрест, кінці якого практично об’єднані у ромб, а праворуч склад ни, що зазвичай розташовується зліва і є частиною слова ника. Ліворуч розташовані одна над одною шість літер а, їх щогли прокреслені подвійними рисками, а петлі повернуті як праворуч, так і ліворуч. Поряд, ліворуч, знаходиться ім’я хлопчика, який виконав це графіті: Петре ‘Петро’ (мал. 2). Даних для датування небагато, проте в цілому графіті можемо датувати XV ст.

Графіті на північно-східній грані північно-західного стовпа складається з рядка літер а. Їх, як мінімум, дванадцять (стіна в цьому місці суттєво пошкоджена, тому встановити повну кількість літер не виявляється за можливе). Поруч з ними немає запису абетки, проте є графіті XV ст., що виконані тією ж рукою.

Стосовно західної стіни пройми між вівтарем та дияконником, то там знаходяться фрагменти абеток. Перший з них складається з шести

початкових літер а, в, в, г, д, є (мал. 3). Графіці розташоване на висоті 32,5 см від підлоги. Його розміри 11x1,5 см, висота літер коливається від 7 до 1,5 см. До особливостей написання можемо віднести гострі елементи (петлі) літер а, в та в, згладжені ніжки д. Проте такі варіанти написання літер зустрічаються як у XII, так і у XIII та у XIV ст. Відповідно, датувати графіці можна широкими часовими рамками від XII до XIV ст.

Другий фрагмент абетки знаходиться на висоті 56 см від підлоги. Розміри цього графіці 8,5x2,5 см. Розміри літер збільшуються від 1 см (а, в) до 2,5 см (в, г, д) у напрямку закінчення рядка (мал. 4). Особливістю цього графіці є також написання перегорнутої д. З якою метою це було зроблено – незрозуміло, можливо жартівливо. Подібне “заплутане” написання зустрічається, приміром, у жертovníку, де молитва ґи помози записана у зворотному напрямку. Зважаючи на написання літери в, що має нижню петлю з двома заломами та гостру верхню до щогли, а також д з довгими ніжками, графіці можна датувати XV ст.

На протилежній, східній стіні аркової пройми між жертovníком та головним вітварем, наявні два фрагменти абеток. Один з них публікувався мною раніше², це фрагмент абетки з перших п’яти ініціальних літер. Довжина напису – 38 см, а висота літер становить 8–10 см. Практично всі літери прикрашені: щогли літер А, Б та Г – орнаментом у вигляді трикутників, петля літери Б – півколами, від щогл літер А, Б, Г до низу відходять спіралі (мал. 5). Графіці вирізняється ретельністю виконання та прикрашання, воно датується XV ст.

Фрагмент абетки – три літери а, в, в можна датувати XV ст. по графіці безпосередньо над ним (мал. 6). Обидва графіці виконані однією рукою. Верхній напис потребує більш докладного вивчення, але її початок цілком читається як Пилимонє писати горзд ‘Филимон писати гарзд’. Хоча графіці свідчить про зворотне: у третьому слові допущена помилка, адже пропущена літера а.

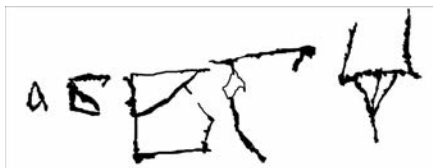
На східній стіні цієї аркової пройми наявний також фрагмент абетки, що складається з семи літер: в, в, г, д, є, ж (мал. 7). Він вирізняється вичурним написанням ж. Зважаючи на погану збереженість напису та втрату деяких елементів літер, напис можемо умовно датувати XIV–XV ст.

Частина абетки знаходиться на східній стіні жертovníка. Графіці записане у три рядки: а в в | [г] д є ж | з. Літера г втрачена внаслідок вибою у тиньку. За графікою літери можуть бути датовані XIV ст. (мал. 8). На

² І.Л. Калечыц, *Епіграфіка Беларусі X–XIV стст.*, Мінск 2009, с. 145.

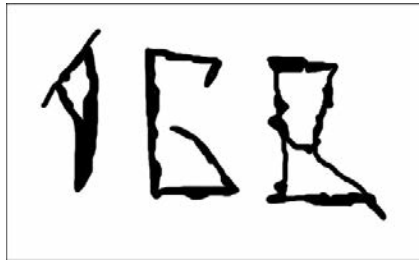
Мал. 3. Фрагмент абетки.
Західна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвником
(І. Калечиц, 2014)

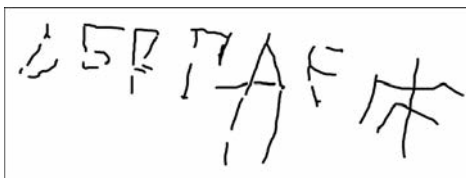
Мал. 4. Фрагмент абетки.
Західна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвни-
ком (І. Калечиц, 2014)

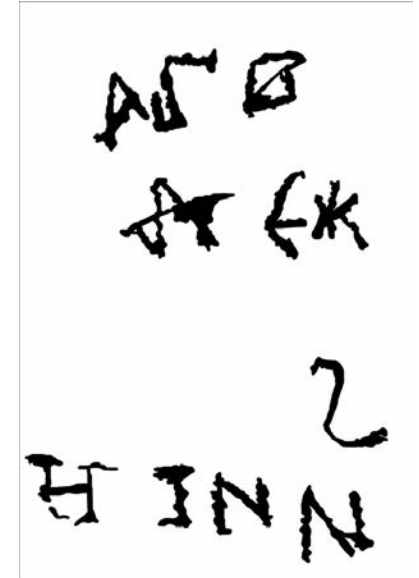
Мал. 5. Фрагмент абетки.
Східна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвником
(І. Калечиц, 2011)

Мал. 6. Фрагмент абетки.
Східна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвни-
ком (І. Калечиц, 2014)

Мал. 7. Фрагмент абетки.
Східна стіна аркової пройми між
головним вітарем та жертвником
(І. Калечиц, 2014)

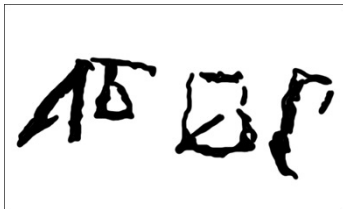
Мал. 8. Фрагмент абетки.
Південна стіна жертвника
(І. Калечиц, 2013)

Мал. 9. Графіті на північній стіні дяконника (І. Калечиц, 2014)

протилежній, північній стіні жертовника, записані тільки дві літери а та в, які можуть тлумачитись і як перші літери абетки, і як початок імені. Схожий напис знаходиться і на західній стіні аркової пройми між головним вівтарем та жертовником. Суперечливим є також трактування напівзатертого напису а, [в/в], г на південній стіні жертовника. Через те, що напис пошкоджений посередині, гіпотетичним виявляється написання літери в/в, тож з одного погляду напис можемо розглядати як спробу написання початку абетки, а з іншого – спробу написання цифр, щоправда над ними відсутні титла, які б дозволили прояснити сенс написання.

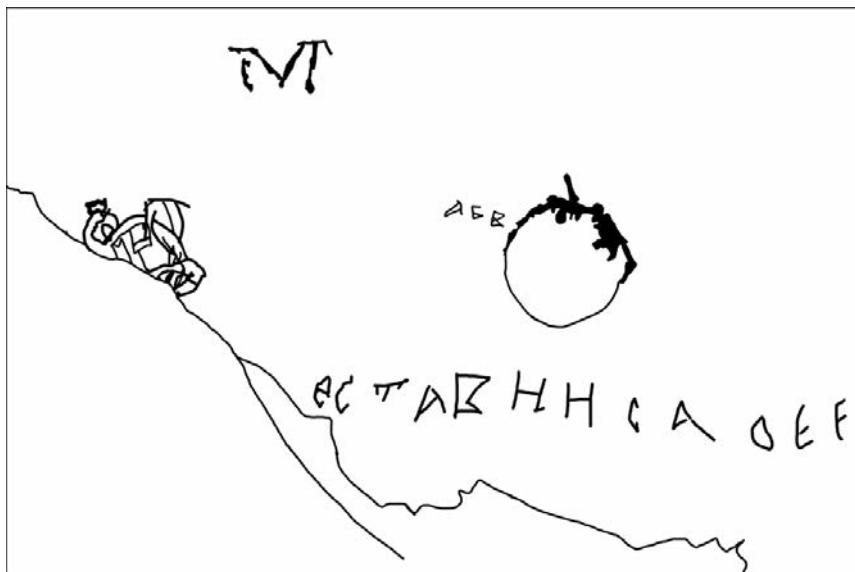
На північній стіні дяконника на висоті 132 см від рівня підлоги знаходиться напис, який вже раніше публікувався³. Поглиблене дослідження цього напису дозволило встановити, що графіті має невелике продовження. Спочатку напис читався як а, в, в, помяни, тепер вже його можемо прочитати як а, в, в, помяни ги 'а, б, в, пом'яни Господи', що в цілому не змінює суті тексту (мал. 9). Літера а повернута у зворотній бік. Від написання початку абетки автор перейшов до молитви. Можливо, він нещодавно навчився писати та спочатку почав записувати звичну абетку, а потім – звернення до Господа. Хоча ми не можемо з усією впевненістю стверджувати, що всі складові напису виконані однією людиною: літери абетки та решти напису не дублюються, а щільність написання абетки та решти тексту відрізняються.

Мал. 10. Фрагмент абетки. Північна стіна дяконника (І. Калечиц, 2014)

На тій же стіні дяконника наявний більш повний фрагмент абеткового напису, що містить чотири літери а, в, в, г (мал. 10). По цьому напису прокреслене латиничне графіті *Vazilius*. Розміри цього фрагмента невеликі: 3,5x0,5 см. Щодо датування, то можемо зазначити, що напис виконаний не пізніше XIV ст.

³ І.Л. Калечиц, *Op. cit.*, с. 145.

Мал. 11. Комплекс графіті на північній стіні храму (І. Калечиц, 2012)

Значно менша кількість фрагментів абеток зустрічається у нижньому ярусі церкви. Їх лише три. Перший виконаний на північній стіні храму, він складається з літер а, в, в (мал. 11). Графіті оточене фрагментарними написами та малюнками. Це – коло праворуч від напису, літера м, залишки поминального напису (.єстависа оєє), а також малюнок-плетінка, схожий на книжкові прикраси. Зважаючи на недостатність матеріалу для більш точного датування, умовно можна віднести час появи графіті до XII–XIV ст.

Другий напис знаходиться на північній грані південно-східного стовпа на висоті 72 см від рівня підлоги. Розміри графіті 2,5x1 см, висота літер становить бл. 0,7 см (мал. 12). Напис містить три перші літери а, в, в. Матеріалів для датування недостатньо, тому, аналогічно попередньому, графіті датується у межах XII–XIV ст.

Третій напис знаходиться на тій же грані стовпа, неподалік від попереднього, на висоті 71 см від рівня підлоги. Він містить вісім початкових літер абетки від а до з (мал. 13). Розміри напису 10x2 см, висота літер у середньому становить 0,7 см. Напис може бути датований XIV ст., зважаючи на написання літер ж та з.

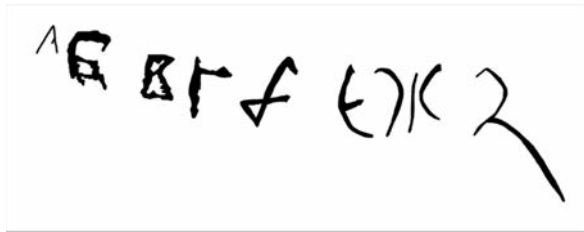
Отже, серед графіті полоцької Спасо-Преображенської церкви немає графіті, де абетка була б записана повністю. Найбільший фрагмент

Мал. 12. Фрагмент абетки.
Північно-східна грань північно-
східного стовпа
(І. Калечиц, 2014)

складається з сімнадцяти літер. Переважно ж фрагменти абеток є коротенькими уривками, що містять від двох до восьми перших літер. Який сенс вкладався у такі написи їх авторами? Вірогідно, таким чином записувався акровірш, де перші літери означали одночасно і назви літер, і слова. Особливо прийнятна ця гіпотеза до фрагментів з трьох літер аз буки веде у сенсі “я знаю літери”, тобто “я писемний”. Проте кіль-

кість літер у фрагментах абеток не є сталою величиною. Фрагменти абеток інших епіграфічних пам’яток (напр., на пряслицях (Віщін), гребінці (Брест), шиферному “записникові” (Полоцьк), піхвах (Пінськ) також містять різну кількість

Мал. 13. Фрагмент абетки.
Північно-східна грань північно-східного стовпа
(І. Калечиц, 2014)

літер, від трьох до тринадцяти. Тому найвірогідніше, що фрагменти абеток наносились на стіни як демонстрування грамотності, перше, що людина, яка навчалась грамоті, міцно засвоювала та могла відтворити. Більшість абеткових написів локалізовані у вівтарі. Найвірогідніше, вони наносились переважно вівтарниками, молодими людьми, які допомагали у веденні богослужіння та навчались у школі при монастирі. Проте не слід і недооцінювати певної сакральної складової при видряпуванні абетки. Зараз вже точно встановлено, що латиничні написи наносилися учнями єзуїтського колегіуму, і найраніші відносяться до XVI ст. Безумовно, навчання латинській мові також починалось з абетки, проте жодної латиничної абетки виявлено не було. Також не виявлено жодного фрагмента кириличної абетки, що датується XVI ст., хоча кириличні написи з’являлись у храмі пізніше, після передачі церкви єзуїтам. Вважаю, що це свідчить як про втрату “сакральності” абетки зокрема, так і процесу написання загалом, що було наслідком більш широкого вживання письма у діловій сфері.

Андрій Комарницький

НА ШЛЯХУ ДО НОВАТОРСТВА: ІКОНА БОГОМАТЕРІ ВЕЛИКОЇ ПАНАГІЇ ТА КИЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ МОЗАЇЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ ОРАНТИ

Монументальні пропорції ікони Богородиці Великої Панагії та її золотоносна традиція спонукають аналізувати ікону в контексті мозаїчної традиції зображень Оранти у храмах княжого Києва. Для вирішення цього завдання необхідно розглянути цілий комплекс самобутніх рис ікони Богородиці у зв'язку з конкретним середовищем її появи, а також специфіку формування образу Марії-Оранти у сакральній традиції Київської Русі.

Ікона Богоматір Велика Панагія тепер зберігається у Третьяковській галереї в Москві. Ця святиня належить до повнофігурного типу Богородиці-Знамення і відображає образ Оранти у такій редакції, яка не має прецедентів у мистецтві Київської Русі та й загалом у християнській традиції. З приводу атрибуції і датування твору існує достатньо широка і неоднорідна за висновками наукова література в Україні та Росії. Межові рамки датування ікони коливаються від кінця XI ст. до 1-шої половини XIII ст.

Богоматір Велика Панагія (Всесвята) зображена на повен зріст з піднятими руками і Дитям-Еммануїлом у мандорлі перед Її грудьми (мал. 1). Дзвіноподібний силует центральної постаті Марії є максимально виразним. Цьому сприяє вдале розташування трьох концентричних кіл: круглий диск із зображенням Еммануїла на грудях Марії перекликається з двома поясними Архангелами в колах у верхніх кутах ікони. Це сприяє репрезентативності ікони, – верхня частина якої є більш деталізована, тоді як нижня частина містить широкі узагальнені маси. Богоматір стоїть на овальній формі червоному поземі, який декорований орнаментом у вигляді дрібних листочків.

Особливістю ікони є щедре використання золота у вигляді геометричних площин на складках пурпурового мафорію та темно-синьої столи, а також на одязі Дитяти, перекликаючись з золотим тлом і білими німбами. Це є взірцем унікальної світлової ідеї, в основі якої – символічне трактування форми як виразу ірреального світла. Як зазначив В. Овсійчук, “таке, конструктивно чітке рішення колористики твору з наростанням світла від багряного через кіновар до білого на суцільному золоті є поодиноким...”¹.

Царське упишнення шат Богородиці на іконі досягається завдяки використанню коштовних каменів, якими оздоблено краї мафорію, та наявністю

¹ В. А. Овсійчук, *Українське малярство X–XVIII ст. Проблеми кольору*, Л. 1996, с. 58.

Мал. 1 Богородиця Велика Панагія (Оранта).
Київська ікона. Кін. XI – поч. XII ст. ДТГ. Москва

Мал. 2. Інтер'єр собору Софії Київської. Вигляд на головний вівтар

трьох зірок, які нагадують коштовні самоцвіти. Щедре використання золота, урочистість самого образу поряд з монументальними розмірами ікони (194x120 см) – все свідчить про репрезентативний характер ікони, яка призначалася для одного з провідних храмів держави з конкретним завданням заміни мозаїчного образу, або ж як центральна ікона намісного ряду іконостасу, чи бокового приділу – окремого молитовного комплексу, що функціонував поряд з іконостасом. Це підтверджує статус ікони, яка вважалася одним з найважливіших палладіїв княжого дому та захисницею Києва, його непорушною стіною².

Отже є всі підстави для дослідження важливої функції цієї ікони як княжого палладію і захисниці держави, яку репрезентує цей урочистий образ, цілком відповідного тому значенню, яке надавалося образу Марії-Оранти в контексті оздоблення храмів у період розквіту княжого держави XI ст. (мал. 2).

М. Алпатов глибоко відчув у цьому творі його виняткову особливість: “Узагальненість силуету, чистота і насиченість барв, виявлення найпростіших форм у “Ярославській Оранті” – все це характерні риси того живописного стилю, який складався на Русі ще в XI столітті”³.

І не випадково, що багато дослідників пов’язують створення цієї ікони з монументальною школою Києва (кінець XI – початок XII ст.). Проте значна частина російських вчених відносять її до ярославської або володимиро-суздальської школи (кінець XII ст. – перша половина XIII ст.). З цього приводу Г. Логвин влучно зауважив, що ікону Богоматері Великої Панагії датували хто як хотів, не завдаючи собі клопотів⁴.

Провідні українські дослідники Г. Логвин, В. Овсійчук, Л. Міляєва, Д. Степовик приписують створення ікони Алімпію Печерському⁵.

На підставі оповіді з життя Алімпія в “Патерику” Г. Логвин дійшов до висновку, що ікону виготовлено за князювання у Києві Всеволода Ярославовича (1073–1093 рр.). Згодом Володимир Мономах (княжив у Києві 1113–1125 рр.) взяв “єдину ікону святу Богородицю і послав в град Ростов...”, як пише преп. Нестор. Вірогідно, що тут йдеться про ікону Великої Панагії, яка таким шляхом опинилася на півночі⁶. На північ ікона

² В.А. Овсійчук, *Op. cit.*, с. 54.

³ Оскільки праця М. Алпатова залишилася нам недоступною, цит. за: В.А. Овсійчук, *Op. cit.*, с. 56.

⁴ Г.Н. Логвин, *Київська Русь: монументальне мистецтво, іконопис, книжкова мініатюра*, Історія української культури: в 5 т., К. 2001, т. 1, с. 914.

⁵ Див., напр.: В.А. Овсійчук, *Op. cit.*, с. 56–58; Г.Н. Логвин, *Op. cit.*, с. 914. Л. Міляєва зближує Велику Панагію із зображенням Христа (Євхаристія, Михайлівський собор), див.: *Українська ікона XI–XVIII ст.*, [авт.-упоряд. Л. Міляєва, за участю М. Гелитович], К. 2007, с. 15.

могла потрапити і внаслідок нищівного пограбування Києва коаліційними військами сзудальського князя Андрія Боголюбського.

Ікона Богоматері Великої Панагії за багатьма ознаками стоїть осторонь іконописної спадщини Київської Русі. Тим більше це стосується візантійської традиції: живописні ікони Богородиці-Знамення у Візантії практично не збереглися. Очевидно одна з причин їх відсутності, що живописні ікони Знамення не були так популярні у Візантії, як у княжій Русі.

До нашого часу дійшла низка цікавих візантійських рельєфів Оранти, переважно з венеційського храму Сан Марко. Достатньо реалістичне трактування драперій на цих рельєфних постатях Марії підтверджує думку Н. Козака, що сакральна традиція Візантії (іконопис, рельєфна пластика) у значній мірі відображала принципи одухотвореного реалізму⁷.

Для успішної ідентифікації стильових пріоритетів цієї ікони варто звернути увагу на роль монументальної традиції. Всі деталі ікони Великої Панагії відображають принципи високого монументального мистецтва, починаючи від узагальненого силуету Діви Марії, яка є домінуючою вертикаллю у центризмі композиції ікони з подібністю до структури центрально-купольної церкви і до прийомів, пов'язаних з технологією виконання (мал. 1). Це – технологічні засади монументального мистецтва – рисункова (голкою), графія, золоті просвіти на драперіях мозаїчного характеру⁸. Що спонукає до аналізу стилю ікони у вужчому контексті традиції золотофонної мозаїки, до того ж, ікона Богородиці за своїм ідейним характером стоїть в одному ряді з грандіозними Орантами в монументальному мистецтві Русі-України. Варто зупинитися на цій проблематиці детальніше.

Традицію мозаїчного оздоблення найважливіших частин храму було започатковано зі спорудженням знакової для утвердження християнства у Київській Русі Десятинної церкви, яка була присвячена Божій Матері (966 р.).

Протягом XI ст. було зведено цілу низку храмів, які оздоблювалися мозаїкою і фрескою. Серед них виділялися – митрополичий храм Святої Софії (бл. 1018 р.)⁹ та Успенський собор Києво-Печерського монастиря

⁶ Г.Н. Логвин, *Op. cit.*, с. 914.

⁷ Н.Б. Козак, *Образ людини в мистецтві Київської Русі*, Автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.05, Л. 2000, с. 63–78.

⁸ В.А. Овсійчук, *Op. cit.*, с. 54–55.

⁹ Останні дослідження київських вчених Н. Нікітенко та В. Корнієнка остаточно поставили крапку у довготривалій дискусії щодо періоду заснування і завершення оздоби собору Святої Софії у Києві, який вкладається у часові межі (1011 – бл. 1018–22). Про це беззаперечно свідчать результати аналізу графіті на стінах Софійського храму. Див., напр.: Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, К. 2012, 232 с.

(1089 р.). Саме ці грандіозні споруди займали провідне місце як загальнодержавні осередки духовного, суспільного та культурного життя княжої Русі. Становлення мистецького стилю, позначеного національними формами на основі переосмислення візантійської традиції і канону у княжій добі було найтісніше пов'язане з живописною традицією оздобу цих провідних київських храмів.

Станкова ікона в системі храмового оздоблення Русі-України у період XI ст. не мала такого значення, як мозаїчні й фрескові сцени, що килимом вкривали практично весь храм. Це можна віднести до специфіки “руської традиції”, адже у Візантії нижній регістр стін храмів облицьовувався нейтральним мармуром, а відтак давав кращі можливості для розміщення більшої кількості ікон, ніж у Київській Русі.

У цей період існувала традиція низького іконостасу, який складався з одного або двох рядів ікон. Гіпотетичне уявлення про склад тодішнього темплону можна мати з Києво-Печерського патерика, де оповідається, що один христоробець замовив іконописцеві Алімпію для новозбудованої церкви сім ікон: дві для нижнього ряду (вірогідно, зображення Христа і Божої Матері) і п'ять ікон “Деїсісу”¹⁰ у першому ряді на архітраві могли бути намісні ікони, а на другому – темплон з деїсісним чином. Ікони у храмах, окрім колони з архітравом (темплону) розміщували на стінах, стовпах.

Це свідчить про те, що роль монументальної традиції оздоблення провідних храмів протягом XI – середини XII ст. була визначальною. Закономірно, що саме зрілі монументальні рішення та стилеві особливості, які репрезентували комплекси Десятинної, Софії, Печерського і Михайлівського соборів Києва були формотворчим та ідейним джерелом наслідування для станкової ікони. Окрім Києва практично не відоме застосування мозаїк у храмах в інших містах давньої Русі¹¹. Отже, саме з оздобленням цих найголовніших святинь логічно пов'язувати становлення нових художніх форм та естетичних норм, які були визначальними для появи новаторської стилістики Великої Панагії та низки таких ікон, як: “Святий Юрій” поясний, (174x122 см) та на весь зріст (240x142 см), “Апостоли Петро і Павло” (236x147 см), “Корсунське (Устюзьке) Благовіщення” (229x144 см), “Спас Золота Риза” (бл. 235x120 см), “Дмитрій Солунський” (156x108 см), а також ікони менших розмірів: “Печерська Богоматір зі св. Антонієм і Феодосієм”, “Спас Нерукотворний”, “Ангел Золоте Волосся”.

¹⁰ В. Рожко, *Українські православні святі історичної Волині IX–XX ст. Історико-краєзнавчий нарис*, Луцьк 2003, с. 126–127.

¹¹ На півночі Русі навіть подібного прецеденту не було. Тільки у Софії Новгородській було декоровано мозаїкою нижній регістр з горним сідалищем під зображеннями святих.

Всі ці названі ікони становлять окрему групу і репрезентують важливий напрям київської художньої традиції, який, за визначенням Ю. Асєєва характеризується терміном “1-ша київська школа”¹². Цей етап розвитку домонгольського іконопису характерний домінуючим впливом золотофонної мозаїки провідних храмових комплексів Києва. Він проявлявся не тільки у конкретних стилістичних засобах виразу, але й на рівні формотворчого начала. Названі ікони відносяться до 1-шої київської школи на підставі цілого комплексу спільних характеристик:

- значні розміри ікон, що часто перевищували 2 метри;
- монументальна виразність композиційно-декоративної схеми – статика, масивність і центроформуєчий характер постаті чи півпостаті святого, переважна відсутність додаткових зображень;
- система колористики – принцип тетрахромії;
- світлова система – домінування золота у поєднанні з білим, активне застосування золотих асистів, орнаментальних деталей у вигляді дрібної золотої сітки на одязі святого та інших деталях ікони;
- характер типажу святого – надособистісність образів, піднесено-урочисті, просвітлені лики інспіровані духовними ідеями Софії-Премудрості, які протягом XI ст. набули загальнодержавного статусу.

Ці характеристики є спільними для ікон 1-шої київської школи на основі тісного зв’язку із золотофонною мозаїкою та реалізацією принципів високого монументального мистецтва. Мозаїчні образи храмів були джерелом найсміливіших новацій і передових художніх ідей, які в іконописі домонгольської епохи отримали своє продовження. Водночас, рухаючись руслом візантійської традиції реалізація принципів мозаїки в іконописі відображала окремі ідейні та естетичні цінності вже місцевого, київського середовища.

З відмовою від дорогої мозаїки в оздобі храмів та спорудженням менших за розмірами, переважно однобанних церков, починаючи з XII ст. набуває більшої актуальності фресковий розпис. Це у свою чергу було одним із ключових факторів, які визначали вже інший напрям розвитку іконопису у княжій добі. Зміна пріоритетів в іконописі торкнулася насамперед світлової естетики, у багатокольоровості, драматизмі й екзальтованості святого образу, зменшення розмірів ікон, динамізму композицій.

Таким чином мистецтво Київської Русі за цілим комплексом ознак формотворчо-стилістичного та образного характеру поділяється на два етапи: 1-ша київська школа (XI – середина XII ст.) і 2-га київська школа (середина XII ст. – 40-ві роки XIII ст.).

¹² *Мистецтво Київської Русі*, [упор. Асєєв Ю.С.], К. 1989, с. 43.

Ікона Богородиці Великої Панагії є взірцем синтезу кращих досягнень золотоносної мозаїки та прикладом реалізації принципів монументального мистецтва у форматі станкового твору. Це найкраще ілюструє порівняння ікони Великої Панагії з мозаїчною Оррантою Софії Київської (мал. 3). Попри те, що ікона Богородиці є значно витонченіша за виконанням, за образним втіленням вона є найбільш спорідненою з мозаїчною Оррантою. Насамперед це стосується якостей монументальної виразності, які у Великій Панагії є безпосереднім відголосом прийомів мозаїки.

Це насамперед спосіб написання ликів: ідеальний овал з прегарними рисами Матері і круглий масив голови з динамічними рисами Сина прорисовані червоним кольором, як у мозаїках київських святинь¹³. Реставратори помітили, що “письмо ікони відзначається своєрідністю – лик Марії написано дрібними мазками, покладеними в ряд один з одним, ніби набраними мозаїстом”¹⁴. Виразний силует обидвох Богородичних зображень, їх образно-пластичні засоби наближено розкривають важливу символічну ідею – ідею Непорушної Стіни держави. За цим урочистим, репрезентативним характером, ікона Богородиці Великої Панагії є найближчою до мозаїчної Орранти з Софії Київської, на підставі того, що ці твори втілювали провідну Богородичну тему княжої доби – тему Орранти.

У контексті сакрально-літургійного змісту монументальної оздоби київського храму Софії, Марія-Орранта уособлює Премудрість Божу, є правителькою, світовлаштувальницею, молільницею й покровителькою держави, столиці вірних “людей нових”. Тоді як у візантійських мозаїках Богоматері акцентується на Її гідності як Матері Господа та уславленню щедрот і побожності імператорів¹⁵.

Аналіз образу Орранти в апсидах храмів Київської Русі і у Візантії доводить, що впровадження типу Марії-Орранти у Київській Русі хоча в основному розвивало візантійську традицію, проте мало самотутні особливості. Насамперед йдеться про ідейно-стилеві відмінності.

У конхах апсид уцілілих храмів на території Київської Русі бачимо переважно Богородицю у типі Орранти:

- 1) Десятинна церква Успіння (989–996 рр.). Храм не зберігся, проте, на думку дослідників, найімовірніше апсиду прикрашала Марія Орранта¹⁶.
- 2) Софійський храм (1011–1018 рр.). Мозаїчна Орранта в апсиді – єдине з зображень такого типу, що збереглося у первісному вигляді до наших днів.

¹³ В.А. Овсійчук, *Op. cit.*, с. 58.

¹⁴ *Українська ікона XI–XVIII ст.*, с. 15.

¹⁵ Г.Н. Логвин, *Op. cit.*, с. 901.

¹⁶ О.Е. Этингоф, *Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII в.*, Москва 2000, с. 146.

Мал. 3 Богоматір Оранта. Мозаїка центр. апсиди Софії Київської. Бл. 1018 р., Богородиця Велика Панаяія (Оранта). Київська ікона. Кін XI – поч. XII ст. ДТГ. Москва

- 3) Успенський собор Києво-Печерської Лаври (1073–1089 рр.). За свідченням Павла Алепського (XVII ст.), у головному вівтарі храму зображена Оранта¹⁷.
- 4) Михайлівський Золотоверхий собор (1108–1113 рр.). До зруйнування храму більшовиками апсиду прикрашала мозаїчна постать Оранти.
- 5) Кирилівський храм (середина XII ст.). В апсиді розміщена Оранта, зображення Богоматері перемальоване, проте очевидно відображає первісну іконографію¹⁸.
- 6) Каплиця Володимира Мономаха в Острії (1097 р.) – Оранта з Архангелами¹⁹.

¹⁷ Н.Б. Козак, *Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.*, Л. 2007, с. 81. Дослідник висловлює доволі дискусійну думку, що у вівтарі Успенського собору могла відобразитися не Оранта, а Богородиця в типі Печерської – аналогія з мініатюрним зображенням Печерської Богородиці (Трійська Псалтир).

¹⁸ На сьогодні, поряд з Богородицею Орантою в апсиді Кирилівського храму існують також зображення шістьох ангелів. Проте, первісна іконографія очевидно відображала тільки постать Богородиці, у іншому випадку Марію-Оранту могли доповнювати постаті двох Архангелів.

¹⁹ Г.Н. Логвин, *Ор. cit.*, с. 910.

На півночі Русі, окрім фрески Марії-Оранти з архангелами у церкві Спаса на Нередиці (1199 р.) (мал. 4) в апсидах переважно зображений Христос на троні.

Такого всезагального поширення і водночас домінуючого значення, яке мав у Києві образ Оранти-Непорушної Стіни, не знала візантійська традиція. Це підтверджує аналіз візантійських храмових інтер'єрів того часу. В апсидах знаних візантійських храмів, як Софія Константинопольська, Хосіос Лукас (початок XI ст.) (мал. 5), Монреаль (Марторана), (кінець XII ст.) (мал. 6) та інших присутнє зображення Богородиці з Дитям на троні, яке було найпоширенішим у мистецтві Візантії. Значно рідше зустрічається зображення Оранти та Нікопеї. У мозаїці апсиди церкви Успіння в Нікеї (707 р.) видовжена постать Богородиці з Дитям представляє тип Одігтрії. У Грузії у храмі Гелаті (бл. 1130 р.) мозаїчний вівтарний образ Богородиці з Дитям є взірцем типу Нікопеї.

За масштабом і розмірами Богородичні зображення в інтер'єрах храмів княжого Києва та Візантії суттєво різнилися; можна відмітити значно скромнішу роль Богоматері як змістовного акценту, яку демонструє Візантія в інтер'єрах храмів. Скромна і відносно невелика постать Богородиці з Дитям на троні (кінець IX ст.), розташована на верхній частині центральної апсиди, у масштабах грандіозного простору Софії Константинопольської губиться (мал. 7). Мозаїка Богоматері в церкві Богородиці-Ангелоктисти (VIII ст.) на Кіпрі, де вона зображена з Дитям на руках і з почтом Архангелів Михаїла та Гавриїла, – переобтяжена, постатям затісно, а це не сприяє ясності ідейно-образного змісту. Те ж спостерігається й у зображенні Богородиці з Дитям на руках та імператорами Юстиніаном та Константином (друга половина XI ст.) по боках, на мозаїці південного вестибюлю Софійського собору в Константинополі²⁰.

Слід зазначити, що у візанто-італійських храмах Марія Оранта не зображується одноосібно. У мозаїці апсиди храму у Чефалу (XII ст.) Богородиця Оранта стоїть посередині між двома Архангелами (мал. 8). У Сан Марко (початок XIII ст.) Богоматір Оранту оточують зображення пророків (мал. 9). Поодиноким винятком є масивний фресковий образ Богородиці-Нікопеї з апсиди храму Святої Софії Охридської (бл. 1040 р.) (мал. 10).

Наведені приклади свідчать, що образ Оранти у сакральній традиції княжого Києва відображав принципи масштабності та монументальної виразності Богородичного ідеалу, як сформоване явище, яке у такому системному порядку не мало прецедентів у християнській культурі світу.

²⁰ Г.Н. Логвин, *Op. cit.*, с. 900.

Мал. 4 Богоматір Знамення. Фреска центр. апсиди храму Спаса на Нередиці. 1199 р.

Мал. 5 Інтер'єр собору Хосіос Лукас. Фокіда. Поч. XI ст.

Мал. 6. Інтер'єр собору в Марторано. XII ст.

Мал. 7. Інтер'єр собору Софії Константинопольської. Кін. IX ст.

Мал. 8. Інтер'єр собору в Чефалу. XII ст.

Із низки мозаїчних Орант, які прикрашали апсиди провідних храмів Києва, тільки образ Софійської Оранти у монументальному мистецтві та ікона Богородиці Великої Панагії залишилися вцілілими як уособлення найграндіознішої теми, яка будь-коли мала місце у давньокіївській художній культурі.

Така популярність образу Оранти (найбільше спостерігалася у давньому Києві) була зумовлена синтезом візантійської Богородичної традиції із язичницькою традицією слов'янської Березині. Давньоязичницька традиція, обумовлена тисячолітніми уявленнями про материнське заступництво, викликала в Русі-Україні глибокі асоціації з автохтонною Матір'ю богинею-Берегинею та античною Афіною Палладою²¹.

²¹ Г.Н. Логвин, *Op. cit.*, с. 901.

Мал. 9. Марія Оранта. Мозаїка храму Сан Марко. Венеція. XI–XII ст.

Мал. 10. Богоматір Нікопея. Фреска центральної апсиди Софії Охридської. Бл. 1040 р.

Кульмінаційним у розвитку християнського ідеалу Богородиці стало нерукотворне відображення грандіозного мозаїчного образу Оранти у вівтарі Печерського Успенського храму, що зафіксовано у Печерському Патерику²². Ікона Великої Панагії теж мала статус нерукотворної. Цим обумовлювалася специфіка Богородичної духовності Київської Русі-України,

²² Патерик Києво-Печерський. За ред. 1462 р. печерським ченцем Касіяном, Упоряд. адапт. укр. мов. І. Жиленко, К. 2001, с. 160.

яку на рівні ідейному, формальному та іконографічному втілювала присутність грандіозної постаті Марії-Оранти, яка безроздільно панує на значному просторі центральної апсиди у молитві до Христа-Пантократора у центральному куполі.

Отже, перед нами постає важлива проблема – вяснити, яким чином Богородична духовність княжого Києва визначала основні принципи формування грандіозного образу Оранти у засобах візуального мистецтва. Ікона Богородиці Великої Панагії як найдовершеніший прояв київської Богородичної духовності й водночас взірець типу руської Богоматері та мозаїчна Оранта з Софії Київської в основному відображала принципи формування цього маєстатичного образу, який мав місце в апсидах інших відомих соборів (Десятинний, Печерський, Михайлівський). Це – насамперед велетенські розміри образу Божої Матері, його центроформуєчий характер у системі оздоби храму, монументально-декоративна виразність, трактування образу як колористичного акценту на суцільному золотому тлі конхи апсиди, світлоносна характеристика при активній ролі золотих асистів у постаті Богородиці та золотого сяйва навколо неї. Кожний храм княжої доби безперечно демонстрував цілий комплекс стилістичних засобів реалізації святого образу, які все ж не заперечували спільні принципи монументалізованого зображення, у багатьох компонентах відображаючи специфіку місцевого, руського середовища. Це добре ілюструє співставлення мозаїчних сцен Євхаристії з Софії Київської і Михайлівського Золотоверхого. Поряд з важливими відмінностями стилістики, які мали еволюційний характер, незмінною залишається роль світла і золотих асистів.

Така важлива роль золотих асистів як способу відображення ірреального світла у княжій добі була характерною для раннього періоду XI – середина XII ст. (1-ша київська школа). Однією з важливих передумов для цього явища були духовні ідеї Софійного буття²³, які на загальнодержавному рівні супроводжували процеси утвердження світлоносної естетики і визначали самосвідомість княжої доби. Ця важлива концепція зв'язку золотоносної мозаїки та золотих асистів і виразу світлоносності з ідеєю Софії-Премудрості, як домінуючою у становленні самосвідомості столичного Києва знаходить своє підтвердження в аналізі мініатюрних кодексів.

Мініатюрні кодекси, на вміну від домонгольських ікон, здебільшого є датовані. А оскільки провідні види візуальних мистецтв формувалися

²³ А.С. Комарницький, *Образ Богородиці і художня культура Київської Русі (Становлення національних особливостей)*, Автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01, Івано-Франківськ 2014, с. 94–96.

в єдиному руслі спільних художніх ідей та цінностей, то у такому разі аналіз розвитку мініатюри може стати наочною ілюстрацією головних закономірностей мистецького процесу.

Три мініатюрні кодекси: “Остромирове Євангеліє”, “Ізборник Святослава”, “Трірська Псалтир”, як це переконливо довели Я. Запаско та Н. Козак, походять зі столичного Києва другої половини XI ст.²⁴, а отже, поряд з монументальним живописом уцілілих соборів доповнюють справжню картину мистецьких вподобань столичного Києва XI ст. у порівнянні з іншими осередками княжої Русі.

Найперше чим характерні названі мініатюрні кодекси це – щедрим застосуванням золотих асистів. Наприклад, мініатюрна постать Апостола Луки (Остромирове Євангеліє) буквально пронизана мережею золотих асистів. Як доповнення до золота важливу роль у цій мініатюрі відіграє білий колір. Як тут не згадати ікону Богородиці Великої Панагії, світлова ідея якої теж побудована на інтенсивному звучанні золота і білого (мал. 1). Такою ж мірою золотом пронизана мініатюрна постать Божої Матері з Трірської Псалтирі, причому золотий асист покладений за принципом столи ікони Великої Панагії – золотом по темно-сірій основі.

Для жодного мініатюрного кодексу Київської Русі пізнішого періоду XII–XIII ст. такі засоби виразу світлоносної ідеї з допомогою активного поєднання золота і білого не будуть характерні. І це закономірно, адже розпочався новий період, період ослаблення Києва, спричинений посиленням міжкнязівських конфліктів і як наслідок покаєнними, трагічними настроями, де вже світлому, оптимістичному світосприйняттю попередньої епохи не буде місця. Це підтверджує очевидність зв'язку мистецького стилю з історичними і духовними цінностями конкретної епохи, тим більше культури Київської Русі, яка синтезувала всі види візуально-пластичних мистецтв на основі монументалізму.

Спосіб трактування ірреального світла, обов'язковий для образу Оранти в XI ст. на основі принципів світлоносної мозаїки у київській редакції, в іконі Богородиці Великої Панагії досягне свого апогею. Великі золоті площини геометричної форми, які щедро і водночас з глибоким розумінням природи монументальної форми вкривають вишневий мафорій і темно-синю (темно-сіру) столу. Це трактування ірреального Божественного світла унікальне тим, що відображало специфіку ранньокіївської сакральної традиції, яка не була властивою для Богородичних

²⁴ Я.П. Запаско, *Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга*, Л. 1995, с. 23–45.

мозаїк візантійського світу. Для образу Божої Матері у візантійських мозаїках (Софія Константинопольська, Нікея, Хосіос Лукас, візанто-італійських храмів: Сан Марко, Чефалу, Марторана) притаманне поєднання темного пурпуру з глибоким синім, вживання золотого асисту не практикувалося.

Все це дає можливість підвести підсумки: нестандартне трактування ірреального світла в іконі Божої Матері Великої Панагії було підготовлене цілою версією мозаїчних Орант з провідних київських храмів. Оригінальна концепція моделювання одягу Богородиці, деталей, прикрас, а також світлова естетика ікони відповідає принципам золотофонної мозаїки, тому ікона Богородиці Великої Панагії залишилася поодиноким твором в історії сакральної традиції України.

Дослідження стильових засад і технічного виконання Великої Панагії виключає будь-яку можливість походження ікони з Ярославля. У процесі уточнення місця її створення безсумнівним залишається той факт, що ікона Богородиці Великої Панагії за своїм значенням є твором елітарного духовного середовища, яке поєднувало високі досягнення монументального мистецтва мозаїки та водночас потенціал самобутніх національних форм Богородичної духовності. Оскільки саме Києво-Печерський монастир був найбільш відомим центром шанування Божої Матері в Київській Русі, тому ікона Богородиці Великої Панагії є твором киево-печерської школи, можливо авторства легендарного Алімпія. Ікона відноситься до 1-шої київської школи і створена незадовго після завершення оздоби Успенського храму (кінець XI ст.).

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕКРОПОЛЬ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Відомо, що біля київської Кирилівської церкви, заснованої у XII ст., колись був величний некрополь. Наші дослідження вже торкалися цієї теми та розповідали про князівські поховання XII ст., захоронення ігуменів, ктиторів, поховання у кирилівських печерах тощо. Але пошуки тривають і відкриваються нові цікаві подробиці.

Ось як описав Кирилівський цвинтар священик В. Антонов: “поле це, або кладовище, усіяно та прикрашено різними надмогильними пам’ятниками, мистецтва частково простого, тому що у лікарні цього закладу лікуються та помирають люди переважно прості, але хоч і не прості, проте бідні”¹. Справа в тім, що у 1787 р. Кирилівська церква стала лікарняною при інвалідному будинку, а згодом – при лікарні для душевно хворих. Автор статті описав і пам’ятник на могилі колишнього першого київського губернатора Панкратьєва, який помер 1813 р. Побудований він був з білого каменю у формі досить високої колони, п’єдестал вимуровали з цегли, а східці – із синього каменю. Колону увінчував високий позолочений хрест, а під ним чи то куля, чи то яблуко. Священик В. Антонов вже тоді відмічав, що позолочена дошка з пам’ятника була вкрадена, як і дошка із ніші північної зовнішньої стіни церкви, що свідчила про поховання батьків Дмитрія Ростовського².

Дійсно у північній зовнішній стіні Кирилівської церкви знаходяться нині невеликі дві порожні ніші, призначення яких було невідомо. Лише виявлення та дослідження архівних документів з’ясувало, що у цих нішах, колись, було влаштовано пам’ятні дошки із записами про визначні поховання, розташовані у церкві (мал. 1). У документі XIX ст. значиться: “... з зовнішнього боку церкви по ліву сторону є в стіні два заглиблення, в яких, як кажуть очевидці, були встановлені два образи на міді (у 30 фунтів кожен), один над могилою батьків святого Дмитрія Ростовського, а другий – над могилою ігумена, який рукоположив святого Дмитрія в іноцтво (йдеться про ігумена Кирилівського, а згодом Михайлівського Золотоверхого монастиря Мелетія Дзика – *І.М.*) і що ікони ці були зняті у 1865 р. для поновлення ликів святих...”³. Цей документ (лист

¹ В.Г. Антонов, *Киево-Кирилловское кладбище*, Киевские губернские ведомости 139 (1870) 580.

² *Ibid.*, с. 580.

³ ДАКО, ф. 804, оп. 1, спр. 602, № 284.

Мал. 1. Північний фасад Кирилівської церкви. Світлина В. Корнієнка . 2016 р.

від 5 жовтня 1869 р.) розкриває призначення архітектурних ніш на північному фасаді Кирилівської церкви і, найголовніше, містить цінні свідчення, які доповнюють інформацію щодо поховань у Кирилівському храмі.

Найвірогідніше, що ці ніші у північній стіні було влаштовано за ігуменства у Кирилівському монастирі знаменитого святиителя Димитрія Ростовського (січень-червень 1697 р.) та за його особистим розпорядженням, адже саме у північній частині нартекса, під підлогою, було поховано батьків і сестер святиителя.

Друг і наставник святиителя Димитрія Мелетій Дзик помер у 1682 р., а мати святиителя – у 1689 р. На час ігуменства Дмитрія Ростовського, ці дві близькі йому людини були вже на небесах. Отже, цілком зрозумілим було його прагнення увічнити їх пам'ять образами та написами, влаштованими на зовнішній стіні храму, відповідно до поховань з північного боку.

1689 р. в щоденнику Димитрія Ростовського з'явився запис: "... марта 20 дня, во святой великий пяток, в спасительные страсти, мать моя Мария Михайловна, законная супруга отца моего Саввы Григорьевича, преставися в 9 часов дня. Апреля в 3 день, в среду, святого воскресенья седмицы совершили мы погре-

бение в монастыре Кирилловском и положили в церкви св. Троицы (Кирилівська церква наприкінці XVII ст. була переосвячена на честь Святої Трійці – *І.М.*), на левой стороне, в самой стене, при дверях, коими на хоры входят...”⁴.

6 січня 1703 року у віці 103 роки помирає батько святителя Ростовського – Сава Туптало. Сподвижник Богдана Хмельницького, сотник війська Запорізького по закінченні служби довгий час був ктитором Кирилівського монастиря. Його прах упокоївся на паперті Кирилівської церкви ліворуч, біля могили дружини. Поряд з могилою довгий час знаходився портрет Сави Туптало, який зараз зберігається у фондах Національного художнього музею України. Водночас відомо, що 1705 р. Дмитрій Ростовський надіслав із Ростова до Києво-Кирилівського Свято-Троїцького монастиря родину ікону Божої Матері з проханням встановити її над могилою батьків у соборному приділі святого Духа тобто у північній частині нартексу⁵.

У сім’ї Туптало було три дочки – Памфілія, Февронія та Параскева. Поряд з Києво-Йорданською церквою вони заснували Миколаївський жіночий монастир, ігуменство в якому передавали одна одній у спадок. Про старшу сестру, в миру Памфілію, святитель Дмитрій Ростовський записав 1704 року в щоденнику: “Апреля в неделю Фомину в благовест на литургию преставилась сестра моя старейшая инокиня Александра, погребена в церкви Кирилловские в ногах у матери”⁶. Відомий й заповіт наймолодшої сестри Параскеви від 16 червня 1710 року, в якому вона просила дати упокой її “грішному тілу” в Кирилівській церкві⁷. Документів чи свідчень про точну дату смерті й місце поховання двох молодших сестер святителя Дмитрія не знайдено, але скоріше за все, і їх було поховано у Кирилівській церкві, тобто Кирилівська церква стала родинною усипальницею сім’ї Тупталів.

Щодо Мелетія Дзика⁸, то відомо, що 1658–1677 він був ігуменом Києво-Кирилівського монастиря. Туди Мелетія Дзика перевели з ректорів

⁴ *Дневные записки святого чудотворца Дмитрия митрополита Ростовского*, Москва 1781, с. 422–424.

⁵ В.В. Зверинский., *Материал для историко-топографических исследований о православных монастырях в Российской империи*, Санкт-Петербург 1892, с.164.

⁶ И.А. Шляпкин, *Св. Дмитрий Ростовский и его время*, Санкт-Петербург 1891, приложение, с. 10.

⁷ А. Лазаревский, *Документальные сведения о Савве Туптало и его роде*, КС 3 (1882, август) 384.

⁸ **Мелетій** (в миру **Михайло Дзик**; р.н. невідомий – † 7 лютого 1682). У 1655–1657 та 1662–1665 був ректором Києво-Могилянської академії. Вихованець Києво-Могилянського колегіуму. На запрошення Лазаря Барановича залишився у колегіумі на посаді професора риторики і поетики. З 1677 р. по 1682 р. – ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Києво-Могилянської академії, де він був найулюбленішим учителем Даниїла Туптала, майбутнього святителя Дмитрія Ростовського. Отець Мелетій Дзик, ректор Київської академії, звернув увагу на здібного учня Києво-Могилянської колегії й багато працював з ним індивідуально. Провчившись три роки, Даниїл вирішив продовжити освіту самостіно. Коли отець Мелетій став ігуменом Кирилівського монастиря, Данило саме в нього, приватно, закінчував своє навчання.

У Кирилівському монастирі розпочалася тривала дружба між Дзиком і майбутнім автором “Житій святих”. З дозволу батьків Даниїл Туптало стає насельником Кирилівського монастиря в Києві. За любов Туптала до читання слова Божого й особливо житій святих, не дивлячись на молодість, Даниїл 9 червня 1668 р. приймає чернечий постриг з іменем Дмитрій на честь св. великомученика Дмитрія Солунського від ігумена монастиря Мелетія Дзика. Саме ігумен Мелетій, своїм авторитетом вплинув на таке рішення юнака. Через рік ігумен Мелетій посвячує молодого ченця в ієродиякони.

Коли Дмитрій вирішив відправитися у мандрівку, Дзик благословив його мощами святої Варвари, а потім листувався з ним. Усе життя він любив Дмитрія, як свого сина. Перед кончиною ігумен Мелетій заповів Дмитрію Ростовському два червонця на спомин своєї душі.

Ігумен Мелетій Дзик був одним з найосвіченіших церковних діячів свого часу, уславився як видатний проповідник, щирий український патріот, прибічник гетьмана Петра Дорошенка та Київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, які боролися у той час за незалежність України. Всі вони були активними противниками політики Москви. Разом із Сильвестром Косовим, Йосифом Тризноу, Варлаамом Ясинським і найвидатнішим з них – Пилипом Орликом Мелетій Дзик був переконаним прихильником державної незалежності України і ставив собі за мету відірвати Україну від Москви. Мелетія Дзика з делегацією навіть посилали до Москви аби висловити там прохання зберегти за Київською митрополією її незалежність⁹.

У списках 1660 р. в Падуанському університеті (Італія) уперше зустрічається “*Йозеф Данило Дзик, катедральний вікарій Луцький, національність – українець, Київський дистрикт*”. Це найдавніша згадка, в

⁹ В. Сергійчук, *Соборна пам'ять України*, К. 2006, 288 с.; В. Олійников, *Д. Туптало. Святе життя автора “Житія Святих”*, Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Філологія. Соціальні комунікації, вип. 2; В. Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті, Відень 1920.

якій зазначено національну (українську) приналежність в сучасній транскрипції. Назвав себе так киянин Данило Дзик¹⁰. Цей Данило був родичем нашого Мелетія Дзика, записуючи себе українцем він поводив себе як справжній, національно свідомий українець¹¹.

З Діаруша святителя Дмитрія Ростовського відомо, що отець Мелетій Дзик “преставися” 1682 р.

Незважаючи на те, що Дзик помирає у статусі ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, поховали його, як свідчать документи про пам’ятні дошки влаштовані у стіні Кирилівської церкви, на теренах Кирилівського монастиря. Дивний факт, але, можливо, існував заповіт Мелетія упокоїти його тіло у Кирилівській обителі. Вірогідно, що поховання було здійснено під підлогою північної нави собору, тому і пам’ятну дошку про його поховання було розташовано із зовні на північній стіні храму.

Якщо поховання батьків та сестер святителя Дмитрія Ростовського у північній частині нартекса для києвознавців та наукової спільноти є відомим фактом, то наявність поховання у храмі ігумена Мелетія Дзика є фактом, досі невідомим дослідникам.

У тих самих архівних документах присутній лист-відповідь на запит секретаря Статистичного комітету, наглядача кирилівських богоугодних закладів майора Карповича стосовно подальшої долі пам’ятних дошок: “... в одному тільки заглибленні, а саме над могилою батьків Дмитрія Ростовського, був образ на міді, який у 1865 р. був знятий Никитою Коцеваленко для поновлення лику, але за наказом служившого в закладі священика Йоанна Правікова, який не допустив поновлення ікони, вона була поставлена в церкві і потім за його ж розпорядженням при відлитті дзвонів у 1866 р. кинута до плавильної печі служителем Василем Кравченком; про інший образ свідчень дістати не вдалося...”¹²

Дозволимо собі припустити, що на мідній пам’ятній дошці, присвяченій рідним святителя Дмитрія було зображено Ватопедську Божу Матір. Такий іконографічний образ, як родова ікона, був ушанований та зберігався у родині Тупталів, а потім у Дмитрія Туптала. Святитель Дмитрій, відколи став митрополитом Ростовським, надіслав на труну своїх батьків ікону Божої Матері, що була родинною у сім’ї Туптало, і цим самим закріпив духовний зв’язок з монастирем. У 1765 році цю ікону вмонтували до спеціально виготовленого кіоту, на зворотному боці якого

¹⁰ Г. Нудьга, *Перші магістри і доктори: Українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII ст.*, Жовтень 4 (1982) с. 177–178.

¹¹ *ІР НБУВ*, Мих. Злат., 538/П 1744, арк. 30.

¹² *ДАКО*, ф. 804, оп. 1, спр. 602, № 284.

була дошка з віршованим пам'ятним написом. Опис цієї ікони можна знайти у Працях III Археологічного з'їзду: "Образ Божої Матері, що стоїть в осібному, простої роботи, кіоті, біля стіни ліворуч. Образ цей малий, вишиною він 6 вершків і в ширину 6; не прикрашений ризою, на главі Божої Матері є тільки вінець. Зверху образу написані такі слова: "По преставленії ігумені Парфенії і Февронії, сестри її, сей образ Пресвятій Богородиці дано від ігумені Марфи на спомин Архіреєв Димитрія Ростовського, що був в обителі Святої Трійці ченцем і потім там же святителем. Із Ростова прислав в сію же Свято-Троїцьку обитель літа 1705, Грудня в 5 день. При сем образі, з правого боку, стоїть і образ св. Димитрія Ростовського, простого живопису, на холсті, на повний зріст, в архіерейській мантиї, у білому клобуці. З лівого боку, на стіні, висить зображений на полотні портрет отця св. Димитрія, Сави Туптало"¹³. Згодом, коли на другому поверсі храму освятили приділ на честь Димитрія Ростовського туди було перенесено цей кіот з іконою та пам'ятною дошкою.

Коли у 1870-х рр. на другому поверсі Кирилівської церкви розбирали іконостас, було знайдено дерев'яну дошку з віршованим написом.

У 1944 році цю пам'ятку, співробітники Софійського заповідника перенесли до фондів. Дошка і сьогодні зберігається у фондах Національного заповідника "Софія Київська". Ось її текст:

От корне святого, Савви нареченна ;
 Сто три лета поживша, изде погребена; 1703 года;
 Сей был вграде Кіеве, сотник благочестен;
 Храма сего ктитор, и любитель нелестен;
 Возрасте ветвь святая, Димитрий святитель;
 Кой осемнадцателетен, в Кирилску обитель;
 От Марии княгини, древле устроена 1170 года;
 Константином Острозским, князем обновлену 1607 года;
 Пришед ангел в ангельский образ облачешя;
 Когда ж слава благих дел, о нем в свет промчешя;
 Что жития святых отец, не только писатель;
 Но веры и благих дел, явися подражатель;
 Первые игуменства, степенем бысть почтен;
 Также архимандритом в Новгородку устроен;
 Вскоре прияшь святительски сан, вграде Ростове;
 Истинен пастырь явяхь, всем людям Христовым;
 Потом з града Ростова, сокровища место;
 Вдар благословенія, Деви Всепречистой;
 Со предвечним младенцем, златом обложону;

¹³ В. Антонов, *Киево-Кирилловская Троицкая церковь*, Труды III Археологического съезда в Кіеве, К. 1878, т. 2, приложение, с. 1–12.

Присла святу икону, лепо украшену; 1707 года;
В Кирилловській монастирь, иже в тысяча сем сот;
Шестесят десять пято году, поставиша всей киоть;
Да будет всем чтущим, покровъ ищет твердый;
Да излиет полние, струи милосердій;
Вся намъ сія благая от Христа и Бога;
Пребивая душою, внебесных чертогах;
Испросить святитель Христов Димитрий блаженній;
Чудесами на весь свет, ныне прославленній¹⁴;

Отже, можна припустити, що образ, про який йдеться у написі і був зображений на мідній пам'ятній дошці на честь родини Тупталів.

Який образ був влаштований на згадку про Мелетія Дзика? Можливо його тезоіменіт, святий покровитель яким, скоріше за все, був – святий Мелетій Антіохійський. Це, поза сумнівом, лише припущення, але оскільки святих Мелетіїв було лише двоє Мелетій Антіохійський (народ. 381) та Мелетій (Леонтович) (1784–1840), останній, враховуючи, що Дзик мешкав у XVII ст. ніяк не міг стати його святим покровителем, отже залишається лише Мелетій Антіохійський.

Можна припустити і зображення святої Варвари Великомучениці, яку Мелетій мав своєю покровителькою¹⁵.

Вірогідно, що пам'ятний образ, присвячений родині Тупталів був влаштований у ніші з арочним завершенням ближче до заходу, навпроти місця поховання рідних святителя у храмі, відповідно, дошка, присвячена Мелетію Дзику – у прямокутній ніші, ближче до сходу.

Прикро, що пам'ятні дошки, влаштовані у нішах північної стіни, спіткала така сумна доля, оскільки їх було знято і вони безслідно зсезли. Сьогодні вони сприймалися б як унікальні пам'ятки кирилівського некрополя, що мали б неабияке значення для історії України. Проте, у наших силах та можливостях, у цих спорожнілих нішах влаштувати пам'ятні знаки на згадку про видатних діячів з історії Кирилівського осередку та, поза сумнівом, нашої, української історії.

Відтак, завдяки винайденим архівним документам стає відомо, що християнського церковного діяча та патріота України Мелетія Дзика було поховано у Кирилівському храмі. З огляду на добрі, щирі відносини між ігуменом Мелетієм та Димитрієм Ростовським стає зрозумілим, чому поряд з пам'ятною дошкою на честь рідних Димитрія було влаштовано пам'ятну дошку-икону, присвячену Мелетію Дзику, другу і наставнику майбутнього святого.

¹⁴ Фонди Національного заповідника “Софія Київська”, № СМ КП-4.

¹⁵ Ю. Мицик, прот., *За віру православну!* К., 2004, с. 186, 189.

Василь Біднов

ДЗВОНИ*.

Короткі історичні відомости

I.

В наші дні весь християнський світ вживає дзвони, як знаряддя для оповіщення часу молитви й для скликання вірних на богослуження. До сього ми так призвичаїлися, що вважаємо дзвони звичайним явищем і забуваємо, що це явище в Християнській Церкві порівнюючи пізнього походження. Нема сумніву, що в перші три віки свого існування Християнська Церква їх не знала, та взагалі не мала ніякого іншого знаряддя для скликання своїх членів на молитву. Вороже відношення греко-римського громадянства до християн й ті переслідування, які вони терпіли як з боку народних мас, так і влади виключали всяку можливість вживати якісь приладдя для скликання вірних, а тому про день та годину (а часто й місце), найближчого богослужбового зібрання християнської громади оповіщалося тут же на зібранні або пізніше через окремих осіб (може, діаконів та діаконис), які обходили доми членів місцевої громади і оповіщали про те, коли відбудеться богослужбове зібрання. Од часу перемоги християнства над язичеством християне користуються старим способом скликання на молитву; утворився особливий клас низчих кліриків, що звалися лаосинактами;

* Уперше стаття опублікована у періодичному збірнику “Елліс”, що видавався Богословським факультетом Варшавського університету у міжвоєнний період: В. Біднов, *Дзвони. Короткі історичні відомости*, Елліс, кн. V (Warszawa 1931).

Василь Біднов (1874–1935) – український історик, громадський діяч, член Української Центральної Ради. Випускник Київської духовної академії (1902), член Катеринославської вченої архівної комісії (з 1903 р.), саме В. Біднова Д. Дорошенко вважав одним з найкращих українських архівістів щодо запорізьких старожитностей. Був обраний членом Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії, Українського наукового товариства у Києві та низки інших товариств, член Катеринославської “Просвіти”, професор першого українського університету – Кам’янець-Подільського (1918–1920). З 1920 р. – в еміграції, професор Українського Вільного Університету та Варшавського університету. Див.: А. Łotoski, *Pamięci prof. Wasyła Bidnowa*, s. 282–301. В.І. Ульяновський, *В.О. Біднов*, УДЖ 10–11 (1992); І.В. Саламаха, *Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кін. ХІХ ст. – 1935)*: дис. ... канд. іст. наук, 3. 1998, 225 арк.

Очевидно, це лише перша частина запланованої більшої праці, яку автор або не встиг закінчити, або ж не зміг/встиг її опублікувати і наразі продовження невідоме. Однак, нарис є закінченим і цілком актуальним для розвитку сучасної української гуманітаристики, як і для повернення в Україну та поширення наукового спадку вчених української міжвоєнної еміграції.

вони, обходячи доми вірних, попереджали людність про час богослуження. Згодом стали вживати й спеціальне приладдя для зазначеної цілі. Коли саме з'явилося таке приладдя, за відсутністю про те докладних історичних вказівок, сказати трудно. Що знаємо про таке приладдя, те відноситься вже до часів пізніших. Можна твердити, що в часи утворення Православної Церкви на Русі-Україні на грецькому сході (та й на латинському заході) таке приладдя вже існувало й перейшло до нас разом з християнством. Зазначеним приладдям були дерев'яні або металеві дошки, в які били, чи стукали, молотком. Оці дошки називалися билами або клепалами. Дехто з дослідувачів прикладає обидві ці назви до обох родів дошок, не роблячи між ними ріжниць, на тій підставі, що нібито “клепало” – болгарська й сербська назва била взагалі¹. Але ж самі назви ці вказують на те, що “било” відноситься до дошки дерев'яної, а “клепало” до дошки металеві (пригадаймо український вираз: “клепати косу” – бити молотком косу, положивши її гострою стороною на “бабку”, щоб вона була тонше, гостріше). Такі била в нас існували вже в XI ст. Наш літопис, оповідаючи про смерть преподобного Теодосія Печерського, зазначає, що той, коли помирав після п'ятиденної недуги, велів вивести себе з келії; його винесли й “поставиша прямо церкви; онь же повелѣ звати братію всю, братья же, ударивше въ било, и собрашася вси”².

З цього бачимо, що в Печерському монастирі в перші часи його існування билем скликали братію на молитву.

Дерев'яне било в греків робилося з явора (σφένδαμνος) і було двох родів: велике (σήμετρον μέγα) й мале (σήμετρον μικρόν). Перше звичайно висіло, а останнє було ручним; його, коли стукали в нього, держали в руках і ходили з ним з місця на місце. Мале било виявляло з себе дерев'яну, гладенько обтесану дошку, метрів два–три завдовжки, пальців чотири–п'ять завширшки й пальців два–три завтовшки; посередині воно було звужене, щоб зручно держати в руці. По краях дошка була трохи тонша й мала по дві–три дірочки для того, щоб звук був ліпшим. Велике било (σήμετρον μέγα або коротше – τὸ μέγα) – дерев'яна дошка в два, а то й більше, метрів довжини, до метра завширшки й товщиною нашої

¹ А. Петровский, *Клепало*, Богословская Энциклопедия, т. XI: Клавда – книги апокрифические Нового Завета, состав. под. ред. Н.Н. Глубоковского, Санкт-Петербург 1910, кол. 57.

² *ПСРЛ*, Санкт-Петербург 1846, т. I: Лаврентиевская и Троицкая летописи, с. 80. Зазначене било Печерського монастиря висіло коло церкви. В оповіданні про прозорливість печерського старця Матфея літописець говорить: “идущую же ему единою (з церкви), сѣде опочивая *подъ биломъ*”, і саме тоді бачив, як нечисті духи входили через браму до монастиря. – *ПСРЛ*, т. I, с. 82 (під 1074).

звичайної дошки, добре обтесаної. Велике било завжди висіло. В нього, як і в мале, били дерев'яними молотками. Щодо била металювого, або клепала, то воно представляло залізу (τὸ σιδηροῦν) або мідну (τὸ χαλκοῦν) штабу, зігнуту в дугу; вона мала метра півтора завдовжки, п'ять–шість пальців завширшки й три–п'ять сантиметрів завтовжки. Металюве било (клепало) завжди висіло. В грецьких монастирях звичайно знаходимо всі три оці била, в церквах же паракхіальних – бачимо переважно велике дерев'яне било³. Наші паломники та взагалі мандрівники звертають на них свою увагу й подають про них більш-менш докладні відомости. Так, відомий “пішоходець” першої половини XVIII в. Григорович-Барський свідчить, що в греків з обох боків “паперти”, замість наших дзвіниць, висять залізнi та дерев'яні дошки, які в наших уставах називаються билами та клепалами; в них б'ють для скликання вірних до церкви⁴. Про вживання греками бил та клепал свідчить Феодор Вальсамон (XI в.), що вияснював символічне значіння бил і рівняв їх з трубою ангельською перед страшним судом⁵. Про била в греків пише й Лев Алляцій (1586–1669) в описові грецького храму⁶.

Греки частіше вживали била дерев'яні; в нас же на Україні й на Московщині – металюві (клепала). Голубинський таку ріжницю пояснює тим, що на сході била робилися з явора (σφένδαμνος), який давав дуже сильний звук, наше ж дерево дає слабкий звук, і тому треба було, в цілях гучности, користуватися металювими дошками-клепалами⁷. Відомостей про била на Україні та на Московщині маємо занадто мало. Тільки факт вживання (дерев'яних) бил московськими старовірами ще в XIX ст. та зразки їх в деяких монастирях (напр., в Гетсиманській пустині, коло Москви, ще в р. 1844) дають підставу думати про їх дуже широке розповсюдження. Останнє било дерев'яне, “с довольно тонкой, сухой доски, выгнутой коромыслом”^{*}; воно давало “приятный, хотя и глухой звук”⁸.

³ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, 2-е изд., Москва 1904, т. I: Период первый, Киевский или домонгольский, 2-я пол., с. 159–160.

⁴ Беру з *Новая скрижаль, или объяснение о церкви, литургии и о всех службах и утварях церковных, в 4-х частях*, архиепископа Нижегородского и Арзамаского Вениамина, Санкт-Петербург 1859, с. 52. Григорович-Барський залізнi била називає клепалами й пояснює, коли їх вживають: *Ibid.*, с. 502.

⁵ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 152.

⁶ А. Nowowiejski, *Wyklad liturgji Kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1893, s. 1246.

⁷ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 160.

^{*} У Біднова тут дещо не точна цитата. Має бути: “из длинной, тонкой, сухой доски, изогнутой коромыслом”. – *Д.Г.*

⁸ *Било или Билцо*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, Санкт-Петербург 1892, т. III^а (6): Бергер–Бисы, с. 858.

Збереглися аж до останніх часів в монастирях або переховуються по музеях (як напр., в Катеринославі, в музеї А. Поля) клепала (метальові била). Форма їх не однакова: то вони розплющені, як дошка залізна чи мідна, то вони дуговидні, з гладенькою рівною верхньою стороною, з ланцюжками, на яких вони були підвішені. Очевидно, розповсюдження дзвонів остаточно не витіснило клепал, і вони вживалися одночасно з дзвонами. Це можна підтвердити виразними свідоцтвами. Архієпископ Савва (Тихомирів) в своїх автобіографічних записках згадує про вживання клепала (яке він називає “обручем”) в 1870 р. в Києво-Печерській лаврі: як дзвонили в усі дзвони до вечерні, то одночасово били і в клепала. “О шостій годині вечора (29 серпня 1870 р.) вдарили в тисячепудовий дзвін на всенощну. Звук дзвону дуже приємний для слуху. У всі дзвони дзвонили з додатком ударів у залізний обруч (било) – виходило дуже оригінально”⁹.

Існування бил і клепал ще і в ХІХ ст. пояснюється не тільки тим, що в глухих закутках тяжко й часто занадто дорого було добувати дзвони, а й тому, що був сильний нахил до вікової традиції, до стародавніх звичаїв, завдяки чому в деякі дні та моменти зовсім не дзвонили в дзвони, хоч вони й були, а “знаменували” тільки в било. Звичай такий міг триматися в нас і під впливом Атонських монастирів, де била вживаються аж до останнього часу. Про вживання бил та клепал в православних монастирях бувшої Російської держави та в греків і на Атоні в кінці ХІХ ст. можна бачити вказівки і в брошурі Смоленського: “О колокольном звоне в России” (ст. 14–15)¹⁰.

II.

В історичній літературі зустрічаємо звістку, що дзвони почав робити св. Павлин, єпископ м. Ноли в Кампанії (353–439), а до такої думки прийшов він таким чином. Одного разу, саме тоді, як заходило сонце, він переходив через лісову поляну. Золоте проміння вечірнього сонця, що ось-ось зайде, забарвляло гушавину листя на дереві та одбивалося на лісових квітах, що вкривали поляну; кругом панувала така урочиста тиша, що єпископ од переповненого радістю серця склав на молитву руки й підняв до неба очі, промовляючи: “Господи світів! Будь прославленим і благословеним в оцьому зеленому раю! Покажи, Господи, всесильний Господи, що Ти знаходишся коло мене й пробудеш до кінця днів моїх...”

⁹ Савва, архієпископ Тверской (Тихомирів), *Хроника моей жизни. Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архієпископа Тверского и Кашиинского*, т. 4 (1868–1874), [Сергиев Посад] 1902, с. 341.

¹⁰ Одбитка з “Русской Музыкальной Газеты”, 1907 р. №№ 9–10.

Промовивши те, він впав на коліна і захопився молитвою, з похиленою на знак покірливості головою. Коли ось чує, що кругом його розноситься тихий дзвін. Озираючись, бачить, як легенький вітрець хитає блакитні головки польових дзвоників, що вкривали всю поляну. На спогад про ту благословенну хвилину св. Павлин звелів зробити (одлити) до своєї церкви в Нолі величезний зразок того лісового цвітка-дзвоника, і цей зразок, повішений в церкві, своїм прекрасним дзвоном почав скликати вірних на молитву¹¹.

Наведене оповідання про винахід дзвона і навіть перше вживання його св. Павлином Ноланським не має ніяких підстав в історичних пам'ятниках. Сам Павлин ніде не згадує про дзвони, ані в творах своїх взагалі, ані зокрема в спеціальному описові (зробленому віршами) збудованої ним в Нолі церкви св. Фелікса, хоч він в цьому описові не забуває згадати й про такі дрібнички, що мають непорівнянно менше значіння, ніж дзвони. Отже, якби він справді завів в своїй церкві дзвони, то згадав би й про них поруч з іншими церковними та богослужбовими речами своєї церкви-базиліки. Далі, історичні відомості, які маємо од різних письменників, свідчать виразно про те, що дзвони, як знаряддя для скликання христیان на молитву, з'являються пізніше часів Павлина Ноланського. Нарешті, дзвони відомі й вживаються задовго до появи християнської релігії. Так, найраніші відомості про дзвони йдуть від китайців. За 2260 літ до нашої ери один з богдыханів звелів вилити дванадцять дзвонів, що давали звук в межах п'яти музичних тонів. Друга китайська звістка відноситься до 522 року перед Христом: Кінг-Кванг наказав виконати дзвони для вживання на своїйму дворі¹². В єгипетських розкопках знаходять багато стародавніх бронзових дзвоників. В Індії та Скандинавії дзвониками вішали на шию деяким ідолам. На колесниці, що 323 р. [до Р. Хр.] на ній перевозили тіло Олександра Македонського, почеплено було великі дзвони, звук яких розносився далеко; 64 мули, що тягли цю колесницю, мали в себе на лобі невеликі золоті дзвониками¹³.

Відомі дзвони були й грекам та римлянам. Тільки вони були невеликі і служили для різних життєвих потреб. Дзвонком давали знати про розпочаток торгу. Страбон оповідає про якогось музику (лютниста), що, прибувши на один з грецьких островів, зібрав грою своєю натовп людей коло себе. Під час гри почувся звідкись дзвінок; негайно всі слухачі кинулися в той бік, звідки чути було дзвінок. Коло музики зостався тільки

¹¹ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1247.

¹² *Ibid.*, s. 1248.

¹³ *Ibid.*

один глухий. Коли музика з подякою запитав цього глухого, чому це всі люде подалися на дзвінок, глухий відповів: “Чи дзвонили? Прощай – то рибний торг” – і пішов за іншими (Strabo, *lib.* XIV, I, 22). В греків такий дзвоник називався κῶδων, в римлян – tintinnabulum.

Щодо римлян, то дзвониками, що висіли коло палаців, давали знати про відчинення публічних терм. Светоній в життєписові Августа свідчить, що той повісив дзвона (tintinnabulum) зверху Юпітера Капітолійського¹⁴. Вживали римляне дзвонків і в господарському життї: будили рабів, вигоняли по дзвінку худобу і т. д. Для цілей релігійних вживали дзвонків і греки, й римляне. Маємо відомості про вживання їх в церемоніях на честь Прозерпини, Діониса, Цибели та інших божеств.

Відомі були дзвоники і боговибраному народові ізраїльському. Мойсей, з наказу Господа Бога, робить для Аарона, як первосвященника, верхню ризу, а “по краях її гранатові, блакитні, пурпурові та кармазинові яблука, навкруги краю її, і дзвінки золоті поміж ними з усіх боків: дзвоник золотий і яблуко, дзвоник золотий і яблуко, по подолу верхньої ризи з усіх боків” (Ісх. 28, 33–34). Отже, тут невеличкий дзвоник вживається для прикраси старозавітньої богослужбової одежі старозавітного первосвященника.

З наведених прикладів бачимо, що в часи до-христіанські у всіх народів, крім китайців, дзвоники були невеликі й уживалися переважно для цілей життєво-практичних, в небагатьох порівнюючи випадках – для цілей культу, а робили їх з золота, срібла, бронзи. Виключно ж богослужбове, культове значіння, як знаряддя для скликання людей на богослуження, дзвонам надали тільки христіанські народи, що надали їм великий розмір, своєрідну форму і свої власні прикраси.

Найраніше богослужбове значіння дзвонам було надане на Заході. В Латинській Церкві невеличкі дзвоники називаються нолами, великі ж – кампанями. Обидві ці назви виводять од міста Нола та середніталійської області Кампанія, де знаходиться зазначене місто Нола. На цій підставі й базується твердження, ніби то дзвони винайдено в Італії, а саме в Кампанії, тим паче, що й греки називають дзвін ἡ καμπάνα, звідки ця саме назва перейшла і в наші богослужбові книги (“кампань, кампаны”). Але ж історичні відомості, як і археологічні знахідки примушують нас перші появи дзвонів та вживання їх під час богослуження пристосувати до тих країн, що були залюднені кельтськими народами, себто до Галії та Швейцарії на континенті й до островів Британії та Ірландії. Правда, тутешні дзвони були невеликі, ручні, а проте широко розповсюджені; вони звичайно називаються

¹⁴ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, 1248.

кельтськими і припадають на V, VI і VII в.в. Мають вони чотириохкутну або круглу форму, виковані з залізної бляхи, іноді вилиті, завбільшки такі, що їх можна тримати в руках. Трапляються й більших розмірів, таких, що можна їх чути порівнюючи далеко. Символічне значіння таких дзвонів невідоме. Є звітка, що св. Патрик, апостол Ірландії († коло 460 р.), висвячує одного з своїх учнів на єпископа, дав йому між іншим і пушку з дзвоником, і той стояв з жезлом в одній руці і з дзвоником в другій; тим дзвоником новопоставлений єпископ розмахував кожного разу, як хотів говорити. Відомо, що на дзвоникові, як на священному предметі, присягали. Найстарішим дзвоником вважають знайдений на могилі св. Патрика, через що й називають його Патриковим. Важить він більше трьох фунтів і переховується в музеї Ірландської Королівської Академії¹⁵.

Дзвін св. Патрика (V ст.)

Невеликі кельтські дзвони поволі збільшуються і вживаються вже для скликання вірних на богослуження. Життя західних святих дають нам більш-менш виразні вказівки на це. Легенда про св. Галла говорить, ніби то в 524 р. в Римі вже було багато дзвонів; коло 540 р. маємо вказівки на вживання дзвонів у Бельгії. В VI-м віці жив перший відомий людвисар – ірландський монах Дагей, що викував 300 дзвонів за своє життя. Про дзвони згадує і брєвіарій Aberdeen'а (кінець VI в.). З життя св. Григорія Турського († 590 р.) теж видно, що дзвони вживалися ще раніше його

¹⁵ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1249.

життя. Св. Колумбан († 599 р.), проповідник христیانства в Шотландії, ходив з іншими монахами на молитву до церкви о півночі *pulsante campana* (як тільки ударять в дзвін)¹⁶. Зразками дзвонів VI в. являються дзвін св. Готеберти в Ноуон і дзвін в Леоні (в Бретані); перший з них залізний, а другий – мідний, з ушком нагорі для підвішування; обидва вони ковані. В VII ст. св. Боніфаций, проповідуючи христیانство в Германії, поширив тут і дзвони, що привозилися з Англії. Один з таких дзвонів зберігся ще й досі в Кельні (т. зв. дзвін св. Цецилії)¹⁷.

В VIII ст. дзвони на Заході поширюються ще більше, а разом з тим виникає і новий спосіб їх вироблення: в попередні часи їх кували з залізної або мідної бляхи, збиваючи її цвяхами, тепер же їх виливають. Вже Валафрид Стробон († 849) розрізняє *campana fusilia* (вилитий) і *productilia* (збитий). Карл Великий, що дуже дбав про розповсюдження христیانства та інтереси Церкви, спричинився й більшому поширенню дзвонів. Він закликав монахів-людвисарів, отдавав на дзвони стару бронзу, додавав до міді ще й срібла, сам захоплювався дзвонами. В другій половині VIII ст. дзвони появляються і в Римі: папа Стефан II (752–757) зробив на базиліці Св. Петра вежу і там повісив три дзвони. Вони, очевидно, були ліпші за ті, що вживалися в межах Карлової держави, бо аббат Амаларик, пізніше – єпископ Трирський, сучасник Карла Великого, в одному з своїх листів, називає ті дзвони “першими, які він бачив”¹⁸.

В IX ст. дзвони на Заході вже мають загальне поширення. Коло 839 р. Мецький єпископ Андерсен повісив в своєму катедральному соборі 12 дзвонів. В одному з понтифікалів IX ст. знаходимо звістку про те, що папа Лев IV (847–855) збудував дзвіницю при церкві Св. Андрея й повісив там дзвона¹⁹.

З того часу, як почали виливати дзвони, на Заході повстає звичай прикрашати їх різними священними та символічними предметами і написами. Вже найдавніший дзвін (як говорить Росі), знайдений в Тосканії, в Каніно (околиці Вігербо) бронзовий дзвін, одлитий в VIII ст., в верхній своїй частині коло тройного вушка має два хрестики й напис, який, на жаль, не зберігся в цілості: “(in nomine) Domini (nostri Jesu) Christi et sancti Michaelis Archangeli (offert) Vivertius”. Крім хрестиків та напису, дзвін цей має ще вгорі, трохи нижче ушок, дві трьохкутні дірочки. Маємо

¹⁶ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1249–1250.

¹⁷ *Ibid.*, s. 1250.

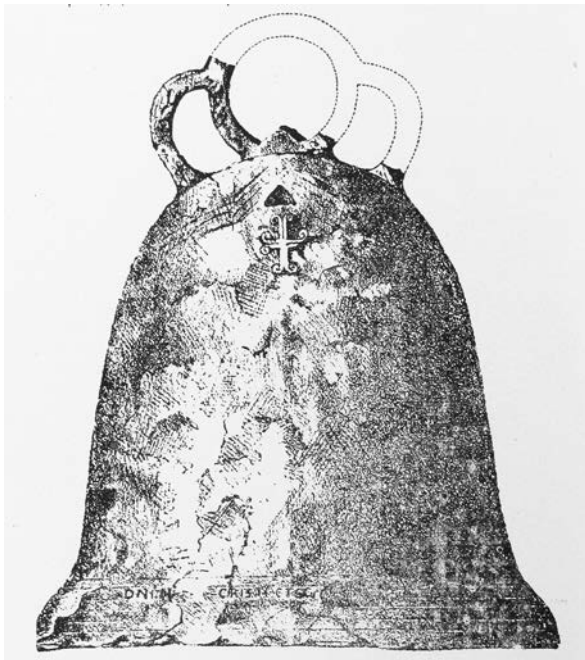
¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

звістку, що ще в XI ст. такі дірочки робилися в дзвонах для того, щоб ті ліпше дзвеніли (“*Formamina triangula juxta collum, ut melius tinniat formabis*”, як пише монах Теофіль)²⁰.

Звичай робити написи на дзвонах був дуже розповсюджений на Заході. Вже Алкуїн, сучасник Карла Великого, говорить про існування цього звичаю за його часу. Разом з тим був розповсюджений звичай давати власні імена поодиноким дзвонам, найчастіше – імена святих.

Надаванням імени дзвонів малося на меті відрізнити посвячений дзвон од непосвяченого (хоч в латинському понтифікаті чин посвячення дзвону не сполучається з порядком надання йому імени), оддати його під захист та опіку якогось святого і, що найголовніше, підкреслити, що до церкви кличе не дзвін, а той святий, ім'я якого надано дзвоніві. Тому то й назви дзвонів ріжні: Марія, Анна, Варвара, Магдалина, Михаїл, Гавриїл, Августин і т. д. Часто це ім'я й писалося на дзвоні, наприклад: “*Paulus vocor*” (1273 р.), “*misside coelis habeo nomen Gabrielis*”; “*Vox Augustini sonet in aure Dei*”; і т. д. Походять назви дзвонів іноді од їх властивостей (“*Pretiosa*”, “*Maxima*”, “*Cantabona*”), призначення їх (“*Angelus*” – дзвонить на Аніоґ Паґські). Звалися дзвони і іменами тих, що їх жертвували. На дзвоні 1187 р. читаємо: “*me dedit Antistes Sebrandus, et hoc mihi nomen*”. З святих найчастіше давалося ім'я св. великомучен[иці] Катерини (замучена в Александрії Єгипетській 314 р.), бо її уважали за патронесу дзвонів²¹. Звичай присвячувати дзвони якомусь святому й писати

Дзвін з околиць Вітербо (Тоскана) (VIII ст.)

²⁰ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1251–52.

²¹ *Ibid.*, s. 1244–1245.

на дзвоні його ім'я в Латинській Церкві існує ще й тепер. Так, на нових дзвонах Варшавського костела Св. Флоріана, на Празі, читаємо: на одному “Św. Florian”, на другому – “Św. Ignacy”, на третьому – “Św. Anna”. Назви поміщено коло рельєфного образу святого на кожному дзвоні.

Щодо розмірів стародавніх дзвонів на Заході, то вони були невеликі. За часів Карла Великого звичайно дзвони важили 400 фунтів. Згодом розмір їх поволі збільшувався. На початку XI ст. найбільшим дзвоном уважали дзвін в Орлеані; він важив 2600 фунтів, в XII ст. бачимо дзвони в 3000 і 4000 фунтів; в XIII ст. до церкви Богоматері в Лозанні відлито дзвона в 5210 фунтів; в XIV ст. вже було зроблено дзвона в 9000 фунтів. Але ж всі ці дзвони були занадто малими в порівнянні з тогочасними дзвонами китайськими або східне-індійськими: останні в XV ст. мали вже по 50 і навіть по 100 тисяч фунтів ваги. Вони в порівнянні з європейськими мали й інший вигляд: були довгі, кишкуваті, знизу мало, а то й зовсім не розширені, а вгорі з дірочками для збільшення звуку. Зате європейські дзвони мали кращий вигляд, завдяки своїй зовнішній оздобі, та значну більшість музичних тонів²².

З Заходу дзвони перейшли й на християнський Схід і раніш всього до греків. Коли й як це сталося, виразних вказівок на те у грецьких письменників не знаходимо, а джерела латинські говорять про це не однаково. Венеціанський діакон Іоанн в своїй *Chronicon Venetum* оповідає, що візантійський імператор Василь Македонянин (867–886) звертався до Венеції з проханням прислати йому дзвона. Дож Венеції Урсус I (864–881) в 868 р. вислав Василеві 12 дзвонів, і той повісив їх коло збудованої ним “нової” церкви²³. Бароній, що користувався іншими венеціанськими джерелами (не названими в нього), як і Гоар в своєму *Euchologion*’і, заявляє, що Урсус послав ці дзвони імператорові Михайлові в 865 р.²⁴ Отже, свідоцтва латинських джерел розходяться в деталях, і за відсутністю грецьких вказівок, доводиться визнати тільки, що Константинополь запозичив дзвони з Венеції десь в половині IX ст. Та перші дзвони не мали успіху серед греків. Латинські джерела пояснюють непопулярність дзвонів серед греків тим, що для дзвонів потрібно було ставити високі вежі (дзвіниці), а часті землетруси в столиці не дозволяли робити цього²⁵. Але ж ці землетруси не нищили таких грандіозних будівель, як Св. Софія, і тому

²² А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252 і 53.

²³ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 151.

²⁴ *Ibid.*, с. 151. – А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252.

²⁵ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252.

правдоподібніше припустити, що греки, під впливом гостроти релігійних суперечок з Римом в IX–XI ст., не симпатизували поширеним на латинському заході дзвонам. Відомий каноніст Теодор Вальсамон, вивчаючи символічне значіння бил та клепад, якими на сході скликали вірних до церкви на богослуження, пише: “в латинян, що нечестиво одстали від нас, зберігається інший звичай щодо скликання народу до церкви, бо вони користаються одним тільки цього роду знаряддям (а не трьома) – розумію дзвони”²⁶. Новгородський архієпископ Антоній, що одвідав Константинополь (XII в.), пише: “а дзвонів в Св. Софії (греки) не мають, а лише, тримаючи в руці мале било, клепають до утрени, до служби ж і до вечерні не клепляють; а в інших церквах клепляють і до служби й до вечерні. Било ж тримають згідно з Ангеловою наукою. Дзвони вживають латиняне”²⁷.

Наведені свідчення говорять про те, як мало були розповсюджені серед греків дзвони ще в XII і на початку XIII ст. Хрестові походи і особливо утворення Латинської імперії в 1204 р., що проіснувала до 1261 р., сприяли поширенню дзвонів серед греків в межах Візантійської держави. Хрестоносці ж занесли дзвони й до Єрусалиму, де перші дзвони, як оповідає один західний хроніст (початок XII в.) викликали сильне зацікавлення з боку місцевої людности²⁸.

Поширені серед греків дзвони трималися порівнюючи недовго: в середині XV ст. вся територія Візантійської імперії опинилася під владою османських турок, а ті забороняли христіанам вживати дзвони. Ця заборона тяглася на протязі цілих століть. Згаданий вже наш мандрівник Григорович-Барський зазначає, що на початку XVIII ст. греки дзвонили в дзвони тільки там, де турки не чувають²⁹. Під владою мусульманських властей греки мусили відмовитися від дзвонів.

До нас дзвони прийшли з Заходу, правдоподібніше від німців, бо літописна назва дзвона (що потім перейшла і в російську мову) “колоколь” походить від німецького слова *die Glocke*. Здається, перші дзвони появились в Новгороді, бо найраніше про них звістку знаходимо в Новгородському літописові під 1066 роком.

Коли саме в нас появились дзвони, певних вказівок не маємо. Відомости, що маємо про дзвони з наших літописів, дуже короткі і завжди випадкові, а тому вони свідчать лише про існування в нас дзвонів, а не

²⁶ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 152.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1252–1253.

²⁹ *Новая скрижаль...*, с. 502.

про те, коли й звідки занесено їх до нас. Перша згадка про дзвони в I Новгородському літопису під 1066 р. теж чисто випадкова: полоцький князь Всеволод захопив Новгород, набрав полонених з жінками та дітьми “и колоколы сыма у святѣй Софіѣ”. В даному разі, як і пізніше в інших випадках і місцях, дзвони з Новгородського Софійського собору являються предметом здобичі для князя-переможця. На підставі цього факту, як справедливо заявляє Голубинський, зовсім не слід думати, ніби дзвони вперше появились цього саме року або незадовго перед тим³⁰. Інші давні звістки про дзвони йдуть вже від XII ст. Під 1146 р. згадуються вони при князівській церкві в Новгороді-Сіверському³¹. Далі згадуються вони в оповіданні про те, як війська Андрія Боголюбського грабували Київ. Два дні вони грабували Поділ і Гору, монастирі й Софію, й Десятинну Богородицю, нікому не було помилювання; вони взяли багато майна, обголили церкви від ікон, книг та риз і винесли всі “колоколы”³². В оповіданні про “лжга владыку Фѣдорца изъ Володимира” (на Клязьмі) читаємо, що той, не бажаючи “поставленія отъ Митрополита” (Київського), звелів замкнути всі Володимирські церкви і забрав собі від них ключі, завдяки чому “не бы звоненія и пѣнія по всему граду”. З цього видно, що в 1172 (6680) році, на який припадає згадана подія, у Володимирі на Клязьмі були вже дзвони³³. Згадуються дзвони і в літописних оповіданнях про діяльність Галицького князя Данила Романовича († 1263) та Волинського князя Володимира Васильковича. Так, Данило Романович, будуючи заложений ним Холм, поставив там “красну и лѣпу” церкву Св. Йоанна Золотоустого, розкішний та художній вигляд якої захоплює нашого літописця. До цієї церкви князь дав кілька дзвонів: “и колоколы принеса ис Кыива, другия же ту сольє”³⁴. Володимир Василькович († 1288) для збудованої ним церкви Св. Великомученика Георгія Побідоносця в Любомлі (на Волині) дав якісь надзвичайні дзвони: “посла же и колоколы, дивны слышаніємъ, такихъ же не бысть во всей земли”³⁵. Про поширення в нас дзвонів у XII ст. свідчить і “Слово о полку Игоревѣ”. Про полоцького князя Всеслава читаємо тут: “тому въ Полотьстѣ позвониша заутренню рано у святыя Софеи, а онъ въ Києвѣ звонъ слышаше”³⁶. Відомо, що в Новгороді вживався

³⁰ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 152.

³¹ *ПСРЛ*, т. II: Ипатьевская летопись, изд. 2-е, Санкт-Петербург 1908, с. 237.

³² *Ibid.*, с. 100 (рік 6679–1171).

³³ *ПСРЛ*, т. I, с. 182; т. II, с. 102.

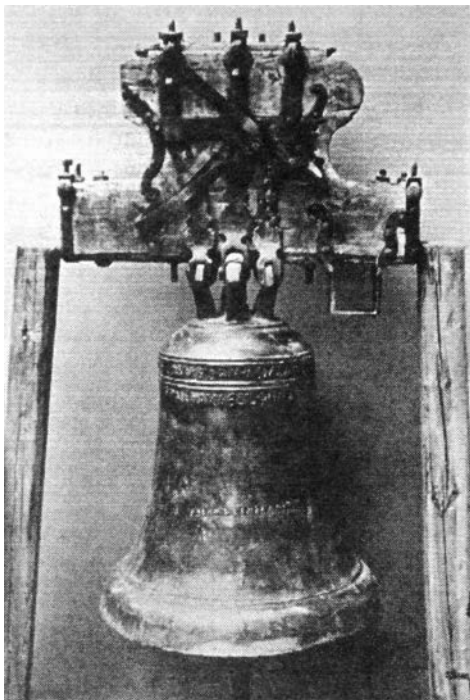
³⁴ *Ibid.*, т. II, с. 196.

³⁵ *Ibid.*, с. 223.

³⁶ Видання Глазунова, під редакцією А. Чудинова, Санкт-Петербург 1891, с. 20 і 21.

спеціальний дзвін для скликання громадян на віче. Дзвін цей висів на Ярославовому дворіщі, коло церкви Св. Миколая. Докладного опису зазначеного дзвону не маємо; відомо тільки, що московський князь Іван III, підбивши під свою владу Новгородську республіку й вивівши звідти ворожі до нього боярські родини, перевіз до Москви (1478 р.) й цього дзвона, де почепив його на одній з дзвіниць у Кремлі³⁷.

Як і на Заході, наші перші дзвони були невеликі. Правда, літописи наші не згадують про вагу стародавніх дзвонів, але ж той факт, що пам'ятники XV–XVII ст. зазначають вагу деяких дзвонів, свідчить, що згадані в кожному випадкові поодинокі дзвони своїми розмірами та вагою переважають своїх попередників. Коло Новгороду в Антонієвському монастирі переховується дзвін Св. Антонія Римлянина: розмір його зовсім невеликий. В 1824 р. під час розкопок фундамента Десятинної церкви в Києві знайдено “два невеличких колокола особливої форми”. Ця особливість форми дає підставу вважати обидва дзвони стародавніми, до того ж вони були розбиті³⁸. При розкопках Ірининської церкви в Києві знайдено частини дзвону³⁹. Пізніші джерела (від XV в.), розповідаючи про виготовлення якогось нового дзвону, зазначають його вагу в тих випадках, коли хочуть показати, що даний дзвін вагою своєю переважає всіх попередників своїх. Напр., відомости про вилитий в Новгороді архієп. Макарієм дзвін в 250 пудів⁴⁰.

*Дзвін з катедри Св. Юра у Львові
(1341 р.)*

³⁷ Д. Иловайский, *История России*, ч. II, Москва 1880, с. 172; т. II (Період Московський), с. 463.

³⁸ Е. Голубинский, *Op. cit.*, с. 153, прим.

³⁹ *Ibid.*, с. 153, прим.

⁴⁰ *Ibid.* Дзвін цей звався “Макарьевским”.

Цей “Макар’євській колоколь” не раз згадується в опублікованому А. Голубцовим “Чиновникъ Новгородскаго Софійскаго Собора”⁴¹.

В XVII ст. на Україні вже існували дзвони, що дивували чужинців своїми великими розмірами. Маємо свідоцтво відомого Павла Алепського, родича Антіохійського Патріарха Макарія, що в 1654 р. (літом) одвідав, їдучи до Москви, Київ. Павло Алепський звернув увагу на дзвони в Київській лаврі та у Софійському соборі. Його оповідання надзвичайно цікаве й важне з історичного погляду, й тому передаємо його по можливості повно. На захід од великої Лаврської церкви стоять одна проти другої дві дзвіниці. “Обидві дерев’яні, високі, чотирьохкутні. Одна з них дуже висока, сходи на неї рівні сходам на мінарет Іси (Ісуса) в Дамаску. Вона величезна і має в середині багато камер... На горі висять на дерев’яних брусах п’ять великих і малих дзвонів; там же знаходиться захований в одній з камер великий залізний годинник, бій якого чути на великому віддаленні. Він оповіщає кожду четверть години одним ударом в малий дзвін. Як минула година, той годинник вибиває спершу тихо чотири рази, а потім б’є відповідну кількість у великий дзвін... Друга дзвіниця насупроти першої, нижча за неї; на ній висить величезний дзвін, подібного якому ми ще не бачили; розмірами своїми він нагадує невеличке шатро і важить коло 50 алепських кинтарів”. До цього місця перекладчик Павла Алепського Г. Муркос робить таку примітку: “дзвін цей у 200 пудів ваги називається “Балыкъ” (очевидно, “Балика”), і досі висить на Лаврській дзвіниці”⁴².

Далі наводимо відомости Павла Алепського про дзвін Києво-Софійського собору. “Коли вдарили у великий дзвін”, – пише він, – “ми вийшли подивитися на нього й побачили щось дивовижне. Він непорівняно більше дзвону Печерського – в разів сім–вісім більше, напевне буде з велике шатро. Його залізний язик важить коло півтора алепського кинтара; з великими труднощами його могли розкачати 12 юнаків, а без того, щоб його ніхто не розкачував всередині, він не міг би дійти до краю (стіни) дзвону з-за його широти. Коли в нього вдарили, наші уші оглушило його сильним, громоподібним дзвоном; я говорив до свого співмандрівника дуже голосно, а він нічого не чув. Міцна, висока, дерев’яна дзвіниця, яка

⁴¹ *Чиновник Новгородского Софийского собора*, с предисл. А. Голубцова, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1899, кн. II, с. 102, 106, 155, 156 і дал.

⁴² *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию. Кн. IV: Украина и Киев*, пер. Г. Муркоса, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1897, кн. IV, с. 54. Тут же в примітці зазначено, що кинтар рівняється 15 пуд. 25 фут.

була більшою за всі ті, що я бачив, хиталася і дріжала. Звук дзвону в Печерському монастирі різкіший і вищий, а звук цього (софійського) дзвону м'якше і низче... Під час “Достойно есть” теж вдарили в цей дзвін”⁴³.

Як не великі були київські дзвони, що їх бачив Павло Алепський, але ж в Москві йому довелося бачити ще більші. З його оповідання довідуємося, що в Москві було зроблено московськими майстрами в 1654 р. дзвона в 8 тисяч пудів. Незабаром од сильного дзвону він розбився; тоді його спустили додолу й зробили з нього другий, ще більший. Роботу розпочали в лютому 1655 р. й провадили її дуже швидко під доглядом самого патріарха Никона, що хотів зустрінути царя Олексія Михайловича новим дзвоном, коли той буде повертатися додому з війни. Дзвона було повішено на дерев'яних стовпах, коло дзвіниці Івана Великого. Через якийсь час дзвін одірвався і впав, але ж зостався цілим. Тоді його в 1668 р. знову повісили коло тої ж дзвіниці на спеціально зроблених дерев'яних підставках (“подмостках”). Під час сильного пожару 1701 року цей великий дзвін впав і розбився⁴⁴.

І на Україні на дзвонах робилися різні написи та малюнки. Найчастіше в цих написах зазначалося, хто жертвував дзвона, до якої церкви, коли вилито дзвона та яку він має вагу. Відомо кілька написів XVII–XVIII вв. В селі Шептанах, Новгород-Сіверського повіту, зберігся дзвін з написом вгорі, коло вуха, що його вилито 1630 року. В с. Вороніжі, Глухівського пов., на дзвоні написано: “до храма Св. арх. Михаила въ гор. Воронежѣ 1652 г.” В селі Ішові, Мглинського пов., на одному з дзвонів читаємо: “1691 р. Сей звонъ раба Божого Юрья Матвѣевича. Надалъ на обитель о. Николая за отпушеніе грѣховъ”. В с. Заньках, Ніжинського пов., зберігався дзвін з написом: “сдѣланъ звонъ сей коштомъ въ Богу пречестного господина отца Василия Адамовича, священника храма Св. Николая до града Занекъ, а въ звонѣ камней 13, камень по 18 коп. 1717 р., м[ѣсяца] августа”. Дзвін села Норині, Мглинського пов., має такий напис: “сооружень сей звонъ коштомъ Мины Луповока и Романа Плященко до села Норина Успенія Пр. Богородицы, року 1737 м[ѣсяца] іюня 30 дня”⁴⁵. В селі Степашках на Поділлі був дзвін з написом: “Савва пулко” (себто пу́лковник). К.В. Широцький, що подає опис цього дзвону, говорить, що його зробив відомий Савва Чалий, який, покинувши Запорозжя, служив од

⁴³ *Путешествие Антиохийского патриарха Макария...*, с. 63 і 64.

⁴⁴ *Протоколы заседаний императорского Общества Истории и Древностей Российских за 1898-й год*, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1899, кн. II, с. 3–4.

⁴⁵ В. Модзалевський, *До історії українського ліярництва: про людовисарів і конвісарів*, Збірник секції мистецтва, К. 1921, т. I, с. 6.

1738 р. у Юзефа Потоцького проти запорожців, і за службу свою одержав од Потоцького в користування зазначене село⁴⁶. На дзвоні в Кам'янці-Подільському зберігся напис: “fecit me Ich. Frane. Wodick. Camenes, a[ppo] 1769”. В Катеринославі, в бувшій архієрейській (Воздвиженській) церкві, був дзвін, який звався “запорожським”. Вилито його на кошти бувшого кошового Павла Івановича Козелецького, що постригся в Нехворощанському монастирі й пожертвував туди цього дзвона. На ньому такий напис: “Здѣланъ сей звонъ до обители Нехворощанской, до храму Успенія Богоматере, особливомъ коштомъ бувшаго славнаго войска 1754 года мѣсяца октября 20 дня запорожскаго атамана кошового Павла Іванова, а въ монашествѣ тоея жь обители Петра, а весу въ немъ 203 и фунтовъ 10, за всякій пудъ по девяти рублей, а всего кошти 200, 40 и 3”⁴⁷. Зазначений дзвін знаходиться в Нехворощанському монастирі (Нехвороща над р. Оріллю, на межі Полтавщини й Катеринославщини). Коли 1786 р. було скасовано Нехворощанський (як і багато інших) монастирів, чимало його церковних річей перейшло до Катеринославського архієрейського дому, і згаданий дзвін теж опинився в Катеринославі.

Разом з написами на дзвонах робилися ще різні прикраси, образи святих, герби та інш. В цьому відношенні цікавими являються два дзвони в селі Ісачках, Лубенського пов.; на одному з них вилито образ Матері Божої – Нерушимої Стіни та Преображення Господнє, а коло них напис: “1735 апрѣля 10. Отлился звонъ сей до обители Красногорской Чорнуской, до храму Святыя и Живоначальныя Тройцы, коштомъ честного отца Герасима Соколика за отпушеніе грѣховъ. А вѣсу въ немъ 11 п. 22 ф.”. Другий дзвін, датований 1758 р., має ще більш складні прикраси й образи Благовіщення Матері Божої та Святителя Миколая⁴⁸. Дуже складні прикраси з різними написами бачимо і на дзвоні Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Перш за все на ньому зазначено, який майстер (людвісар) робив цього дзвона 1698 р. “Сей звонъ дѣлалъ въ Новгородку Сѣверскомъ Іванъ Андриевичъ, людвисар Новгородський”. Під написом зроблено герб гетьмана Мазепи з його ініціалами: “І.М.Г.В.Е.П.Ц.В.З.” (Іван Мазепа, гетьман войска его пресвѣтлого царського величества Запорожскаго), та такими віршами:

⁴⁶ К. Широцький, *Дзвін Сави Чалого*, Записки НТШ, т. 104 (1911) 174.

⁴⁷ Д.И. Эварницкий, *Запорожская старина*, Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905, под ред. гр. Уваровой, Москва 1908, т. II, с. 67. В зазначенні ваги дзвона (розміру невеликого) очевидно помилка.

⁴⁸ “Труды XIII Археологического съезда”, т. II, 539. Цей поклик є хибним. Перевірка зазначеної позиція показала відсутність такої цитати і взагалі такої сторінки у виданні. – Д.Г.

“Йоанъ, гетманъ славный на Божію хвалу,
Полагаеть надежду и всю свою славу.
Возгласить и сей еще звукъ о его славъ.
А придатокъ немалый будетъ в вѣчной хвалѣ”.

На другому боці вміщено герб архимандрита Михайла Лежайського також з його ініціалами: “М.Л.А.М.В.С.Н.С.” і знов такі вірші:

“Вѣртъ (?) от Симеона Гетьманича данимъ
Колоколь Спѣсу зосталъ зепсованимъ,
Въ звонѣхъ же Спѣсу хвалу добре быти
Новопотщался звонъ теж переробити”.

Вгорі від цих написів образ Спасителя, навкруги якого читаємо слова:

“Краснѣйший добротою паче сыновъ челоувѣческихъ Царь славы, Гдѣ”.

Навкруги всього дзвона є ще один напис, що встановляє точну дату його походження:

“Року дхѣи (1698) мѣа октоврѣя дня д(1), за державу благочестивого нашего гдѣра и великого кнѣзя Петра Алексѣевича, Великія и Малыя Россіи самодержця, и при счастливомъ владѣннїи ясновельможного его милости пана Ивана Стефановича Мазепы, гетмана войска его црѣского пресвѣтлого величества запорозкого, изрядну же обители святой всемлостивого Спѣса Новгородского строителю архимандриту сушу тогда Михаилу Лежайскому”⁴⁹.

Заслуговує уваги ще один дзвін – “Кизикермен”. Зроблено його в кінці XVII ст. заходами полтавського полковника Павла Семеновича Герцика з тих гармат, що наші козаки відібрали од турок, коли 1695 р. взяли їх кріпость Кизикермен на Дніпрі (тепер Берислав). Він знаходився в Успенській соборній церкві м. Полтави й мав на собі вірші, хрест, образ Божої Матері, герб Герцика. Важить коло 180 пудів; в 1860-х роках він розбився, але ж в 1890-х роках його перелили, зберігши всі старовинні написи та прикраси. Вірші на ньому такі:

“Въ року тысяча шестьсотъ девятдесять пятомъ,
По славномъ Кизикерменѣ, отъ христіанъ взятомъ,
За царства российскихъ царей Петра, Иоанна,
За гетманства Мазепы, Богомъ дарованна,
Сооружень ест звонъ сей ку Божіей славъ
До храму Успенія во градѣ Полтавъ

⁴⁹ В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 17.

Изъ штук Кизикерменскихъ арматныхъ добычныхъ,
 З придатками матерій, для звона приличныхъ,
 Коштомъ его милости войскъ полтавскихъ вожа,
 Павла Семеновича, Украины строжа”.

Що всі зовнішні риси первісного “Кизикерменя” зберіг і новий, що з’явився в кінці ХІХ ст., видно з того, що на останньому передано й старовинний напис про те, хто робив дзвона: “Дѣлалъ Афанасій Петровичъ” – той відомий наш людвісар, про якого збереглися звістки з кінця ХVІІІ ст. (можливо, що він був з Київa)⁵⁰.

Звичай прикрашати дзвони ріжними образами, малюнками, написами додержується аж до наших часів, що підтверджується зразками дзвонів, зроблених як на заході, так і на сході Європи. Серед ріжних прикрас на дзвонах бачимо й всякі емблеми державности того чи іншого христіанського народу. Український народ не одстає від інших, і нам відомі спроби прикрас дзвонів на Україні після 1918 р. тризубом.

Як і на Заході, наші дзвони мають власні назви. Правда, далеко не всі вони мають такі назви, а тільки деякі. Найчастіше вони походять від імени тих осіб, що жертвували оці дзвони. Як бачили вище, Павло Алепський згадує про Київo-Печерський дзвін “Балика”. Назва його походить од імени київської родини “Балька”. Тут же, як бачимо з “Описания Киево-Печерской лавры” (Київ, 1826 р.), були ще й такі дзвони: “Успенський”, “Зосимин”, “Орел”, “Благовіст”, “Ранній”, “Буденний”, “Скликун”⁵¹. В Київo-Софійському соборі бачимо – “Мазепа”, “Рафаїл”. У Чернігові в Спасо-Преображенському соборі були “Борис” та “Сорока”.

Дзвін “Мазепа” зі дзвіниці Софії Київської
 (1705 р.)

⁵⁰ О.И. Левицкий, *Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в м.м. Богачке и Шишаках, Миргородского уезда*, Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца, кн. ХVІІ, вып. ІІІ (1903) 23–24.

⁵¹ В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 6.

Модзалевський, на підставі рукописного опису Видубицького монастиря 1774 р., подає такі відомості про його дзвони.

“1) Первій звонь, называемій “Старшій”, на немъ подпись: “Въ славу и честь Божію издѣланъ звонъ сей благословеніемъ ясне въ Богу преосвященнаго его милости отца Варлаама Ясинскаго. Архієпископа Митрополита Кіевскаго і всея Россіи, до монастиря Видубицькаго, въ храмъ святаго Архангела Михаила, а на тотъ часъ будучаго игумена, всечестнаго отца Варлаама Страховскаго, коштомъ славетнаго пана Тараса Петровича Желѣзнаго Гроша, мещанина Кіевскаго и жены его Елены Макаровны. Дѣлалъ Афанасій Петровичъ, року 1690-го), месяца апріля 15 дня”. Вѣсомъ какъ бы въ сто пять пудъ.

2) Звонъ, называемій “Субботный”, дѣланъ року 1657-го), месяца іюля. Сей звонъ на хвалу Божію, кому Богъ даетъ (очевидно, це напис на дзвоні). Вѣсомъ какъ бы въ шестдесятъ пудъ.

3) Звонъ съ надписомъ: “Переробленъ до святаго Спаса до Лесникъ, коштомъ Гавріила Нагаевскаго, козака Запорожскаго, за отца Варлаама Страховскаго, игумена Видубицькаго, року 1697), декемврія дня 15”. Вѣсомъ какъ бы въ двадцять пять пудъ.

4) Звонъ съ надписомъ: “Року 1643), месяца апріля 5”. Вѣсомъ какъ бы въ восемнадцать пудъ.

5) Звонъ вновь здѣланъ за отца игумена Видубицькаго манастиря Іакова Воронковскаго, 1773 году, манастирскимъ коштомъ, въ немъ вѣсу шесть пудъ.

6) Звонъ небольшой, называемій “Скликунъ”, съ надписомъ: “Року 1701-го”. Вѣсу какъ бы въ одинъ пудъ”⁵².

Отже, тут бачимо назви: “Старший”, “Субботник”. В описові Сулмівської Покровської церкви на Переяславщині зустрічаємо такі дзвони: 1) “Благовіст” – 1684 р. 20 іюля; 2) “Субботник” – 28 іюня 1684 р.; 3) “Постовий” – 1750 р.; 4) “Скликун большій” – 1 апріля 1629 р.; 5) “Скликун малій” – 1761 р.; 6) “Скликун меншій” – без зазначення року; 7) “Кустинський” – теж без зазначення року⁵³. На дерев’яній дзвіниці в Св.-Миколаївському Гадяцькому монастирі (над його брамою) в 1784 р. знаходимо дев’ять дзвонів, що перелічуються в описові з певними назвами: “найбільший – в 67 пудів (колись Гадяцький полковник Борухович зробив дзвона в 49 пудів 15 фунтів; коли його було розбито, то Гадяцький полковий обозний Василь Биковський перелив його, додавши ще 17 пудів 25 фунтів), – далі йдуть: “суботник”, “поліелейний”, “буденний”, “постовий”,

⁵² В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 12.

⁵³ *Ibid.*, с. 6.

“малі”⁵⁴. На Московщині зустрічаємо назви дзвонів: “Іван Великий” у Москві; “Сисой Великий” та “Поліелей” в Ростові Великому (другої половини XVII ст.). З наведених прикладів бачимо, що на сході Європи, серед православних, назви дзвонів походять: 1) од імени святих (“Іван Великий”, “Сисой Великий”); од імени жертводавців (“Балика”, “Зосимин”, “Орел”, “Мазепа”, “Рафаїл”); 3) од якогось міста або події (“Кизикермен”); і найчастіше 4) від днів та часу, коли вживається дзвін (“Успенський”, “Постовий”, “Субботник”, “Буденний”, “Поліелейний” та інш.). Остання група власне не єть назвою в тісному значінні слова, бо тут зазначається тільки призначення дзвона для якогось свята або дня. Через те мусимо визнати, що назви дзвонів од прізвищ жертводавців у нас найбільш поширені. Це – найбільш простий і звичайний привід до походження назв. Але ж в таких випадках потрібні ще й деякі умови для того, щоб пішла якась назва. Не могу вияснити цієї справи з-за відсутности потрібних для того відомостей. Можна лише привести один конкретний приклад. Згаданий вже архієпископ Савва (Тихомірів) розповідає, як на початку травня 1871 р. до Витебську з Москви було привезено дзвона в 312 пудів 8 фунтів ваги, вартість його з приставкою 4500 карбованців. 8 травня після молебна на соборному майдані, в присутності численного народу дзвона було повішено на одній з соборних башт. “Городяне”, – зауважує автор “Хроніки моеї життя”, – “зосталися задоволені новим дзвоном і охрестили його моїм іменем”, себто назвали “Саввою”, хоч дзвона пожертвував не архієрей, а один з московських купців, приятель і прихильник архієпископа Савви⁵⁵.

Щодо кількості дзвонів, потрібних для кожної поодинокі церкви, то зазначити її неможливо. З недавньої практики виходить, ніби то нормальний підбір дзвонів – дев’ять. Але ж історичні відомості наші не дають вказівок на якусь сталу та певну кількість дзвонів в кожній окремії церкві. Літописні згадки про дзвони ніколи не зазначають якоїсь їх кількості. Коли в пізніших джерелах зустрічаємо вказівки на неї, то вона не однакова. Так, Павло Алепський на одній з Лаврських дзвіниць в Києві бачив п’ять дзвонів – великих і малих, – а на другій – один великий⁵⁶; в Коломні на соборній дзвіниці (того ж 1654 р.) він бачив 12 великих і малих дзвонів, звук яких він прирівнює до грому⁵⁷. У Київському Видубицькому монастирі в 1774 р.

⁵⁴ Н.В. Стороженко, *История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского (Эпизод из южно-русской историографии)*, Университетские известия 10 (1886) 155.

⁵⁵ Савва, архієпископ Тверской (Тихоміров), *Op. cit.*, т. 4, с. 436–437 і 438.

⁵⁶ *Путешествие Антиохийского патриарха Макария...*, с. 54 і 63.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 148.

було шість дзвонів⁵⁸, а в Гадяцькому Миколаївському – в 1784 р. дев'ять⁵⁹. В Новгородському Софійському соборі в 1900 р. було вісімнадцять дзвонів (серед них один перелитий з того, що з наказу Івана Грозного, в нього колись було одрубано ухо⁶⁰). Очевидно, кількість дзвонів в кожній церкві залежала від коштів та старань парахвіян. В останні часи перед революцією 1917 року російські ліярні пропонували певну кількість дзвонів, пристосованих один до одного з погляду музично-гармонійного, бо самий дзвін у нас на Україні, як і в Московщині, підлягає вимогам гармонії.

Матеріалом для наших дзвонів служить головним чином мідь, та тільки не чиста, а з домішкою інших металів, в тому числі й срібла. Від пропорції таких домішок залежить приємність та мелодичність дзвону. Тому то й буває, що далеко не всі дзвони мають однакові щодо приємности звуку. Маємо зразки дзвонів з одного тільки срібла, без домішки інших металів. Такий дзвін був у Харькові. Зроблено його в 1889 р., з ініціативи місцевого архієпископа Амвросія (Ключарова), духовенством харьковської єпархії на спомин про врятування царської сім'ї від загибелі під час залізнодорожної катастрофи коло станції Борки 17 жовтня 1888 р. Важив він десять пудів і мав спеціальне призначення: його повішено не на дзвіниці з іншими дзвонами, а окремо на стіні катедрального собору й дзвонили в нього щодня поміж дванадцятою та першою годиною дня й не менше, як п'ять минут. Оздоблено його було шифрами всіх членів царської родини, що знаходилися в потязі під час катастрофи⁶¹. Але ж звук цього дзвону з чистого срібла не був особливо приємний: очевидно, один якийсь метал не може дати тої приємности, яку маємо од поміси з міддю кількох металів.

Найбільшим дзвоном на світі вважався т. зв. "Царь-Колоколь", що знаходиться в Москві й стоїть без всякого вжитку в Кремлі. Вилито його було ще за царя Бориса в Москві. Його кілька разів перероблювано, а остаточний вигляд надано йому в 1734 р. майстром Михайлом Монторіним; ваги в ньому 4329 центнарів⁶². В Троїце-Сергійовій лаврі, коло Москви, головний дзвін важить чотири тисячі пудів. Такої ж самої ваги (себто 4 тисячі пудів) дзвона зроблено в 1898 році і в Київо-Печерській лаврі: висить він на головній Лаврській дзвіниці. Взагалі найбільші в Європі дзвони

⁵⁸ В. Модзалевський, *Op. cit.*, с. 12.

⁵⁹ Н.В. Стороженко, *История составления "Топографического описания Черниговского наместничества" Шафонского (Эпизод из южно-русской историографии)*, Университетские известия 10 (1886) 155.

⁶⁰ А. Слезкинский, *Освящение Софийского собора*, Исторический вестник 10 (1900) 256.

⁶¹ *Царский колокол*, Вера и разум 1 (15 января 1889). Отд. в: "Листок Харьковской епархии", с. 1–3.

⁶² А. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1256.

ми бачимо на території бувшої Російської імперії, де дзвони в тисячу пудів зовсім не рідке явище. Щодо Західньої Європи, то тут найбільшими дзвонами являються такі: в Парижі маємо при базиліці Серця Ісусового “*Savouarde*”, якого зроблено в 1895 році; важить він 27 тисяч кілограмів і коштує 100 тисяч франків. Другий парижський дзвін, в соборі *Notre Dame*, зветься “Емануїл”, зроблений Людовиком XIV; важить 430 центнерів. В Кельні, в знаменитому соборі, дзвін “*Kaiserglocke*” важить 433 центнери; зроблено його в 1875 р. з тих гармат, що німці забрали у французів підчас війни 1870 року⁶³. Далі варті уваги ще дзвони в Римі, в соборі Св. Петра – 835 пуд. (вилито 1786 р.); в Йорку, в Англії т. зв. “Великий Петро” – 602 пуди. У Відні в соборі Св. Стефана – 989 пуд.; в Мілані – 300 центнерів, в Ерфурті – 286 центнерів⁶⁴.

На території Речі Посполитої Польської треба зазначити дзвін “*Zygmunt*” в Краківській катедрі⁶⁵. У Львові дуже цікавим являється невеликий дзвін в церкві Св. Юра (катедра українських уніатських митрополитів), зроблений 1341 р. Дослідувачі вважають його прекрасним пам’ятником тої доби нашого мистецтва, коли воно носило всі риси готики. Майстром його був якийсь німець. В верхній частині дзвону, поміж вилитими рубцями вміщено слов’янський напис, який, на жаль, можемо передати лише в польському перекладі: “*W roku 6849 ulany był dzwon ten świętemu Jerzemu przy kniaziu Dmytrze (przez albo za ataraniem) ihumena Eufimiego*”. Другий напис меншими літерами на плащі дзвону: “*napisał Skora Jakow*”. 6849-й рік од сотворіння світу рівняється 1341 рокові від народження Христа. Князь Дмитро, за якого вилито дзвона, – це Любарт Гедимінович, христіанське ім’я якого було Дмитро; в 1341 р. він володів не тільки Волиню, а й Галичиною з Львовом. Ім’я ігумена Евфимія згадано тому, що Св. Юрій, теперішня катедра уніатських митрополитів, був тоді монастирем (заснував його князь Лев, син Данила Романовича⁶⁸. В Почаївській лаврі маємо одного дзвона першої половини XVII ст., часів преподобного Йова Заліза. В “Описании Почаевской лавры” (вид. 1904 року) про цього дзвона занадто короткі відомості: “старинный от 1621 г. колокол малых размеров” (стр. 112). Найбільший в Почаївській лаврі дзвін важить 698 пудів 30 фунтів⁶⁷; коли його одлито, відомостей не маємо.

⁶³ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1257.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 1257. – Н. Б-в, *Колокола*, Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, Санкт-Петербург 1895, т. XV^a (30): Коала–Конкордия, с. 722.

⁶⁵ A. Nowowiejski, *Op. cit.*, s. 1258.

⁶⁶ Kar. Badecki, *Średniowieczne ludwisarstwo Lwowskie*, Lwów; Kraków; Warszawa 1921, s. 12–17 (Одбитка з “*Gazety Lwowskiej*”, №№ 27–34 (1921)).

⁶⁷ *Описание Почаевской Успенской лавры*, изд. 5-е, исправ. и доп., Почаев на Волини 1904, с. 112.

На Волині, що в XIII–XIV ст. грала велику політичну роллю в боротьбі між Литвою й Польщею, а в XVI–XVII вв. була визначним культурно-освітнім осередком східної Європи, повинно було б зберегтися немало цікавих для нас дзвонів (як і взагалі пам'ятників місцевої старовини, на жаль, дуже мало дослідженої), але ж вони загинули в часи світової війни*. В 1915 р., коли німецькі війська стали посуватися на схід, російська влада видала наказ, разом з евакуацією людности, вивозити з Волині й церковні дзвони. Через те парахв'яльні церкви та монастирі zostалися без дзвонів. Останні збереглися в поодиноких селах цілком випадково. Так, священник села Вілії, під Кременцем, не виконав наказу, а вночі закопав дзвони церковні в себе на току і місце схованки їх прикрив скиртою соломи. Про це знали, крім самого священника, тільки ключник та церковний староста. Через кілька років дзвони було одкопано й повішено на своєму місці. Завдяки неслухняности місцевого священника, парахв'я села Вілії зберегла собі дзвони⁶⁸. Почаївська лавра, завдяки енергії свого намісника, в 1918 р., за гетьманства Павла Скоропадського, встигла повернути собі вивезені в 1915 р. дзвони, іншим же монастирям та парахв'ям не пощастило цього зробити, і їх дзвони назавжди загинули під владою большевиків, що останніми роками нищать всі церковні дзвони, не вважаючи ні на їх мистецьку вартість, ані на історичне значіння.

Які дорогоцінні пам'ятники старовини та мистецтва загинули там, в совітських республіках, можна бачити з докладу п. Б. Пилипенка “Мазепин дзвін” (в одній з комісій Української Академії Наук). Докладчик заявляє, що з тих дзвонів, які знищено “на потреби індустріалізації”, ним “відкрито, описано й занотовано багато цікавих пам'яток” українського ліярництва на Чернігівщині, які зоставалися невідомими попереднім дослідувачам. Серед них знаходився й дзвін з Домницького монастиря. Дзвін цей не великий, важить всього “32 камені” (камень – 32 російськ[і] фунти), має на собі написи, з яких видно, що його пожертвував гетьман Мазепа в самому кінці XVII ст. до Воскресенської церкви міста Батурина, звідки й попав він на дзвіницю Домницького монастиря. В написах подано ім'я майстра-людвисара Карпа Балашевича з Глухова, повний титул та ім'я гетьмана й кілька рельєфних образів релігійного змісту, герб Мазепи й його портрет “в увесь зріст, з булавою, в урочистій позі”. З тексту написів видно, що дзвін називався “Голубом”⁶⁸. На жаль, не подано самого тексту написів,

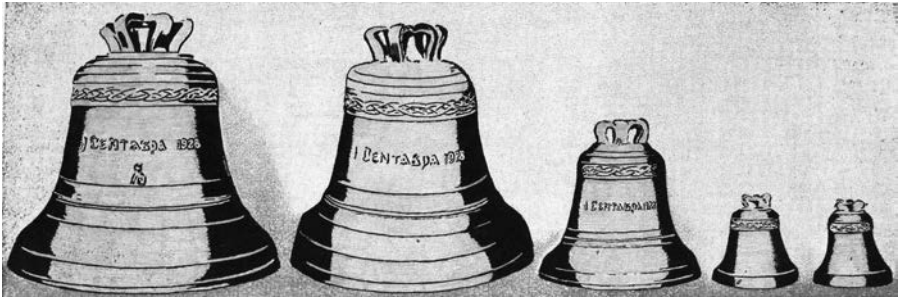
* Мається на увазі Першої світової війни. – Д.Г.

⁶⁸ З оповідань магістра теології п. А. Лапинського.

⁶⁹ Засідання Комісії Історії Козаччини і Козацької Доби, Україна. Науковий журнал українознавства (липень–серпень 1930) 196–198. Наведені відомости автор здобув за ласкавою

а передано лише зміст їх. Вже самий портрет Мазепи багато значить: хоч цей гетьман і вславився своїми щедрими жертвами на церкви й монастирі, але ж правдивого портрету його не збереглося.

Наприкінці цього короткого нарису не зайвим буде згадати ще про п'ять дзвонів, які, хоч і з'явилися тільки в 1929 р., а проте мають вже історичне значіння. Мова йде про ті дзвони, що послано від імени Православної Церкви в Речі Посполитій Польській до православного собору в Токіо й, таким чином, являються даром першої Церкви для Православної

Дзвони, одляні в Польщі для Японської Православної Церкви

Церкви в Японії. В 1925 р., підчас землетрусу в Токіо, згорів тамошній православний собор. За матеріальною допомогою Європейських Православних Церков собор було поновлено, й 15 грудня 1929 р. відбулося урочисте його посвячення, в присутності трьохтисячного зібрання народу (95% присутніх творили православні японці), міністра народньої освіти в Японії, представників громадських організацій. Ось для цього собору, згідно з постановою Св. Синода Православної Церкви в Польщі, було переведено по всіх храмах одноразову збірку грошей, яка й дала до 7 тисяч злотих. На зазначену суму було зроблено й вислано до Японії п'ять дзвонів, вагою в 466, 129, 62, 33 і 22½ клгр. В Токіо їх повішено на дзвіницю, й вони там скликають на церковні відправи православних христیان-японців.

Публ., комент. Д. Гордієнка

допомогою п. д-ра С.П. Наріжного; за те він і висловлює останньому свою сердечну подяку.

ГОДИННИКИ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ XVI–XVIII ст.

На сьогодні питання функціонування годинників у Київській митрополії є практично не вивченим. Хоча ми всі усвідомлюємо, що час – це одна з найважливіших категорій людського буття. Тому дослідження засобів визначення часу є перспективним напрямом студій, який дасть нам можливість розкрити наріжні сегменти екзистенції минулих років. У цій статті ми розглянемо функціонування годинників здебільшого в середовищі духовенства та його пастви, оскільки вона була ключовим “промоутором годинникового часу” в тодішньому соціумі. Все це робимо пере- важно на прикладі Православної Київської митрополії, частково залучаючи матеріали і Уніатської. При цьому беремо до уваги всю складність оприявлення “іншості” в тодішньому мультикультурному просторі.

Досі не було спеціальних праць із заявленої теми. Але коротко зупинимося на праця наших попередників, які є дотичними до нашої студії і стосуються історії функціонування годинників на українських теренах. Первинний етап “дослідження” годинникарства, який ми схильні назвати музейним, тривав всю другу половину XIX ст. і обмежувався лише музеєфікацією та демонструванням годинників у колі дослідників. Зокрема, годинник кременецького майстра XVII ст. експонувався на краківській археологічній виставці 1858 р.¹ Після неї вже на львівській археологічній виставці 1885 р. демонструвалася ціла низка годинників XVI–XVIII ст. львівського музею промислу. Людвік Вержбицький у невеликій статті до цієї експозиції виконав опис годинників, а також подав коротку історію виникнення годинників у світі загалом і в Польщі зокрема². Очевидно, чи не першим питання функціонування годинників та годинникарства із залученням архівних джерел розглядав у своїй ґрунтовні розвідці про Львів Францішек Яворський. Він, зокрема, прослідкував систему міських годинників (починаючи з 1404 р.), спосіб їх утримання, реконструкцій та перебудов, окремо висвітлив діяльність львівських годинникарів: як майстрів, які виготовляли годинники, так і тих, хто їх ремонтував. Дослідник довів свою розвідку майже до кінця XIX ст., в останньому періоді зробив особливий акцент на діяльності цеху годинникарів³.

¹ L. Siemieński, *Przegląd wystawy starożytności i zabytków sztuki urządzonej w Krakowie przez Komisję delegowaną z oddziału archeologii i sztuk pięknych w c. k. Tow. Nauk krakowskiem*, Kraków 1858, s. 17.

² *Wystawa archeologiczna polsko-ruska urządzona we Lwowie*, Lwów 1885, s. 27–28, tabl. I.

³ F. Jaworski, *Lwów stary i wczorajszy*, Lwów 1910, s. 149–190. В українському перекладі: Ф. Яворський, *Львів давній і вчорашній*. Книга 2, Л. 2014, 312 с.

За радянського часу ми практично не знаємо праць, які б впритул стосувалися цієї тематики. Ба, навіть більше, в одній із них писали, що виробництва годинників у Радянському Союзі майже не існувало, тільки “ходики” під Москвою виробляли⁴. Виняток становлять кілька розвідок, у яких порушується зазначена проблема. Такою є невелика робота М. Рудинського, у якій він з мистецтвознавчої точки зору розглядає годинник, виготовлений французом П’єром Томіром у кінці XVIII – на початку XIX ст., що походив з родинної маєтності Кочубеїв⁵. У 1930-х рр. з’явилася невеличка газетна стаття відомого львівського педагога, бібліофіла та історика Мечислава Опалека, в якій він подав справді важливу інформацію щодо умов функціонування трубачів-гейналів на львівській ратуші. Як відомо, в їх обов’язок входила повинність сповіщення про небезпеку, а також вигравання мелодії при настанні нової години в місті або під час урочистих церковних чи світських процесій. Вчений фрагментарно подає звістки про них із вказівками на їх обов’язки, умови проживання, заробітну плату, починаючи від XV ст. і до часу ліквідації цієї міської служби в XIX ст.⁶

Продовжив естафету дослідження годинників Лев Долинський. Зокрема, він, як працівник музею етнографії та художнього промислу у Львові, зробив мистецтвознавчий опис збірки різноманітних годинників, які зберігаються в цьому музеї. Привертає увагу аналіз годинників місцевого походження, які були виготовлені у XVIII ст. у Львові, Підгірцях та Тернополі. Окрім цього, автор намагається пояснити принцип роботи кожного з розглянутих годинників⁷. Безперечно до унікальних прецедентів в історіографії можна зарахувати працю Григорія Петраша про виявлений ним сонячний годинник на фасаді Спаського собору XI ст. у Чернігові⁸. При цьому необхідно зауважити, що він не був професійним

⁴ Г. Андріх, *Годинники, їх будова та властивості*, К. 1930, с. 4. (Інформація мною взята з передмови, але написав її не автор книги, а інженер-технолог М. Танайко).

⁵ М. Рудинський, *З приводу годинника роботи Томірова в картинній галереї Полтавського музею*, Український музей, К. 1927, с. 121–125.

⁶ М. Opalek, *Trębacze ratuszowi*, *Gazeta lwowska* 262 (1932) 5–6.

⁷ Л. Долинський, *Колекція годинників Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР*, Матеріали з етнографії та художнього промислу 3 (1957) 97–119.

⁸ Г. Петраш, *Годиннику 940 років*, *Наука і суспільство* 1 (1975) 47–49. В особовому архіві автора зберігаються рукописи до цієї статті, а також тексти, малюнки та фотографії щодо дослідження сонячних годинників інших чернігівських храмів, які ще очікують своєї публікації: Успенського собору Єлецького монастиря, Собору святих Бориса та Гліба, П’ятницької церкви.: *ДАЧО*, ф. 5322, спр. 9–17. Спогади про вченого, в тому числі й про роботу над дослідженням чернігівських сонячних годинників залишила його донька: А. Петраш, *Перечитывая письма отца*, *Киевский Альбом. Исторический альманах* 7 (2010) 42–51; 8 (2012) 52–59.

істориком (працював художником у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського), але внаслідок багаторічних досліджень та кропіткого спостереження дійшов подібних висновків. В останній час, у зв'язку зі зростанням інтересу до вивчення матеріального світу ранньомодерної України, піддалося дослідженню питання поширення годинників серед викладачів Києво-Могилянської академії у XVIII ст., що його здійснив історик М. Яременко. Він, на основі тестаментів та описів майна, охарактеризував речовий світ викладачів, у тому числі наявність годинників, а також розклад занять та робочого дня загалом⁹.

Окрема невеличка розвідка була присвячена годинникам, які зберігаються в Національному історико-етнографічному музеї “Переяслав”. Колектив авторів цієї розвідки пише про походження годинників з домівок цього регіону; хронологічно лише один настінний годинник датований кінцем XVIII ст., всі інші належать пізнішому періоду¹⁰. Безсумнівно варта уваги у цьому огляді піонерська розвідка про годинники в Софії Київській XVIII–XIX ст. І. Нетудихаткіна. Основну увагу автор зосереджує на домовому годиннику з митрополичого дому за перебування на кафедрі Арсенія (Москвіна). Але також робить дуже важливе спостереження про перебування годинника на дзвіниці та умови його утримання в кінці XVIII ст., про що справді не говорили попередні дослідники дзвіниці¹¹.

Таким чином, ми бачимо, що праці, які стосуються зазначеної проблематики, досить складно об'єднати тематично. Це, у свою чергу, говорить про фактичну відсутність історіографічного підґрунтя та спадкоємності. Тому нині можемо говорити лише про задовільну розробку цього питання в науковій літературі.

Почнемо наш виклад з осердя та індикатора церковного життя – монастирів. Для життя в монастирі саме час є надзвичайно важливою категорією, адже через нього регулюється час особистої та колективної молитви, роботи та відпочинку. Пам'ять про смерть безпосередньо пов'язана з монашеством, а також – з часом у різних його вимірах. Як відомо, один

⁹ М. Яременко, *Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII ст.*, Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей та повсякденних уявлень, відпов. ред. Віктор Горобець, К. 2013, с. 113–114.

¹⁰ О. Жам, Т. Грудевич, *Настінні механічні годинники XIX – поч. XX ст. у зібранні НІЕЗ “Переяслав”*, Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 10-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (16–17 вересня 2014 р.), К. 2014, с. 44–48.

¹¹ І. Нетудихаткін, *До історії побутування годинників у Софії Київській у XVIII–XIX ст.* Сердечно дякую колезі, за люб'язне надання рукопису неопублікованої статті. Ця розвідка була представлена на XIX-ій Міжнародній науковій конференції “Могилянські читання” 2014 року.

із перших уставів на терені Київської Русі, і зокрема й Київського Печерського монастиря, походив із монастиря Студіон. Відповідно, в описі Уставу Студійського монастиря (початок IX ст.) прямо говориться про визначення потрібного часу для молитви вночі за водяним годинником (гідрологієм). Послугуючись ним, виконує свій послух спеціальний монах – “афипнист”, тобто в буквальному перекладі “бодрствующий”. Його завданням був обхід вночі братії і підйом їх на Службу Богу. З того й зрозуміло, що для монахів поняття “часи”, окрім реально часового, мало також символіко-літургійне значення¹².

У храмах монастирів Київської Русі вчені фіксують сонячні годинники, які в основному розташовувалися на екстер'єрах храмів. Починаючи з XV ст., вежові механічні годинники з'являються в монастирях Північної Русі: в 1404 р. – в кремлівській церкві Благовіщення в Москві, в 1436 р. – у Новгороді, а в 1476 р. – у Пскові¹³.

Наше дослідження в основному матиме “києвоцентричний” характер, що впливає як зі збереженості та доступності джерел, так і зі статусу духовного центру та осердя митрополії. Логічно, що найперше почнемо з Печерської обителі. Швидше за все, появу баштового годинника для Києво-Печерського монастиря слід датувати останньою третьою XVI ст.: до цього часу ми не маємо жодної згадки про нього. Відтак, цей годинник потрапив у поле зору львівського купця Мартіна Груневега. Він у складі купецької корпорації по торгових справах їхав до Москви. Якраз на цьому шляху, 18 жовтня 1584 р. вони прибули до Києва, а в неділю 21-го завітали до Печерського монастиря. Дозволимо собі більш детально процитувати цей захопливий фрагмент: *“Ми підійшли до Монастиря, що розташований у прекрасному великому селі на горі над Дніпром. Від брами, яка знаходиться у стіні під каплицею, ми спішилися та повели коней під вузду. Прямо над брамою піднімається вгору довгий провулок, вздовж якого монахи мають свої келії. І в кожного свій окремий будиночок та сад, все майстерно збудовано з дерева. Як пройдеш цей провулок, опинишся на великій площі, на якій ліворуч стоїть велика кам'яна церква [Cerkew] Пречистої [Pre-czista], так русини називають Нашу дорогу Діву. Дзвіниця з дерева, на ній годинник, що у цій країні є дивом”*¹⁴. Судячи з усього, він піднімався з так

¹² М. Бибииков, *Час в Византии: Астрономический, литургический, мифологический*, Античная древность и средние века 39 (2009) 72, 83.

¹³ В. Пипуныров, Б. Чернягин, *Развитие хронометрии в России*, Москва 1977, с. 12–16.

¹⁴ Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек, *Записки о торговой поезде в Москву в 1584–1585 гг.*, сост. А.Л. Хорошкевич, Москва 2013, с. 162, 173–174.

званої Нижньої Лаври до Верхньої, і за цим повідомленням виходить, що дзвіниця розташовувалася приблизно на тому самому місці, що й нині. Звернімо увагу на те, що він називає їх саме “чудом” (*Der gloktuern ist von holtze und ein seger daauf, welhs in dem lande scon ein wunder ist*), а не просто рідкістю. Це, на нашу думку, маркує лаврський годинник як ще одне видиме та додаткове чудо Печерського монастиря. Вочевидь, у тому числі й за допомогою цього годинника, монастир набував іншого статусу та сприйняття його вірянами¹⁵.

Нагадаємо, що літописець, повідомляючи про встановлення московського годинника в 1404 році, окреслює його так само, як щось дивовижне: “не бо человекъ ударяще, но человеквидно, самозвонно и само-движно, странолѣпно нѣкако створено есть человекского хитростью, преизмечтано и преухищрено”¹⁶. З іншого боку, цю “хитрость”, яка приходила з чужої сторони, соціум оцінював приблизно як: “мы, православные, выше этой хитрости, пусть она служит нам”¹⁷.

Нову згадку про годинник залишає нам відомий подорожній Павло Алепський, який у своїй мандрівці так само послуговується годинниками і постійно звертає свою увагу на інші, тому ця згадка абсолютно є невідпадковою. За його повідомленням, вийшовши з Успенської церкви, він побачив, що з західної частини храму розташовувалися дві дзвіниці. Одна із них дуже висока, яка мала багато комор та драбину, з виходом на гору, де на великому брусі висіло п’ять маленьких та п’ять великих дзвонів. У тому ж місці, в коморі, знаходився залізний годинник, бій якого

¹⁵ Близьким до цього часу нам відомо про наявність годинника в Дерманській обителі, який зазначається в описі 1627 р. Годинник мав один великий і три маленькі дзвони і розташовувався біля в’їзної брами: С. Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії*, К. 2012, с. 470; також нам відомо про наявність годинника в Крехівському монастирі у 1658 році: *Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України*, ф. 3, спр. 815, арк. 13 зв., 16 зв.

¹⁶ *Полное собрание русских летописей*, т. XVIII, Санкт-Петербург 1913, с. 281. Більше про цей годинник: Р. Симонов, *Первые московские общественные часы 1404 г. как символ историчности сознания на пути от Предвозрождения к барокко*, Человек в культуре русского Барокко. Сборник статей по материалам международной конференции ИФ РАН Москва, Историко-архитектурный музей. “Новый Иерусалим” 28–30 сентября 2006 г., Москва 2007, с. 345–366; А. Медведь, *Время и его восприятие на Руси в XV веке*, Историческая психология и социология истории, 2012, № 1, с. 129–132. На момент появи механічних годинників у Західній Європі вони так само сприймалися соціумом як чудо: Ж. Ле Гофф, *Другое средневековье. Время, труд и культура Запада*, Второе издание, Екатеринбург 2002, с. 54. Звідси з’являється ставлення в той час і до годинникаря як до “чудотворця” та подібного до “надлюдини”: W. Meller, *Postać zegarmistrza w historii Zegarmistrzostwa, Zegary i zegarmistrzostwo w Polsce*, Toruń 2005, s. 30–31.

¹⁷ А. Медведь, “Новохитренные мудрецы” и “хитрость”: образ инженера в древнерусской литературе XV–XVI вв., Вопросы истории, естествознания и техники 1 (2013) 72.

було чутно на велику відстань. Кожні півгодини він сповіщав ударам у маленький дзвін, а коли проходила година, то вдаряли чотири рази тихо, а потім – відповідне число годин у великий дзвін. Ззовні був циферблат для сонячного годинника (але незрозуміло, чи був він діючий). Інша ж дзвіниця, яка розташовувалась навпроти, мала дуже великий дзвін¹⁸. Щодо наступних ста років, то залишається здогадуватися про історію функціонування лаврського баштового годинника.

Відомо, що після лаврської пожежі 1718 р. дзвіниця постраждала і на її місці в 1731 р. розпочався довгий процес будівництва нової. Вже на 1741 р., в документах з'являється інформація про потребу монтування годинника на дзвіниці. Так, у Духовному Соборі Лаври у присутності архітектора йшла вже мова про те, як і чим накривати дзвіницю, тобто обговорювався один із завершальних етапів будівництва. На цьому ж засіданні Духовного Собору рекомендувалося, щоб архітектор подивився, де краще розташувати годинник, а годинниковий майстер – де ліпше для його точнішого ходу: *“пристойниже и способнѣ ж бытъ Дзигару, для леччшаго частого и оному хожденія Дзигармистру”*¹⁹. Влітку наступного року основна мета будівництва полягала у побудові верхнього поверху із сімома вікнами, для чого наймалися 8 робітників. Цей поверх планувалося перекрити брусами, їх, у свою чергу, оббити дошкою і на неї вже встановити годинник²⁰. А в 1743 р. майстром Андрієм Федоровичем Моляровим на заводі Демидових був відлитий дзвін для годинного бою, вагою 150 пудів²¹. Відтак, закінчення будівництва дзвіниці припало на 1745 р.²², приблизно на рік раніше був встановлений годинник.

Виготовив його майстер годинникових справ Павло Чернявський. У листопаді 1758 р. цей годинник було замінено новим, який було зроблено майстром Адамом Левинським. Завдовжки годинник був *“три аршина, в вышину два аршина, в ширину полтора аршина, с показующими на все четьре сторонами компосами”*. А 1788 р., цей годинник замінили на новий²³.

У першій половині 1770-х рр. нова дзвіниця з годинником була описана петербурзьким академіком Йоганом Гюльденшtedтом. Він повідомляв: *“За кілька кроків перед входом до церкви (Успенського собору – В. Т.) стоїть*

¹⁸ П. Алеппский, *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Выпуск второй (От Днестра до Москвы)*, Москва 1897, с. 54.

¹⁹ ЦДАУК, ф. 128, оп. 1, спр. 27, ч. 1, арк. 52.

²⁰ *Ibid.*, арк. 61.

²¹ І. Федоряченко, *Дзвони великої лаврської дзвіниці XVII–XX ст.*, ПУ 6 (2012) 79.

²² С. Миславский, *Краткое историческое описание Киево-Печерския лавры. 2-е издание*, К. 1795, с. 26.

²³ Л. Корж, *Лаврська дзвіниця*, К. 1983, с.12–13.

двоповерхова дзвіниця. На першому її поверсі висять три великі дзвони, а на другому уміщений годинник, який одним ударом вказує захід сонця. Висота дзвіниці – чотирнадцять сажнів, дах її позолочений. Між церквою й дзвіницею стоїть високий чотирикутний п'єдестал з соняшним годинником з кожного боку”²⁴. Припускаємо, що академік передав не саму сутність механізму аудіосповіщення часу годинника, але те, що він встиг почути. Адже знаємо, що система оповіщення була набагато складнішою. Відтак, в інвентарному описі Успенського собору за 1789 р. був прикріплений реєстр дзвонів, розміщених на дзвіниці. З нього ми довідуємося, що серед дзвонів, які виконували переважно літургійну функцію, знаходилися також: “Колоколь который часы отъбывает вѣсу в немъ сто пятьдесятъ пудъ”, і “Восьмъ Колоколовъ которые четверты отъбываютъ”. Важили вони відповідно 7 пудів 20 фунтів, 6 пудів 30 фунтів, 5, 3, 2, 1 пудів та невеликий дзвінок, який важив 25 фунтів. Зазначимо, що найбільший лаврський дзвін “Успенскій” важив 1000 пудів. Дзвінки на годиннику, окрім практичної функції, швидше за все, мали ще й естетичну. Адже, бачимо, що дзвінки в годиннику йдуть від великого і до меншого, фактично утворюючи при цьому мелодію. Ще Себастьян Кленович, описуючи львівський ратушний годинник, відзначав: “Вуха ласкає годинник своїм передзвоном подвійним / Всяк раз нагадує нам: часу частинка пройшла”²⁵. Вже пізніше подібне відчуття мав Василь Григорович-Барський. Він, перебуваючи в церкві Іверського монастиря, відзначав, що там є гарно зроблений годинник з чотирьохголосим мелодійним боєм, “який усім тішить слух”²⁶.

Окрім цього, монастир мав ще один спільний годинник. На монастирській огорожі розташовувались чотири башти, на одній із них з південної сторони келій архімандрита розташовувався годинник²⁷. Згідно з джерельними свідченнями, можна припускати, що він там з'явився на початку 60-х років XVIII ст. Довідуємося про це з однієї справи. До архімандрита Лаври Зосими 26 квітня 1764 року надійшло донесення від

²⁴ О. Вінтоняк, *Київ 1770-х років в описі Академіка Й.Г. Гюльденштедта*, Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобліна, Нью-Йорк 1977, с. 153–154.

²⁵ С. Кльонович, *Роксоланія*, Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Том II. Книга перша (XVI ст.), К. 2001, с. 290. Коротку характеристику львівському годиннику у праці С. Кльоновича дає: В. Гіпіч, *Образ міста в творах Себастьяна Фабіана Кльоновича*, Краєзнавство 2 (2013) 24.

²⁶ В. Григорович-Барський, *Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік*, К. 2000, с. 130.

²⁷ С. Миславский, *Op.cit.*, с. 19.

дзигармайстра, який повідомляв, що йому не заплатили ще 11 рублів 25 копійок власних витрат на 7 зроблених ним дзвонів для годинника, “*что нині за упокоями на вєсьжь состоять*”. Самі дзвони були виготовлені ще в 1761 р., але через смерть архімандрита Луки та відсутності підшафаря, справа затягнулася та заплуталась. Нині ж лаврський Духовний Собор, враховуючи, окрім того, ще й каліцтво дзигармайстра, вирішило виплатити йому згадану суму²⁸. Ми не знаємо напевно, а можемо тільки здогадуватися, що ці дзвіночки були виготовлені для новопридбаного годинника Печерської обителі. Так як того ж 1764 р. 26 червня Лавра просить васильківського ієромонаха Іларія передати їм годинник, який знаходиться там у “дворце”. І вже 29 червня згадуваний васильківський управитель Іларій рапортував архімандриту Зосими: “*имѣющієсь на василковской каменной колоколнѣ часи при Павлу зигармистру в Лавру всенижайше посылаю*”²⁹. Цей годинник мав у собі головний дзвін для вибиття годин (важив він 35 пудів та 25 фунтів), а також п’ять тих, які сповіщали четверті (відповідно їх вага була 35, 30, 25, 20 і 15 фунтів)³⁰. Фактично подібний набір дзвонів у порівнянні із центральною дзвіницею міг позначати ієрархію годинників, яка підкреслювалася звуковим навантаженням.

Окрім того, на цей час годинники фіксуються також і на дзвіницях інших київських монастирів. Найранішою зафіксованою джерельною згадкою про годинник на дзвіниці у Видубицькому монастирі є запис 1738 року. Відтоді ми дізнаємося, що за годинником у монастирі мав доглядати еклесіарх: “*Над зигаром присмотрѣ тщателнїи имѣть, что бы равнїи мѣрнїи часы выбиваль, и всегда бы шель, а не застоивался бы*”³¹. Припускаємо, що в його функції входило не направлення годинника, але слідкування, щоб він правильно йшов і при виникненні потреби видавав відповідне розпорядження на поправку. Дещо про систему годинника та сповіщення часу стає відомо щойно від 1752 року, коли згадується наявність поряд із добовим восьми квадрансових дзвонів на монастирській дзвіниці³². А вже в описі 1775 року вказувалося, що на монастирській дзвіниці був поміщений (“зигар сутковий”) з підписом “*роблен в Козельце Петр Сеевич Зерин*”, який мав 7 дзвоників (три в пуд і чотири в півпуда). Цей же годинник в описі 1794 року позначався як несправний³³.

²⁸ ЦДАУК, ф. 128, оп. 1 (мал.), спр. 189, арк. 2, 5–6зв.

²⁹ *Ibid.*, спр. 138, арк. 1–2.

³⁰ *Ibid.*, оп. 2, спр. 18, ч. 2, арк. 237–238зв.

³¹ *IP НБУВ*, ф. II, спр. 241, арк. 1зв.

³² *Ibid.*, спр. 110, арк. 15.

³³ В. Ульяновский, Выдубицкий чуда Архангела Михаила монастырь: история в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства, К. 2009, с. 489.

Напис на годиннику дуже важливий, адже позначає можливість місцевого виготовлення годинників.

Щодо Кирилівської обителі відомо, що в 1772 р. “зигармайстер” Федір Туровський виготовив годинник для дзвіниці Кирилівського монастиря, який вже в 1782 році потребував ремонту³⁴.

Принаймі на 1787 рік, відомо про перебування годинника і на дзвіниці Пустинно-Миколаївського монастиря, який вибивав квадранси і години³⁵, а також у Києво-Межигірському монастирі поки що не раніше 1737 р.³⁶ Також за визначенням Ігоря Нетудихаткіна, можемо з впевненістю говорити про годинник на дзвіниці Софії Київської в кінці XVIII ст. з додатковою дуже важливою відомістю про те, що нагляд за ним робив паламар. Звичайно ж, припускаємо, що згадані годинники повинні були вже існувати на своїх місцях, щонайменше з XVII ст., але поки що ми не можемо підтвердити це джерелами.

На прикладі Києва ми можемо побачити, як формувалася так звана часова дисципліна, яка впливала на формування капіталістичного та протоіндустріального мислення та розпорядок робочого дня. Зародилася вона в Європі як виключне міське явище і поширилась безпосередньо з вулиць, де люди мали змогу віч-на-віч “зустрітись” з годинниками³⁷. Годинники давали знати про себе не три рази на добу, як це прийнято в сільських парафіях, але координували час при візуальному сприйнятті з точністю до хвилин, а у звуковому – кожна чверть та годину. До цього ж ми повинні додати відомості про наявність у Києві спочатку замкового (на горі Киселівці) годинника, а вже із 1697 року – ратушного. Слід зауважити, що окрім світського вектора, через який проектувався розпорядок робочого дня міста, годинник ратушний носив на собі ще й сакральне значення. Адже відомо, що: “*на ратуши дзегар чудесний, где архангел Михаил копием во время пробиття часов, змея в уста бил столко, сколько часов ударяло, згорів*”³⁸. На жаль, ми не володіємо інформацією щодо того, чи після пожежі 1718 р. ця релігійна годинникова висава була відновлена. Відповідно до вищенаведеного, вважаємо, що

³⁴ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель Святого Кирила*, К. 2005, с. 251; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Шедевр українського бароко – дзвіниця*, ПУ 2 (2013) 14; Е. Кузьмін, “*Київ, котрого не знають*”, сост., ст. и коммент. В. Ульяновского, К. 2014, с. 205–206.

³⁵ *ІР НБУВ*, ф. І, спр. 5534, арк. 1–3.

³⁶ О. Кузьмук, *Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях*, К. 2014, с. 249.

³⁷ Більше про це на прикладі Берліна: М. Sauter, *Clockwatchers and Stargazers: Time Discipline in Early Modern Berlin*, *The American Historical Review* 3 (2007) 685–709.

³⁸ Р. Делімарський, *Магдебурзьке право у Києві*, К. 1996, с. 120.

система годинників на дзвіницях монастирів, ратушному та академічному, витворювала стійку часову систему міста, яка носила на собі ознаки як часу сакрального, так і профанного, як локального, так і загальноміського. При цьому, ми хочемо наголосити на тому, що час, сповіщений із монастирських дзвіниць, мав набагато серйозніший вплив, порівняно з ратушним, що визначалося охопленням території в місті.

Натомість у розрізі сільської та містечкової парафіяльної сітки Київської митрополії ми подібного нічого наразі сказати не можемо. Оглянувши велику кількість описів парафій містечок та сіл, годинники фактично ніде в цьому періоді не зустрічають, ані в інтер'єрі, ані в екстер'єрі церков. У зв'язку з цим припускаємо, що основна частина їх була зосереджена при монастирях, не беручи до уваги маєтки нобілітету.

У парафіяльній сітці Київської митрополії ми дуже рідко натрапляємо на годинники, в основному в міських соборних церквах і здебільшого XVIII ст. Лише в уніатській генеральній візитації Ковельської соборної церкви Воскресіння Христового в 1696 р. було записано, що дзвіниця має п'ять дзвонів, а також "*zegar wielki ze wszystkim*". Поряд з ним знаходилося біля 30 каменів розпеченої бронзи від дзвонів. Вже на 1699 р. відзначалося, що з них був вилитий новий дзвін для годинника. Годинник же той був спільною власністю всього міста. Майстру, який доглядав за ним, євреї ковельського кагалу повинні були платити, а також забезпечувати його мастилом для змащування тросів механізму³⁹.

Натомість у соборній Миколаївській церкві Берестя, згідно з візитаційним описом 1726 р., годинник був у храмі ("*Zegarek z Indexem blachy miedzianej*")⁴⁰. Згаданий годинник, очевидно, висів на стіні у вівтарі, адже після згадки про нього в описі йде перелік речей розташованих саме таким чином.

Є відомості також і про купівлю годинника до соборної церкви в м. Погарі в 1764 році⁴¹.

У цілому у невеликих населених пунктах наявність годинників вочевидь була не високою, навіть на рівні XVIII ст.

Виникає питання, яким чином визначався та регулювався час у сільських та містечкових парафіях? Швидше за все, це відбувалося шляхом

³⁹ Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи, упорядкування: Анджей Гіль, Ірина Макевич, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс, Л.; Люблін 2012, с. 166–168.

⁴⁰ A. Gil, *Unickie cerkwie Brześcia w opisie Wizytacyjnym z 1726 roku*, W kręgu dziejów i kultury kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej, Siedlce 2009, s. 67; A. Гіль, І. Скочиляс, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Л. 2013, с.185.

⁴¹ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В.Тарновського, ал. 507. 20–9.

спостереження за небесними світилами, а також за ручним годинником. На останньому ми особливо хотіли б закцентувати увагу. Особливо у XVIII ст. поширювалися інструкції з використання ручних годинників через календарі, які видавалися Церквою. Друкували їх великим тиражем: від п'яти до семи тисяч екземплярів⁴². Траплявся друк і в два прийоми: спочатку восени, перед початком року, а потім, якщо добре продавалося, то й весною. Розходилися вони не тільки серед аристократії, але й серед дрібної шляхти та міщан і навіть духовенства та селян. Календарі подавали інформацію на тему хронології та виміру часу. Вчили календарі, як за допомогою ручного годинника (або компаса) виміряти час, адже у XVIII ст. годинники, хоч і ставали все більш поширеними, але далеко не кожен міг собі дозволити їх. За допомогою цього “ручного компасу” відчитували години “з долоні”: *“do czego wystarczył patyczek, ustawiony pionowo na wysokości linii życia, między kciukiem a dłonią”*⁴³.

У сільських же парафіях час регулювався через дзвіницю і за спостереженнями над природними змінами дня і ночі та доби в цілому⁴⁴. Тим самим тут пролонгувалася давня традиція превалювання сакрального часу, коли ним керувала Церква. В уніатських же парафіях впродовж усього XVIII ст. вища ієрархія через візитаторів постійно наказувала кліру, щоб вони організовували дзвоніння три рази на добу. Люди при цьому повинні були відмовляти *“Pacierz”*, тобто молитви “Отче Наш”, “Богородице Діво”, а також “Символ Віри”, хоча могли додаватися й інші молитви. Найчастіше всього основною інтенцією відмовляння було прощення душ у чистилищі або для *“głoszenia czasu na Chwałę Bogu”*⁴⁵. Себто, категорія часу за цим визначенням набувала характеру літургійного та есхатологічного⁴⁶. Не можна

⁴² Про поширення та типологію календарів у Російській імперії див.: Ю. Вишнякова, *Русский календарь и его читатель в XVIII – первой половине XIX века*, “... И календарь осьмого года...”: Материалы научно-практических чтений “Библиотека в усадьбе” (24–28 апреля 2013 года) и научной конференции “Музей. Реставратор. Реставрация” (17–19 июля 2013 года): [сб. ст.], Сельцо Михайловской: Пушкинский заповедник 2013, с. 66–73. А також багато інших статей цієї конференції.

⁴³ J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013, s. 185–202.

⁴⁴ E. Kocój, *Pamięć starych wieków. Symbolika czasu w rumuńskim kalendarze prawosławnym*, Kraków 2013, s. 211.

⁴⁵ *IP НБУВ*, ф. I, спр. 2463, арк. 268, 298зв.

⁴⁶ Окрім того, і самі дзвони носили на собі есхатологічну конотацію, адже знаємо, що биття у дзвін традиційно зображалося в іконографії Страшного Суду як нагадування про смерть. У джерелах трапляються випадки, коли саме дзвони замовляли в пам'ять про померлу людину. Биттям у дзвін сповіщалося про смерть людини та під час її поховання. Так, архімандрит Києво-Кирилівського монастиря Кирил у своєму заповіті 1783 р. вказує спеціальну суму при похованні “на позвонне”: *ЦДДАУК*, ф. 127, оп. 1024, спр. 2691, арк. 2; J. Rożałowska,

не згадати в цьому контексті, що серед католиків (можливо, й серед уніатів) у цей період поширювалося видання під промовистою назвою “*Zegar cyscowy*”. Через яке так само людина відмовляла молитви за душі в чистилищі і за одне готувала себе до доброї смерті. Так, наприклад, у годинках для приготування до щасливої смерті на ранковій в одній із молитов проситься у Бога, аби він дозволив достойно розпоряджатися саме часом⁴⁷.

У свою чергу, це говорить про те, що в селах та невеликих містечках час можемо наділити набагато вищим ступенем сакральності, адже він звучить виключно з церковної дзвіниці і повинен супроводжуватися молитвою, чого ми не бачимо в цей час у містах. З іншого боку, ми не повинні забувати про так званий аграрний час, який був пов’язаний зі зміною кліматичних умов і сільським господарством⁴⁸ і носив на собі часом речі, розбіжні з церковними настановами. Натомість, наявність приватних годинників у цьому просторі через свою дорожнечу практично відпадає. Теж саме стосується й так званих народних годинників, які були поширені, наприклад, у Польщі і про функціонування яких у межах Київської митрополії ми не маємо ніяких відомостей⁴⁹.

Перед тим, як перейти до розгляду посідання особистих годинників у середовищі духовенства, застановимося над їх функціональними/практичними та символічними навантаженнями. Відтак, про будову годинника та ставлення через його призму до часу в середовищі духовенства дещо дозволяє простежити фігурна поезія Івана Величковського зі збірки “Зегар з полузегарком”. Праця ця була написана у 1690 р. і присвячувалася Київському митрополитові Варлааму (Ясинському) (вже сам герб останнього автор порівнював із годинником). Звертаючись до читача, Величковський

Kapliczki-dzwonnice. Tradycja i jej współczesna kontynuacja (na przykładzie wybranych miejscowości Śląska Opolskiego), Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci. Pod. red. Jana Adamowskiego, Marty Wójcickiej, Lublin 2011, s. 181–182. Важливо зауважити, що це дзвоніння могло проводити паралель смерті людини та Смерті Христа. В одному з “Роздумувань” над Кончиною Спасителя і конанням Його на Хресті, саме в той час: “ziemią u opokami, iako dzwonami smutno zadzwoniwszy”: J. Andrzejewicz, *Ziarno Gorzyczne gorzkiej męki Najsłodsze Jezusa Nabożnemi Rozmyślaniami rozarte, octem y zółcią tegoż Pana zaprawione, a na posiłek nabożnym ludziom podane*, Wilno 1688, s. 227.

⁴⁷ *Zegar Cyscowy albo za Dusze w czyscu cierpiące codzienne Godzinki, na dostąpienie w ostatniey życia świętego w Bogu do konania wybitący wierny pektoralik*, Lwów 1777, s. 11.

⁴⁸ M. Nodl, *Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdněšředověkých Čech*, *Listy filologické* 3/4 (1998) 257.

⁴⁹ За винятком виготовлення народних годинників німецькою династією Кругерів, частина представників якої переселилися із Західної Польщі до колонії Розенталь (нині у складі сучасного Запоріжжя), але це вже була перша половина XIX століття: P. Fietkiewicz, *Zuławskie zegary ludowe*, Sopot 2011, s. 60.

викристалізовує головну сутність годинника – демонстрація часу, яка нагадує про пам'ять смертну: “*О смерти пам'ятай, и на суд будь чуткій, велми час бежит скоро, в бѣгу своем прудкій*”.

За структурну основу свого твору автор обирає поділ на проміжки часу в годиннику, яким, власне, й користувалося духовенство на той час. Перша частина – це “зегар цѣлый содержащ в собѣ часов 24”, де на кожному з цих годин воздається хвала Богородиці, друга частина – “Полузегарик, содержащ в себе особ часы дневныя, а особно часы ночныя” – поділяється відповідно на дванадцять денних та нічних годин. Слідом за цим, Іван Величковський виокремлює розділ “минуты” (“До Зегарка належат еще минуты. Прето подобно и tych не треба минути”). У ньому автор розважає над часом спільним для всіх (молодість, юність тощо) і “минуты”, які мають добрий та недобрий вплив для спасіння людської душі. Окремо ж Іван Величковський виносить чверть часу – квадранс. Поділ дня на більш широкий інтервал часу, швидше за все, відображено в наступній строфі: “*Вечер, рано, в полуден и в полунощ чтите Бога воплощеннаго и матер хвалѣте*”. З того випливає, що початок відліку дня був не з ранку, але з вечора⁵⁰.

З'ясувавши часову систему функціонування годинника, задаймося питанням, а для чого взагалі він був потрібний духовенству? Насамперед годинник був помічним при організації власного розпорядку дня. Себто пробудження (якщо будильник був вмонтований до конструкції), розпланування часу для особистої молитви (особливо у зв'язку із практикою відчитання часослова), узгодження часу із колективною молитвою та трапезою. Із XVII ст. нам є відомим випуск дорожніх годинників (*pendales de voyage*). Очевидно, ним також могли користуватися і в середовищі духовенства під час подорожей та переїздів.

До цього необхідно додати, що годинниками користувалися проповідники задля контролю над часом власної гомілії. Сам же годинник при цьому міг бути прикріплений прямо до проповідниці (щоправда, нині віднайдений приклад лише з фарного костелу в м. Кросно)⁵¹. У свою чергу, проповідники й самі послуговувалися образом годинника для доступного роз'яснення слухачам проблем, пов'язаних із темою смерті, Страшним Судом тощо⁵². З того можна припустити, що через вплив посідання власного

⁵⁰ І. Величковський, *Твори*, К. 1972, с. 57–66; І. Величковський, *Повне зібрання творів. Дзигар цілий і напівдзигарик*: Переклад, вступна стаття та примітки В.О. Шевчука, К. 2004, с. 40–50.

⁵¹ М. Dzieduszycki, *Dni, nocy, godziny*. Przedruk z „Przeglądu Lwowskiego”, Lwów 1874, s. 34.

⁵² J. Drob, *Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 1998, s. 61.

механічного годинника, формується новий тип духовенства, у якого ставлення до часу стає раціональнішим та структурованішим⁵³. При загальному дослідженні функціонування годинників необхідно проводити обсервацію кожної матеріальної пам'ятки чи її опису. Адже знаємо, що годинники могли мати відповідні механізми, за якими відбувалися циклічні механічні сцени, часто на релігійну тематику. Так, наприклад, з тестаменту 1709 р. католицького каноніка Луцького і Брестського Казимира Шпотанського дізнаємося, що він мав власний годинник: “*stolowy, w którym za wybijaniem godzin orzeł podletuje, a chłop głową kiwa skazując godzinę*”⁵⁴. Так само важливо активізувати дослідження з іконографії на годинниках, оскільки через неї розкривається розуміння символіки окремого годинника.

Натомість піщаний годинник (клепсидра) у середовищі монахів використовувався не тільки для вимірювання часу, але також як один із помічних інструментів задля спомагання у вибудові власної пам'яті смертної⁵⁵. Зокрема, про це у своїх записках пише митрополит Петро (Могила). Записану історію митрополитові оповів Ісайя Трофимович Козловський. У ній йшлося про віленського архімандрита Леона (Карповича), життя якого подається як зразок до наслідування для монахів. Окрім всього іншого, він писав про те, що отець архімандрит: “*никогдаж ис келіа (развъ церкве), не имѣа клепсидры в руцѣ исходаше, се ж твораше дав о памяти всегда имат еже ни едина[го] часа вътще бездѣлне мимрити оставлати*”⁵⁶. Це повідомлення, очевидно, слід розуміти як таке, що слугувало зразком для наслідування, адже в цілому в цій оповіді йдеться про благочестиве життя Леонтія (Карповича). З іншого боку, цікава й інша настанова про те, що до храму необхідно ходити без годинника: швидше за все, це пов'язано із тим, що монах у храмі повинен забути про час, адже сама Літургія є позачасовим явищем.

⁵³ Існує й протилежна, насправді досить суттєва думка про те, що монахи стали каталізаторами формування раціоналізованого та чітко розділеного часу в соціумі через специфіку власне часового поділу доби в обителі. Про ці думки більше у статті: J. Šubrť, *Čas a disciplina: Klášter jako model*, Sociologický Časopis 1 (1999) 89–99.

⁵⁴ D. Główka, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004, s. 139.

⁵⁵ Питання з придбанням пісочних годинників наразі є не вирішеним, поки що відома лише одна справа, в якій зазначено, що в 1580 р. молдавський купець із Сучави закупив їх цілу фасу у Львові: Е. Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках*, Кишенев 1968, с. 146.

⁵⁶ *Записки святителя Петра Могилы*, упор. І.В. Жиленко, Київ 2011, с. 65. На Заході в цей же час піщаний годинник, так само був одним із символів старців та відлюдників: Д. Лихачев, *Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. Сад как текст*, Москва 1998, с. 41–42.

Нерозривний зв'язок старця та клепсидри відобразився й у чернігівського поета Івана (Величковського), який у своїй поезії дещо іронічно пише: “Всеу, старче, клепсидрным пѣском измѣряеш / дни твоя и толико еще жити часш”⁵⁷.

Образ піщаного годинника переважно пов'язувався із топосом праху, адже пісок, за допомогою якого вимірюють час у клепсидрі, викидав у поетів асоціацію із земним прахом, на який перетвориться людське тіло після смерті. Зокрема, Лазар (Баранович) у своєму творі “*Lutnia Apollinowa*” змальовує фігуру Смерті: *Klepsydre trzyma, co raz piasek siecze, / Ona pomatu ludzi z swiata wlecze. / Co raz nam ziemny piasek przypomina, / Z ziemiście wyszli, ziemia wam dziedzina*⁵⁸. Або ж, так само артикульовано вказує на есхатологічний образ годинника один із віршів Климентія Зиновія: “*Егда зегар годи́ны в свой час выбі́яет, в то время смертны́я нам часы́ назнача́ет*”⁵⁹. Ця ж символіка проявляється і в інших типах джерел. Так, у львівській Успенській кафедрі до цього часу зберігся надгробок Станіслава Ганля кінця XVI ст., на якому покійник розташований традиційно лежачи на подушці, але в руках при цьому тримає клепсидру (мал. 1)⁶⁰. На надгробку був зроблений напис: “*Hodie mihi, cras tibi*”, який нагадував про скороминучість життя. Відомо, що львівський купець Станіслав Ханель помер дуже несподівано 17 листопада 1570 року, при тому навіть не встигли знайти священика, який би уділив би йому Святих Тайн⁶¹. Очевидно, в зв'язку з цим і був поставлений надгробок з подібною символікою.

На українських іконах Страшного Суду, як правило, про скороминучість і швидкоплинність життя свідчив акт биття у дзвін, але окрім цього траплялося, що ця ж символіка передавалася через зображення Смерті, яка у лівій руці тримає косу, а у правій – піщаний годинник⁶².

⁵⁷ І. Величковський, *Твори...*, с.135.

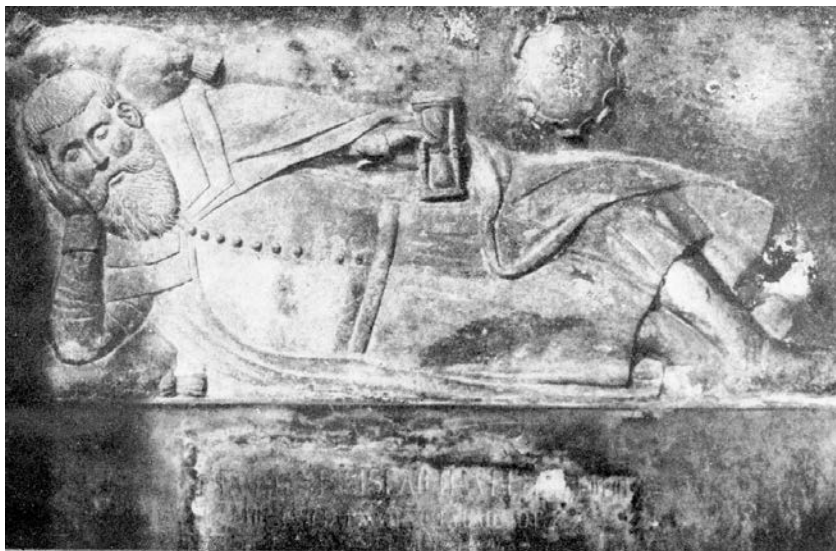
⁵⁸ О. Зосимова, *Мотив Vanitas в українській та англійській епіграмі*, Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: Літературознавство 4 (1) (2013) 78.

⁵⁹ К. Зиновій, *Вірші. Приповідки посполиті*, К. 1971, с. 177.

⁶⁰ Клепсидра як символ швидкого плину життя та нагадування про смерть у фунеральній архітектурі особливо є характерною для католицьких та протестанських надгробків XVII–XVIII ст. Західного Ольстера, де традиційно зображували на надгробку чотири елементи: череп, дзвін, піщаний годинник, труну: Н. Mytum, *Mortality Symbols in Action: Protestant and Catholic Memorials in Early-Eighteenth-Century West Ulster*, *Historical Archaeology* 1 (2009) 169–179.

⁶¹ L. Harewiczowa, *Mieszka lwowska XVI w. Zofia Hanlowa*, Lwów, odbitka z “*Ziemi Czerwieńskiej*” 1935, Zeszyt.1, s.11–12.

⁶² *Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*. Tekst: Romuald Biskupski. Reprodukcie: Marek Brniak. Warszawa 1991, mal. № 69.

Мал.1. Надгробок Станіслава Ганля,
Львівський латинський кафедральний собор.

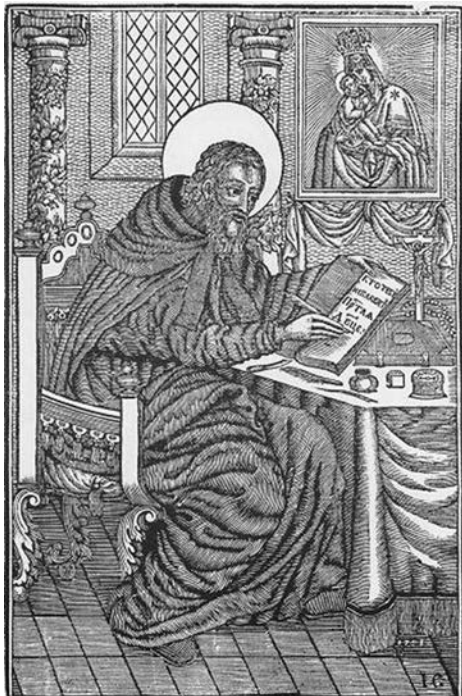
Джерело: М. Gębarowicz, *Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego Renesansu w Polsce*, Toruń 1962, s. 45

Піщаний годинник трапляється і у таких поширених у добу бароко зображеннях, як емблеми. Відповідно до цього, на поширених у добу бароко емблемах, Сатурна зображали як стару людину з клепсидрою і з косою в руках. Робилося це задля демонстрації швидкоплинності часу та відображення того, що все квапливо проходить і руйнується⁶³. А до цього часу цей же годинник тримав усміхнений юнак⁶⁴. Подібний концепт ми можемо спостерігати і на прикладі тези “*Teatrum Gloriam*”, виготовленій гравером Іларіоном Мигурою для Андрія Войнаровського в Києві 1703 р. Осавула Війська Запорізького в центральній композиції оточують апостол Андрій, ангел та старець з крилами і з посохом, на верхівці якого поміщена саме клепсида.

Труднощі з’являються під час інтерпретації графічних джерел, на яких зображається клепсида чи механічний годинник серед інших побутових предметів. Адже точно визначити, чим вона виступає: символом

⁶³ Э. Панофский, *Этюды по иконологии. Гуманистические темы в искусстве Возрождения*, Санкт-Петербург 2009, с. 126; B. Varwig, *Metaphors of Time and Modernity in Bach*, *The Journal of Musicology* 2 (2012) 161.

⁶⁴ J. Sawicki, *Stracony czas. Fragment XVI – wiecznego norymberskiego zagarka dyptykowego z Wrocławia*, *Wratislavia Antiqua* 17 (2013) 120.

Мал. 2. Йосип Гочемський. "Йоанн Дамаскин" з Октоїху 1774 р., Почаїв.

Джерело: *Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції музею книги і друкарства України*, В.Г. Бочковська, Л.В. Хауха, В.А. Адамович, К. 2008, с. 192.

чи побутовим елементом – не так просто. Піщані та механічні годинники на українському матеріалі ми в основному зустрічаємо в гравюрах, “на столах” авторів Священних текстів: у зображенні Святителя Василя Каппадокійського розміщеному в острозькому виданні 1594 р. “Книге о постничестве Василия Великого”, Святого Йоанна Дамаскіна в київському “Октоїху” 1699 р., а також у гравюрі різця Д. Галяховського (Святий Йоанн Богослов), А. Козачківського (Євангелист Лука) медьорит 1733 р., Святого Йоанна Дамаскіна у виконані Й. Гочемського 1774 р. (мал. 2). Фактично у всіх цих випадках (крім твору Д. Галяховського, де клепсидра стоїть збоку Євангелиста на паперті) годинники зображають як такі, що стоять на письмовому столі. Випадковість зображення та позбавлення символічного навантаження ми виключаємо. Через

що? На письмовому столі цих писців знаходиться обмежена кількість предметів: письмове приладдя та книга, Розп’яття. У такому разі обмеженість предметів на столі, а також повтореність цього елемента виводить нас на умови сталості символічного навантаження. Припускаємо, що годинники в цьому контексті могли виступати як невід’ємний елемент людини духовної та вченої, себто нагадування про пам’ять смертну. Через те, що всі ці Святи писали про те, як досягти спасіння в загробному житті, це може вказувати на єдність символіки часу та основної ідеї написаного твору. Окрім цього, через розташування годинників підкреслюється містична єдність з Отцями Церкви минувшини та спостерігачем, таким чином виопуклюються живий зв’язок та безперервність традиції в історичній перспективі.

Тут же варто сказати про те, що з другої половини XVIII ст. у просторі, принаймні, Речі Посполитої (припускаємо, що і набагато ширше) піщаний годинник у визначеному контексті міг мати і антисакральний характер, а саме бути маркером приналежності до масонської традиції⁶⁵.

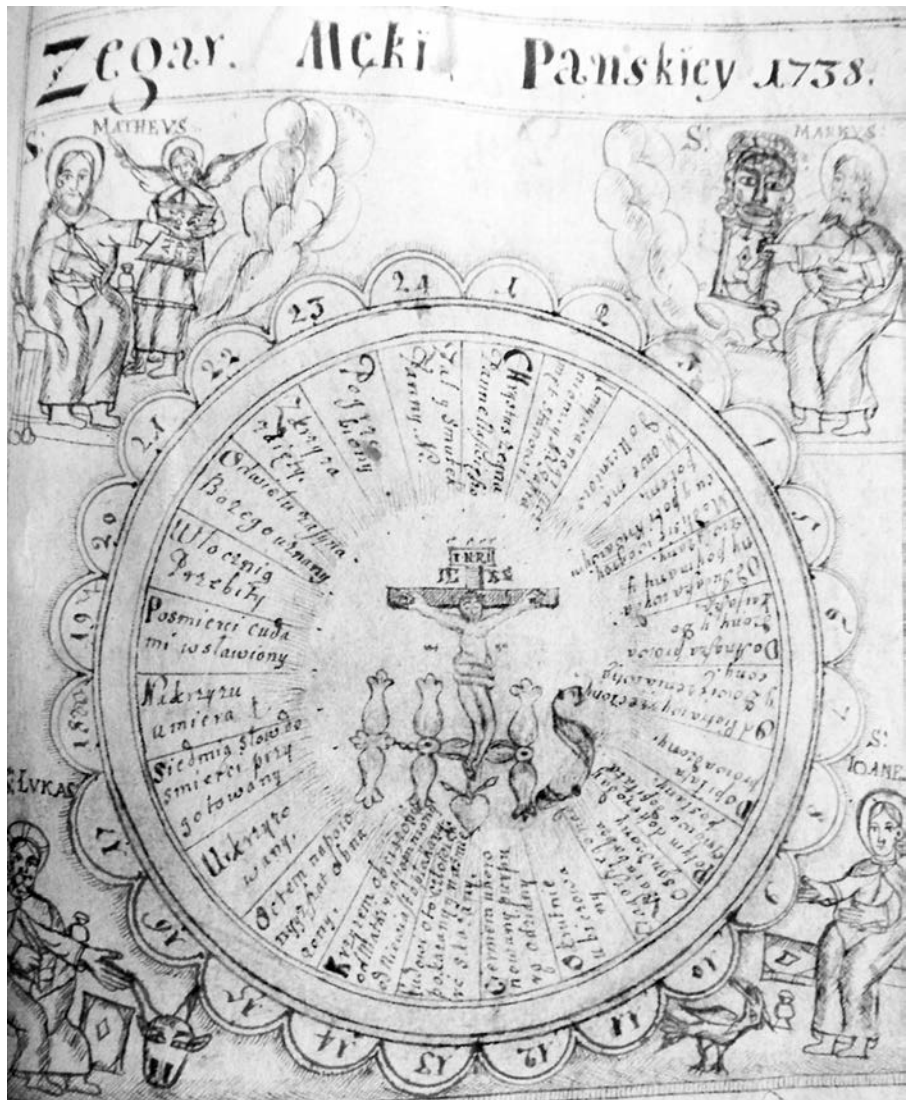
Годинник у цей час також міг асоціюватися і з Муками Христовими. Адже знаємо про існування літургійної традиції в Католицькій Церкві “Годинника Мук Христових”. Аналогічний “Zegar męki Pańskiej” ми віднаходимо на сторінках уніатського рукописного службника першої половини XVIII ст. (мал. 3). Ця знахідка може сигналізувати про можливість наявності цієї традиції і в уніатській Церкві цього періоду. На малюнку зображений годинник з поділом на 24 години. В центрі годинника зображене покладання Ісуса Христа до гробу. На кожну із годин припадає одна із страчних подій, над якою людина повинна роздумувати, особливо під час посту. Наприклад, у четвертій годині Ісус молиться в Гетсиманському саду, а в шостій стікає кровавим потом тощо. Ця ж ідея відображалася безпосередньо і через самі годинники. До прикладу, візьмемо годинник, який як відомо із напису на ньому (“Od roku 1592 u pp. Benedyktyniek lwowskich Przełożona nosiła”) належав львівській монахині бенедиктинського ордену, відповідно він був виготовлений як наперсний хрест⁶⁶. У цей же час, в Європі достатньо поширеними були настільні годинники у формі нап্রেстольного хреста. Звичайно ж, це в свою чергу перегукується з особливою актуалізацією пасійної тематики на континенті, що не оминувало й український терен.

Натомість складним для розуміння та інтерпретації постає введений елемент годинника до ікони Йова Кондзелевича “Христос і Никодим” (село Воцатин на Волині). На ній зображено таємну, нічну зустріч Никодима (члена синадріону) та Спасителя в кімнаті звичайного будинку, перед столом. Але на стіні цієї кімнати автор розмістив годинник, якраз по центру композиції. Припускаємо, що через нього він хотів передати інформацію про нічний час зустрічі. Можна подумати й про те, що іконописець хотів нагадати через годинник скороминущість людського буття і що кожен із нас повинен вже сьогодні прийти до Христа, як це зробив Никодим. Вірянин повинен переродитися “Від Води й Духа”, для того аби увійти в Царство Небесне, себто позбутися всього того, що віддаляє від Бога, про що

⁶⁵ K. Załęski, *Alegoryczny portret Stanisława Augusta z “klepsydrą”*, Rocznik Muzeum narodowego w Warszawie 21 (1977) 237–249.

⁶⁶ *Wystawa starych zegarów na tle wnętrza palacu hr. Pusłowskich*, Kraków 1938, Katalog opracowali: Kazimierz Buczkowski, brat Teodor Wrzesień Reformat, s. 51.

сповіщав при цій зустрічі Спаситель. Вважаємо, що ці два символи, виражені через годинник, абсолютно адекватно можуть співіснувати у цьому творі.

Мал. 3. Zegar męki Pańskiej.

Джерело: Службеник униатский нач. XVIII ст., ІР НБУВ, ф. 301, спр. 71Л, арк. 118

Перспективним напрямком студій вважаємо дослідження значення годинників через портрети, адже саме в них ми можемо спостерігати стратифікацію символіки за соціальною приналежністю. Відтак, годинник ми знаходимо на портреті лаврського архимандрита Мелетія (Вуяхевича) XVIII ст. Зокрема, він розташований на столі перед Розп'яттям та духовними книгами. Звичайно ж головним атрибутом на столі є Розп'яття у поєднанні з годинником, воно повинно було означати ціну життя, у зв'язку з актом Відкуплення, а також скороминучість буття. Цікаво зауважити, що традиція використання годинників для позначення швидкоплинності життя в середовищі духовенства, була перенесена і на фотопортрети XIX ст. Поки що нам відомо про це на прикладі афонських фотоательє⁶⁷.

У свою чергу, у зображальних джерелах інших соціальних верств годинники можуть позначати й зовсім іншу символіку. Василь Ульяновський у своєму дослідженні про матеріальний світ князя Василя-Костянтина Острозького згадує про наявність у нього годинника в надбрамній вежі замку, а пізніше й на ньому самому. Символічність цього акту розцінюється як “володінням” часом власним та своїх підданих⁶⁸. Вважаємо, що це зауваження можна екстраполювати й на інші князівські та шляхетські резиденції. Очевидно, сюди було б варто додати не тільки підданих, але й підвладну землю в цілому.

Вияв концепту “володіння часом” у графічних джерелах ми б хотіли продемонструвати на прикладі портрета доньки князя Василя-Костянтина Острозького – Катерини, який написаний був уже після смерті княжни в 1597 р. і перебував у родинній галереї князів Радзивілів. На ньому вона зображена в повний зріст у розкішній сукні з мантильєю та з рукавичкою в лівій руці, а права, через яку здійснюють управління, покладена на стіл, застелений червоним обрусом⁶⁹. При цьому необхідно

⁶⁷ Гора Афон. *Образы Святой Земли. Каталог выставки собрания Афонского Фотоархива*, ред.-сост. А. Лидов, Москва 2011, с. 84, 89, 261, 324.

⁶⁸ В. Ульяновський, *Князь у домовому інтер'єрі та службовому оточенні: резиденція й двір князя Василя-Костянтина Острозького*, Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах, т. 2: Світ речей та повсякденних уявлень, відп. ред. Віктор Горобець, К. 2013, с. 29. Для порівняння зауважимо, що в ранньомодерному Китаї годинники та інші прилади для визначення часу також вважалися символами влади: М. Неглинская, *Коллекционирование интерьерных часов при цинском дворе и его роль в развитии часового производства XVIII века*, 42-я Научная конференция “Общество и государство в Китае”, т. XLII, ч. 2, Москва 2012, с. 337.

⁶⁹ Л. Танаева, *Польское изобразительное искусство эпохи Просвещения. Живопись, рисунок*, Москва 1968, с. 27; Л. Танаева, *Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи Барокко*, Москва 1979, с. 117–119.

згадати про те, що червоний колір – це символ влади. На столі стоїть золотий годинник і біля нього заводний ключик. Окрім годинника, на столі нічого немає, тому вся увага глядача зосереджена саме на ньому. Фактично виходить так, що рука княжни владарює над часом⁷⁰. У радзивилівській галереї він так само, очевидно, символізував перетікання влади над часом в успадкованій території.

Зовсім іншого символічного значення годинник міг набути серед групи інтелектуалів. Спостерігати за цим явищем спробуємо на прикладі дискусійного львівського портрета 1686 р. Укладачі каталогу львівського портрету в 1965 році, позначили цей портрет як такий, що його виконав невідомий художник і зобразив на ньому невідомого вченого⁷¹ (мал. 4–5). Натомість Мечислав Гембарович знайшов в описі львівської капітульної збірки подібний портрет, де позначалося, що на ньому зображено “*Petrus Rens Dr. Medicinae – natione Gallus*”. Цей напис, на думку дослідника, цілком ймовірно співвідноситься з абрєвіатурою на портреті, додаючи при цьому, що цей лікар мав львівське громадянство. Далі Гембарович віднаходить інформацію про те, що титул доктора медицини ця людина здобула в Краківському університеті і надалі працювала як особистий лікар гетьмана Станіслава Яблонського. Сам же портрет, на думку вченого, має львівське походження⁷². Натомість в останніх дослідженнях, з’явилося припущення, що на цьому портреті зображений львівський канонік та скарбник костелу Мартін Жаховський. До такого висновку вчені дійшли шляхом розшифрування абрєвіатури навколо герба на портреті. Визначення М. Гембаровича вони вважають помилковим, бо, на їхню думку, на портреті зображена духовна особа. На це вказує і те, що в капітульній збірці цього портрету не було, а Жаховського був⁷³. Вважаємо, що дослідження треба продовжувати, адже жодна зі сторін не отримала ствердну думку. Але докази Гембаровича все ж таки підтверджуються іконографічним образом, на якому немає жодного атрибута, який би позначав людину з духовного стану. Для нас же особливо важливим є те, що на портреті, ліворуч від зображуваного на столі

⁷⁰ Подібні портрети за побудовою символічної системи: Анни Любомирської з роду Браницьких (біля 1620 р.) Себастьяна Любомирського (біля 1546–1616 рр.), виконаний приблизно в 1600 р., нині зберігається у Варшавському національному музеї.

⁷¹ *Львівський портрет XVI–XVIII ст.: каталог виставки: лютий–березень 1965 р.*, авт. вступ. статті та упоряд. В.А. Овсійчук, К. 1967, с. 31.

⁷² M. Gębarowicz, *Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław; Warszawa; Kraków 1969, s. 76–80.

⁷³ *Український портрет XVI–XVIII століть*. Каталог-альбом, авт.-укл. Г. Белікова, Л. Членова, К. 2004, с. 130.

Мал. 4. Петро Ренау (?). Кінець XVII ст. Львівська картинна галерея.
Джерело: М. Gębarowicz, *Portret 16–18 w. we Lwowie*, Wrocław 1969, s. 38.

стоїть годинник. Мечислав Гембарович вважає, що шафковий годинник на портреті просто доповнює колористичну композицію. Ми ж схильні припускати, що на портреті зображена людина, приналежна до групи інтелектуалів-вчених і годинник якраз виступає одним із символів вченості, точності і раціональності, яка почала цінуватися в період формування механістичної картини світу. Можна, звичайно, також припускати, що на портреті зображений годинникар, але на портретах того часу вони демонструють свої

*Мал. 5. Георг Пенч. Портрет одного чоловіка. Після 1540 року.
Музей образотворчих мистецтв у Будапешті.*

Джерело: V. Janos, *Deutsche Tafelbilder des 16. Jahrhunderts*, Budapest 1981, s. 45

годинники, а не стоять від них дещо відсторонено. Хоча й можна гіпотетично припускати, що ця людина могла бути пов'язана з укладанням календарів чи чогось подібного. Аналог раннього періоду ми віднаходимо на портреті німецького художника Георга Пінча 1540 р. “Один чоловік”, на якому зображений невідомий чоловік. Але одразу зрозуміло, що це людина не приналежна до кліру, вона читає книгу і біля неї знаходяться рідкісні на той час окуляри та годинник. Все це говорить про те, що на цьому портреті якраз і демонструється книжність, інтелект та вченість. Відповідно й годинник набуває аналогічної символіки.

Як у тогочасному житті, так і на портретах годинник міг використовуватись як елемент декору, коштовність та прикраса. Підтвердження цього ми можемо побачити на портреті Ірини Антонівни Галаган (уродженої Милорадович), який був виконаний у 80-х роках XVIII ст. і нині зберігається в Чернігівському обласному художньому музеї. На ньому зображена жінка в елегантному вбранні, в руках вона тримає годинник. Знову ж таки важливо зауважити, що це ж значення годинника було перенесено і на фото-портретну традицію XIX – початку XX ст. і, в цілому, триває досі.

Таким чином, ми бачимо, що на портреті годинник, особливо для різних соціальних станів, міг мати абсолютно різне символічне навантаження.

Наразі ми хотіли б перейти до розгляду посідання годинників духовенством Київської митрополії, роблячи при цьому основний акцент на Києві. Головними джерелами для спостереження над речовим світом цього часу є тестаменти та описи майна. При цьому одразу необхідно звернути увагу на те, що тестаментів монахів залишилося порівняно мало, адже обітниця убозтва⁷⁴, а також Статут Литовський взагалі забороняв їм це робити. Хоча на практиці часто йшли в обхід цим настановам⁷⁵. Але все ж таки необхідно говорити й про те, що інша частина духовенства мала право на вільне тестаментування. Необхідно й не забувати про можливість роздачі годинників перед смертю, через це вони залишилися не відображеними в описах.

Одним із найперших духовних осіб, у кого ми віднаходимо у власності годинник, є архімандрит Дорогобузької обителі Лука (Албанчик). У переліку пограбованого майна 1617 р., яке залишилося після смерті владики і зберігалося в обителі, було записано “зыгаров два”⁷⁶.

Маємо небезпідставні припущення про те, що сам митрополит Петро (Могила) користувався годинником. На це, зокрема, непрямо може вказувати один із записаних ним міраклів. Його оповів йому в 1628 р. тодішній київський католицький єпископ Богуслав Бокш Радошевський. Саме ж чудо відбулося в 1626 р. у містечку Чорногородка. У травні того ж року там проводився ремонт міського земляного валу – укріплення й одного з працівників засипало землею. У цей час єпископ згадав Лавру, молився до Богородиці Печерської і обіцяв у випадку врятування привезти

⁷⁴ W. Zielecka, *Testamenty prawosławnych i unitów jako źródło do badań nad dziejami konfesji wschodnich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku (stan badań, postulaty badawcze)*, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 2 (2010) 239.

⁷⁵ W. Zielecka-Mykołajczyk, *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku w obecności i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012, s. 45.

⁷⁶ С. Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії*, К. 2012, с. 464.

цього чоловіка до обителі. Після чого він наказує відкопати цього чоловіка. І далі митрополит пише: “*Молящу же ми и вельми о семь скръблящу, прійде отроцищъ (уже минувшимъ якъ двомъ часом орлойнымъ, се есть, zegаровымъ)*”⁷⁷, чоловік же завдяки молитвам Богородиці Печерської врятувався. Необхідно звернути увагу на те, що митрополит Петро (Могила) послуговується часом, який однозначно вимірюється годинником. При тому він вживає слово чеського походження “орлой” (*orloj*) і витлумачує його читачам звичним “зегар”. З того також можна висловити припущення, що митрополит Петро (Могила) володів годинником чеського виробництва, адже знаємо, що Прага славилась своєю годинниковою продукцією.

Так само непрямом, але можемо здогадуватися про те, що годинником користувався архієпископ Лазар (Баранович), хоча ми не можемо тут стверджувати, чи це був його особистий годинник, або загальний. Владика в одному зі своїх творів згадує своє архієрейське служіння й у віршованій формі повідомляє: “*Wiecznaia pamiat, niechay mnie wspomina / Niech tu szczęśliwa wybija godzina*”⁷⁸. Фактично на цьому місці демонструється механічний хід часу, який закладений у свідомості, що може вказувати на звичку користуватися годинником. Аналогічне ми можемо сказати й про Йоаникія (Галатовського), який у своїй праці “*Скарбница потребная*” в одному із міраклів повідомив про те, що один католик, жовнір польського війська, був уражений хворобою, через яку падав на землю і піну з губ пускав, і “*четверть часа лежал на земле*”, і потім лишень приходив до свідомості⁷⁹. Традиційний поділ часу в цьому періоді, який здебільшого іменувався “квадрансом” і однозначно увійшов в обіг через годинникову систему⁸⁰.

Більш точно можна стверджувати про наявність годинника у відомого церковного діяча України та Росії – Спіфанія (Славинецького). Після його смерті, певна частина його речей за заповітом повинна була відійти до Київського Братського монастиря. За наказом патріарха Йоакима відповідні

⁷⁷ *Архив Юго-Западной России*, ч. 1, т. VII, К. 1887, с. 70–71.

⁷⁸ L. Baranowicz, *Księga smierci albo krzyż Chrystusow. Na które żywot nasz umarł. Ale śmierć sama życ nauczał*, Nowogród Siewierski 1676, k. 2 zw.

⁷⁹ А. Тарасенко, *Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением “Скарбници потребной” Иоанникия Галатовского в русском переводе*, Чернигов 2013, с. 294.

⁸⁰ Сама чверть години уявлялася як дуже малий відрізок часу. Зокрема в одній із гомілій того періоду на тему Ісусової Смерті, проповідник зауважував: “W tey okrutney katowni, nie kwadransik ieden, ale całe trzy godziny wisiał”: A. Szyma, *Kazania albo exorty postne o tajemnicach naydroszszey męki Zbawiciela naszego w Kościeli Warszawskim Societatis Jesu rożnych lat miane. Pod czas Passyi we Szrody Wielkiego Postu przypadających. Przydane na koncu uwagi duchowne o Sądzi Bożym na 4 Niedziele Adwentowe*, Suprasl 1713, s. 306.

речі пересилалися через ігумена Межигірського монастиря Феодосія до Братського монастиря. Разом з іншими речами він надсилав очевидно особистий кишеньковий годинник Славинецького: “*зегарь малый въ сребръ оправленный со ланцушкомъ сребреннымъ же, цѣною двадесят рублевъ*”⁸¹.

У XVIII ст. одним із перших відомих власників годинника є лаврський архімандрит. 26 лютого 1735 р. на його ім'я було надіслане повідомлення від купця Ігнація Гофмана. У ньому архімандриту повідомлялося, що для нього була куплена матерія: “*на рєчи ново||мо[д]ная*”, виготовлені “*також крепости Часи*”, які оцінювалися у 7–8 червоних золотих. Через те, що ці тканини були виписані пізніше, то вивезти їх поки що не було можливості і вони залишалися на певний час у Парижі, “*а репетить Часи сподіваюсь уж в Гостомилю*” у знатного тамошнього купця. А коли вже купець буде в Гостомелі, то за сприятливих умов разом із обіцяними книгами повинен надіслати їх пізніше отцю архімандриту⁸². Привертає увагу той факт, що годинник не просто купувався, але виконувався на замовлення, до того ж він повинен був відповідати ще й рівню матерії. Все це говорить про те, що годинник, окрім всього іншого, набуває рис коштовної та модної речі, про що ми далі будемо згадувати.

Відомо також й те, що в покоях Київських митрополитів Рафаїла (Заборовського) та Арсенія (Могилянського) були поміщені стінні годинники. Згідно з посмертним описом речей настоятеля Золотоверхого Михайлівського монастиря Йоаникія (Скабковського), він мав аж три годинники: “*часи сре[д]ніє без цєпки Старіє*”, “*часи золотіє съ цєпкою средною*” та “*час столовіє великіє*”. А у відомого монаха-інтелектуала Якова (Воронковського) були “*часи столовіє стоячі*”. В начальника ж Ближніх печер Лаври ієромонаха Єрофія – “*часы костяные маленкіє*”. У своєму ж заповіті (1781 р.) лаврський архімандрит Зосима зазначав, що у його власності перебувають золотий кишеньковий годинник, а також столовий та стінний⁸³.

У 1783 р. після смерті настоятеля київського Кирилівського монастиря Кирила почалась реалізація його заповіту, який склав безпосередньо сам владика. Це дуже важливо, адже речі компанує в ньому і розташовує владика за власною системою. Привертає увагу те, що “*часы караманніє с числами сребренніє*” разом із чотками, архімандрит поміщає у розділ “*Съ платья*”⁸⁴. Тобто у цьому випадку ми бачимо сприйняття годинника

⁸¹ Н. Закревский, *Описание Киева*, т. 2, Москва 1868, с. 899.

⁸² ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 41, арк. 1.

⁸³ М. Яременко, *Op. cit.*, с. 113.

⁸⁴ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1024, спр. 2691, арк. 3зв.

як аксесуара, частини одягу. Знаємо також, що такий дуже коштовний аксесуар, як годинник був навіть у власності протопопа містечка Старий Млин Євстафія Федоровича. На годиннику з однієї сторони прикріплювався дорогоцінний камінь яшма, а з другої, очевидно, емальовий портрет імператриці Анни Іванівни. Сам годинник був описаний у переліку речей, вкрадених у нього в 1777 р.⁸⁵ Наявність годинників у нижчого монашества та парафіяльного кліру залишається завданням майбутніх досліджень.

Також годинники поширювалися і серед інших соціальних груп. Найперше, необхідно говорити про шляхту, яка почала мати їх від XVI ст. Вони, як відомо, мали власні індивідуальні годинники: кишенькові, настільні, настінні, каретні, замкові чи палацові. Вже на XVIII ст. ми зустрічаємо годинники у власності козацької старшини⁸⁶, міщан⁸⁷ та особливо купців⁸⁸, для яких, як відомо “володіти” часом було дуже важливим. Звичайно ж, те, що нам не вдалося знайти інформації про годинники у володінні цих верств на рівні XVII ст., не означає, що вони їх не могли мати раніше. Але, як би то не було, видається, що ще у XVII сторіччі, годинники є достатньо рідкісними в приватному користуванні.

Де кілька слів необхідно сказати щодо експлуатації годинників. Носили їх зазвичай у маленьких кишеньках на одязі з правого боку. В кінці XVII ст. під заводити годинники необхідно було двічі на добу⁸⁹. Детальніше це ми можемо вже прослідкувати за спеціальною рукописною інструкцією другої половини XVIII ст. “*Какъ боевые и карманные часы ставятъ исправно*”.

Для того, щоб правильно виставити годинник, необхідно було його випробувати на точність ходу. Для цього потрібно було вибрати дні, в які сонце рухається “скоряє ни тише но ровно 24 часи”. Для цього відповідно підходять 1 квітня, 3 червня, 18 серпня та 12 грудня. Після цього за сонячним годинником необхідно власний годинник звіряти рівно в полудень. Наступного ж дня необхідно знову було спостерігати в полудень, і якщо все сходилося, тоді годинник повинен був йти точно. Встановивши правильно час, власник годинника повинен був слідкувати за відповідною таблицею і під заводити коліщатком стрілки вперед або назад. Хід

⁸⁵ І. Сердюк, *Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.*, Полтава 2011, с. 84.

⁸⁶ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 9866, арк. 1.

⁸⁷ *Ibid.*, спр. 7204, арк. 1–1зв.

⁸⁸ РГАДА, ф. 52, д. 27, л. 7, 13об, 14об; ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 2493, арк. 1–9; ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 9307, арк. 2–2зв; ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 2911, арк. 1.

⁸⁹ М. Dzieduszycki, *Op. cit.*, s. 48–49.

кишенькових годинників залежав і від того, в якому положенні вони знаходились: чи лежать або висять при ходьбі, верховій їзді. Великий вплив на точність ходу механізму впливало й середовище експлуатації. Відповідно вологість та запиленість викривлювали показники⁹⁰.

У XVIII ст. особливого поширення набуло видання календарів. У багатьох із них містилися річні таблиці для підзаводки годинників: “*Інформація о заправленіи часовъ по всходъ и заходъ солнца, на всякъ день*”⁹¹ або в польськомовних: “*Figura do nakręcania zegarkow wedlug wschodu i zachodu slonca*”⁹². В них відображалася інформація щодо розрахунку сходу і заходу сонця на кожні п’ять днів року, згідно якої і можна було здійснювати підзаводку. Згадані календарі виходили у світ як у православних, так і в уніатських друкарнях Києва, Львова, Супрасля, Замостя та Почаєва. Непоодинокі примірники календарів трапляються у складі монастирських та приватних книжкових збірок духовенства. Так, наприклад, за описом латиномовних книг Київського кафедрального Софійського монастиря на 1769 р., в обителі знаходились календар руський на 1685 р. та польськоруський на 1699 р.⁹³ А в 1759 р. до отця архімандрита Києво-Печерської Лаври надійшло вітання із Різдом Христовим від одного статського радника із Санкт-Петербурга і в дар йому передавався саме річний російський календар⁹⁴. У реєстрі речей померлого кирилівського архімандрита Миколая (Цвіта) за 1784 р., ми віднаходимо російський дорожній календар⁹⁵. Наведені приклади та інформація про випуск досить великих накладів календарів, може свідчити про те, що вони могли бути доступними широкому загалу духовенства і ними, серед іншого, могли користуватися для підзаводки годинників. Але, на жаль, до нашого часу їх залишилася невелика кількість, очевидно, це пов’язано зі специфікою використання (розрахований на один рік) і відповідним ставленням до нього.

Важливим питанням для дослідження залишається ремонт та виробництво годинників на території Київської митрополії. Найперша відома згадка годинника на цій території стосується міста Львова (але ми свідомо практично не будемо приділяти йому уваги, адже це питання потребує

⁹⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 10971, арк. 1–2.

⁹¹ Календарь или месяцослов христианский, по старому штилю на 1727 г., К. 1726, арк. 19зв.

⁹² *Prognostyk astrologiczny na rok Pański 1757*, Замостя 1756. Ми користувалися примірником, який походив із кременецького монастиря реформатів: *Відділ стародруків та рідкісної книги національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Шифр: Іп 4422 (5).

⁹³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 2440, арк. 13, 24зв.

⁹⁴ ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1, спр. 181, арк. 2–2зв.

⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 20.

окремого та масштабного дослідження з концентрацією на одному місті). Архівна згадка повідомляє про появу ратушного годинника в місті Лева в 1404 р., для нагляду за яким призначався годинникар. Годинникарство на початковому етапі в цьому місті пріоритетно перебувало в руках монашества. Посада міського годинникаря була дуже почесною на той час професією. Окрім заробітної плати, він отримував житло в центрі міста біля ратуші (в Кракові, наприклад, інколи годинникаря зараховували до міських слуг⁹⁶). Окрім головного годинникаря в місті, існували й цілі династії годинникарів. Так, у Львові відома родина Соколовських займалася цим ремеслом від 1573 р. і аж до 1784 р. Теж саме стосується й родини Грабінських, які опікувалися годинниковою справою від 1588 р. і до 1825 р.⁹⁷ Зрозуміло, що це була свого роду монополія в цій галузі, але, разом із цим, і передача знань та навичок, а ще – відповідальність перед родом. До появи окремого цеху в 1766 р. годинникарі перебували у складі ковалів, слюсарів тощо⁹⁸. Але прослідкувати розвиток годинникарства на інших територіях Київської митрополії, на цьому етапі досліджень надзвичайно складно, адже ми маємо лише фрагменти, які не можуть нам дати чіткої системи його функціонування. Зрозуміло, що вже нами згадувані годинники в Києві чи то на Волині потребували людей, які б їх обслуговували. Можна було б припускати, що їх запрошували з тих країн, де ця галузь перебувала на високому щаблі свого розвитку. Але все ж таки джерела дозволяють говорити про те, що існували в тому часі й майстри місцевого походження. Так, наприклад, за львівською книгою для отримання громадянства, відомо, що його одержали й годинникарі: в 1563 р. Бальтазар Словик з Перемишлю⁹⁹, а в 1601 р. Гонестіс Козарський з Кам'янця-Подільського¹⁰⁰ (за ієрархією внесків за прийняття міського права, годинникарі займали тринадцяте місце серед інших ремесел (39,4 зл., гр.) в період 1681–1781 рр.¹⁰¹). Точно знаємо, що в цей час були місцеві годинникарі й на Волині. Один із них встиг зарекомендувати себе у кримінальній справі. А саме: 4 липня 1646 р. цехмістр Володимирського ковальського цеху Ян Маєвський поскаржився до замку

⁹⁶ S. Kutrzeba, *Finanse i handel średniowiecznego Krakowa*, Kraków 2009, s. 122.

⁹⁷ F. Jaworski, *Lwów stary i wczorajszy*, Lwów 1910, s. 154–155.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 164–165.

⁹⁹ *Album Civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783*, t. I. / wyd. A. Janeczek, Poznań 2005, s. 140.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 248.

¹⁰¹ О. Заяць, *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*, К.: Л. 2012, с. 464.

на зегармістра Петра Обуковича. Протестація відбулася через те, що зегармістр разом ще з одним шляхтичем напали на дім цехмістра і перший його дуже побив, причини ж скоєного невідомі¹⁰². Можливо, це було пов'язано із тим, що годинникар входив до ковальського цеху і з головуючим його виник якийсь конфлікт, який “залагодити” захотіли таким чином. Також на краківській археологічній виставці 1858 р., демонструвався срібний годинник XVII ст., роботи *a jour*, оправлений у срібло, який на собі мав напис, який свідчив про кременецьке походження автора: “*Johanes Boxer Kremenci*”¹⁰³. Щодо Волині, ми вище вже наводили приклад Ковеля, який, починаючи з кінця XVII ст., винаймав годинникаря для догляду за годинником. Також наявність годинникарів фіксується в статуті міського цеху Мізоча за 1763 р.¹⁰⁴ Про годинникарів XVII ст. в Києві на сьогодні нам не вдалося віднайти практично жодних відомостей, але є зрозумілим той факт, що якщо були годинники, то й були ті особи, які їх направляли¹⁰⁵. У літературі згадується про те, що в Києві за литовсько-польських часів на замковій вежі був влаштований годинник, яким опікувався Якуб Пушкар: “*который поправует зекгари... берет от зекгаря особно с скарбу господарского 15 коп грошей, а сукна лунского 5 локот*”¹⁰⁶. На той час у місті існувало чотири цехи: кравецький, кушнірський, ковальський та шевський. Абсолютно логічно припускати, що годинникарі могли входити саме до ковальського цеху або окремо винайматися поза ним.

Короткі згадки про київських годинникарів є лишень з XVIII ст. Так відомо, що митрополит Рафаїл (Заборовський) мав у своїх покоях стінний годинник, задля догляду за яким наймав спеціального майстра Івана Єнуковського за 10 рублів на рік¹⁰⁷.

Установка та направка годинників у Печерському монастирі здійснювалася як монахами, так і світськими годинникарями. На це більше світла проливає одна зі збережених справ. Так, у 1788 р. “часоводець” монах Агапіт почав просити священноархімандрита Самуїла призначити йому помічника, тому що через хворобу він не міг доглядати за всіма годинниками (“*на колоколнѣ и на огродѣ болшихъ, такъ и въ архимандричьихъ*

¹⁰² Торгієля на Україні XIV–XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина, К. 1990, с. 330–331.

¹⁰³ L. Siemieński, *Op. cit.*, s. 17.

¹⁰⁴ А. Філонюк, *Статут цеху Мізоча 1763 року*, Острозька давнина, Остріг 2013, с. 225.

¹⁰⁵ М. Карачківський, *Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби*. Відбитка з “Київського збірника археології й історії, побуту й мистецтва”, К. 1930, с. 144.

¹⁰⁶ Р. Делімарський, *Op. cit.*, с. 120.

¹⁰⁷ М. Яременко, *Op. cit.*, с. 113.

келяхъ казенныхъ”), а особливо в “большихъ колоколенныхъ”. Послушником був призначений Іван Коваленко, який до того мав вже відповідний досвід, але повинен був все одно надати відповідне свідоцтво. 7 жовтня 1788 р. архімандрит Каліст підписав відповідне призначення. З нього ми також можемо дізнатися про приблизний зовнішній вигляд годинникаря, адже за роботу йому гарантувалося на рік 12 рублів та шубу, свиту, шапку, пояс, рукавиці та чоботи, а також просто полотно для сорочки¹⁰⁸.

З кримінальних справ відомо і про існування годинників в інших містах. Наприклад, у Глухові на 1750 рік був “часовым мастером” грузин Йоаким Сарваларизин, який в історичних джерелах запам’ятовується тим, що побив військового генерального писаря Андрія Безбородька¹⁰⁹. Натомість у Ніжині годинниковий майстер Михайло Новицький подає свідчення про інцидент зникнення кишенькового годинника в одного ніжинського грека в кінці XVIII ст.¹¹⁰ Таким чином ми бачимо, що відомості про українських годинників та “часоводов” дуже розпорошені і скупі. Але при тому всьому, ми припускаємо, що такі майстри повинні були бути в більшості містечок та міст тодішньої Київської митрополії. Натомість годинників, які б самі виготовляли годинники, можна віднести до дуже рідкісних майстрів.

Дуже обережно можна згадати й про народну візію годинників. У фольклорі досить поширеною темою є покарання та помста за неправедні вчинки. У збірці народних переказів вченого домініканця Баронча Садока, є одна із історій, де головними героями виступає годинникар і токар, які проживають у невеликому містечку. У переказі одразу вибудовується опозиція: бідний токар – багатий годинникар. Вони приятелювали, і люди навіть дивувалися, що годинникар товаришує з бідним. Одного разу токар пропонує своєму товаришеві піти на заробітки до великого міста, де б вони змогли більше заробити. По дорозі токар вночі забив годинникаря, відібравши у нього гроші. Далі він влаштовується дуже добре в місті, але одного разу його просять обробити кістку і з неї починається литися кров. Після цього справа була розслідувана через суд і токаря повісили¹¹¹. У переказі постать годинникаря вивищується через

¹⁰⁸ ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 809, арк. 2–5; Докладно можна дізнатися про власність варшавського годинникаря другої половини XVIII ст.: Z. Prószyńska, *Inwentarz pozostałości po Franciszku Krantzu, zegarmistrzu warszawskim XVIII wieku*, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 3 (1970) 428–448.

¹⁰⁹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 10149, арк. 1.

¹¹⁰ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 2493, арк. 1–9.

¹¹¹ Barącz Sadok, *Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi*, Tarnopol 1866, s. 154–155.

наділення його статусом жертви та спроможність до такого гатунку дружби, а також кращим матеріальним забезпеченням.

Невелике число майстрів-годинників, їх порівняно високе матеріальне забезпечення, важливість виконаної функції, через значущість наявності точного часу в місті говорить про непересічний статус цих людей в урбаністичному просторі.

Відтак, ми побачили, що годинники змогли стати координаторами як духовного, так і робочого виміру в Київській митрополії. При цьому, відповідно, спостерігається стратифікація у доступі за матеріальним чинником, а також географічним (місто – село). Окрім того, ми побачили, що символіка годинників може як збігатися, так і відрізнятись у середовищі різних соціальних груп. Але найважливішим є той факт, що більша частина соціуму була втягнута в процес “механізації” часу, який і вибудовував модерне суспільство з яскравою ознакою часової дисципліни.

Поліна Яницька

КАРТИНА “МАРІЯ МАГДАЛИНА” ЗІ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ: ПОХОДЖЕННЯ ТА ДАТУВАННЯ

Останнім часом багато музеїв мистецького та історико-культурного спрямування приділяють велику увагу розвитку реставрації як наукової дисципліни. Відбувається чимало виставкових проєктів, які мають на меті підсумувати різні періоди діяльності реставраційних майстерень, які демонструють майстерність, а, інколи, й абсолютно унікальні можливості художників-реставраторів щодо відновлення пам’яток¹. Часто прихована від глядача, але важлива для дослідників різних галузей, праця реставраторів дозволяє вводити до наукового обігу нові та нові пам’ятки, що є важливою частиною матеріальної та духовної культури.

У цьому контексті не буде винятком і Національний художній музей Республіки Білорусь, в якому у листопаді 2014 р. тривала виставка “Мистецтво реставрації. Магія майстерності”. В експозиції були представлені твори, які незадовго перед тим залишили столи реставраційних майстерень. У цій статті акцентую увагу на одному творі, який посів чільне місце серед експонованих пам’яток, – картині невідомого майстра “Марія Магдалина”, виконаної на полотні розміром 163,5x100,5 см.

Ця картина була виявлена у 1958 р. у цвинтарній церкві св. Георгія (XVIII ст.) м. Косова Івацевічського району Брестської області під час третьої наукової експедиції під керівництвом директора Державного художнього музею БРСР Олени Аладової (1907–1986). Як і багато інших пам’яток, картина надійшла до збірки музею значно пізніше – її привезла двадцять перша експедиція у 1972 р.² Вже на момент потрапляння до

¹ Див., напр.: *Крізь патину часу. Відроджене минуле. Відреставровані твори декоративно-ужиткового мистецтва з музейних колекцій України. Каталог виставки*, К. 2005, 184 с.; *Скарби графа Ляницького зі збірки музею “Дрогобичина”. Наукова реставрація. Каталог виставки експонатів, відреставрованих Національним науково-дослідним реставраційним центром України до 70-річчя музею “Дрогобичина”* (м. Київ, 15 вересня – 30 жовтня 2011 року), К. 2011, 216 с.; *Дослідження та наукова реставрація раритетів Національного музею Тараса Шевченка. Каталог виставки експонатів, відреставрованих та досліджених Національним науково-дослідним реставраційним центром України* (м. Київ, 6 березня – 26 травня 2012 року), К. 2012, 104 с.; *Відродження пам’яток. Часопис Науково-реставраційної майстерні Національного заповідника “Софія Київська”*, число I, К. 2016, 220 с.

² Ця інформація про походження картини “Марія Магдалина” отримана мною від учасника наукових експедицій, збирача колекції давньобілоруського мистецтва Національного художнього музею Республіки Білорусь, доктора мистецтвознавства, професора Надії Висоцької у 2016 р., за що хочу висловити їй подяку.

*Мал. 1. Марія Магдалина. Невідомий художник другої половини XVIII ст.
Полотно, олія. Деталь. Стан до реставрації*

збірки картина потребувала реставраційного втручання, вона надійшла до художника-реставратора першої категорії Світлани Дікуть у важкому стані: спостерігались помутніння та розпад лаку, деструкція та численні осипання фарбового шару, розриви полотна по місцю кріплення до підрамника, загальне забруднення поверхні; чітко простежувались грубе штовпання полотна, що проводилось поверх живопису. Скріпивши фарбовий шар, очистивши полотно, склеївши розриви основи, Світлана Дікуть

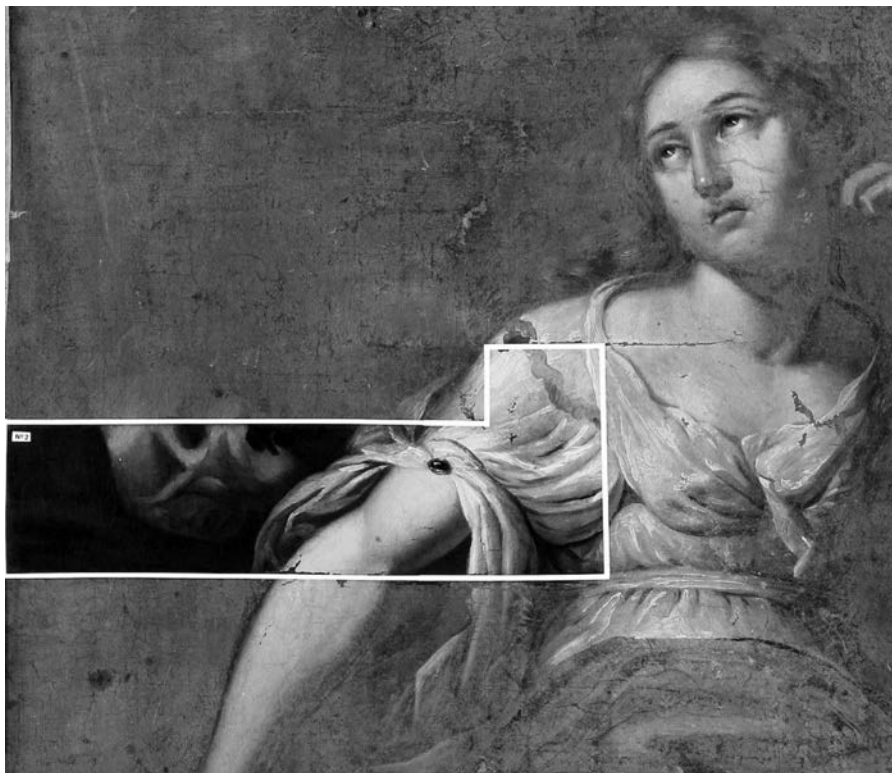

*Мал. 2. Марія Магдалина. Невідомий художник другої половини XVIII ст.
Полотно, олія. Деталь. Стан до реставрації.
Доволі чітко простежується штопання полотна*

виявила справжній талант та високу майстерність, завдяки яким ми маємо можливість дослідити надзвичайно цікавий мистецький твір³.

На картині Марія Магдалина зображена сидячою біля входу до печери зі здійсненим до неба поглядом. Святу оточують усі супровідні їй в європейському живописі атрибути: чаша з притираннями, череп, хрест, книга, батіг. Вона вдягнена у простору нижню сорочку з тонкої білої тканини, крізь яке помітне її тіло. Особливу уваги привертають рукави, широкі, задрاپіровані на манер “engageant” та сколоті дещо вище ліктя невеликими брошками, що дозволяють глядачеві милуватися її руками. Кисть майстра підкреслює її жіночу округлість. Відкритий комір сорочки

³ Відомості щодо особливостей реставрації отримані з експозиційного стенду, представленого на виставці 2014 р.

Мал. 3. Марія Магдалина. Невідомий художник другої половини XVIII ст. Полотно, олія. Деталь. Картина в процесі реставрації. Розчистка полотна. Художник-реставратор першої категорії Світлана Дікуть. Реставраційні майстерні НХМ РБ

вільно спадає на груди, які ховаються в його глибоких складках, що заходить одна на іншу. Цільне сине покривало приховує більшу частину фігури святої, залишаючи дещо відкритими її босі ступні.

Кольорова палітра майстра ефектно обіграє колорит пейзажного середовища у грі світла та тіні сутінок, що насуюються. Грамотне використання кольорових рефлексів, світлових відблисків, виконаних лесировкою, компоновка об'ємів у живописній площині твору – все це свідчить про гарну професійну підготовку автора.

Звертаючись до сюжетної лінії твору, варто відзначити, що християнський цикл у європейському мистецтві посідає вагомe місце. Образи Христа та Богоматері, страждання мучеників та проповіді сповідників, житійні та алегоричні сцени – це невичерпна криниця тем для митців.

*Мал. 4. Марія Магдалина. Невідомий художник другої половини XVIII ст.
Полотно, олія. Деталь. Укріплення фарбового шару.
Художник-реставратор першої категорії Світлана Дікуть.
Реставраційні майстерні НХМ РБ*

Теми каяття, виправлення здійснених помилок, спокута, віра у прощення дуже часто присутні в релігійному мистецтві, і це найбільш повно втілюється в образі Марії Магдалини.

Якщо східна традиція трактує Магдалину як одну з жон-мироносиць, то у західній образ святої складається з трьох жінок, що згадуються у Євангелії: жінка, яка помазала ноги Христу (Лк. 7:36), Марія, сестра Марфи та Лазаря з Віфанії (Ів. 11:2), та Марія Магдалина, з якої Христос вигнав сім злих

Мал. 5. Марія Магдалина. Невідомий художник другої половини XVIII ст. Полотно, олія. Деталь. Стан картини на завершальному етапі реставрації. Художник-реставратор першої категорії Світлана Дікуть. Реставраційні майстерні НХМ РБ

духів (Лк. 8:2)⁴. У різний час до цього образу звертались численні майстри, накладаючи на нього відбиток свого часу. У цьому контексті найвірогідніше

⁴ Дж. Холл, *Словарь сюжетов и символов в искусстве*, пер. с англ. А.Е. Майкапара, Москва 1996, с. 345.

відносити час появи цього твору до другої половини XVIII ст. На це вказують звернення до деталей європейського жіночого вбрання цього періоду, колорит картини та сама живописна манера майстра.

Після реставраційних робіт став чітко помітним напис, виконаний олійними фарбами на звороті полотна: “1912. Roku I. Września odnowił H. Łęski w Mańkowiczach”. Текст засвідчує, що 1-го вересня 1912 р. твір був поновлений у м. Маньковичі, що знаходиться у Столінському районі Брестської області, на відстані бл. 200 км від Косова, де була виявлена картина. Нині Маньковичі фактично злилися зі Століним, а їх давній парк є об’єктом культурно-пізнавального туризму.

Згідно відомостей, що їх віднаходимо у четвертому томі “Географічного словника Королівства польського та інших слов’янських країн”, виданого у Варшаві 1885 р., Маньковичі були власністю роду Радзивілів та належали до Несвіжського ординату⁵. Землі були багаті на лісозаготівельні та мисливські угіддя, тож приносили прибуток, у тому числі й від пропінації. Цей невеликий, серед багатьох інших, фільварок привертав особливу увагу Антонія Вільгельма Радзивіла (1833–1904), XIV Несвижського ордината, XI ордината Клецького та Давид-Городоцького, та його дружини Марії Доротеї, в дівоцтві де Кастелан (1840–1915). Як добре відомо, її стараннями фактично з руїн був відновлений родовий маєток та створені унікальні парки, відновлені архів, відреставрована родинна портретна галерея та все художнє зібрання, “облицювання великої ідальні дерев’яними панелями, привезеними з одного з італійських храмів, нарешті, повернення з фондів Ермітажу у Петербурзі частини золотого фонду, розграбованого після поділів Речі Посполитої”⁶. Також вона займалася парком маєтку Маньковичі, що засвідчує поставлений на її честь сином Станіславом пам’ятний камінь. Для уявлення про оточення, в якому перебувала картина “Марія Магдалина”, вважаю за доцільне навести короткий опис цього парку:

“... парк Маньковичі має деяку стильову близькість із Несвіжським <...> Палац з вежею, яка мала декоративне значення та була одночасно водонапірною, розміщувався у глибині парку. Споруда, Г-подібна в плані, побудована на початку XX ст. архітектором Венцелем в еkleктичних формах на порівняно високій насипній терасі. Від в’їзду відкривалась мальовнича панорама на палац та заплаву ріки, обмеженої річковою терасою. До парадного фасаду через парк вів, плавно вигинаючись, в’їзний шлях, частково оформлений лінійними посадками. <...> До

⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 4, Warszawa 1886, s. 100.

⁶ Э. Войнилович, *Воспоминания*, перевод с польского, Минск 2007, с. 122.

напіввідкритого дворика, утвореного двома об’ємами палацу, примикали тенісні корти, оточені грабовими шпалерами”⁷.

По смерті князя Антонія у 1904 р., його старший син Єжи Фредерік (1860–1914) успадкував більшу частину маєтків, а Давид-Городоцький майорат разом з маєтком Маньковичі перейшов до нового власника, князя Станіслава Фредеріка Раздивіла (1880–1920), молодшого брата Єжи. Ці події змальовує у своїх спогадах Едвард Войнілович (1847–1928), суспільний та політичний діяч, останній представник давнього шляхетського роду Войниловичів, фундатор костелу св. Симона та Олени у Мінську; він був у дружніх стосунках з князем Антонієм Радзивілом, який у 1903 р. попросив його про опіку своїх володінь у білоруських землях:

“У 1903 р. до всіх моїх обов’язків додалася опіка над Несвижським та Клецьким майоратами князів Радзивілів. Спочатку вона була номінальною, оскільки торкалась всього лише персони та інтересів душевнохворого князя Єжи, на що я отримав мандат 20 липня 1903 р. А потім, у зв’язку зі смертю князя Антонія, на підставі мандату від 11 грудня 1904 р., під мою опіку переходив увесь фонд. Я вимушений взяти під опіку онуків разом з княгинею Марією Радзивіл з Браницьких, дружиною князя Єжи. <...> Перший рік моя опіка мала формальний характер, оскільки власник майорату князь Антоній як бацько керував усім за допомогою уповноваженого майората Міхала Свіди. Але дуже скоро – 4 грудня 1904 р., він помер у Берліні. З 11 грудня 1904 р. здійснення опіки перейшло до мене і до матері неповнолітніх княжичів Марії з графів Браницьких. Як тільки найстарший син досяг 21-річного віку, я одразу ж спробував залучити його до участі у піклуванні, не маючи бажання одноосібно нести відповідальність за ведення численних та серйозних справ. Здійснював опіку до 28 грудня 1914 р. <...>

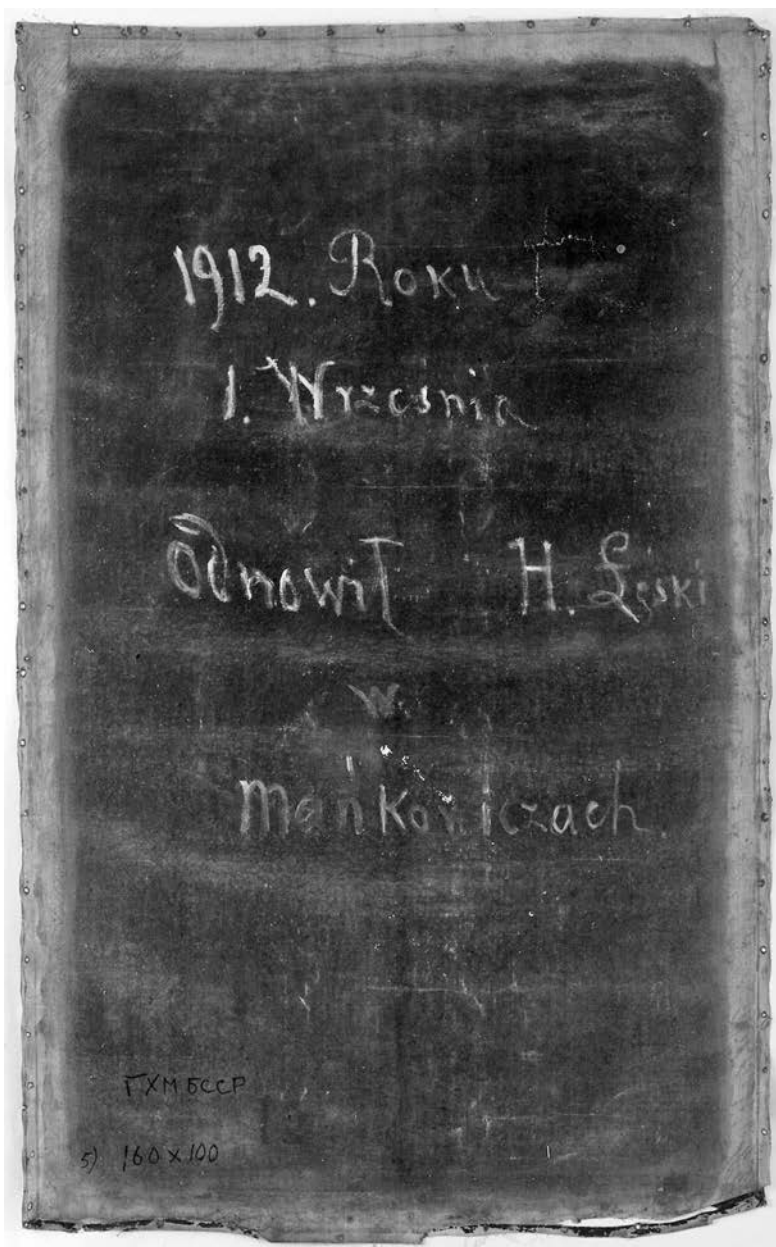
Розподіл великого майна відбувався у присутності удови князя Антонія та згідно заповіту князя на подив швидко, у повній згоді. Протягом кількох годин всі питання були вирішені та підписані: з одного боку, власником Давид-Городоцького майорату князем Станіславом, а з іншого боку – опікунами Несвижського та Клецького майоратів. Ніколи з причини розподілу між сторонами непорозуміння не виникали, що я підкреслював з особливим задоволенням”⁸.

Князь Станіслав володів маєтком у Маньковичах до 1920 р. Історики змальовують його як яскраву, захопливу натуру, пристрасного мисливця та колекціонера⁹. По його трагічній смерті маєток разом з Давид-Городоцьким

⁷ А.Т. Федорук, *Садово-паркове искусство Беларуси*, Минск 1989, с. 210.

⁸ Э. Войнилович, *Op. cit.*, с. 118–122.

⁹ W. Roszkowski, *Radziwiłł Stanisław Wilhelm (1880–1920)*, Polski Słownik Biograficzny, tom XXX (Radwan – Reguła Tadeusz), Kraków 1987, s. 371–372.

Мал. 6. Марія Магдалина. Невідомий художник другої половини XVIII ст.
Полотно, олія. Зворотна сторона полотна з написом

майоратом переходить до його племінника, Кароля Миколая Радзивіла (1886–1968). До 1939 р. на велике полювання до Маньковичів приїздив увесь цвіт аристократії та великі політичні діячі, що засвідчено низкою фотодокументів, що їх можемо бачити на сайті польського цифрового архіву¹⁰.

Повертаючись до напису на зворотній стороні картини “Марія Магдалина”, варто відзначити, що напис виконаний доволі вишуканим почерком та має авторську приналежність: “H. Łęski”. Ким була ця особа, що поновила картину у 1912 р. у Маньковичах? Однофамілець чи один з представників давньої шляхетської родини Ленських гербу Острога, а саме – Гіларій Ленський (1834–1920)?

Гіларій у “Гербовнику Польському” згадується як власник Старінок біля Івенця, успадкованих від батька та набутих близько 1850 р. земель Біла Вака (Baltoji Vokė (лит.) Biała Waka (пол.))¹¹, неподалік сучасного Вільна, які Ленський зробив своєю резиденцією. На початку 1870-х рр. був збудований палац¹², в якому влаштувалася молода родина Ленських – Гіларій та його дружина Марія, уроджена княгиня Друцька-Любецька (1852–1936), що перебувала у близьких родинних стосунках з князями Мирськими¹³. Родина Ленських брала активну участь у житті земель та фінансувала будівництво великого храму св. апостола Павла у містечку Войдати, освяченого у 1910 р.¹⁴ Граф Гіларій Ленський був одним із засновників Товариства друзів науки у Вільно, його коштом у 1910 р. було розпочато будівництво резиденції товариства, яке завершилось тільки у 1929 р., вже після смерті фундатора. Будинок став освітнім та культурним центром, у якому розмістився музей, бібліотека, архів Товариства, тепер у цьому будинку знаходиться художній музей Вітаутаса Касюліса¹⁵.

Захопленість Ленського справами просвітництва, науки та мистецтва характеризують його не лише як високодуховну, але й творчу особистість. І хоча під час дослідження не вдалося зустріти жодної згадки про живописні захоплення Гіларія, не варто виключати такої можливості.

¹⁰ Див., напр.: *Narodowe Archiwum Cyfrowe*, [електронний ресурс], режим доступу: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/121000> та ін.

¹¹ A. Boniecki, A. Reyski, *Herbarz polski*, т. 15: Liwscy – Łopuscy, Warszawa 1912, s. 326.

¹² Dwory i pałace pogranicza, [електронний ресурс], режим доступу: <http://dworypogranicza.pl/index.php/litwa/194-biala-waka>.

¹³ M. Minakowski, *Genealogia Potomków Sejmu Wielkiego*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://www.sejm-wielki.pl/b/15.453.91>.

¹⁴ *Parafia p.w. Nawrócenie Św. Pawła Apostoła*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://vaidotuparapija.lt/pl/index.php/parapijos-istorija>.

¹⁵ *Lithuanian integral museum information system*, [електронний ресурс], режим доступу: <https://www.limis.lt/en/virtualios-parodos/-/virtualExhibitions>.

Тим більше, що в родині Ленських були не лише маршалки, але й художники, зокрема й Зенон Ленський (1864–1927) з Сули, твори якого можна бачити в Національному художньому музеї Республіки Білорусь.

Отже, проведене дослідження картини “Марія Магдалина” невідомого художника дозволило не тільки окреслити часовий ареал її створення – другою половиною XVIII ст., та визначити її місце розташування у збірці Радзивілів у Маньковичах, а також відслідкувати зв’язки та відносини людей, що мали безпосередній або дотичний стосунок до цієї пам’ятки мистецтва.

Вячеслав Корнієнко

НОВА ЗНАХІДКА ДВОХ ГРАФІТИ XVII ст. У ГОЛОВНОМУ ВІВТАРІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Під час планомірних епіграфічних досліджень у Софійському соборі був виявлений комплекс написів XVI–XVII ст. на шиферному та мармурованих панно декоративного фриза над синтроном головного вівтаря, що був опублікований у III-й частині багатотомного “Корпусу графіти Софії Київської”¹. До цього комплексу належав і напис № 2030², виявлений на торці мармурового карнизу, чиї складові простежувались крізь шар коричневої фарби³, яким він був вкритий. Завдяки виявленню цього напису було проведено додаткові дослідження цієї архітектурної деталі та з’ясовано, що на північній стіні цей мармуровий карниз зберігся повністю, а на південній був замінений копією; проте частина блоків цієї ділянки (бл. 2-х м) збереглась у лапідарії Заповідника. У 2015 р., у зв’язку з наміченими реставраційними роботами в головному вівтарі Софійського собору та намірами очистити мармуровий карниз від імітуючої шифер коричневої фарби, його дослідження були продовжені. В результаті, окрім з’ясування особливостей профілю карнизу та стану його збереженості, були виявлені два невідомі раніше написи XVII ст., публікації яких і присвячена стаття.

Для визначення стану збереження мармурового карнизу художником-реставратором майстерні реставрації і консервації пам’яток Національного заповідника “Софія Київська” Л. Колодницьким на південній його стороні на відстані у 97 см від краю було виконано невеликий зондаж-розчистку поверхні від коричневої фарби, довжиною 57 см. Зондаж дозволив встановити, що краї мармурового карнизу в більшості сколоті в давнину, тож вони були з часом доповнені гіпсовими вставками. Тим не менше, в цілому збереженість пам’ятки доволі добра, і відкритий зондаж дозволив виявити цікаві особливості оформлення поверхні цього мармурового карнизу. У подальшому карниз був повністю розчищений.

Обидва написи виявлені на увігнутій поверхні карниза, вони були повністю закриті коричневою фарбою, тому через незначний рельєф

¹ В. Корнієнко, *Корпус графіти Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. III: Центральна нава, К. 2011, с. 78–97, табл. CXX–CLIV.

² *Ibid.*, с. 80, табл. CXXIV.

³ Зараз складно сказати, коли і навіщо мармуровий карниз був покритий коричневою фарбою для імітації шиферу.

прорізів графіті губилися під її доволі щільним шаром, тож і не були виявлене під час попередніх досліджень.

Перший напис розташований на відстані 153 см від лівого краю карнизу та на висоті 167 см від верхньої лави синтрону⁴, що нині відповідає своєму первісному (XI ст.) рівневі⁵. Тобто, для виконання тексту авторові довелося залізти на верхню сходинку синтрону, що відповідає спостереженню за особливостями формування комплексу та розташування записів у цій частині Софійського собору⁶.

Незважаючи на низький рельєф прорізів⁷ та місцями пошкодження вибоями, які знищили кілька літер, збереженість графіті доволі добра і практично всі складові добре простежуються:

року ꙗ̄ дѣксѣ вы̄лѣ тѣ Аѣн̄ бѣдановичѣ і Симонъ Авдѣевѣӣзвѣро̄ красна

З розбивкою на слова та відновленням втрачених літер текст може бути представлений таким чином:

Року ꙗ̄ дѣксѣ вы̄л(и) тѣ[т] Алеѣ(а)н(др) Богдановичѣ і Симонъ Авдѣевичѣ з Брѣ[да] Красна.

Року 1625-го були тут Олександр Богданович та Симон Авдійович з Брода Красна.

Відмінності у написанні літер в двох частинах написів при однаковій формі слідів від леза різця свідчать про виконання першої Олександром, а другої – Симоном. Вони походили з селища Красний Брід (округ Меджилабірці, Словаччина), в якому від 1614 р. постав відроджений уніатський Святодухівській монастир⁸. Можливо, перебування цих осіб у 1625 р. у Святій

⁴ Ці координати даються по середній частині напису.

⁵ У XVIII ст. синтрон, що первісно мав дві сходинки, переробили, відтоді він отримав три сходинки. Під час досліджень М. Каргера 1952 р. була встановлена первісна форма синтрону, тож йому повернули вигляд станом на XI ст. Докл. про історію перебудов цієї частини храму див.: В. Корнієнко, *К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований*, *Архитектурное наследство* 53 (2010) 5–24.

⁶ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, с. 374.

⁷ Варто зважати, що мармур є доволі твердим для виконання графіті. Тим не менш, коли написи наносилися на поверхню мармурової плити, вона була вкрита шаром патини, тож прорізи навіть за незначної глибини все ж добре простежувалися на її поверхні. З часом, вірогідно у XVIII–XIX ст., поверхня мармурових плит та карнизу була ретельно очищена за допомогою абразиву, тож частина прорізів була просто стерта разом з патиною. Докладніше специфіку виконання написів на мармуровій поверхні та особливості їх дослідження див.: В. Корнієнко, *Методика дослідження графіті на мармурових плитах головного вівтаря Софії Київської*, *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* 24 (2012) 19–25; В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, К. 2014, с. 42–44.

⁸ М.І. Мушинка, *Краснобрідський монастир Зіслання Святого Духа*, *Енциклопедія сучасної України*, [електронний ресурс], режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=2873.

Софії, яка на той час також була уніатським монастирем, пов'язане якимись справами між двома цими обителями

Звертає на себе увагу також форма написання імені Олександр через *ѣ* у вигляді латинської *x*, а не кириличної, як того б очікувалось. Таке “златинення” кириличного тексту обумовлене впливами латинської та польської мови, що побутували в розмовній та діловій практиці України раннього модерного часу. Адже звучання обох імен – латиничної форми написання Alexander та кириличної – *Алеѣсандр*, є однаковим. Ця мішанина призводила до злиття графем та написання кириличної *ѣ* у вигляді латинської *x*, і це явище фіксується в київській епіграфіці XVII–XVIII ст.⁹

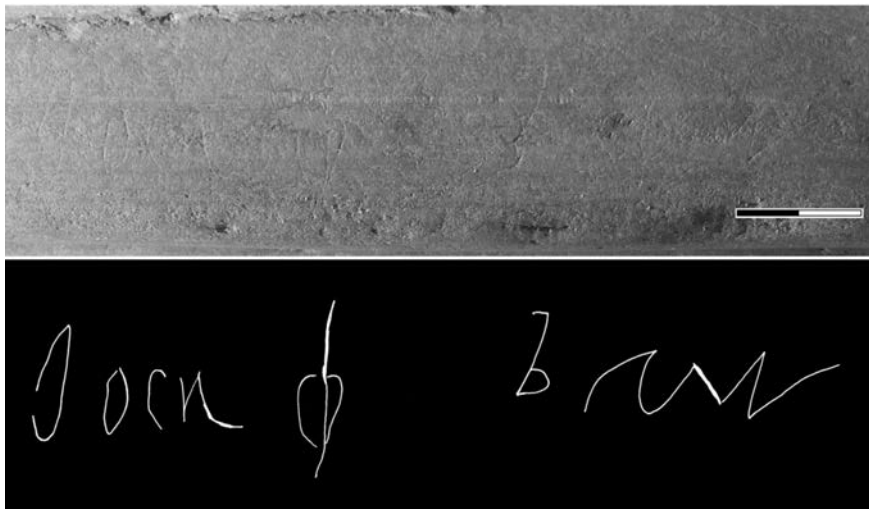
Напис виконаний за традиційною для XVI–XVIII ст. формулою пам'ятного напису, яка передбачає виконання запису року перебування автора у храмі, фрази-зв'язки *був тут та його імені*; така формула, подібно згаданим палеографічним особливостям, теж сформувалась під впливом латиничної епіграфіки¹⁰.

⁹ Див., напр., написання імен *Алеѣсандр* та *Мѣѣим* у написі кінця XVII – початку XVIII ст. (№ 209) з церкви Спаса на Берестові: В. Корнієнко, *Корпус графіті церкви Спаса на Берестові (остання третина XI – перша третина XVIII ст.)*, К. 2013, с. 59–60, табл. XLVII, 1.

¹⁰ В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, с. 346.

Напис Олександра Богдановича та Симона Авдійовича 1625 р. у вівтарі Софії Київської (фото, прорис)

Напис монаха Йосипа у головному вівтарі Софії Київської (фото, прорис)

Другий напис виконаний на відстані у 176 см від ребра карнизу, на висоті 167 см від верхньої лави синтрону. Його збереженість доволі добра, складові чітко простежуються. Літери виконані досить незграбно, між ними велика відстань. Перше слово читаються як особове ім'я автора Юсифъ 'Йосип'. Дві останні літери мн найвірогідніше розглядати як скорочену форму слова м(о)н(ахъ) 'монах'. Можливо, Йосип входив до складу Софійського чоловічого монастиря XVII ст., адже саме цим часом датується напис.

Таким чином, сучасні реставраційні роботи дозволили не тільки встановити наявність мармурового карнизу у головному вівтарі Софії Київської, але й доповнити наявний корпус графіті цієї частини храму.

УКРАЇНА В ГЕОГРАФІЇ БУСЕНГОЛЬТА З Р. 1677/1682¹

Географія Бусенгольта (Rev. P. Boussingault: Le Nouveau Théâtre du Monde) вийшла в Парижі на французькій мові другим виданням в рр. 1677 і 1682. Визначаю ці два роки тому, що в Бібліотеці Карлового університету в Празі є примірник II-го видання з р. 1677, а я придбав в одного антиквара в Празі примірник того ж видання, помічений роком 1682. Обидва видання – тотожні і належать видавцеві Етенові Лоазону (Estienne Louzon). З уривка королівського привілею, наведеного в передмові до I-го тому, виходить, що привілей було дано 18 серпня 1666 року на друк і розповсюдження географії Бусенгольта протягом 5-ти років. Отже I-е видання географії могло вийти між 1666 та 1671 роками. Про автора географії поки що знаємо, що він родом з Парижа, був монахом і займав посади піднастоятеля й каноника монастиря св. Августина ордену св. Хреста в Парижі.

На сторінках 380–382 2-го тому географії вміщено відділ про *Україну* (De l'Ukraine) такого змісту:

“Україна лежить між Московщиною та Трансильванією. *Київ* (Kiou), головне місто цієї великої провінції, належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще й досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили числених королів. З давніх церков лишилося тільки дві: Св. Софії та Св. Михаїла. Храм Св. Софії має гарний фасад і величавий вигляд, з якого боку не дивитись, бо стіни його прикрашено багатьма постатями та історичними картинами з мозаїки, себто з різнобарвних маленьких камінців, блискучих як скло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це живопис, чи килим. В цьому храмі зберігають надгробки й могили багатьох королів. Храм Св. Михаїла зветься “Золотоверхим”, бо він вкритий золоченими плитами. Тут показують тіло Св. Варвари, яке, як оповідають, було перенесено сюди підчас нікомедійських війн.

¹ Цей переклад уривка з географії Бусенгольта, зроблений відомим українським вченим-емігрантом Андрієм Яковлевим (1872–1955), публікується за першим його виданням у газеті “Український тиждень” (р. VI, ч. 15(261), Прага, 10 квітня 1938 р.). На сьогодні в українській гуманітаристиці відомий уривок з цього уривка, що вміщений у книзі В. Січинського “Чужинці про Україну” (К. 1992, с. 110–111). Для нашого часопису цей уривок є цікавим згадкою в ньому українських сакральних пам’яток, як то Софія Київська, Михайлівський Золотоверхий монастир та Києво-Печерська лавра, так і тим, що у французькій енциклопедії початку другої половини XVII ст., звідки взято цей уривок, Україна згадується під власним своїм ім’ям “Україна”, на чому наголошує і А. Яковлів. У публікації збережено стилістичні особливості тексту А. Яковліва, поправлено лише деякі одруки. – Д. Гордієнко.

Місто Київ стоїть на горі, яка панує з одного боку над полем, а з другого над Дніпром, що тече під горою. Римо-католики мають тут 4 церкви, в тому числі катедрі. Греко-руси мають 10 церков. Київ має три гарні вулиці; він досить торговельний: торгують хлібом, кожушинами, воском, медом, салом, соленою рибою й т.п. (стор. 380).

Київ має єпископа, воєводу, каштеляна, замок (grod) і чотири юрисдикції. Доми збудовано на московський кштальт, прямо на землі, тому вони досить низькі, звичайно одноповерхові. Вживають тут свічок, зроблених зі скалок дерева, при чому таких свічок потрібна велика кількість, щоб світити під час довгих зимових ночей.

Земля тут родить стільки хліба, що народ не знає, що з ним робити, тим більше, що нема тут судходних рік, що вливалися б у море, крім Дніпра, але на ньому плавання можлива тільки на протязі 50 миль униз від Києва, бо далі перешкоджають 13 порогів.

Населення України – грецької віри, на своїй мові зве себе – *Русь* (Rus). Дуже поважає свята й пости, які тягнуться 8–9 місяців і під час яких не їдять м'яса. Шляхта тримається “польськості” і, здається, стидается мати іншу віру, крім римської, хоч князі й магнати їхні походять від предків грецької віри.

Так з пів милі нижче Києва є містечко Печерське з монастирем, де проживає патріарх чи митрополит усїєї Русі. Під сусідньою горою є багато печер, що наповнені великою кількістю тіл, подібних до єгипетських мумій, які зберігаються тут протягом 15 сотень років. Гадають, що перші християнські пустельники підчас переслідувань з боку поганих вживали цих підземних місць, щоб потайки правити службу Божу та спокійно тут жити. Показують тут якогось св. Івана, що стоїть закопаний по пояс у землю (ст. 381).

В цій країні, всупереч звичаям інших націй, молоді дівчата самі залицяються до хлопців та самі вибирають собі чоловіків. В деяких місцях тут водяться перепелки з синіми ногами, їх не їдять, бо вони можуть причинити смерть. Тут водяться цілими табунами олені, лані, кози, дикі кабани височенного зросту й дикі коні, що ходять табунами в 50–60 голів. Вздовж Дніпра водяться птиці, що мають великий зоб, в ньому, ніби в ставку, ці птиці переховують живу рибу і їдять її в міру потреби. Водиться також велика кількість журавлів та буйволів, як і білих зайців та диких котів (ст. 382”).

Про козаків автор згадує тільки в одному місці, коли говорить про польське військо: “Поляки – великі мистці в бою на шаблях. А козаки – дуже добрі стрільці з лука й знамениті стрільці з мушкетів (ст. 379)”. Про козацькі війни та про Б. Хмельницького автор не згадує. Це можна пояснити тим, що автор взагалі не торкається політичних подій, або ж і тим, що він писав на підставі джерел давнішних, XVI і початку XVII вв.

Географія Бусенгольта цікава для нас тим, що вона свідчить про те, що в XVII в. Україна була відома в Європі під своєю назвою і що це ім'я прикладалося до окремої території й окремого народу, з Києвом, як столицею цієї землі.

Марина Домановська

**ПРЕЗЕНТАЦІЇ ВІЗАНТИНІСТИЧНИХ СТУДІЙ
НА XII АРХЕОЛОГІЧНОМУ З'ЇЗДІ
(сторінка історії першого наукового форуму в Харкові)**

Зародження візантиністики як науки та предмета викладання в підросійській Україні розпочалося в середині XIX ст. переважно в університетах та Київській духовній академії. Поряд із розширенням дослідницької тематики та появою візантинознавчих компонентів у програмах загальних та спеціальних навчальних курсів процес становлення цього окремого напрямку наукового знання передбачав поступове формування фахового середовища. Найпопулярнішою формою наукових контактів між спеціалістами в другій половині XIX – на початку XX ст. було листування, обмін літературою, рецензування дисертацій, монографій, статей, особисті зустрічі. Візантинознавчих конференцій на той час не існувало, тому саме участь в археологічних з'їздах надавала науковцям можливості професійного спілкування з широким колом російських та зрідка закордонних вчених і презентації результатів власних досліджень.

Визначною подією для Харківського університету став XII Археологічний з'їзд, який відбувся в серпні 1902 р. Попри те, що візантійські студії не входили до числа пріоритетних напрямів роботи (на відміну від краєзнавства, археології, музейної справи, етнографії Слобідської України), провідні фахівці в галузі візантійської, слов'янської, російської історії, філології, мистецтвознавства представили півтора десятки доповідей. Також цей загальноросійський науковий форум значною мірою підбив підсумки розвитку історичної науки XIX століття, а також став останнім археологічним з'їздом, на якому були представлені результати різнопланових студій з візантійської проблематики. Це дозволяє акцентувати увагу на XII Археологічному з'їзді як визначній події для харківської візантиністики.

До питання про роль археологічних з'їздів у становленні візантинознавства в Російській імперії зверталася лише С. Авруніна¹. Проте щодо XII з'їзду у Харкові дослідниця лише згадала про широку представленість на ньому доповідей з візантійської тематики (історичної, джерелознавчої, літературної, археологічної)², та не звернулася до публікації

¹ С.Б. Авруніна, *Русские археологические съезды и становление византиноведения в России*, ВВ 37 (1976).

² *Ibid.*, с. 257.

Є. Редіна³, що містить саме огляд візантинознавчих доповідей, виголошених на з'їзді. Більшість сучасних досліджень, присвячених XII з'їзду, акцентують увагу на його організації, детально розкрита роль у ній Д. Багалія, М. Сумцова, Є. Редіна, М. Дринова⁴, надано оцінки значення з'їзду для розвитку етнографії, археології, мистецтвознавства, музейної справи Слобожанщини⁵. На особливу увагу заслуговує стаття І. Скирди⁶, присвячена аналізу ролі XII Археологічного з'їзду в становленні наукових академічних традицій в Україні, а також збірка наукових праць на честь 150-річчя від дня народження Є. Редіна⁷, в якій вперше опубліковане значне коло епістолярних джерел з історії харківського з'їзду, що значною мірою розширює наявну джерельну базу. Ці дослідження майже не акцентують уваги на візантинознавчих студіях, представлених на цьому науковому зібранні, проте, поряд із протоколами засідання секцій⁸, та Працями з'їзду⁹, дають уявлення про підготовку з'їзду, учасників, перебіг загальних зборів, засідань секцій, виставок, містять інформацію про загальну атмосферу, масштаби форуму та його значення для розвитку науки в цілому.

³ Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению, сообщенные на заседаниях XII археологического съезда в г. Харьков (15–27 августа 1902 г.)*, ВВ 9 (1902).

⁴ Л.В. Алексеев, *XII Археологический съезд в Харькове (1902)*, *Российская археология* 4 (1992); О.М. Каковкіна, *Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти*, автореферат дис. ... канд. іст. наук, Дніпропетровськ 1998; С.М. Куделко, Р.І. Філіпенко, *До питання про участь Є.К. Редіна в російських археологічних з'їздах*, Чотирнадцять Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції “Музей і сучасність: актуальні проблеми музейної діяльності”, Х. 2008; С.І. Побожий, *Історик мистецтва Є.К. Редін – знавець візантійської та слобожанської культур* [в:] С.І. Побожий, *Із історії українського мистецтвознавства. Збірник статей*, Суми 2005; І.С. Романенко, *Участь наукової громадськості України в роботі загальноросійських археологічних з'їздів* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N133-134/N133p094-099.pdf; В. Романовський, *Дмитро Багалій як учасник археологічних з'їздів*, Зб. Харківського іст.-філол. т-ва. Нова серія, Х. 2009, т. 13; С.П. Юренко, *Археологічні з'їзди в Україні*, К. 2004.

⁵ Див., наприклад: С.И. Побожий, *XII археологический съезд в Харькове (1902 г.) и его отношение к изучению вопросов археологии и искусства Слобожанщины*, Проблемы археологии Сумщины: тезисы докл. обл. науч.-практич. конф., Суми 1989; С.П. Юренко, *Op. cit.*, та вказ. літературу.

⁶ І.М. Скирда, *XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні*, Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, № 908, сер.: Історія, вип. 42, Х. 2010.

⁷ *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908), від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К., 2013.

⁸ *Известия XII Археологического съезда в Харькове*, 15–27 августа 1902 г., № 1–15, Х. 1902.

⁹ *Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902*. Т. I–III, под ред. П.С. Уваровой, Москва 1905.

Наявність у програмах археологічних з'їздів доповідей, що прямо чи побіжно торкалися візантиністики, можна пояснити широким сприйняттям предмета археологічної науки, характерним для останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. До “науки про старожитності”, окрім археологів, долучалися філологи, літературознавці, історики, мистецтвознавці, географи, етнографи¹⁰. Значенню таких форумів у формуванні академічного середовища та наукових зв'язків надав високу оцінку професор Дерптського університету О. Брикнер (1834–1896). На його думку, археологічні з'їзди, що регулярно скликаються раз на три роки, об'єднали сотні вчених-гуманітаріїв в єдину “...вчену корпорацію, яка в цьому вигляді не існувала б без з'їздів. Періодична зустріч з побратимами в тій чи іншій місцевості стала істотною потребою для науковців. Особиста зустріч, безпосередній обмін думками між фахівцями не лише на зібраннях та засіданнях, а й взагалі під час з'їздів, може вважатися одним з найважливіших засобів заохочення нашої наукової діяльності”¹¹.

ХІІ Археологічний з'їзд у Харкові став одним з найбільш масштабних¹² – на ньому були присутні 402 учасники, з яких понад 60 – професори та приват-доценти¹³. З провідних візантиністів Російської імперії початку ХХ ст. форум відвідали лише Д. Айналов та Ю. Кулаковський¹⁴, натомість Н. Кондаков, О. Васильєв та Ф. Успенський до Харкова не приїхали. Науковці-візантиністи Харківського університету Є. Редін, А. Лебедев, М. Дринов, В. Савва входили до складу Харківського Попереднього комітету з підготовки з'їзду¹⁵.

В організаційному плані на харківському з'їзді збереглася практика попередніх наукових зібрань. Окрім регулярних пленарних засідань, відвідин виставок, археологічних розкопок та концертів народної творчості, учасники, які бажали презентувати доповіді, на власний розсуд могли долучитися до будь-якої з дев'яти секцій¹⁶. Повідомлення, що передбачали звернення до візантійської проблематики, традиційно виголошувались на відділенні класичних, візантійських та західноєвропейських старожитностей. Доповіді з історії православ'я, візантійського та давньоруського

¹⁰ І.С. Романенко, *Op. cit.*, с. 95; В. Романовський, *Op. cit.*, с. 21.

¹¹ *Труды Пятого Археологического съезда в Тифлисе. 1881*, под ред. П.С. Уваровой, Москва 1887, с. 52; С.Б. Аврунина, *Op. cit.*, с. 255.

¹² С.П. Юренко, *Op. cit.*, с. 76.

¹³ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 233.

¹⁴ *Ibid.*, с. 20.

¹⁵ *Ibid.*, с. 6–7.

¹⁶ С.П. Юренко, *Op. cit.*, с. 7–8.

мистецтва, як правило, мали місце на засіданнях секції церковних старожитностей та секції пам'яток мистецтв, нумізматики та сфрагістики. Доповіді з південнослов'янської середньовічної історії та літератури, в яких була присутня тема візантійського впливу, зачитувалися на секції слов'янських старожитностей. Особливу цінність для візантиністики мають доповіді, які пройшли обговорення на з'їзді, а пізніше були опубліковані в розширеному варіанті. Презентація результатів досліджень на засіданнях секцій, участь у дискусіях, врахування точки зору колег, поза сумнівом, дозволили багатьом науковцям краще досягнути глибини проблеми та визначити подальші перспективи роботи.

Секцією церковних старожитностей керував відомий фахівець з християнської археології та мистецтва, директор Археологічного інституту та професор Санкт-Петербурзької духовної академії М. Покровський, почесними головами були відомі історики М. Платонов та В. Іконников¹⁷. Загалом на секції було виголошено десять доповідей, більшість з яких мали візантологічне спрямування. Так богослов та археолог, викладач семінарії та жіночого єпархіального училища в Тулі М. Троїцький презентував результати власних досліджень хрестоподібного храму поблизу Карантинної бухти в Севастополі¹⁸. У повідомленні “Найдавніший храм у Херсонесі Таврійському, відкритий під час розкопок у цьому році”, вчений звернувся до проблеми збереження херсонеських пам'яток, надав характеристику особливостей будівництва споруди та мозаїки на підлозі. Храм він датував кінцем VI ст. узявши за основу знайдені під час розкопок монети доби Юстиніана I. Подібної точки зору дотримуються і сучасні дослідники. Наприклад, С. Сорочан, посилаючись на більш пізню публікацію М. Троїцького, видану вже після XII Археологічного з'їзду, також наголошує на тому, що хрестоподібний храм був побудований не пізніше V–VII ст.¹⁹ Актуальними для науки початку XXI ст. залишилися і зауваження М. Троїцького з приводу зображення “древа життя” в мозаїці на підлозі вказаної культової споруди²⁰.

¹⁷ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 6, 10, 27, 50, 66.

¹⁸ *Ibid.*, с. 54–60; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 621–622; *Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902*, т. I, с. 397.

¹⁹ С.Б. Сорочан, *К вопросу о датировке раннего и позднего храма Богоматери Влахернской в византийском Херсоне*, LAUREA: к 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева, X. 2007, с. 164; Н.И. Троицкий, *Крест Христа – Дерево Жизни. По поводу открытия крестообразного храма в Херсонесе Таврическом в 1902 году*, Тула 1904, с. 22.

²⁰ Див.: С.Б. Сорочан, *О храмовом декоре византийского Херсона и его эволюции в VI–X веков*, *Actes testanibus: ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Л. 2011, с. 609–613, та вказ. літературу.

Відомого мистецтвознавця, фахівця з візантійського та давньоруського мистецтва, професора Казанського університету Д. Айналлова є підстави вважати чи не найактивнішим учасником харківського з'їзду, який представив три доповіді на трьох секціях. Основною темою його розвідок став аналіз окремих аспектів візиту княгині Ольги до Константинополя. На підставі вивчення особистого листування вченого В. Ульяновський зазначає, що Д. Айналлов розпочав комплексне дослідження цього питання 1900 р.²¹ XII Археологічний з'їзд надав можливість апробації отриманих результатів, а обидві доповіді були опубліковані в Працях з'їзду. Доповідь “Дар великої княгині Ольги до ризниці церкви св. Софії у Царгороді”²² Д. Айналлов презентував на секції церковних старожитностей. Основна теза науковця про те, що факт хрещення княгині Ольги передував її даруванню до ризниці Святої Софії богослужбового тареля з зображенням Ісуса Христа²³, була позитивно сприйнята в сучасній українській історіографії²⁴.

Керівниками секції “Старожитності класичні, візантійські, східні та західноєвропейські” були професор Новоросійського університету Е. фон Штерн, професор університету Св. Володимира Ю. Кулаковський та професори Харківського університету В. Бузескул та Г. Шульц. Поза сумнівом, тут був представлений надзвичайно сильний склад фахівців з класичної філології, античної та візантійської історії. Значне коло доповідей було присвячене проблемі русько-візантійських зв'язків та впливу Візантії в києворуській культурі. У повідомленні “Де і як була прийнята св. княгиня Ольга у Царгороді”²⁵ Д. Айналлов вдався до реконструкції картини прийому княгині Ольги імператором та імператрицею на основі відомостей трактату Константина Багрянородного “De ceremoniis”. Дослідник звернув увагу на

²¹ В.И. Ульяновский, *Украинские сюжеты в творчестве Д.В. Айналлова*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналлова (1862–1939 рр.), від. ред. П.С. Сохань; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К. 2012, с. 10–11.

²² *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 112–114; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 630–631; Д.В. Айналлов, *Дар св. княгини Ольги в ризницу церкви св. Софии в Царьграде*, Труды Двенадцатого Археологического съезда, т. III, под ред. П.С. Уваровой, Москва 1905, с. 1–4.

²³ Д.В. Айналлов, *Дар св. княгини Ольги...*, с. 2.

²⁴ Д.С. Гордієнко, *Візантійсько-руські відносини за Константина VII Порфирогенета (912–959 рр.) в зовнішній політиці Візантії*, дис. ... канд. іст. наук (07.00.02), К. 2013, с. 155–156.

²⁵ Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 627–629; Д.В. Айналлов, *Княгиня св. Ольга в Царьграде*, Труды Двенадцатого Археологического съезда, т. III, под ред. П.С. Уваровой, Москва 1905, с. 12–21.

маловивченість цього візантійського джерела, акцентувавши при цьому його високу достовірність. За словами Д. Айналова, подробиці прийому були записані очевидцем точно та детально для того, щоб скористатися на майбутнє цим записом у подібних випадках²⁶. Для сучасної науки передусім має цінність переклад Д. Айналовим уривку першоджерела²⁷. Доповідь про візит княгині Ольги до Константинополя вчений опублікував у розширеному варіанті у “Книге для чтения по русской истории”²⁸, а ця тема залишалася серед його наукових зацікавлень впродовж усього життя²⁹.

Для виступу на секції приват-доцент кафедри російської історії Харківського університету В. Савва обрав один із сюжетів нещодавно опублікованої магістерської дисертації³⁰. Основною ідеєю доповіді “Вихід візантійських та московських царів у свято Різдва”³¹ стало твердження про заповзичення московськими царями елементів візантійських обрядів за умови збереження власної “московської основи”, яке отримало подальший розвиток у сучасній історіографії³². Дискусія про язичницьку природу імператорської влади в Візантії, в якій взяли участь М. Остроумов, Ю. Кулаковський, М. Троїцький, відбувалася в певному відриві від доповіді В. Савви, проте її учасники акцентували особливу актуальність теми походження влади візантійських та московських правителів в історіографії початку ХХ ст.³³

У роботі відділення класичних, візантійських, східних та західноєвропейських старожитностей взяв участь один з провідних візантиністів, професор Київського університету Св. Володимира Ю. Кулаковський. Хоча київський дослідник А. Пучков ставить під сумнів участь Ю. Кулаковського у з’їзді, посилаючись на закреслений запис у послужному списку науковця³⁴, протоколи засідань секцій все ж-таки містять тези його

²⁶ Д.В. Айналов, *Княгиня св. Ольга в Царьграде*, Книга для чтения по русской истории, под ред. М.В. Довнар-Запольского, т. 1, Москва 1904, с. 16.

²⁷ Див.: Д.С. Гордієнко, *Op. cit.*, с. 171–172.

²⁸ Д.В. Айналов, *Княгиня св. Ольга...*, с. 202–215.

²⁹ В.И. Ульяновский, *Op. cit.*, с. 27–28.

³⁰ В.И. Савва, *Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей*, X. 1901, с. 78–89.

³¹ Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 623–624; *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 55–56.

³² Див., наприклад: Л.А. Андреева, *Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток*, Москва 2007; Б.А. Успенский, *Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)*, Москва 1998.

³³ Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 625.

³⁴ А.А. Пучков, *Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России*, 2-е изд., перераб., исправ. и доп., Санкт-Петербург 2004, с. 187.

виступу та інформацію про участь у дискусіях³⁵. Безпосередню участь Ю. Кулаковського в роботі XII Археологічного з'їзду підтримують Л. Матвєєва³⁶ та А. Домановський³⁷. У 1902–1903 рр. одним з напрямів роботи вченого стали студії з візантійської військової історії та адміністративного устрою³⁸. У доповіді “Візантійський табір X століття”³⁹ Ю. Кулаковський представив результати дослідження відкритого на початку ХХ ст. візантійського джерела Х ст. “De castrametatione” (“Про облаштування табору”). Як зазначає В. Кучма, на закордонні видання трактату Ю. Кулаковський відгукнувся двома розлогими рецензіями, а пізніше опублікував у “Византийском временнике” переклад перших восьми розділів пам'ятки з детальним коментарем та кресленнями⁴⁰.

До проблеми візантійсько-руських зв'язків на засіданні секції первісних старожитностей звернувся у своїй доповіді “Про культурний вплив Візантії на побут руських слов'ян курганної доби”⁴¹ професор кафедри руської цивільної історії Київської духовної академії В. Завитневич, хоча вибір такої тематики виходив за межі основних наукових зацікавлень вченого⁴². На секції пам'яток мистецтв та художеств, нумізматики та сфрагістики тема візантійського впливу в культурі Русі була продовжена одним з провідних фахівців у цій царині Д. Айналовим. У повідомленні “Мармури та інкрустації Десятинної церкви та Києво-Софійського собору”⁴³ науковець презентував результати досліджень у Києві влітку 1901 р., які проводилися за сприяння Московського археологічного товариства. Основною тезою Д. Айналова стало твердження про сприй-

³⁵ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 102–104; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 628–630.

³⁶ Л. Матвеева, *Юлиан Кулаковский*, К. 2002, с. 403.

³⁷ А.М. Домановський, *Два обличчя Юліана Кулаковського*, Збірник Харківського історико-філологічного товариства, Х. 2005, с. 341–342.

³⁸ Див. список праць Ю.А. Кулаковського: А.А. Пучков, *Op. cit.*, с. 385–403; Л. Матвеева, *Дослідження військової справи в працях Ю.А. Кулаковського*, Східний світ 1 (2000) 53–63.

³⁹ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 102–104; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 628–630.

⁴⁰ Див.: *Два византийских военных трактата конца X века*, издание подготовил В.В. Кучма, отв. ред. Г.Г. Литаврин, Санкт-Петербург 2002, с. 234–235, та вказану літературу.

⁴¹ Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 627; *Труды Двенадцатого Археологического съезда*, т. I, с. 105–110.

⁴² О.В. Файда, *Византиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.*, дис. ... канд. іст. наук, Л. 2006, с. 86.

⁴³ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 135–137; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 631–632; Д.В. Айналов, *Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви*, Труды Двенадцатого Археологического съезда,

няття основних принципів візантійської архітектури в Київській Русі не лише у фресковому та мозаїчному оздобленні, а й в облицюванні стін та підлоги мармуром та інкрустаціями⁴⁴.

На секції слов'янських старожитностей відомий харківський славіст М. Дринов презентував два дослідження, присвячені темі впливу візантійської традиції в літературі південних слов'ян. У доповіді “Про давню церковнослов'янську пам'ятку “Видение Пророка Исаи о последнем времени”⁴⁵ вчений обрав предметом аналізу джерело, що надає відомості про долю Болгарського царства та долю балканських народів наприкінці X – першій половині XI ст. М. Дринов запропонував датувати твір “половиною XI ст.” (вочевидь, першою половиною XI ст. – М.Д.), узявши за основу історичну частину твору, що містить опис подій візантійсько-руської та візантійсько-болгарської історії, а також зауважив перспективу його дальшого дослідження⁴⁶. Цю тезу вченого поділяють і сучасні болгарські дослідники⁴⁷. У повідомленні “Про одну рукописну збірку церковних чиноположень XIV століття”⁴⁸ М. Дринов дійшов висновку про те, що вказана збірка поділяється на дві частини, що були написані в різний час. Перший розділ, який уміщує Синодик царя Бориса, написаний у період правління царя Шишмана, а наступний – після його смерті⁴⁹. Цю пам'ятку, одним з рукописів якої вчений володів особисто, він аналізував і в більш ранніх студіях. Результати досліджень М. Дринова отримали високі оцінки видавця “Синодика” М. Попруженко та П. Лаврова⁵⁰.

⁴⁴ Д.В. Айналов, *Мраморы и инкрустации...*, с. 5–6.

⁴⁵ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 74; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 632–633; М.С. Дринов, *Видение пророка Исаи о последнем времени*, Труды Двенадцатого Археологического съезда, т. III, под ред. П.С. Уваровой, Москва 1905, с. 342.

⁴⁶ Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 633; И. Евсеев, *Книга Пророка Исаи в древне-славянском переводе*, Санкт-Петербург 1897.

⁴⁷ Див., наприклад: В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*, София 1996, с. 227–240; А. Милтенова, “Видение на пророк Исаия за последните врем”: историко-апокалиптично съчинение от XIII век, *Paleobulgaria* 16 (1992) № 2; А. Милтенова, “Низовата” книжнина през XIII век: сборници, произведения и цикли в българската и в сръбската традиция, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 372.

⁴⁸ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 110; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 634; *Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902*, т. I, с. 360.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Див.: М.Г. Попруженко, *Синодик царя Бориса*, О. 1899, с. 1–6, та посилання на літературу; П.А. Лавров, *К вопросу о синодике царя Бориса*, *Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете*, т. 8, О. 1900, с. 35–136; С.И. Лиман, *Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)*, Х. 2009, с. 391–392.

На секції слов'янських старожитностей виступив також професор Харківського університету М. Халанський. У доповіді “Південнослов'янські пісні про смерть Марка Кралевича”⁵¹ науковець проаналізував епічні мотиви південнослов'янської народної поезії на основі проведення аналогії легенди про загибель сербського королевича Марко з руськими билинами та повістями про падіння Царгорода⁵².

Таким чином, візантиністика була представлена на XII Археологічному з'їзді якісно та різнопланово. Участь у роботі секцій провідних фахівців з візантійської, південнослов'янської та російської історії, мистецтвознавців, археологів, поза сумнівом, забезпечила високий рівень дискусій з переважною більшістю доповідей. Слід зазначити, що виступи згаданих науковців, у тому числі і харківських візантиністів, були присвячені вузьким питанням слов'яно-візантійської історії, мистецтва, літератури. “Програмних” у сучасному розумінні доповідей, які б розкривали стан та перспективи розвитку російського візантинізму в цілому, на XII Археологічному з'їзді виголошено не було. Ймовірно, така ситуація склалася через те, що в роботі форуму не взяли участі згадані представники “столичної” візантиністики того часу. В цьому плані вигідно відрізнявся VI Археологічний з'їзд в Одесі 1884 р., на якому презентувалися доповіді Н. Кондакова та Ф. Успенського, присвячені загальній ситуації в науці візантійської історії та археології⁵³.

Активна участь у підготовці XII Археологічного з'їзду змусила харківських візантиністів тимчасово припинити візантійські студії чи значно їх обмежити. Яскравим прикладом цього є Є. Редін, який понад два роки напередодні з'їзду присвятив вивченню церковних старожитностей Слобожанщини. Ця тема в останній період життя вченого входила до числа його основних наукових зацікавлень поряд із докторською дисертацією, присвяченій мініатюрам давньоруських списків “Християнської топографії” Козьми Індикоплова. Практичні навички як фахівця з давньоруського мистецтва, поза сумнівом, стали в нагоді вченому під час аналізу матеріалів виставок з'їзду, більшість з яких датувалися добою бароко. Подібним

⁵¹ *Известия XII Археологического съезда в Харькове...*, с. 111; Е.К. Редин, *Доклады по византиноведению...*, с. 633–634.

⁵² В.М. Жирмунский, *Эпическое творчество славянских народов и проблема сравнительного изучения эпоса*, Сравнительное литературоведение: Восток и Запад, Ленинград 1979; Б.Н. Путилов, *Героический эпос и действительность*, Ленинград 1988; М.Г. Халанский, *Южно-славянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса*, вып. 1–4, Варшава 1893–1895.

⁵³ *Труды Шестого Археологического съезда в Одессе. 1884*, т. 1, О. 1886, с. 31.

чином участь у підготовці XII Археологічного з'їзду позначилася на тематиці досліджень професора Харківського університету, фахівця з історії візантійської церкви А. Лебедева. Напередодні з'їзду вчений вивчав матеріали церковних та монастирських архівів Харківської і Курської губерній, що й стало основним напрямом його наукових студій у пізній період життя.

Початок XX століття для візантиністики у Харківському університеті був складним періодом. Попри те, що в цей час, завдяки Є. Редіну, почала зароджуватися мистецтвознавча школа, комплексний напрям візантинознавчих досліджень у Харкові так і не сформувався. Відсутня була тематика наукових студій, яка б об'єднала харківських візантиністів на початку XX ст. XII Археологічний з'їзд наочно продемонстрував відсутність харківської візантинознавчої школи, яка так і не сформувалася до закриття університету 1920 р. З'їзд був важливим для університету та його вчених передусім як науковий форум, що об'єднав візантиністів, фахівців російської, слов'янської історії, археологів, мистецтвознавців з усіх вишів та академічних установ Російської імперії. Харківські візантиністи отримали можливість презентації результатів власних досліджень, участі в дискусіях, знайомства з колегами, що сприяло їхній інтеграції до єдиного загальноімперського наукового співтовариства.

Дмитро Гордієнко

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ ЯК ЕПІГРАФІСТ

Володимир Січинський (1894–1962) – один з провідних українських митців та науковців на еміграції на сьогодні вже добре знаний в українською науковому середовищі¹. Визнання заслуг вченого і зацікавлення його життєвим і творчим шляхом породило цілий науковий напрямок – січинськознавство². Проте його творчий спадок, що нараховує понад 800 друкованих праць, залишає ще багато недосліджених граней таланту науковця. Серед них є й епіграфічний доробок В. Січинського. Варто наголосити, що вчений “повертався” в Україну саме як джерелознавець. Першою републікованою працею в незалежній Україні стала книга “Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть” (К. (Довіра) 1992; Л. (Світ) 1991). Ця праця вперше була опублікована у Львові в 1938 р., після чого постійно доповнювалась і перевидавалась, у тому числі англійською та французькою мовами. Вона стала знаковою як для еміграції, так і для відроджуваної української гуманітаристики і принесла її автору славу джерелознавця та археографа. Не менш вагомим внеском В. Січинського в українське джерелознавство є осмислення ним візуальних джерел, насамперед гравюр ранньомодерної доби. З цієї теми, за працю “Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року” при Українському вільному університеті у Празі 26 травня 1926 р. він здобув ступінь доктора філософії³. Вагоме значення вчений надавав і архівним пошукам джерел з української історії. Так, влітку 1928 р. В. Січинський працював в архівах Львова, Замостя, Варшави, Кракова та інших міст, де знайшов багато цінних матеріалів з української мистецтва⁴, серед них і мапи України XVII–XVIII ст.⁵

¹ Див.: Л.В. Баженов, *Творчість Володимира Січинського в зарубіжній та українській історіографії*, Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого). Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозиуму, Кам’янець-Подільський 2005, с. 3–11; Л.В. Баженов, В.Л. Логвіна, *Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім’я України*, Кам’янець-Подільський 2009, с. 10–22.

² Л.В. Баженов, В.Л. Логвіна, *Op. cit.*, с. 6, 20, 114.

³ *Ibid.*, с. 42.

⁴ С. Ульяновська, В. Ульяновський, *Володимир Січинський*, Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича, упор. С.В. Ульяновська; вст. ст. І.М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського, К. (Либідь) 1993, с. 573; Л.В. Баженов, В.Л. Логвіна, *Op. cit.*, с. 46.

⁵ В. Січинський, *Нові знаходи старих мап (карт) України XVII–XVIII ст.*, Праці Географічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Л. 1935, вип. 1, с. 119–128.

Проте доробок вченого у сфері епіграфіки все ще залишається поза увагою дослідників. У працях, присвячених В. Січинському, є лише згадка у монографії В. Логвіної про дослідження вченим епіграфічних пам'яток у Закарпатті протягом 1930–1932 рр.⁶ Це був так званий “празький період” життя вченого, один з найбільш плідних та успішних, коли ще був доступ до частини українських земель (Закарпаття входило до складу Чехословаччини, був доступ і на землі, що перебували у складі Польщі). Таким чином, досліджуючи храми Закарпаття, церкви Вишнього Грабовця, Доброслава, Кружльова та інших сіл, В. Січинський виявив низку графіті та дипінті ранньомодерного часу, що були опубліковані у статті “Старі надписи в церквах Маковиці: Свідки нашої народної мови з XVII–XVIII ст.”⁷. Частина цих церков на сьогодні втрачена, що збільшує джерелознавче значення публікації В. Січинського. Для В. Січинського ці написи⁸ є важливим джерелом для вивчення української мови, для ствердження її окремішності від російської, що було актуальним як для того часу, так залишається актуальним і на початку XXI ст. На жаль, це єдина публікація В. Січинського, створена на основі його власних польових досліджень.

Наступні епіграфічні публікації належать до американського періоду, який розпочався 1949 р. з переїздом В. Січинського до США. У той час вчений втратив будь-які зв'язки з Україною і міг послуговуватись лише опублікованими матеріалами. Однак, попри всі складнощі, продовжив свою активну науково-публіцистичну діяльність. У цей період у газеті “Свобода” й були опубліковані статті “Українські епіграфічні пам'ятки”⁹ та “Важлива українська епіграфічна пам'ятка”¹⁰.

Насамперед варто відмітити, що В. Січинський глибоко розуміє джерелознавчий потенціал епіграфічних пам'яток. Вчений відмічає, що “це незвичайно цінні джерела для пізнання мови, культури та історичних подій минувшини. Написи, викарбувані на стінах будов, одвірках, сволоках, надгробках, плитах, хрестах, монетах, медальйонах, кераміці, посуді і т. д. – не тільки важливі своїм змістом

⁶ Л.В. Баженов, В.Л. Логвіна, *Op. cit.*, с. 106–107.

⁷ В. Січинський, *Старі надписи в церквах Маковиці (Свідки нашої народної мови з XVII–XVIII століття)*, Слово народа (Пряшев) 9 (1932) 6–7.

⁸ На жаль, В. Січинський не зазначає, де графіті, а де дипінті і не подає фото, очевидно, зумовлено газетним характером публікації, однак, об'єктивно знижує джерелознавчий потенціал публікації.

⁹ В. Січинський, *Українські епіграфічні пам'ятки*, Свобода (Нью-Йорк) 25 (1952). – Недільний додаток з культури.

¹⁰ В. Січинський, *Важлива українська епіграфічна пам'ятка*, Свобода (Нью-Йорк) 240 (1957).

– датами, іменами фундаторів та інших згадуваних осіб, але також дають автентичний матеріал для вивчення мови, правопису, графіки (письма) та інших побічних знань”¹¹,

що знайшло повне підтвердження у сучасному українському джерелознавстві на прикладі графіті Софії Київської у монографії В. Корнієнка¹².

Безпосередньо щодо предмета досліджень В. Січинського, найважливішою інформаційною складовою українських епіграфічних пам’яток є їх мовний потенціал, що особливо важливо для середньовічних пам’яток. В. Січинський спиняється на епіграфічних сюжетах Н. Кондакова, що безпосередньо стосуються української історії. Дослідник слушно наголошує, що “ставлення Н. Кондакова до пам’яток київських і загалом українських дуже типове для російської (московської) “безсторонньої” науки та відзначається подивугідною ігнорацією української культури, самого народу та його мови”¹³. Подібні зауваження Н. Кондакову робив і М. Грушевський¹⁴. Публікація середньовічних пам’яток за правилами російської мови ХІХ ст. загалом притаманна російській археографії, що стосується не лише епіграфічних пам’яток, а й писемних, включаючи літописи, житія тощо. “Традиції” російської археографії ХІХ ст. продовжила радянська російська наука. Щодо останньої, об’єктом критики В. Січинського став Б. Рібаков, який хоча і поправив прочитання Н. Кондакова, однак залишив “імена з наближенням до сучасної московської мови”¹⁵.

Перечитавши за фотографіями епіграфічні пам’ятки, В. Січинський приходить до впевненого висновку, “що написи українських пам’яток Х–ХІІІ стол., не тільки дуже близько стоять до сучасної української мови, але майже в цілості їй належать, натомість справді “несхожія” з російською мовою”¹⁶, при цьому “це лише красчок нашої старовини, відслоненої з-під тяжкої заслони російського загарбництва. А скільки ще пам’яток очікує на правдиве, сумлінне і безстороннє дослідження?”¹⁷

¹¹ В. Січинський, *Українські епіграфічні пам’ятки*.

¹² В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської ХІ – початку ХVІІІ ст.: Інформаційний потенціал джерела*, відп. ред. Н.М. Нікітенко, К. (Вид. дім “Слово”) 2014, 320 с.; іл.

¹³ В. Січинський, *Українські епіграфічні пам’ятки*.

¹⁴ Див.: М. Грушевський, [Рец.] Н. П. Кондаков. *Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века*. СПб. 1906, публ., комент. Д. Гордієнка, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, вип. ІV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К. 2014, с. 239–240; М. Грушевський, *Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки*, публ., комент. Д. Гордієнка, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, вип. ІV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К. 2014, с. 241–254.

¹⁵ В. Січинський, *Важлива українська епіграфічна пам’ятка*.

¹⁶ В. Січинський, *Українські епіграфічні пам’ятки*.

¹⁷ В. Січинський, *Важлива українська епіграфічна пам’ятка*.

Очищення української історії та культури від російських ідеологічних та псевдонаукових нашарувань було одним із завдань української емігрантської гуманітаристики¹⁸. Особливо актуальним це питання було щодо української медієвістики. Як наголошував Б. Крупницький, схиблений образ так званої Київської Русі як елемента російської історії з російської історіографії перейшов в історіографію Середньої і Західної Європи, яка неспроможна самостійно звільнитися від цього “полону”¹⁹.

Саме В. Січинський послідовно наголошував на заідеологізованості російської науки, її часто вторинному, фальшивому характері. Так, щодо згаданого Н. Кондакова, в іншій своїй праці В. Січинський відмічав, що

“відомий російський дослідник візантійського мистецтва проф. Н. Кондаков, що з початком ХХ стол., при великій підтримці Російської Академії Наук споряджав “експедиції” до Греції і Атону, безцеремонно використовував праці В. Барського, а опис церков Атону просто списував від нашого дослідника. Виявляється, що наукова описова метода новітніх російських вчених початку ХХ стол. ніяк не перевищувала української вчености половини ХVІІІ століття!”²⁰.

Тому не дивно, що в СРСР В. Січинський не просто ігнорувався і замовчувався, він був занесений у список 50-ти найнебезпечніших ворогів радянської держави²¹.

Підсумовуючи, можна відмітити, що 1) попри незначну кількість праць з епіграфіки, вони розкривають нову грань таланту й творчої біографії В. Січинського, насамперед глибше розкривають постать вченого як джерелознавця; 2) публікації В. Січинського доповнюють “корпус” українських середньовічних та ранньомодерних епіграфічних пам’яток; 3) будучи одним з провідних мистецтвознавців ХХ ст., у цих працях В. Січинський розкриває низку інших аспектів історії досліджуваних пам’яток, та найголовніше 4) на прикладі тенденційності прочитання графіті Н. Кондаковим та Б. Рибаківим В. Січинський актуалізував потребу критичного ставлення до російських публікацій з історії Середньовічної України, очищення української історичної науки та джерелознавства зокрема від ідеологічних російських нашарувань, особливо щодо лінгвістичної складової, потребу безпосереднього звернення до джерела.

¹⁸ О. Ясь, *Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів*, Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки 1 (2005) 333–357.

¹⁹ Б. Крупницький, *Теорія третього Риму і шляхи російської історіографії*, публ., комент. Д. Гордієнка, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, вип. ІV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мицик; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К. 2014, с. 460.

²⁰ В. Січинський, *Іван Мазепа – людина і меценат*, Філадельфія 1951, с. 25.

²¹ Л.В. Баженов, В.Л. Логвіна, *Op. cit.*, с. 145.

Володимир Січинський

**СТАРІ НАДПИСИ В ЦЕРКВАХ МАКОВИЦІ
(Свідки нашої народної мови з XVII–XVIII століття)***

Деякі наші люде, переважно старші, ніяк не можуть ще позбутися “йорчиків” і твердих знаків, страшенно бояться фонетичного правопису, а найбільше дві букви “і” (з точкою, а вже борони Боже з двома точками “ї”). Ті самі люде ходять до церкви, моляться перед образами та не добачують, які надписи видніють на наших старинних образах як також в інших місцях церкви.

Низше подаємо точні копії різних надписів з XVII–XVIII столітя, зібраних по наших красних стародавніх церквах на Маковиці. Ті надписи писані гарною народною мовою, а правопис їх є близький до теперішнього нашого фонетичного письма. Розуміється, що буква “ѣ” в давнину все читалася як “і”.

Вишний Грабовець. Надпис на одвірках входу: “СЕЙ ХРАМЪ ДАЛЪ ЗРОБИТИ РАБ Б. Міхаль а Марця ПСТЕ... ДУДИЧЪ РОКУ”... (далі бракуе). З боку одвірків: “Р. Б. 1770 ОПРАВИЛЪ ТУЮ ЦЕРКОВЪ Яцко...”

Доброслава. На образі “Страшного Суду”: “СІЙ ОБРАЗ ДАЛЪ ЗМАЛЮВАТИ РА... РОКУ БОЖОГО 1677...”

Кружльова. На іконостасі на правих бічних дверях надпис XVII столітя: “ДАЛЪ ЗРОБИТИ... КУРЬЦИКЪ ИЗЪ ЖЕНОЮ АНЬНОЮ ИЗЪ ТЕЩЕЮ... РОДИЧОВЪ СВОИХ И ЗА ОТПУЩЕНІЕ ГРѢХОВЪ... РОКУ БОЖІА 16...”

Мала Поляна. На мальовилах стін церкви XVIII столітя: “ГДЫ ЧОКЪ УМИРАЄ... ВОЗМИТЬ КОСУ ГРАБЛѢ МѢТЛУ...”

Никльова. Надпись на сволоку середнього зрубу церкви: “РОКУ 1729 МЦА ИОНЯ ДНЯ 16 ЦЕРКВА ЗГОРЬЛА: РОКУ 1730 ЗФУНДОВАНА ЗА СТАРАНЕМЪ И НАКЛАДОМЪ ІПА КОГОТ ФЕДОРА НІКЛОВСКОГО КОМІСАРА МАКОВІЦКОГО: СИМЕОНЪ АНДРІОВСКІЙ ПРЕЗВІТЕРЪ НІКЛОВСКІЙ...”

Нижний Мирошів. На іконостасі з боку св. дверей: “СУЙ ВРАТА ДАЛЪ ЗРОБИТИ РАБЪ БОЖІЙ МАНУСЪ МАЦКО ИЗ ЖЕНОЮ СВОЕЮ, Р. Б. 1737”. На бічних (правих) дверях іконостасу: “ДАЛЪ ЗРОБИТИ РАБЪ БОЖІЙ КОПЧА ХРАМЪ... ДО ВЕСИ НИЖНОГО МИРОШОВА... Р. БОЖІЙ 1744...”

* Публікується за виданням: В. Січинський, *Старі надписи в церквах Маковиці (Свідки нашої народної мови з XVII–XVIII століття)*, Слово народа (Пряшев) 9 (1932).

Нижний Горлих. Чому Горлих, а не “Орлих”? На се нам дає відповідь надпис на старій книжці “Тріодіон”, виданій у Львові в 1716 році), що книжка та закуплена до села “Нижний Горлих”. Місцеві селяне говорять також “Вірлих”.

Прикра. У вівтарі церкви на сволюку вирізано: “ІВАНЪ ЮГАСЕВИЧЪ СКРЯРСКИ ФУНДАТОРЪ РОКУ БОЖОГО 1776”.

Шеметківці. На сволюку середнього зрубу церкви перед вівтарем вирізано: “...СОЗДАСЯ ЗА ТЩАНИЕМ БРАСТВА... ІОАНА РУСІНКА. ІОАНА КНИША ВО СЛАВУ... ОТ Р. Х. 1753”.

Про правдивість і точність списаних надписів може кожний переконатися на місци – зі самого оригіналу. А тому йдіть до наших красних стародавніх церков, а коли будете перед їх образами молитися, читайте і мову нашого народа з XVII–XVIII століття, а тоді переконаєтеся хто ми і чий ми діти.

Публ. та ред. Д. Гордієнка

Володимир Січинський

УКРАЇНСЬКІ ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ*

Епіграфічні пам'ятки, себто написи історичного значення на предметах з твердого матеріалу, – це незвичайно цінні джерела для пізнання мови, культури та історичних подій минувшини. Написи, викарбувані на стінах будов, одвірках, сволоках, надгробках, плитах, хрестах, монетах, медальйонах, кераміці, посуді і т.д. – не тільки важливі своїм змістом – датами, іменами фундаторів та інших згадуваних осіб, але також дають автентичний матеріал для вивчення мови, правопису, графіки (письма) та інших побічних знань. Епіграфічні пам'ятки звичайно бережно переховують на місцях, музєях, репродукують з точною передачею їхньої форми й змісту.

Українська епіграфіка досить багата і різноманітна, навіть з старокняжої доби Х–ХІІІ століть. На жаль, вона не тільки гаразд не зібрана, вивчена і репродукована, але й самі пам'ятки у великій частині затрачені або перебувають в недоступних сховищах і музейних збірках. Величезна їх частина була вивезена з української території до закордонних збірок. Особливо цінні пам'ятки матеріальної культури, як ювелірні вироби з благородних металів, монети та подібні предмети, все ще перебувають у Москві й Ленінграді**.

В цій замітці хочемо з'ясувати, яким способом досліджувано й репродуковано епіграфічні пам'ятки старокняжої доби київської держави Х–ХІІІ стол. в російській історіографії і мистецтвознавстві. Зокрема як ставилися до самої мови тих дорогоцінних свідків нашої минувшини?

Для прикладу спинимось на працях відомого мистецтвознавця і археолога Ніколая Кондакова***. Сам Н. Кондаков, з титулом заслуженого професора Петербурзького університету і академіка Російської академії наук, великим державним коштом споряджав численні археологічні експедиції на Україну, Кавказ, Близький Схід, Грецію, Туреччину, Царгород та інші країни й міста, спеціально з метою дослідження пам'яток візантійського мистецтва. Ще й досі вважається великим авторитетом у візантології та знавцем культури “Київської Русі”, і праці його часто цитуються в західноєвропейській і російській науковій літературі.

* Публікується за виданням: В. Січинський, *Українські епіграфічні пам'ятки*, Свобода (Нью-Йорк) 25 (1952).

** З 1991 р. Санкт-Петербург, Російська Федерація. – Д.Г.

*** В. Січинський помилково називає Кондакова “Ніколаєм”, має бути “Никодим”. – Д.Г.

Ставлення Н. Кондакова до пам'яток київських і загалом українських дуже типове для російської (московської) “безсторонньої” науки та відзначається подивугідною ігнорацією української культури, самого народу та його мови.

Досліджуючи і репродукуючи київські монети Володимира Великого, Ярослава Мудрого та їхніх нащадків, Н. Кондаков, без ніяких підстав і права, просто “виправляв” самі написи та їх правопис, якщо тільки вони були відмінні супроти сучасної російської мови.

Подаючи відомості про єдину золоту монету Володимира Великого, Н. Кондаков пише: “Напис навколо виображення (портрета Володимира) більше-менше перекручений російський” (“более или менее искаженная – русская”) – “Владимірь на столъ”. Коли в дійсності на монеті виразно стоїть “Владимірь на столи”. Далі Н. Кондаков пише: “Второй тип серебрянников отличается безграмотностью надписей”. Чому? Дуже просто, бо там написано не “Владимірь”, а “Володимер” або “Володимир”.

Зустрівши на монеті Ярослава Мудрого зовсім виразний напис: “Ярославе съребро”, Н. Кондаков вважає напис “неправильним” і виправляє “по-русски” на “сребро”, без “ь”¹.

В т. зв. Рязанському скарбі, знайденом 1822 року, був один дуже цінний медальйон, з виображенням святої Орини, з старо-кириличним написом “ОРНА”. Про це зовсім виразне ясне і з становища української мови зовсім правильне написання, Н. Кондаков пише: “Напис грубо мішає російські букви з грецькими”, бо “правильно” має бути по-московському “Ирина”².

Про один нагрудний хрест, з незвичайно тонко виконаною інкрустацією золотом і емалем, що був знайдений у Києві і датується XI–XII стол., Н. Кондаков у поясненнях написав, що на цьому хресті є напис: “Анастасія, Елена, Семень і Демянь”. На щастя до тексту Н. Кондакова долучена ілюстрація (фотографія) самого хреста, на котрій можна ясно розібрати дійсний напис, виконаний типовим київським “установом”:

“Натася, Олена, Семонь, Дамянь” (Ще одно ім'я на хресті нерозбірне).

Важливо відзначити, що подібні хрести ношено на грудях і звичайно на них виображувало святих, іменами яких були названі близькі даній особі люди (дружина, діти). Значить, імена передавано в точній транскрипції і зучанні мови сучасників.

¹ Див.: И. Толстой, Н. Кондаков, *Русские древности*, Санкт-Петербург, 1889, с. 107, 109.

² Див.: Н. Кондаков, *Русские клады*, Санкт-Петербург, 1896, т. I, с. 89.

Наведені вгорі приклади, які можна поширити у велику серію інших подібних фактів, яскраво доводять, що написи українських пам'яток X–XIII стол., не тільки дуже близько стоять до сучасної української мови, але майже в цілості їй належать, натомість справді “несхожія” з російською мовою. Інакше це уявляють собі московські автори, які, в своїй шовіністичній засліпленості, не терплять безсторонності. Це особлива, хвора психічна настава – вважати все, що не подобається, що не схоже на сучасну російську мову, як “іскаженіє”, “грубу помилку”, “безграмотність”, приписуючи вину виконавцеві пам'ятки, переписувачеві, авторові. Отже вина не сучасної російської мови, що вона не подібна на мову київської пам'ятки XI–XIII стол., не самого дослідника, що не вміє правильно відчитувати, а “помилка” самих автентичних пам'яток української епіграфіки X–XIII століть!

А тим часом українські писані і епіграфічні пам'ятки переконливо свідчать “Чего-ради наш народ Русью наречеся” (вираз Густинського літопису 1670 року) і відколи українські князі – “прия всю Украйну” (вираз Галицько-Волинського літопису під роком 1213). І справді, ця мова епіграфічних пам'яток X–XIII стол. була не тільки українська, краща за староукраїнську книжну мову, але до того ще й чисто-народня!

Публ. та ред. Д. Гордієнка

ВАЖЛИВА УКРАЇНСЬКА ЕПІГРАФІЧНА ПАМ'ЯТКА*

У 1944 році, підписаний, видаючи в Празі свою працю “Українське ужиткове мистецтво”, у відділі металевих виробів умістив рисунок т. зв. енкалпіона, знайденого в 1892 і 1897 рр. у Києві, що походить з княжих часів, коло XII–XIII стол. Цей складаний хрест, зроблений з двох частин (спідньої і верхньої), незвичайно тонкого виконання з інкрустацією золотом і емалем, належить київським ювелірам, як це признав цілий ряд дослідників. На верхній частині хреста в 5-ох маленьких колах виображено Ісуса Христа (посередині), а на раменах хреста – голови двох чоловіків і двох жінок. Подібні хрести звичайно ношено на грудях і на них виображалось імена святих, в честь яких були названі близькі даній особі люди (дружина, діти). Значить, імена передавано в точній транскрипції і звучанні мови сучасників. Справді, на самому хресті маємо написи, виконані типовим київським “установом”.

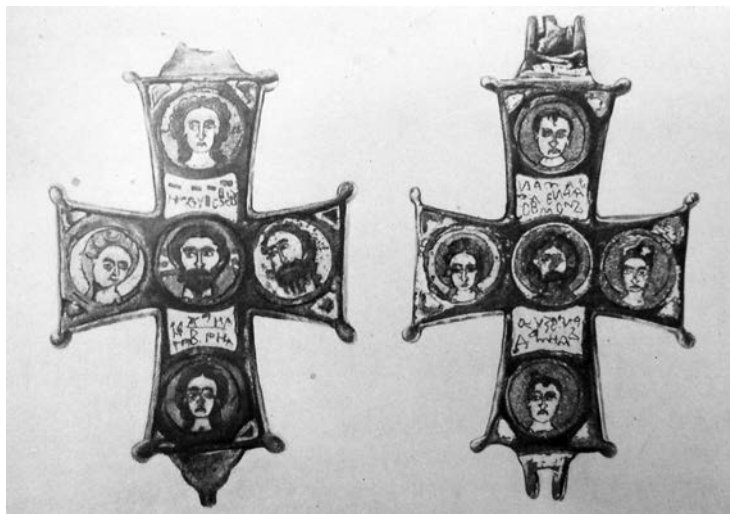
Відомий російський археолог і мистецтвознавець Н. Кондаков (1844–1925), великий авторитет у візантології та знавець культури “Київської Руси”, ці написи читав так: “Анастасія, Єлена, Семень, Демянь”. До тексту Н. Кондакова була долучена фотографія пам’ятки, і підписаний, не задовольняючись поясненням Н. Кондакова, відчитав написи зовсім відмінно: “Натася, Олена, Семонь, Дамиянь”. Четвертий напис, чи то ім’я, подано нерозбірливо, правдоподібно це – “Оузентос”.

Свого часу це моє пояснення викликало критику збоку деяких наших, українських науковців, що належали до старшої російської школи епіграфіки і сфрагістики. Мовляв, ще питання, чи підписаний відчитав правильно написи, а от Н. Кондаков заслужений професор Петербурзького університету, академік Російської академії наук, і праці його часто цитуються в західньо-європейській і російській науковій літературі.

В 1952 р., коли при “Свободі” почав виходити окремий тижневий додаток науки, літератури і мистецтва, на прохання ред. В. Чапленка дати статтю про українські епіграфічні пам’ятки, підписаний умістив таку статтю в числі 25 “Свободи”***. Вказуючи на особливе значення таких

* Публікується за виданням: В. Січинський, *Важлива українська епіграфічна пам’ятка*, Свобода (Нью-Йорк) 240 (1957). У публікації збережено мову та орфографію написання. Поправлено лише дрібні одрукі.

**Див. попередню публікацію.

Нагрудний хрест старокняжої доби, праця київських ювелірів,
з написом “Натася, Олена, Семонъ, Дамианъ”

пам'яток для вивчення мови, правопису, графіки письма та інших побічних знань, підписаний спинився на згаданих написах нагрудного хреста з Києва, а також подав додатковий матеріал з нумізматики, “фахово” відчитаний Н. Кондаковим. Отже, цей академік вважав, що написи київських та інших монет старокняжої доби “перекручені російські”, “безграмотні”, “неправильні” тому, що не схожі на сучасну московську мову. Особливо не подобалися Н. Кондакову такі написи, як “Владимиръ на столи”, “Володимер”, “Ярославле съребро”, “Орина” та ін.¹

В 1957 р. підписаний мав можливість ознайомитись з новим, фундаментальним виданням – “История русского искусства”, збірне видання за редакцією І. Грабаря. В цьому виданні вміщена стаття Рибакова “Прикладне мистецтво Київської Русі”^{***}, де обговорена наша пам'ятка, при чому автор зазначає, що над тим треба спинитися з особливою увагою. Отже, Рибаків читає написи так: “Настасья, Олена, Семен”, а про четверте ім'я (Дамианъ) чомусь не згадує. Очевидно, читання Н. Кондакова було вже так грубо перекручене, що новіший дослідник мусів його виправити, а все ж таки виправив недосконало, залишаючи імена з набли-

¹ И. Толстой, Н. Кондаков, *Русские древности*, Санкт-Петербург 1889, с. 107–109.

^{***} Б.А. Рыбаков, *Прикладное искусство Киевской Руси. IX–XI веков и южнорусских княжеств XII–XIII веков*, История русского искусства, под общ. ред. акад. И.Э. Грабаря, Москва 1953, с. 233–297, згаданий енкалпійон: с. 290 – Д. Г.

женням до сучасної московської мови. Ім'я “Натася” написано так виразно, що ніяк не можна додавати до нього аж 2 зайві літери “с” і “ъ”. Між іншим, в написі “Натася” літера “т” зроблена у вигляді т. зв. здогаданої переходнової форми від грецького “уніціялу” до глаголиці, а літера “я” – у вигляді грецького епіграфічного письма. Також назва “Семонъ” зовсім чітка і нема потреби міняти “о” на “е”, як це робить Рибаків. (“Семен” по-московськи читається “Семьон”).

Поза цими деталями, Рибаків виправив блуди Кондакова, в дусі української мови і українських імен, як це зробив підписаний ще в 1944 р.

До тексту Рибаків додана фотографія хреста, але цинкографічна кліша тут, за старою, примітивною звичкою, так ретушована і підрисована, що написи не можна відчитати, навіть за транскрипцією самого Рибаків.

Цікаво ще відмітити, що два святі, виображені на хресті-енколпії, очевидно Семон і Даміян, нарисовані гладко-оголеними, з невеликими вусами, уложеними на козацький лад.

І так, мова епіграфічних пам'яток XIII стол., знайдених на Україні, була не тільки українська, краща за староукраїнську книжну мову, але до того ще й чисто народна.

Небуденна історія згаданої епіграфічної пам'ятки та історія відчитання самих написів – це лише краєчок нашої старовини, відслоненої з під тяжкої заслони російського загарбництва. А скільки ще пам'яток очікує на правдиве, сумлінне і безсторонне дослідження?

Публ. та ред. Д. Гордієнка

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

AUT BENE, AUT NIHIL

Л.В. Матвеева, *Византинист Фёдор Успенский (1845–1928)*, К. 2013, 244 с.

Існують книги, які краще було б не розглядати, тим більше не намагатись дати якийсь критичний огляд. На жаль, до таких праць належить і остання монографія відомої дослідниці – колишньої директорки Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України Лесі Матвєєвої “Византинист Фёдор Успенский”. Безумовно, не всі огріхи праці належать авторці, позаяк це є посмертна публікація, і можна було б оминати цю працю, якби не тема монографії і присвята чергового випуску нашої збірки “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна” Федору Успенському. “Дослідження” ж Л. Матвєєвої є першою і на сьогодні єдиною спробою монографічного дослідження, присвяченого Ф. Успенському, однак його виконання заслуговує кращого.

Насамперед варто відмітити, що цю монографію не можна вважати здобутком української історіографії, на що вказує мова книги – російська. Як відомо, історична наука, як і соціальні та гуманітарні науки загалом, розвивається мовними засобами, створюючи категоріальний, понятійний, метафоричний тощо національний концепт. Як відмічала І. Колесник, “один із найважливіших атрибутів ремесла історика є його мова”¹. Подібно наголошувала Н. Яковенко, що різні національні мови відображають різний соціальний та інтелектуальний досвід², що навіть унеможливує адекватний переклад, лише адаптацію. Відтак дослідження іншомовних вчених покликане не лише відобразити певні ідеї, концепції, методології тощо, а й збагатити власну історіографію новими смислами, адаптувавши іншомовні твори до національного дискурсу. З іншого боку, розвиток історіографії сусідньої держави, на сьогодні ще й агресора проти України, за кошти українських платників податків також видається не зовсім адекватним.

Також варто відмітити, що монографія не є в повному сенсі біографією Ф. Успенського, а лише нарисом його творчої біографії, і при тому не критичної, а описової, суто конспективної. Не прослідковуються в книзі й “маловідомі чи зовсім невідомі факти” біографії вченого (с. 4). Можна цілком погодитись, що основний пласт джерел зберігається в Санкт-Петербурзькому архіві (с. 3), однак зовсім незрозумілим є ігнорування

¹ І. Колесник, *Українська історіографія: концептуальна історія*, К. 2013, с. 4.

² Н. Яковенко, *Вступ до історії*, К. (Критика) 2007, с. 35.

українських архівів, які також містять значний джерельний пласт, частина якого публікується у цій збірці. Частково могла б компенсувати відсутність доступу до російських архівів проігнорована авторкою публікація Є. Басаргіної³. Таке ігнорування джерел є досить дивним, тим більше, що сама Л. Матвеева постійно наголошує на уведенні Ф. Успенським у науковий обіг нових джерел, на його джерелознавчих працях, наприклад, присвячених творам Михаїла Акоміната, писцевим книгам чи Вазелонським актам.

Окрім джерел, повністю проігноровані праці сучасних українських візантиністів (!), як і загалом сучасна українська історіографія, окрім праць самої Л. Матвеевої. Не зовсім зрозуміло, що дослідниця має на увазі, коли визначає Успенського як “вітчизняного візантиніста” (с. 3)? Чи є він “загальноросійським” чи все ж таки українським вченим? Так само не зрозумілим є й твердження про зникнення на Землі візантійської культури (с. 3)? Очевидно, з огляду на аналіз “вітчизняної” візантиністки XVIII – початку XIX ст., під “вітчизняними” дослідниця розуміє саме російських вчених!? На це вказує і окреслення українських степів (що входили до складу болгарської держави Крума) як “Південна Росія” (с. 208, 225) та теза про відродження інтересу до постаті та наукового спадку Ф. Успенського саме в Росії (с. 118), чому, очевидно, має сприяти і російськомовна праця самої Л. Матвеевої, що для видання НАН України є досить дивним і неприпустимим! Взагалі Україна згадується в монографії лише один раз (с. 23), та й то побіжно. Лише О. Бубенок у “післямові” спробував окреслити український контекст постаті Ф. Успенського, а з ним і монографії Л. Матвеевої.

Загалом монографія складається з шести розділів, виділених за тематичним принципом. Перший розділ “Початок наукового візантинізму. XVII – перша половина XIX століття” є увідним і покликаним, очевидно, по-перше, показати стан опрацювання візантійської історії на часи Ф. Успенського, і по-друге, проаналізувати праці самого Ф. Успенського з історії візантиністики, до якої, проте, він звернувся в останній – радянський період своєї творчості. При цьому дискусійними є обидві хронологічні дати. Візантійські студії в Європі розпочались ще до XVII ст., а Ф. Успенський розпочав свою діяльність не на початку, а наприкінці XIX ст. Компілятивний характер розділу видає й використання суто російської історіографії, з повним ігноруванням джерел, окрім однієї статті самого Ф. Успенського. При цьому до кола авторів не потрапили

³ Е.Ю. Басаргина, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге, под. ред. И.П. Медведева, Санкт-Петербург (Дмитрий Буланін) 1995, с. 45–56.

З. Удальцова⁴ та Г. Лозовик⁵, а також третя частина “Всеобщей истории...” В. Бузескула⁶, присвячена сучасній Успенському візантиністиці, що містить і пасаж про Ф. Успенського, та низка інших авторів. Зарубіжні вчені аналізуються за російськими публікаціями, за ними ж вони й цитуються, як і більшість власне російських авторів цитуються за вторинними історіографічними джерелами. Прикметно, що дослідниця відносно ретельно зупиняючись на зародженні та розвитку візантиністики в Росії, щодо України коротко згадує лише професора Харківського університету О. Зерніна (с. 24–26), а давньоукраїнське літописання з його візантійськими сюжетами повністю приписує російській історіографії (с. 11). При цьому терміни “руський” та “російський” вживаються як синоніми, якими, проте, у ХІХ ст. не були. На жаль, розділ, як і наступні, позбавлений висновку, тому чітко визначити його мету неможливо.

Другий розділ покликаний стати біографічним. За відсутності джерел він слушно названий як “Із біографії Ф.І. Успенського (1845–1928)”. Позаяк розділ подає винятково творчу біографію, незрозумілою є нижня хронологічна межа. Розділ починається підрозділом “Перші наукові праці”, які, як впливає з хронологічних меж, з’явилися уже в перший рік життя історика, хоча насправді аж 27 років по тому, у 1872 р., коли була опублікована перша праця Ф. Успенського “Первые славянские монархии на северо-западе” (Санкт-Петербург 1872), як це, до речі, подано і в монографії Л. Матвєєвої (с. 31).

Загалом, як і перший, другий розділ страждає на нерепрезентативну джерельну базу, яка складається лише з історіографічних джерел, а деякі цитати, як наприклад з Бауера, вирвані з повітря (див.: с. 28). З іншого боку, біографічний розділ не є біографічним, позаяк переважно він присвячений аналізу/переказу незначної частини опублікованих праць Ф. Успенського. Хоча подані й деякі короткі відомості про викладацьку діяльність вченого.

Зображуючи період навчання, дослідниця цілком логічно визначає університетське студентське оточення Ф. Успенського, при цьому особливу

⁴ З.В. Удальцова, *Советское византиноведение за 50 лет*, Москва (Наука) 1969.

⁵ В.Н. Лозовик, *Десять лет русской византологии (1917–1927)*, Историк-марксист, т. 7 (1928) 228–238; В.Н. Лозовик, *Творчий шлях академіка Ф.І. Успенського*, Східний світ 6 (1928) 13–20.

⁶ В.П. Бузескул, *Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века*, Москва (Индрик) 2008, с. 299–398. Використано лише перші дві частини, опубліковані за редакцією Л. Матвєєвої: В.П. Бузескул, *Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века*, К. 2004, ч. 1, 2.

увагу приділяє Ф. Фортинському та Д. Беляєву, однак жодним чином не проводить якихось зв'язків з героєм книги. Не підкріпленою джерелами залишається й теза, що “з великою повагою ставився Ф.І. Успенський до свого сокурсника П. Аландського” (с. 29). Очевидно ці постаті уведені у працю з метою отримання висновку про оточення студента Успенського молодими талантами, “що прославили в майбутньому свою Вітчизну” (с. 30), очевидно, Росію. Однак більш обґрунтованою є теза, що з викладачів найбільший вплив на Успенського справили професор руської історії К. Бестужев-Рюмін та славіст В. Ламанський (с. 30). Враховуючи сильний славістичний ухил візантиністки Успенського, можна припустити, що визначальний вплив мав саме В. Ламанський.

Очевидно, не без впливу Ламанського відбувся і вибір теми для першої друкованої, ще студентської праці. Дослідниця цілком слушно наголошує, що попри присвяту книги першим слов'янським державам, вона має пряме відношення до візантиністки, адже ці держави поставали й існували в тісному контакті з Візантією. Щодо дискусійного моменту, яку ж азбуку винайшов св. Кирило, Л. Матвєєва спершу підтримує позицію на користь глаголиці, при цьому аргументацію будує винятково на відповідній цитаті з Д. Оболенського (с. 36–37), хоча далі, покликаючись на того ж Оболенського, дослідниця підтримує кирилицю (с. 210) (?!). Позиція ж Ф. Успенського з цього питання в монографії жодним чином не зазначена.

Власне для української візантиністики більш цікавим видається другий підрозділ першого розділу “Одеський період наукової і викладацької діяльності (1874–1894)” Ф. Успенського. Саме праця вченого в Одеському (Новоросійському) університеті і визначає його місце в історії української візантиністики. Досить широко дослідниця змальовує навчальну атмосферу тогочасної вищої школи, при цьому особливо ретельно зупиняється на університетському статуті 1884 р. (с. 48–52), що, проте, видається зайвим. Цей статут був уведений як реакція на політизацію студентства Російської імперії. Відтак, абсолютно лояльному до російського самодержавства Ф. Успенському він не ставив жодних перешкод щодо викладацької чи наукової діяльності, тим більше, що розпочав він свою викладацьку діяльність в університеті ще за уставом 1863 р.

Аналіз творчого спадку одеського періоду життя вченого Л. Матвєєва цілком логічно розпочинає зі вступної лекції Ф. Успенського в Одеському університеті “Значение византийских занятий в изучении средневековой истории”, в якій він дав програмне бачення своїх навчальних викладів та наукових студій. При цьому, на чому наголошує й Л. Матвєєва,

Ф. Успенський досить широко трактує предметне поле візантиністки як греко-слов'янський світ. Проте детальний розгляд/переказ деяких праць Успенського, проведений у “біографічному” розділі, порушує логіку викладу, адже дальші розділи присвячені саме тематичному аналізу творів вченого. Однак, заслуговує на увагу думка Л. Матвєєвої, що в одеський період Ф. Успенський уважно вивчав все, що публікував відомий грецький візантиніст С. Лямброс (с. 70), хоча наявність лише однієї рецензії на праці цього вченого і не дає підстав для такого висновку.

На одеський період припадає написання і захист докторської дисертації Ф. Успенського “Образование второго Болгарского царства” (1879 р.). Природно, що на цьому питанні зупиняється й Л. Матвєєва. Дослідниця постулює вплив на вибір Успенським теми колеги по Одеському університету В. Григоровича (с. 80–81). Загалом думка цікава, однак, на жаль, як і багато інших цікавих підмічень, не підкріплена жодними джерелами. І далі Ф. Успенський у монографії часто подається як послідовник саме В. Григоровича (с. 130 та ін.), що є досить сумнівним. Не зрозуміло, що дослідниця має на увазі, коли окреслює докторську дисертацію як працю “історіографічного характеру” (с. 84), перед цим відмітивши, що наукових праць з обраної Ф. Успенським теми на той час майже не було. Взагалі монографія демонструє незрозуміння автором терміна “історіографічний” у контексті української історіографії, відтак часто не зрозуміло, де проводиться історіографічне дослідження, а де робляться спроби власної історичної компіляції.

Пострадянським рефреном звучить теза про прогресивність позитивістської методології на 1870-ті роки (с. 63), як незрозумілою є і теза про Успенського як “історика позитивіста помірково-ліберального напрямку” (с. 63). Абсолютним ляпом є вислів: “Деякі відомості про Климента [Болгарського] знаходимо в ґрунтовній монографії Д. Оболенського, до якої звертались з багатьох питань” (с. 78). Яким чином Ф. Успенський міг звертатись до ще ненаписаної за його життя праці залишається незрозумілим?

Логічно будуючи біографічний розділ за хронологічним принципом, окремо авторка зупиняється на Константинопольському періоді життя Ф. Успенського (1894–1914), з яким пов'язана історія Руського археологічного інституту в Константинополі, ініціатором та організатором якого і був Успенський. Відтак, останній підрозділ складає “Петроградсько-ленінградський період” (1914–1928).

Творчий спадок Ф. Успенського Л. Матвєєва розподіляє за чотири групи і розглядає у відповідних розділах. При цьому розділи, як і саме

групування є дуже нерівномірними. Так, третій розділ “Ф.І. Успенський про темовий устрій Візантійської імперії” є найменшим, він повністю розкривається лише на семи сторінках. І це не дивно, адже ця тема не була ключовою і наскрізною в дослідженнях Ф. Успенського. Її виділення в окремий розділ можна пояснити лише певною обізнаністю авторки з розробленням цього питання Ю. Кулаковським, праці якого на кінець XIX – початок XX ст. з темового устрою імперії дійсно були фундаментальними і на праці якого в розділі більше покликів, ніж власне на праці героя книги – Ф. Успенського.

Виділення наступних розділів не викликає сумнівів. Однак, важливий блок у творчому спадку Ф. Успенського складають Хрестові походи та історія Трапезундської імперії, які згадані лише побіжно. Щодо істориків, які подали цілісну схему історії Візантії, цікавим було б реконструювати їх бачення періодизації історії Візантії, особливо бачення такого складного питання, коли власне закінчився Східний Рим і почалась Візантія, а для істориків-позитивістів – виділити й ті “історичні закони”, які “рухали” історію тисячолітньої імперії, тощо. Проте, повернись до того, що зроблено.

Відтак, четвертий розділ присвячено соціально-економічній історії Візантії. Він складається з двох частин: дослідження історика з селянського та монастирського землеволодіння. При цьому селянське землеволодіння фактично підміняється слов’янським. Дійсно, саме слов’янам Ф. Успенський приділяв головну увагу і його праці можна окреслити як “панславістська візантиністика”, однак вчений глибоко досліджував і власне візантійське/грецьке землеволодіння, що лише побіжно згадується у розділі. Зайвим (особливо при відсутності власне візантиністики) є розгляд рецензії Ф. Успенського з англійського середньовічного землеволодіння. Безпосередньо з візантологічного спадку розкрито статейні публікації Успенського, присвячені візантійській та південнослов’янській пронії, а також деяким питанням пізньовізантійського землеволодіння. Прикметно, що до аналізу “Истории Византийской империи” Успенського щодо окресленого питання дослідниця не звертається.

Не краще опрацьований і наступний – п’ятий розділ, присвячений дослідженню Ф. Успенським візантійської культури. Вже назва розділу, де вжито слово “образованности” показує нерозуміння авторкою як самого терміна, так і відповідних праць Успенського. На сьогодні точним відповідником “образованности” є “культура”, що варто враховувати читаючи і аналізуючи російські праці кінця XIX – початку XX ст.

Відтак, і останній – шостий розділ написаний на рівні попередніх і явно залишився незавершеним. Однак, саме тема візантійсько-слов'янських відносин була центральною і магістральною в науковій діяльності Ф. Успенського. Власне, й монографія Л. Матвєєвої загалом також підводить до такого висновку. Дослідниця абсолютно слушно наголошує, що “История Византийской империи” Ф. Успенського значною мірою є й історією слов'янства (с. 183). Перспективною залишається і виділена в монографії думка Успенського, що первісна історія слов'ян є візантійською.

На жаль, уся книга сповнена фактологічних помилок. Наприклад, праця патріарха Фотія названа “Бібліотека”, хоча має бути “Мірібібліон” (“Десять тисяч книжок”) (с. 44), як і хибно названо рік вступу на патріарший престол Фотія – 585 р. (замість 858 р.) (с. 209). Зовсім незрозумілим є вживання терміна “романтизм” до раннього середньовіччя, коли, наприклад, дослідниця пише, що організуючим фактором західноєвропейських держав був романтизм (!) (с. 105), як можна зрозуміти з тексту, на противагу “візантизму”. Не зрозуміло, яким чином “романи” Никифора Фоки чи Василя II впливали на селянське землеволодіння (с. 129). Значними є і термінологічні хиби, наприклад, Монтеस्कє названий істориком (с. 10), сам Ф. Успенський часто називається “ученим давнини” (с. 193 та ін.), до дук вживається синонім “губернатор” (с. 97 та ін.), неприпустимим є вживання до Візантії поняття “земства” (с. 132), дати названі цифрами (с. 155), стратегітські землі – стратегічними ділянками (с. 161), тощо. Часто зустрічається такий вислів, як “деякі історики” чи “сучасники”, які високо оцінювали праці Ф. Успенського, без підкріплення відповідними покликами чи хоча б іменами (с. 32, 93 та ін.); не зрозуміло, що має на увазі дослідниця під “документальними джерелами” (с. 91), коли говорить про “нові матеріали” докторської дисертації Ф. Успенського, тощо.

Насамкінець варто відмітити, що книга не містить жодної логіки чи методології дослідження, відтак вона не дає цілісного образу візантиніста Федора Успенського, навіть не окреслює основні смислові лінії його життя і творчості. Майже за повного ігнорування джерел та історіографії, коли навіть праці Ф. Успенського інколи цитуються за вторинними джерелами, не можна назвати монографію й науковою. Безграмотно оформлені і поклики, а деякі є помилковими, наприклад стаття Б. Горянова “Ф.И. Успенский и его значение в византиноведении” (ВВ 1 (1947)) приписана В. Бузескулу (с. 108, пр. 1). Позбавлений логіки ілюстративний додаток, за винятком портрета самого Ф. Успенського та світлини Одеського університету (проте, без зазначення року).

Звісно, всі недоліки монографії можна віднести на незавершеність праці, позаяк вона писалась в останній рік життя дослідниці і певною мірою є археографічною публікацією, хоча й не містить навіть мінімального потрібного наукового апарату. До книги додана післямова, також російською мовою, О. Бубенка. Автор післямови власне і відмічає, що Л. Матвєєва не встигла завершити працю, тому “ми приготували до друку наявний у нас рукопис книги, по можливості, з невеликими уточненнями” (с. 229), проте, які саме уточнення були внесені, не зазначається. Таким чином можна припустити, що були внесені в монографію саме зазначені та незазначені вище огріхи. Відтак цілком можна погодитись з О. Бубенком, що монографія Л. Матвєєвої є “дійсно унікальним дослідженням”.

Дмитро Гордієнко

Таємниці гробниці Ярослава Мудрого

(за результатами досліджень 2009–2011 рр.), Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.Є. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко; за наук. ред. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, К. 2013, 174 с., іл.

Протягом останнього тисячоліття української історії, в центрі культурного, релігійного, а часто й політичного життя України перебувала Софія Київська. Вже це виводить її на одне з провідних місць як невербального джерела з історії України та її культури. Будучи цілісною пам'яткою української минувшини, кожен елемент архітектури, розпису чи інтер'єру загалом є безцінним історичним джерелом. Великі таємниці криє в собі й видатна пам'ятка – саркофаг завершувача побудови Софії Київської князя Ярослава Мудрого, дослідженню якого й присвячена означена монографія¹. Одразу варто відмітити, що монографія стала однією з перших опублікованих праць “софієзнавства в екзилі”, хоча самі дослідження, що лягли в основу книги, були проведені протягом 2009–2011 рр. – напередодні погрому Національного заповідника “Софія Київська” і приходу в нього команди руського міра. Таким чином, на деякий час центр софієзнавства перемістився до Інституту української археографії та джерелознавства

¹ Першу публікацію з цієї теми див.: Н. Куковальська, І. Марголіна, Н. Нікітенко, *Нове дослідження поховання з саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. [Вип. I:] Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко, від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко, К. 2011, с. 72–85.

ім. М.С. Грушевського НАН України, з яким у Національного заповідника “Софія Київська” й до того була активна співпраця, під егідою Інституту й була опублікована монографія.

Як відомо, попередні масштабні дослідження саркофага та його вмісту проводились ще в 1930-ті роки. З того часу постали нові дослідницькі питання до пам’ятки, а найголовніше, значно розвинулись дослідницькі методики, з’явилося багато нових, як, наприклад, залучення до дослідження аналізу ДНК тощо.

Дослідження проводились у двох основних напрямках: 1) вивчення самого саркофага та 2) вивчення його вмісту – кісток похованих там осіб. До дослідження було залучено широке коло провідних фахівців: істориків, антропологів, медиків тощо, як з України, так і закордону. Варто відмітити, що спонсором проведених досліджень виступив “Укрексімбанк”.

Відповідно до проведених досліджень побудована й структура монографії, яка складається з трьох розділів та додатків.

Перший розділ “Таємничий свідок минулого: проблеми, гіпотези та новий ракурс бачення”, написаний Н. Нікітенко та В. Корнієнком, є увідним і покликаним розкрити історію поховання Ярослава Мудрого в Софії Київській та дальшу історію саркофага.

Насамперед, дослідники вивчають точну дату смерті Ярослава, спираючись на уточнене прочитання відомого графіті, що повідомляє про цю подію. Таким чином, автори приходять до висновку, що 1054 р. “у Федорову суботу 19 лютого у Вишгороді помер великий князь Ярослав Володимирович, його тіло було привезене сином Всеволодом до Києва і в неділю 20 лютого князя було урочисто з відспівуванням поховано в Софійському соборі у мармуровому саркофазі, встановленому в заздалегідь влаштованій у східній частині північної внутрішньої галереї усипальні” (с. 12).

Щодо дискусійного питання – датування саркофага, дослідники пристають на думку М. Макаренка², що саркофаг виконано в ранньохристиянську добу – протягом VI–VII ст. (с. 20), як і приєднуються до позиції, що саркофаг і сьогодні стоїть на своєму первісному місці (с. 21 і далі), що аргументується залученням свідчень пізньосередньовічних та ранньомодерних писемних джерел та графіті собору. Дотичним до проблеми первісного місця розташування саркофага є питання княжої усипальні в Софії Київській, що вперше було порушено Н. Нікітенко ще наприкінці ХХ ст.³, а в

² Див.: М. Макаренко, *Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів*, Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, К. 1930, зб. 1, с. 52–62.

³ Див., наприклад: Н.М. Нікітенко, *Володимирський меморіал в Софії Київській часів Петра Могили*, П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч, К. 1997, с. 159–167;

монографії здобуло певне логічне завершення. За реконструкцією науковців, комплекс усипальні Ярослава складався з власне каплиці з гробницею Ярослава та храма-паракліса, що з'єднувався з каплицею аркою-переходом, закладеною у XVIII ст. (с. 30–31, мал. 12). При цьому усипальня була вбудована “у повністю зведену й прикрашену фресками ще за Володимира північну галерею” (с. 31). Перспективним для дальшого вивчення історії та культури середньовічної України є висновок дослідників, що “створення у Святій Софії родової усипальні Всеволода говорить про намір закріпити за своїми нащадками київський стіл” (с. 35), адже, поперше, на той час чіткого принципу успадкування київського столу не існувало, а, по-друге, в цій дії чітко прослідковується використання в політичній практиці “сакрального аргументу”, що певним чином підтверджує засвоєння в середньовічній українській політичній думці ідей сакралізації влади з точки зору християнського віровчення.

Новим у дослідженні саркофага стало вивчення виявлених на його поверхні графіті, загальна кількість яких складає близько двох сотень написів, частина з яких, найбільш характерних, опублікована в монографії. Написи датуються 80-ми роками XVI – серединою XVII ст., що свідчить про те, що “доступу до нього в давні часи не було, бо він стояв у закритій для входу сторонній каплиці” (с. 45). З іншого боку, графіті підтверджують первісне розташування саркофага “в східній частині північної внутрішньої галереї, тобто саме там, де він стоїть і зараз” (с. 45). Графіті виконані латинською, українською та вірменською мовами. З них особливий інтерес викликають датовані та ті, що містять імена, особливо повні форми, як: Ioanes Was, Stanyslaw Zebrowsky, Samuil Szewsky та інші.

Унікальними у софієзнавстві є дослідження, результати яких викладені в другому розділі монографії: “Загадки саркофага: сучасні дослідження поховання та пошуки зниклих останків Ярослава Мудрого” (автори Н. Нікітенко, І. Марголіна, Н. Куковальська та В. Корнієнко).

Відкриття саркофага 10 вересня 2009 р. було четвертим, здійсненим з науковою метою. Під час другого відкриття 1939 р. з саркофага вилучили кістяки, які були досліджені в Ленінграді сучасними для того часу рентгенологічними методиками. За результатами тих досліджень було підтверджено, що дійсно у саркофазі зберігались останки Ярослава Мудрого. За Актом від 9 квітня 1964 р. (Додаток 5), останки Ярослава було повернено в саркофаг. Однак, при обстеженні вмісту ящика з останками,

Н. Нікітенко, *Петро Могила і Софія Київська*, Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури, К. 1999, вип. 3, с. 156–169 та інші.

вилученого з саркофага 10 вересня 2009 р., виявилось, “що в ньому зберігаються кістки не Ярослава, а жінки, похованої разом з ним. Останки ж князя безвісти зникли” (с. 56). Відтак, “наслідком цього стало багаторічне введення в оману широкої громадськості та вчених” (с. 59), яке продовжувалось би й далі, якби не були проведені описані в монографії дослідження.

Таким чином з вересня 2009 р. й починається на сьогодні вже знаменита детективна історія з пошуку останків Ярослава Мудрого. Заради справедливості, варто відмітити, що звернення дослідників до колишньої заступника директора заповідника з наукової роботи І. Тоцької, що брала участь у відкритті саркофага 1964 р. і “поверненні” останків до саркофага, не увінчались успіхом – вона відмовилась від співпраці з дослідниками, що яскраво демонструє наукову етику дослідниці та її наукового оточення.

Відтак, вдалося з’ясувати, що поширена в науці думка про повернення останків з саркофага Ярослава Мудрого з Ленінграда до Києва після Другої світової війни, як то стверджували С. Висоцький⁴ та І. Тоцька⁵, не відповідає дійсності.

Коли ж і куди вони зникли? Відповідаючи на це питання, дослідникам вдалося з’ясувати, що найімовірніше вони були вивезені з Києва разом з іконою Миколи Мокрого в 1944 р. на Захід, з часом потрапивши до США. Найцікавіше, що інформація про зберігання останків князя на Американському континенті була відома давно, ще з кінця 1960-х років, але їй не довіряли або ж просто ігнорували. У пошуках останків Ярослава Мудрого було задіяно багато представників української діаспори в США, органи державної влади України, врешті, з відповідним відрядженням відвідала США директор Національного заповідника “Софія Київська” Н. Куковальська. Проте і ці пошуки точної відповіді на питання місця перебування останків князя не дали, хоча й визначили перебування ікони Миколи Мокрого та увели до софієзнавства багато цінного матеріалу.

Невдача з пошуком останків Ярослава не зупинила дослідження і на рівні сучасних методик був досліджений виявлений у саркофазі кістяк, який вважався останками дружини Ярослава Інгігерд-Ірини. Результати цих досліджень представлені у третьому розділі “Загадки кістяка з саркофага Ярослава Мудрого” за авторством Б. Михайличенка.

Третій розділ складається з кількох частин, що відповідають проведеним дослідженням кістяка. Насамперед було проведено анатомічне

⁴ С.О. Висоцький, *Про що розповіли давні стіни*, К. 1978, с. 110.

⁵ І.Ф. Тоцька, *До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, К. 2002, т. 9, с. 513.

вивчення кістяка з саркофага, до якого була залучена група фахівців катедри анатомії людини Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця. За результатами анатомічного обстеження дослідники прийшли до несподіваного висновку про ймовірність приналежності кістяка особі чоловічої статі (с. 82), хоча в загальних рисах він відповідав другому (не Ярославовому) кістяку з дослідження 1939 р. Також наступне – рентгенологічне обстеження виявленого кістяка показало, що в гробниці зберігся не той (не Ярославів), який досліджував Д. Рохлін, скелет. Збережений же скелет належить двом людям: “голова – людині більш похилого віку (50–60 років), а всі інші кістки – людині приблизно 30 років” (с. 94). Також результат дослідження зубно-щелепної системи показав, що вона належала особі, якій на момент смерті виповнилося 55–65 років (с. 105).

Принципово новими, у порівнянні з дослідженням кінця 1930-х років, стали генетичні дослідження кісткового матеріалу, виявленого в саркофазі. Цікавим і перспективним для дослідження повсякдення доби Середньовіччя в Україні є отриманий висновок про раціон харчування досліджуваної особи, який складався переважно з тваринних білків, найімовірніше м’яса трав’яних ссавців та риби. Натомість рослинна їжа складала незначну частку раціону (с. 107), що безумовно свідчить про приналежність цієї особи до вищих прошарків тогочасного українського суспільства.

Наприкінці розділу наведено порівняльну таблицю результатів аналізів за дослідженнями В. Гінзбурга (1940 р.) та досліджень 2009 р., яка показує чітку різницю між кістяком, описаним В. Гінзбургом, та тим, що на сьогодні зберігається в саркофазі. При цьому дослідники приходять до чіткого висновку, що виявлений 2009 р. скелет належить не Ярославу Мудрому, а двом особам: череп зі щелепами – особі старшого віку – 50–60-ти років, можливо й Інгігерд-Ірині, а решта кісток скелету – особі чоловічої статі, віком 25–30 років, при можливому зрості 170–174 см. (с. 113). На жаль, при дослідженнях не було визначено давність виявленого кістяка (кістяків). Ймовірно, вони пізнішого походження, що припускають і самі автори монографії (с. 115).

До монографії додано публікацію джерел, багато з яких опубліковано вперше. Це акти відкриття саркофагів 1936, 1939, 1964 р. та від 10 вересня 2009 р., акти повернення кістяка в Заповідник у 1940 р. тощо. Особливо цінними є опубліковані в монографії джерела особового походження з пошуку зниклих останків Ярослава Мудрого. Ці джерела є важливими не лише для теми монографії – саркофага, останків Ярослава, а й загалом для української історіографії. Вони додають інформацію про

культурну працю української повоєнної еміграції, є джерелами з історії сучасної української гуманітаристики і софієзнавства зокрема, й окреслюють неетичну поведінку декого з радянських науковців, наприклад П. Толочка. Окрім того, до монографії додані статті Д. Рохліна та В. Гінзбурга з результатами дослідження кістяка з саркофага наприкінці 1930-х років та стаття М. Герасимова щодо реконструкції зовнішнього вигляду Ярослава Мудрого за його черепом, проте, з точки зору власне української науки, ці статті варто було б подати в українському перекладі, а не в російському оригіналі. Книга добре ілюстрована, при цьому опубліковані світлини не лише утворюють відеоряд до тексту, а є важливими зображальними джерелами з порушених у монографії питань.

Таким чином, попри те, що погром Заповідника влітку 2012 р. й припинив розпочаті дослідження, отримані результати, викладені в монографії, є вагомим внеском в українську науку, вони дають відповіді на багато актуальних питань українського минулого та порушують низку важливих наукових та пам'яткоохоронних питань, насамперед щодо пошуку й повернення в Україну останків Ярослава Мудрого та ікони Миколи Мокрого. Враховуючи специфіку проведених досліджень, насамперед медичних, монографія має й важливе джерелознавче значення для дальших досліджень саркофага та останків, що в ньому зберігаються, а в методологічному плані – загалом для розвитку сучасної української історіографії.

Дмитро Гордієнко

НОВИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ КИЇВСЬКА”

Збірка “Відродження пам'яток”, ч. 1 (2016) 220 с.

У системі сучасного українського джерелознавства дедалі більш важливе місце відводиться речовим джерелам, інформаційний потенціал яких є надзвичайно великим, залежно від поставленого до джерела дослідницького питання. Проте, більшість речових джерел, як і писемних, що є в розпорядженні українських науковців, дійшли не в своєму “протографі”, а у реставрованому вигляді. Робота реставраторів є дещо подібною до праці археографів: і ті, й ті перебувають у тіні своїх попередників, твори яких повертають у сферу науки та культури. Таким чином, важливий аспект буття пам'ятки – її реставрація, як правило, випадає з поля

зору дослідників, обмежуючи тим самим й інформаційний потенціал пам'ятки як цінного джерела з української історії та культури.

З огляду на це, не лише для пам'яткоохоронної діяльності, власне реставрації, а й для українського джерелознавства значний інтерес становлять спеціалізовані збірники, в яких розкриваються різноманітні аспекти передреставраційних та реставраційних досліджень пам'яток, які підлягали реставрації. Зокрема, значний резонанс викликало започаткування у 2000 р. Львівським філіалом Науково-дослідного реставраційного центру України “Інформаційного бюлетеня”, що виходив друком до 2010 р. (побачили світ 11 чисел). Проте новий видавничий проект Національного заповідника “Софія Київська”, що заповнив лауну спеціалізованих реставраційних видань після виходу останнього випуску львівського “Бюлетеня”, – часопис “Відродження пам'яток”, охоплює набагато ширше коло питань, присвячених теорії, методиці та історії реставрації в Україні. Безпосередньо перший випуск підсумовує перше десятиліття діяльності “Науково-реставраційної майстерні” Національного заповідника “Софія Київська”. Природно, що й у центрі уваги статей першого випуску стали пам'ятки Національного заповідника. Структурно збірка складається з чотирьох розділів, виділених за тематичним принципом.

Перший розділ присвячено реставрації творів монументального мистецтва. Насамперед це публікація реставраційних робіт у підкупольному просторі Софії Київської, що проводились протягом 2013–2014 рр. У результаті цих робіт було уточнено зони первісного та пізнішого тиньку, що є особливо важливим для вивчення реставрації часів Петра Могили; уточнено зони фрески і мозаїки, при чому в деяких місцях “фреска була збита, а замість неї виконано мозаїчний набір” (с. 26), який не доведено до кінця, він має інший модуль, що ймовірно й було зумовлено зміною в програмі декорування собору з захопленням Києва Ярославом і, відповідно, появою нового “замовника” будівництва. Для історичної науки важливим є виявлення слідів “невідомої архітектурної деталі”, що, за припущенням реставраторів, могла бути темплоном, який у XVII ст. замінили іконостасом (с. 32, 92). Не менш важливим є виявлення помилки у відновленні олійними фарбами в XIX ст. мозаїчного напису одного з севастійських мучеників на північній підпруженій арці (с. 36, мал. 9, 10).

Особливу увагу привертає публікація Р. Гуцулка та Н. Шевченко “Науково-реставраційні дослідження мозаїчних і фрескових штукатурок північної сторони підкупольного простору Софійського собору”. Насамперед це дослідження спростувало тезу “про початкове виконання усього

мозаїчного ансамблю” порівняно з фрескою (с. 39–40). Можна впевнено стверджувати, що собор розписувався фрескою і прикрашався мозаїкою одночасно. При цьому частина підкупольного простору спершу була розписана фрескою, а згодом замінена мозаїкою, яка, в свою чергу, також не була завершеною.

З метою досягнення головної мети дослідження – “виявлення закономірностей та техніко-технологічних особливостей оздоблювальних штукатурок різних періодів та етапів”, було взято понад сорок зразків для аналізу з різних ділянок собору, що окреслено у відповідній таблиці.

Відібрані зразки були піддані хіміко-фізичному аналізу і за їх результатами будівельні розчини поділено на три групи, кожна з яких – на низку підгруп. До першої групи увійшли “мурувальні та оздоблювальні розчини давньоруського періоду”, до другої – “вапняні розчини (з різними заповнювачами)”, відповідно, до третьої – “гіпсові розчини (з різними заповнювачами)”. Дві останні групи належать до масштабних ремонтно-будівельних робіт у соборі XVII – початку XVIII ст.

Для історичної науки особливо важливими є висновки аналізу мурувальних розчинів XI ст. (підгрупа 1.1.1), які є характерними “для мурувань кінця X – першої половини XI ст. Київської Русі (Десятинна церква, основне ядро Софійського собору, Золоті ворота)” (с. 84), що відносить усі ці споруди до періоду правління князя Володимира Великого. Отже, це дослідження підтверджує концепцію Н. Нікітенко про побудову Софії Київської хрестителем України київським князем Володимиром. Таким чином, методи природничих наук дали історикам більш точні й надійні джерела, ніж змогли міркування В. Лазарєва та інших науковців у питанні хронології побудови та оздоблення Софії Київської.

Дослідниками виявлено й мурувальні розчини другої половини XII ст. (підгрупа 1.1.2) (с. 84–85), що, очевидно, пов’язано з ремонтами собору, ймовірно після руйнування Києва військами Андрія Суздальського 1169 р.

Кардинальна відмінність хіміко-фізичного складу розчинів від інших, пізніших українських пам’яток, їх “культурний”, за висловом дослідників (напр., с. 76), характер дає змогу віднести ці споруди до візантійського зодчества, де місцевим – київським був лише замовник, очевидно, князь Володимир. Таким чином детальний аналіз розчинів є важливим джерелом як для історії середньовічної української муруваної архітектури, так і візантійського зодчества загалом. Відтак і “культурні” розчини варто було б називати “візантійськими”.

Слід відзначити, що дещо архаїчно звучить термін “давньоруський”, що часто вживається в публікації (с. 53, 54, 56, 61, 68, 75), як і

загалом у збірці (напр., с. 162). З точки зору сучасної української медієвістики, краще було б вживати або “давньоукраїнський”, або ж принаймні “києворуський” чи просто “середньовічний”. Взагалі ж, поряд з термінами “давньоєгипетський” чи “давньогрецький”, термін “давньоруський” очевидно дисонує.

Також не лише з пам’яткознавчого, а й джерелознавчого боку цікавою є публікація Л. Колодницького, присвячена реставрації фрагмента мозаїчної підлоги з Десятинної церкви. Цей храм був першим кам’яним храмом в Україні, збудованим протягом 989–996 рр., одразу по запровадженні християнства як офіційної релігії. Однак, як і більшість інших визначних українських пам’яток, археологічні дослідження проводились не українськими вченими і пам’ятки з розкопок потрапили до чужоземних сховищ. Найбільший масив пам’яток з Десятинної церкви зберігається в Ермітажі в Санкт-Петербурзі, куди вони були вивезені керівником археологічної експедиції кінця 1930-х років М. Каргером, і про повернення яких в Україну найближчим часом не можна навіть сподіватись, але варто готувати відповідні передумови. Відтак, у такій ситуації для історичної науки навіть незначні залишки Десятинної церкви являють неабияку джерелознавчу цінність. Один з мозаїчних фрагментів підлоги з Десятинної церкви, виявлених ще під час археологічних досліджень 1820-х років і які на сьогодні вже стали “хрестоматійними”, на початку 2014 р. зазнав пошкоджень і потребував реставрації, що і було здійснено протягом червня–грудня 2014 р. При цьому були отримані й певні результати, що дають можливість уточнити техніку й технологію підлог у ранньосередньовічних візантійських храмах.

Не менш важливим для українського джерелознавства є *другий розділ* збірки, присвячений реставрації творів архітектурної графіки з фондів Національного заповідника “Софія Київська”. Ці проекти будівель, як реалізованих, так і нереалізованих, є цінними джерелами для історії української архітектури та архітектурної думки в Україні. Серед реставрованих творів – проект концертного залу відомого київського архітектора П. Альошина (1914 р.) та низка радянських проектів довоєнного та післявоєнного часу. Останні твори мають вагоме значення як пам’ятки тоталітаризму, є наочним підтвердженням прагнень комуністичної влади до перетворення київського історичного ландшафту на “вітрину комунізму”, що загалом відповідало політиці русифікації та советізації України.

З перенесенням столиці до Києва 1934 р., уряд УРСР прийняв “революційний” план з перетворення історичного ландшафту старокиївської

гори на пропагандистський символ нового режиму. Саме з цією метою тоді був знищений Михайлівський Золотоверхий монастир та низка інших пам'яток. На сьогодні ці заходи комуністичної влади є загально-відомими, як і відомо про її будівельні плани. Однак, реставровані проекти з фондів Національного заповідника “Софія Київська”, що представлені у збірці, дають змогу наочно побачити масштаб ймовірного знищення Києва, якби ці проекти були реалізовані. Найбільш яскравими проектами, що втілювали задуми комуністичної пропаганди, є проекти “Урядовий центр” архітекторів Д. Чечуліна та Д. Орлова (1930–1935 рр.), “Урядовий центр” архітектора Ф. Олійника та “Проект урядового майдану” (1935 р.) архітектора І. Фоміна, що демонструють радянську гігантманію та імперський класицизм – у цьому випадку символ універсалізму радянської імперії. Серед інших подібних проектів “Будинок управління шляхів” (1935 р.) архітекторів А. Добровольського та О. Смика; “Адміністративна будівля” архітектора Ехоуста та інші.

З післявоєнних проектів реставровано проект Г. Домашенка пам'ятника-музею на честь вигнання з Києва нацистських військ (1943–1944 рр.), що мав стати важливим елементом радянської пропаганди. Цей пам'ятник з семиметровою фігурою Й. Сталіна мав бути споруджений між будинками ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР, тим самим він став би домінантою навколишнього міського ландшафту.

Речовим джерелам – реставрації предметів з археологічної колекції заповідника присвячено *третій розділ*. Серед цих пам'яток предмети середньовічної, ранньомодерної та модерної доби історії України. З середньовічних пам'яток реставровано і уведено в науковий обіг слейницю межі XI–XII ст., фрагменти хоросу XI–XII ст. та бронзову ніжку XI–XII ст.

Проте для історичної науки особливо цікавим видається останній – *четвертий розділ*, в якому розкриваються теми з історії реставрації в Україні. Насамперед увагу привертає дослідження Т. Рясної з реставрації Софії Київської під керівництвом Ф. Солнцева середини XIX ст. та участі в ній київського художника-старообрядця М. Пешехонова. Дослідниця спростовує закид Ф. Солнцева про руйнування давніх фресок через покриття їх олійними фарбами, адже в процесі реставрації була змінена програма робіт на вимогу церковної влади. Власне ця зміна призвела і до усунення від робіт М. Пешехонова та знищення його творів, попри те, що його роботи “за стилем і технікою виконання були дуже близькі до стародавніх фресок” (с. 174). Проте дослідниця припускає, що в стінописі Софії Київської збереглося багато робіт, виконаних М. Пешехоновим

та його майстернею, як цілих композицій, так і фрагментарних, які разом з фресками й були записані олійними фарбами, а згодом дослідниками атрибутовані реставраторам доби митрополита Петра Могили. До таких композицій Т. Рясная відносить, наприклад, зображення трьох юдейських отроків на північній стіні центральної нави, написаних на місці середньовічного князівського групового портрету, що зберігся в малюнку Абрагама ван Вестерфельда (1651 р.). На думку дослідниці ці зображення належать перу М. Пешехонова, а не художникам митрополита Петра Могили. Таким чином Т. Рясная порушує важливе питання перегляду багатьох висновків науковців щодо історії реставрації собору, і це питання є перспективним не лише щодо Софії Київської, а й інших українських пам'яток, нещадно “зрусифікованих” російськими та радянськими дослідниками.

Заслуговує на увагу археографічна публікація В. Ульяновським джерел до історії заходів з реставрації Софії Київської в часи Української Револуції, хоча зміст і має деякі суперечності. Так, на думку дослідника, ідея проведення реставраційних робіт походила від митрополита Антонія, хоча далі, покликаючись на монографію О. Нестулі “Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр., ч. 1: 1917 – середина 1920-х років” (К., 1995) ініціатором цих робіт називає відомого українського мистецтвознавця Ф. Шміта (с. 179), що підтримують і інші дослідники, як то С. Іванисько та А. Чередниченко, а далі підтримує й сам В. Ульяновський (с. 182). Однак, дорікнувши О. Нестулі у перекосі у цьому питанні в бік світських дослідників собору (с. 180), В. Ульяновський робить перекіс у бік церковної влади РПЦ, намагаючись спростувати тезу про українофобство митрополита Антонія (Храповецького). При цьому дослідник наводить слова митрополита, де він, говорячи про бароковий український іконостас Софії Київської, наголошує, що “нерушимая стена закрыта безобразным иконостасом католического характера (урна с фруктами, безобразные столбы и т. п.)” (с. 184, 190). Що це: невігластво митрополита у питаннях мистецтва чи вияв упередженості щодо українського мистецтва? Суперечить опублікованим джерелам і висновок, що на реставрацію собору “держава спромоглася виділити 25 тис. крб., він (митрополит – О. М.) виділив 2,5 млн. крб.” (с. 186). Однак з доданих джерел випливає, що Уряд гетьмана П. Скоропадського станом на кінець вересня 1918 р. вже виділив 25 тисяч карб. (с. 189, 190), надалі лише на обміри собору за підрахунками Софійського комітету потрібно було виділити близько 150 тисяч крб. і на влаштування ризництв ще від 150 – до 900 тис. крб., на жаль, у джерелі не вказано, хто саме мав видати потрібну суму – митрополит чи

уряд. Натомість в опублікованому 30 листопада 1918 р. інтерв'ю з Г. Павлуцьким, останній зазначає, що свою частку на реставрацію “митрополит Антоний предполагает отпустить из сумм, которые получаются от продажи Лаврою одного из своих имений”, і тут же додає, “но ведь известно, как затруднены теперь сделки по продаже земли, так что состоится ли эта продажа – вопрос будущего” (с. 199). Очевидно, що ця оборудка не відбулась, а отже й *не виділив* митрополит обіцяної суми. Таким чином впевнено можна говорити лише про 25 тис. крб. від Уряду, хоча Г. Павлуцький говорить про наявність близько 100 тис., очевидно теж урядової дотації. На зацікавлення Уряду реставрацією пам'ятки промовляє і присутність на засіданні Товариства дослідження мистецтв 30 листопада 1918 р. міністра культури П. Дорошенка.

Є й інші дискусійні моменти, наприклад, не зовсім зрозуміло, що має на увазі дослідник, коли говорить про “всю Русь” чи “руську кафедру” (с. 178), адже кафедра називалась за містом – себто коректніше вживати “київська кафедра”? Та попри все, публікація цих джерел є важливим внеском як в українське джерелознавство, так і історіографію загалом. Джерела проливають нове світло на культурні акції в часи гетьмана П. Скоропадського, доповнюють історію вивчення й реставрації Софії Київської, вони містять цілу низку імен українських науковців та архітекторів-практиків, стаючи тим самим і важливими біографічними джерелами.

Не менше заслуговує на увагу й археографічна публікація В. Корнієнком чотирьох листів М. Сичова до О. Новицького. Насамперед ця публікація повертає в софієзнавство ім'я М. Сичова, який, наприклад, у 1930 р. брав участь у реставрації мозаїк центрального куполу Софії Київської та в низці інших реставраційних робіт, а з другого, проливає “нове” світло на постать згаданого вище відомого дослідника Софії Київської М. Каргера, який, як виявляється, не лише масово вивозив українські пам'ятки до Росії, а й був сексотом НКВД, за доносом якого й був заарештований його учитель М. Сичов.

Варто відмітити і те, що збірка добре ілюстрована кольоровими ілюстраціями. Для джерелознавства ці публікації мають вагоме значення як візуальні джерела, дають змогу більш повно використовувати інформаційний потенціал пам'яток та уводити їх до наукового обігу.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що проект “Відродження пам'яток” має вагоме значення й для українського джерелознавства. Уведено до наукового обігу низку джерел та доповнено інформаційний потенціал з історії пам'яток щодо відомих джерел, як наприклад мозаїки Софії Київської чи Михайлівського Золотоверхого собору.

Можливо, в перспективі, включення до збірки як окремої рубрики прикладів сучасних технологій, практичних порад та професійних “секретів” фахівців-реставраторів не лише Заповідника, а й представників інших майстерень України, показ реставраційної “кухні” могли б суттєво розширити коло читачів за рахунок колекціонерів, власників приватних колекцій і музеїв та посилити “комерційну” привабливість проекту, створюючи одночасно легальний майданчик для залучення цього кола любителів старовини до науково-дослідних та реставраційних проєктів.

Олександр Маврін

Н.М. Нікітенко, *Бароко Софії Київської*, К. (Либідь) 2015, 272 с.: іл.

Як перлина українського бароко Софія Київська водночас відома і невідома. Відома, бо кожен, хто заходить на територію Софійського подвір'я, бачить перед собою вишуканий храм у стилі українського бароко, з його біло-зелено-золотою барвою, грушоподібними куполами, бароковими фронтонами тощо. У той же час, у науковій та популярній літературі Софія Київська – це середньовічний, український, візантійський чи киеворуський храм. Чи не єдиний, хто у світовому мистецтвознавстві чітко виділяв середньовічний і бароковий пласти Софійського собору, був Володимир Січинський, однак ці пласти він окреслив лише штрихово, не подавши цілісного ґрунтового дослідження. Безумовно, деталі інтер'єру та екстер'єру Софії присутні в новітніх працях з українського бароко, однак всі ці напрацювання не похитнули реноме собору як суто середньовічної, візантійської пам'ятки, хоча ще І. Шевченко в одному зі своїх есе відмічав, що Софія Київська в українській культурі демонструє синтез Сходу і Заходу, будучи всередині розписаною візантійськими мозаїками та фресками, а зовні обрамленою у західні барокові форми¹.

Таке ігнорування “барокової” Софії не було випадковим. З одного боку, в історії російського мистецтва власного оригінального стилю бароко не існувало, а українське мистецтво в царську й радянську імперські епохи можна було досліджувати лише в контексті загальноросійського. Тому, досліджуючи барокову Софію, вона поставала б як суто українська пам'ятка, а не “общерусская”. З другого ж боку, бароко – це стиль козацької

¹ І. Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, авторизований переклад з англійської М. Габлевич, під. ред. А. Ясіновського, Л. 2001, с. 1.

України, символ української культури як складової загальноєвропейської, мистецький вислів української ранньомодерної державності, що найвищого свого розвитку досягла в добу гетьмана Івана Мазепи – постаті, що стала вододілом української та великоруської культури та історії. Самі позитивні згадки про Мазепу в імперську добу трактувались як націоналістичні, що тягнуло за собою відповідні каральні акції режиму, а говорити про бароко оминаючи “гетьмана Івана” було неможливим. Таким чином і виникли безликі “реставраційні роботи в Софії Київській наприкінці XVII – на початку XVIII ст.”, хоча у них був конкретний ініціатор і ктитор – гетьман Іван Мазепа. Не сприяла дослідженню барокового пласту собору й збереженість барокових розписів, більшість яких була безповоротно втрачена в середині XIX ст. під час реставраційних робіт під керівництвом російського вченого Ф. Солнцева.

Протягом тисячі років Софійський собор був центром українського культурного і державного життя. У період середньовіччя саме в Софії Київській коронували князів на київський стіл, приймали іноземних послів, відбувались церковні собори, існувала бібліотека, скрипторій та школа, відповідно, зі втратою державності, атрибутом української нації стає православ'я, центром якого й надалі залишається Софія Київська. Не випадково і в ранньомодерну добу, Богдан Хмельницький саме в Софійському соборі проголошує свою політичну програму на створення незалежної української держави. Так само в новітній період політичне життя як УНР, так і Української Держави неодмінно протікало під знаком Софії Київської. Відтак, саме “Софія Київська – священний паладіум Русі-України, її духовне осердя впродовж сторіч – була і залишається символом нашої державності й культури”, – наголошує Н. Нікітенко (с. 5).

Таким чином, поверненню в українську науку цілої епохи в історії Софії Київської – бароко й покликана нова монографія відомої дослідниці цієї видатної української пам'ятки професора Надії Нікітенко.

Книга, що складається з шести розділів, побудована за хронологічно-тематичним принципом, у ній освітлюються як епохи реставраційних робіт у соборі, що відповідає й окремим етапам у періодизації українського бароко, так і розкриваються окремі мистецькі комплекси, як то іконостас та барокові монастирські споруди на території Софійського монастиря.

Перший розділ монографії “Могилянське відродження” зображує як перші масштабні реставраційні роботи в Софії Київській, так і раннє бароко, етап відродження української Церкви, духовності та культури загалом.

Цей період тісно пов'язаний з активною діяльністю першого визнаного польською владою по Берестейській унії 1596 р. київського православного митрополита Петра Могили. Однак, власне могилянському періоду передують унійний, протягом якого були здійснені перші ремонтні роботи в соборі – 1622 р. та реставраційні роботи отців-василіан протягом 1629–1633 рр. Протягом того періоду в 1619 р. на одній зі служб у Софії Київській побував польський король Жигмунд III. Однак, саме “Могилина реставрація собору – то окрема важлива сторінка в історії Софії Київської, сторінка, що дає змогу усвідомити історично визначену роль собору в розбудові православної Русі-України” (с. 26). З того, що вдалося зробити Могилі в Софії Київській, Н. Нікітенко називає реставрацію центрального ядра собору, спорудження дерев'яного комплексу Софійського монастиря (с. 27), коли до робіт було залучено й низку іноземних фахівців, серед них відомого тогочасного італійського архітектора Октавіано Манчіні (с. 29–30).

Проте, на думку дослідниці, Могила не просто реставрував Софію Київську, а втілював власну церковно-політичну програму уславлення хрестителя України – київського князя Володимира Святого (с. 30). Про це промовляє 1) ктиторський напис Петра Могили 1634 р. про закладення собору 1011 р., правда Ярославом (с. 30–34). Однак варто відмітити, що, якщо дата закладення собору не викликає сумніву, то, на жаль, під питанням залишається віднесення цієї події до Ярослава, при тому, що за 40 років перед тим Еріх Лясота чітко називав будівничим Софії князя Володимира; 2) уведення Петром Могилою постаті князя Володимира Святого в композицію “княжий груповий портрет” та 3) влаштування вівтаря св. Володимира і спорудження поруч з ним у північній галереї собору т. зв. Могилянської каплиці, в якій митрополит мав намір встановити раку з мощами святого князя. Відродження культу Володимира йшло в руслі ідеї відродження слави Києва як Нового Єрусалима, що, в той же час, підносячи православ'я в Україні, суперечило політичним маніпуляціям Москви (с. 42), тому не випадково, що усипальня князя Володимира в Софії Київській зникла одразу по підпорядкуванні Української Церкви московському патріархату наприкінці XVII ст. В аналізі розпису каплиці, оригінальним і перспективним є висновок авторки, що в образі святого, що фрагментарно зберігся на стіні каплиці, зображено самого Петра Могили, постаті якого ймовірно відповідало зображення Володимира Святого, при цьому Могила символізував священство, а Володимир – царство (с. 46–47).

До часів Петра Могили належить і влаштування в Софії Київській усипальні Макарія Київського, дзеркальної щодо усипальні князя Володимира. Усипальня Макарія була влаштована до Київського Собору 1640 р. і “надання загальнонародного значення шануванню Макарія Київського було одним з найважливіших кроків Петра Могили на шляху етноконфесійної консолідації українського суспільства”. Таким чином, за висновками Н. Нікітенко, за задумом Могили, “Софія втілила у собі концепцію духовного єднання нації на традиційних православних цінностях, стала символом ствердження неперервності історичного розвитку України як спадкоємиці Київської Русі” (с. 51). З іншого боку, влаштуванням усипальниць князя Володимира та митрополита Макарія Могила стверджував візантійську політичну концепцію симфонії держави і Церкви, божественної сутності держави, на чолі якої стоїть ідеальний володар, соратником якого є її духовний лідер (с. 58). Проте розгортання Козацької революції середини XVII ст. та період “Руїни”, що настав по ній, не сприяли втіленню започаткованих Могилою ідей, негативно позначились і на долі собору.

Дальше відродження Софії, як і взагалі української культури та державності наступило лише з обранням на гетьманський уряд одного з найвидатніших українських діячів – гетьмана Івана Мазепи. Історії Софії Київської в добу Мазепи й присвячено *другий* розділ монографії “Тріумфальна церква Івана Мазепи”. У церковному плані доба Мазепи співпала з першим періодом підлеглості Української Церкви московській, що вносило й свої корективи в церковну політику гетьмана. Проте, попри всі складнощі, підносячи українську державність, Мазепа повертається й до церковних ідеалів українського духовенства часів Петра Могили, тим самим відроджуючи ідею Києва як другого Єрусалима, про що промовляє й присвячення освячення вівтаря Йоанна Предтечі до 50-літнього ювілею гетьмана (с. 87). Духовним сподвижником гетьмана у його культурній програмі, у тому числі відбудові Софії Київської був митрополит Варлаам Ясинський. На підтримку й віднову собору гетьман виділяв як значні кошти, так і надавав всілякі привілеї та охоронні універсали, у тому числі на володіння мастностями. Особливо активно гетьман підтримував собор і монастир після масштабної пожежі 1697 р., що знищила всі дерев’яні споруди монастиря. До доби Мазепи Н. Нікітенко відносить спорудження (в основній масі) кам’яного муру, тріарусної Тріумфальної дзвіниці з боку Софійського майдану та південної в’їзної вежі, увінчаної шпилем з постаттю небесного покровителя Києва та гетьмана Мазепи –

архангела Михаїла. Власне до Мазепиних фундацій належить і перебудова самого собору, який саме тоді набув того вигляду, який зберігає й до сьогодні (за винятками деяких перебудов кінця ХІХ ст.). Таким чином перебудована Софія з її подвір'ям “втілювали ідею української державності у стилістиці Мазепиної доби” (с. 84). Та попри масштаб проведених робіт та їх значення для історії Української Церкви, держави та культури, доба Мазепи в історії Софії Київської вивчена недостатньо. Фактично, ґрунтовні монографічні статті з цієї теми підготовлені лише Н. Нікітенко. Таким чином, цей розділ монографії є своєрідним узагальненням попередніх досліджень авторки, а з іншого – їх логічним продовженням.

За гетьмана Мазепи, як і за Петра Могили знову в українській культурі актуалізується культ Володимира Святого, що знайшло свій вираз у драмі Теофана Прокоповича “Володимир”, в якій великий гетьман порівнюється з рівноапостольним святим князем Володимиром, та у влаштуванні т. зв. “Капели Івана Мазепи” у Св. Софії (термін та виділення в архітектурному комплексі собору Н. Нікітенко). Як наголошував В. Січинський, реконструюючи Софію Київську Мазепа прагнув поєднати українську середньовічну державність з козацькою його часу².

Розпис “Капели Івана Мазепи” був відкритий з-під тонування 1960-х років лише в 2008–2009 рр., тому ця тема в дослідженнях Софії Київської є новою, і саме Н. Нікітенко здійснила перше її осмислення та опрацювання. Особливу увагу в “Капелі Івана Мазепи” привертає українська іконографія св. Ольги та св. Володимира. Цей образ Ольги чи не єдиний в українському мистецтві, що зберігся з доби бароко. Він чітко вирізняється від “традиційного”, властиво нав'язаного українській іконографії російського образу княгині. Княгиня Ольга в стінописі Софії Київської наділена рисами української знатної міщанки, на ній традиційний український одяг, з переважанням золото-синіх кольорів, подібно до образу Богородиці. У руках Ольга тримає замість хреста посудину з відкритою накривкою, що є символом духовного зцілення (с. 94). У цьому іконографічному типі київська княгиня постає в образі “рівноапостольної Марії Магдалини, через який рельєфно проступає образ Марії Магдалини Мазепиної” (с. 95). Можна лише припустити, якби не Батуринська, а за нею Полтавська катастрофи, дальший розвиток української іконографії св. Ольги, очевидно, орієнтувався б і на софійський її образ.

З інших композицій “Капели Івана Мазепи” привертає увагу “Хрещення киян”, що, за переконливим висновком дослідниці, стала прото-

² В. Січинський, *Іван Мазепа – людина і меценат*, Філадельфія 1951, с. 36.

типом однойменної композиції В. Демут-Малиновського на пам'ятнику князю Володимирі в Києві, та “Вбивство Макарія”, яка “взагалі не має аналогів і є унікальним мистецьким твором” (с. 111).

Окремо Н. Нікітенко розглядає такі видатні пам'ятки українського бароко доби Мазепи, як вхідні двері в Софійський собор та композиція “Перший Вселенський Собор” на західній стіні. Попри мистецьку й історично-інформативну цінність цих пам'яток, вони залишались майже не дослідженими, не уведеними на належному рівні в науковий обіг і, як наслідок, не спопуляризованими. Аналізуючи композицію “Перший Вселенський Собор” дослідниця підтримує ідентифікацію одного з зображених світських персонажів як портрет гетьмана Івана Мазепи, вперше запропоновану і обґрунтовану відомою дослідницею О. Ковалевською³. Відтак Н. Нікітенко підтримує і запропоноване О. Ковалевською датування створення композиції 1707–1708 роками (с. 137–138), що, як відомо, є дискусійним у науці.

Наступний, *третій* розділ, окреслений як “Барокові новації XVIII ст.”. Цей розділ відображає постмазепину добу Софії Київської. Насамперед це приділ Пресвятої Богородиці, влаштований у соборі на межі XVII–XVIII ст. і розписаний одразу по Мазепі (до 1721 р.), при цьому, за висновками дослідниці, цей живопис має помітний західноєвропейський вплив (с. 147). Детально Н. Нікітенко зупиняється на композиції “Вибір віри Володимиром”, яка, на її думку, постала в контексті проголошення Петра I імператором 1721 р. і покликана зримо засвідчити зверхність світської влади над духовною (с. 148). Однак, якщо це дійсно так, то ця композиція демонструє і повну капітуляцію українського духовенства перед російським самодержавством. Прикметно, що в Успенському приділі зображено ще одну композицію “Хрещення киян”, яка концептуально відрізняється від такої самої композиції в Мазепиній капелі. Не містить українських національних рис і зображення княгині Ольги з цього ж приділу. Та попри це все, загалом “цей живопис позначений історичністю, світськістю, яскравим місцевим колоритом, мальовничістю і належить до взірців українського монументального живопису доби Гетьманщини” (с. 155). Важливим є й висновок Н. Нікітенко, що “софійський стінописний ансамбль XVIII ст. за своїми композиційними принципами відповідав давньому монументальному живописові собору” (с. 159), тим самим дослідниця показує тяглість українського мистецтва і державної

³ Див.: О. Ковалевська, *До питання ідентифікації світських постатей композиції “Перший Вселенський Собор” стінопису Софії Київської*, УІЖ 1 (2012).

традиції від середньовіччя до модерного часу. Зі стінопису часів митрополита Арсенія Могиляньського – відомого мецената дослідниця детально зупиняється на великій композиції “Страшний суд”, яка з’явилася в соборі лише у XVIII ст.

Далі – в *четвертому* розділі Н. Нікітенко окремо зупиняється на дослідженні перлини українського бароко – іконостасі Софії Київської. Прикметно, що цей іконостас також є вододілом українського та російського православ’я, адже для російського київського митрополита Антонія (Храповецького) він є “безобразним іконостасом католического характера”⁴.

Звертаючись до софійського іконостасу, дослідниця подає історію іконостасу в соборі, починаючи від первісного візантійського темплону, який проіснував до кінця XVI ст. Відтак появу першого високого барокового іконостасу в Софії Київській Н. Нікітенко відносить на часи митрополита Петра Могилы. Прототипом же головних намісних ікон іконостасу Рафаїла Заборовського, за концепцією Н. Нікітенко, стали однойменні образи, виконані І. Мигулою на замовлення митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Мазепи (с. 188). Прикметно, що й іконостас Рафаїла Заборовського мав західні елементи, наприклад, образ Трійці третього ярусу іконостаса був виконаний за традицією Католицької Церкви: коронування Божої Матері Святою Трійцею, що також засвідчує синтез української православної традиції з західною – католицькою. Західні, безпосередньо італійські традиції прослідковуються і в іконах “Різдво Пресвятої Богородиці”, “Покров Пресвятої Богородиці” та інших.

Непроста була доля софійського іконостасу в XIX ст., коли він неодноразово ремонтувався і перебудовувався. Наклало свій відбиток і драматичне XX ст., коли більшовиками був пограбований і Софійський собор, хоча його музеєфікація і сприяла дослідженню та збереженню пам’ятки. Джерелознавче значення має опис реставрації Царських врат іконостасу, в якій безпосередню участь брала й авторка монографії. Вагоме джерелознавче значення має й публікація акварелі Ф. Солнцева іконостасу XVIII ст. з реконструкцією іконописного ряду, запропонованою Н. Нікітенко (с. 221).

Бароковим у виконанні є й архітектурний ансамбль Софійського монастиря, якому присвячено *шостий* розділ монографії. До цього ансамблю входять такі визначні мистецькі пам’ятки української архітектури, як дзвіниця, бурса, трапезна, хлібня, південна вежа, будинок митрополита,

⁴ В. Ульяновський, *Проблема реставрації Святої Софії Київської в 1918 р.: позиція церковної влади, Відродження пам’яток: Часопис Науково-реставраційної майстерні Національного заповідника “Софія Київська”, ч. I, К. 2016, с. 184, 190.*

братський корпус та одна з перлин українського бароко – брама Заборовського. Заслугує на увагу уточнення хронології спорудження софійського муру. Так, на основі археологічних досліджень М. Нікітенка та В. Корнієнко, авторка приходиться до висновку про етапність побудови муру, першу частину якого було споруджено ще за гетьмана Івана Мазепи (с. 253–254).

Дещо відокремленим щодо теми монографії є *п'ятий* розділ, присвячений некрополю Софії Київської. Бароко є мистецьким стилем і не визначає саму історичну епоху, в яку жили поховані в соборі владики. Проте і цей розділ має свою логіку, адже поховані в соборі ієрархи кінця XVII – початку XIX ст. напряду були причетними до барокового оздоблення Софії Київської. За цей час у соборі було поховано сім київських митрополитів: Гедеон (Святополк-Четвертинський) (1690), Рафаїл Заборовський (1747), Арсеній Могилянський (1770), Гавриїл Кременецький (1783), Самуїл Миславський (1796), Єрофей Малицький (1799) та Серапіон Александровський (1824) та перший києво-софійський протоієрей І. Леванда (1814).

У той час у соборі була влаштована і відповідна архітектурна споруда – митрополичий склеп під Успенським вівтарем. Спираючись на дослідження М. Нікітенка, авторка відносить появу склепу до часів ремонтно-реставраційних робіт у соборі за гетьмана Івана Мазепи та митрополита Варлаама Ясинського. При цьому перспективним є висновок про первісне призначення склепу для поховання гетьмана Мазепи (с. 235). Позаяк “Склеп Івана Мазепи” є симетричним похованню Ярослава Мудрого та смислово пов’язаний зі створеною тоді ж “Капелою Мазепи”, він, знову ж, мав засвідчити тяглість Гетьманщини від середньовічної Київської держави Володимира та Ярослава.

Таким чином, “Софія Мазепи” – барокова Софія постала в період найвищого злету стилю бароко в Україні, піднесення української державності за гетьмана Мазепи. Барокова Софія чітко символізує й соборність України. Попри те, що меценати і більшість майстрів були наддніпрянцями, в її реставрації, прикрашенні новими розписами та спорудженні споруд на території Софійського подвір’я брали участь і майстри з Галичини, наприклад, Степан та Іван Стобенські з Жовкви та інші. Галичанином був і митрополит Рафаїл Заборовський – видатний київський митрополит та меценат української культури. І в той же час – це був період напруженої боротьби України за збереження своєї незалежності, драматичний час Батуринської та Полтавської катастроф, що наклали трагічний відбиток і на дальшій долі України та її культури.

Завершуючи, варто відмітити, що виклад матеріалу в книзі йде в контексті тогочасної історії та загального розвитку української культури.

Авторка наводить численні цитати з ранньомодерних джерел, що мають не лише суто інформативне значення, а й дають можливість читачу більш повно, цілісно відчути епоху.

Однак, у книзі є й дискусійні моменти, наприклад, дослідниця період бароко (XVII–XVIII ст.) інколи називає модерною епохою (с. 9, 11), на противагу загальноприйнятому визначенню як ранньомодерної, що присутнє і в цій монографії (с. 23). Дискусійним є й українська транслітерація грецького імені Ἰωάννης як Іоанн та інших подібних (наприклад, Ієрополь), що йде з російської традиції, де “І” (йота) з 1918 р. почала передаватись через “И”. В українській традиції варто було б передавати ближче до грецького оригіналу як Йоанн, Єрополь тощо, при тому, що за цією традицією названий київський митрополит Йоаникій (с. 195, 196). Подібно в описі іконостасу Н. Нікітенко вживає “узвичасний” термін “празниковий ряд” (с. 192, 202), хоча в українській традиції доречніше говорити “святковий ряд”. Власне, українське *свято* й походить від *святість*, *святий* день, на відміну від російського *праздник* – бездіяльний день. Не чітко визначаються й деякі ключові події української історії. Наприклад, в одному місці вживається “Полтавська катастрофа” (с. 142), в іншому – “Полтавська битва” (с. 143, 144).

Та попри все, нова монографія Н. Нікітенко є вагомим проривом української та загалом світової гуманітаристики, що відкриває широке поле для дальших досліджень як власне Софії Київської, так і інших барокових пам’яток України, насамперед періоду Мазепи. Однозначно, “Бароко Софії Київської” Н. Нікітенко можна впевнено поставити поруч з кращими працями з історії українського бароко Д. Чижевського, В. Січинського, Д. Степовика чи А. Макарова.

Дмитро Гордієнко

ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

О.Б. Киричок, *Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі)*, К. (Український Центр духовної культури) 2016, 331 с.

Сучасна українська медієвістика демонструє потужний прорив як у тематичному, так і методологічному плані. В умовах, коли країна-агресор всіма засобами політизує минуле, пропагує неоімперську концепцію “руського міра”, важливим є протиставити їй строго науковий підхід,

максимально позбавлений ідеологічних нашарувань. З іншого боку, саме тема українського середньовіччя традиційно є заполітизованою в історіографії, починаючи з часів імперського історіографа (офіційна посада) Карамзіна, від побудов якого російська, західна та українська наука ніяк не можуть відійти. Не менш складним є й завдання розширення предметного та тематичного поля української медієвістики. Відтак, особливої уваги заслуговують праці Олександра Киричка, фахівця з теми філософських ідей у культурі Середньовічної України, який, окрім того, бере активну участь у організації цього наукового напрямку в Україні, зокрема доклав чимало зусиль до започаткування поважного наукового форуму – києворуських історико-філософських читань, присвячених пам'яті видатного українського філософа Вілена Горського, за матеріалами яких видається щорічний збірник “Філософські ідеї в культурі Київської Русі”. Таким чином, нова монографія О. Киричка “Писемність як політичний феномен” є результатом багаторічного дослідження й осмислення політичних ідей в українській середньовічній писемній спадщині.

Як відомо, політично зумовлений характер української середньовічної літератури постулювався в науці здавна. На сьогодні вже більше-менш усталеною думкою стало те, що літописи не так відображали дійсність, як виконували політичні завдання замовника. Наприклад, “Повість временних літ” значною мірою втілювала політичні ідеї/замовлення Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Проте, “владними текстами” була просякнута не лише світська література, але й церковна. Навіть “некнязівський” Києво-Печерський патерик був сповнений політичних ідей, в основі яких – опозиція до князівської влади. Політична еліта перебувала також у центрі уваги давньоукраїнського епосу – старин та “Слова о полку Ігоревім”. Всі ці пам'ятки здавна привертають увагу дослідників – істориків, філологів та власне філософів, у працях яких розкрито цілий спектр найрізноманітніших дослідницьких питань середньовічної української літератури. Приділялась увага й темі політичних ідей. Однак, праця О. Киричка не тільки узагальнює весь цей комплекс ідей та здобутків попередніх досліджень (як це видно зокрема з переліку літератури в 516 позицій та історіографії питання, у якій автор орієнтується досить добре, цілком слушно здійснюючи систематизацію праць попередників за методологічним, а не національним, хронологічним чи іншим принципом), але й, по суті, є першим цілісним дослідженням, в якому комплексно показано політичне функціонування писемного тексту в середньовічній українській культурі. Автор по-новаторськи окреслює києворуську писемність

як окрему політичну реальність, “що мала цілий ряд *власних політичних атрибутів, функцій і призначень*, а також відіграла важливу роль у політичному житті Русі” (с. 12–13). Одразу важливо відмітити, що монографія створена з урахуванням методологічних напрацювань західної гуманітаристики, тим самим набуває значення не лише змістовного, а й методологічного.

Варто звернути увагу на те, що О. Киричок не обмежує значення подібних досліджень рамками медієвістики, а у стилі М. Грушевського вказує на їх кореляцію із сьогоденням: “Роботу також надихала спроба посприяти розвитку української політичної культури, котра потребує активного осмислення явищ минулого, серед яких особливе місце посідала києворуська писемність, оскільки вона відіграла важливу роль у виникненні найперших паростків української державності та політичного життя, завдяки їй розпочався процес формування власної політичної термінології, якою ми частково користуємося дотепер, зароджувались і окреслювались особливості нашого політичного мислення, інтегрувались у культуру провідні ідеї, концепти й теорії візантійської та західноєвропейської політичної філософії, що на багато століть уперед визначили розвиток української політичної думки” (с. 6).

На початку книги, автор окреслює ключові поняття, а саме “*писемність*”, під якою О. Киричок розуміє фонетичну писемність, адже, на його думку, лише вона “*може бути в повному значенні слова політичною*” (с. 14) та “*писемна спадщина Київської Русі*”, що розуміється як “сума всіх оригінальних чи перекладених артефактів києворуської фонетичної писемності, написаних переважно давньослов’янською мовою у хронологічному проміжку між серединою XI та серединою XIV ст., або, іншими словами, між першим та другим південнослов’янськими впливами” (с. 16). Якщо нижня хронологічна межа не викликає жодного сумніву, то верхня, як і саме явище “другого південнослов’янського впливу” щодо України є, на мій погляд, дискусійною. По-перше, другий південнослов’янський вплив, як власне і перший, є категоріями суто російської славістики, по-друге, навіть з припиненням української державності, українська політична традиція продовжувала розвиватись у новому утворенні – Великому князівстві Литовському, що знайшло своє відображення у Литовських статутах, найбільше у другій – Волинській редакції. Та й сам дослідник, у четвертому розділі – при вивченні “Глав... Агапіта” дещо виходить за визначені хронологічні рамки.

О. Киричок намагається визначити й інші ключові поняття дослідження – “політика” та “політичне”, що є особливо важливим для середньо-

вічного періоду української політичної думки. Заслуговує на увагу й актуалізація аспекту *політичної репрезентації* текстів, які часто не так відображали якусь реальність, як спрямовували читача на “правильне” розуміння певних подій і явищ політичної дійсності. Власне, як вказує дослідник, “тільки репрезентація... робить політичне політичним” (с. 37). Щодо киеворуської писемності, О. Киричок виділяє дві головні групи її атрибутів, а саме: “а) радикально відмінну від усного мовлення здатність писемності утверджувати й фіксувати ієрархічну диспозицію, репрезентуючи при цьому претензії на істинність, сакральність, особливий політичний статус скриптора, політичну публічність та утаємниченість, абстрактну референцію, аксіологічність, а також б) “здатність поширювати інвективи на значно більшу частину людей, у значно ширшому просторі й тривалішому часовому проміжку, ніж за усно-родинного спілкування” (с. 37).

За структурою монографія має чотири розділи, які більш-менш вичерпно охоплюють визначений предмет. *Перший розділ* – “Політичні атрибути киеворуської писемності” – присвячений виявленню властивостей, без яких вона не може розумітись як політичний феномен. Завдяки цим властивостям писемність, на думку автора, продукувала складні форми маніпуляції суспільною думкою та реалізовувала владу дискурсу” (с. 46). Розділ складається з семи підрозділів. У підрозділі 1.1 “Писемність як засіб утвердження ієрархічної диспозиції” дослідник показує, що Київська Русь, по суті, сприйняла платонівсько-аристотелівську ідею про мету політичного, що полягає у досягненні істини як найвищого блага, чому мають бути підпорядковані всі інші діяльності, при цьому “витлумачивши «благо» в християнському руслі як праведне «істинне життя», що веде до спасіння” (с. 48). З іншого боку, це розуміння політичного набуло рис ієрархічності – справедливого ієрархічного розподілу благ, що знайшло своє відображення у творах Псевдодіонісія Ареопігита і мало вплив на всю середньовічну політику. В цілому можна погодитись із думкою автора про те, що незважаючи на появу в руських землях перекладу твору Псевдодіонісія “Про небесну ієрархію” лише в 1371 р., ієрархічний принцип пронизував всю візантійську літературу, мистецтво, архітектуру тощо і з ним були добре обізнані давньоукраїнські книжники. Не можна виключати й знайомство, принаймні частини вітчизняних інтелектуалів, з грецькими оригіналами, адже, як стверджується у монографії, ідеї ієрархічності пронизують киеворуську писемність ранніх періодів, насамперед правові пам’ятки, як перекладні, так і оригінальні (“Руську Правду”).

Підрозділ 1.2 “Претензія на істинність” розкриває саме цю важливу складову середньовічної писемності: “Через літописну оповідь князь, що

часто виступав її замовником, нібито намагався увіковічнити владу і певний політичний устрій, затвердити їх спадковість і власну політичну правоту назавжди” (с. 58). Цей аспект вивчається всебічно, впритул до спроб визначити політичний статус матеріалу писемності, зокрема О. Киричок звертає увагу на те, що пергамент мав вищий статус і саме він реалізував владну репрезентативність писемності, порівняно, наприклад, з берестою. Проте автор майже повністю обходить увагою над-звичайно цікаве питання, як з цієї точки зору можна пояснити написання графіті на стінах сакральних споруд?

Досить новаторськи виглядає підрозділ 1.3 під назвою “Сакральність писемності та образ «політичного святого»”. Тут прослідковується цікава спроба окреслити у межах киеворуського образу святості особливий тип “політичного святого”, яким, на думку О. Киричка, був Теодосій Печерський – чернець, ігумен і одночасно активний політичний діяч середини XI ст. При цьому, наголошує автор, “у киеворуських джерелах кидається в око той факт, що тип святості, який розглядався як взірець мирського політичного життя, базувався на обов’язковому оволодінні *сакральним ремеслом писемності*” (с. 64–65). Таке розуміння писемності визначало й особливий статус скриптора у киеворуському соціумі, осмисленню якого присвячено наступний – четвертий підрозділ першого розділу. За висновком автора, статус скрипторів базувався на їх положенні між владою та підлеглими.

Зі статусом скриптора пов’язуються ще два атрибути, які автор називає “публічністю” та “втаємничістю” писемності, які він розкриває в підрозділі 1.5. “З одного боку, – пише О. Киричок, – писемність ... символізувала всезагальність політичних рішень, а з іншого, мала відображати втаємниченість політичної влади, її ексклюзивність” (с. 72). Перспективним, з точки зору подальших студій, є припущення автора, що грамотність серед населення Київської Русі була обернено-пропорційна ступеню централізації влади. О. Киричок наводить приклад демократичного Новгороду з великою кількістю знайдених берестяних грамот, який нібито опонував Києву, з зазіханнями останнього на абсолютну владу (с. 73). Однак, наявність численних графіті на стінах київських храмів також може засвідчувати значне поширення грамоти серед киян, відтак, за такого підходу, ми можемо говорити про значні демократичні тенденції в Києві, натомість на пам’ятках, наприклад, Галича домінують малюнки, що демонструє менше поширення грамоти і, ймовірно, олігархічний характер соціуму, що традиційно постулюється в медієвістиці. В усякому

разі, цей висновок є оригінальним і перспективним та потребує подальшого аналізу на пам'ятках інших князівств. Заслугує на увагу й припущення автора про публічне призначення літописів, про обізнаність з їх змістом широкою громадськістю, а не лише вузького кола читачів.

Дослідник виділяє й особливу політичну складову писемності – “абстрактну референцію” (1.6), що зумовлювала відповідний підбір таких політичних ідей, “які б прямо або побічно стосувалися всіх членів політичної спільноти” (с. 75). Такий підхід регламентував і вибір писцем “значущих” подій чи явищ та їх тлумачення, інколи з ознаками відвертої фіктивності. Відтак, О. Киричок наголошує, що літописи не стільки відображають минуле, скільки є його репрезентацією, що, окрім всього, надає цій писемності “аксіологічності” – ціннісного ставлення до зображуваних політичних особистостей і подій (1.7). Остання, як зазначив свого часу ще Р. Барт, як раз і перетворює історичну писемність на політичну.

Виявленню та дослідженню форм політичної репрезентації в писемності Київської Русі присвячено *другий* розділ монографії. Політична репрезентація, як вважає автор, реалізовувалась насамперед через політичні лексеми, серед яких базовими були “влада” та “держава” (2.1). Показуючи їх еволюцію, детально зупиняючись на смислах середньовічної доби, виходячи зі вживання лексем у вітчизняних пам'ятках, О. Киричок приходить до висновку, що “значення слова «влада» в часи Київської Русі корелювало з відомою четвіркою середньовічних категорій: «*auctoritas*» (влада як авторитет), «*potestas*» (влада як могутність чи можливість), «*dominium*» (влада як володіння) та «*imperium*» (влада як повеління)” (с. 86). У цьому контексті окремо хочеться відмітити окреслення такої проблеми, як “влада” та “свавілля”. На матеріалі киеворуської писемності автор спростовує тезу щодо відсутності у середньовічній політичній думці уявлень про зловживання владою, позаяк остання мислиться такою, що походить від Бога, а тому володар не має права довільно розпоряджатися своєю владою. Ця теза, на думку автора, з часом розвинулась в ідею відповідальності влади, прояви якої на матеріалі киеворуських писемних пам'яток прослідковуються вже в XI–XIII ст. Цілком слушною виглядає також вказівка на те, що поняття відповідальності влади прийшло в Україну з Візантії в уривках зі слов'янського перекладу “Повчальних глав Агапіта імператору Юстиніану”, уміщених в “Ізборнику 1076 року”, адже саме Агапіт чітко сформулював ідею зростання відповідальності перед Богом зі зростанням реальної влади на землі, наклавши її на ієрархічну модель. Від себе можу додати, що ця ідея відображена не лише в писемності,

а й у мистецтві Середньовічної України, як у мініатюрах, так і в архітектурі. Подібних метаморфоз зазнала, як вважає О. Киричок, й лексема “держава”, яка спочатку постає як власність правителя, за яку він має відповідальність, на відміну від статусного значення цього терміна в Західній Європі та “господарського” в Росії. Проте, автору слід би було звернути увагу на той факт, що латинське “dominus”, російське “государь” і польське “pan”, відповідно “государство” і “państwo”, будучи пов’язаними з терміном “Господь”, відображали сакральний характер влади і, відповідно, політичного цілого, що не так чітко артикульовано в лексемі “держава”.

Перші ознаки відриву смислу слова “держава” від особи володаря О. Киричок фіксує вже в киеворуський період. При цьому цей відрив, на думку дослідника, спостерігається: а) в республіканських інспіраціях; б) в абсолютистській традиції та в) у прагненні зберегти сталий устрій чи форму правління незалежно від особистості правителя. На думку О. Киричка, в українській мові термін “держава” для політичного визначення країни прижився через те, “що Україна, яка в процесі історичного розвитку поєднувала в собі західноєвропейські та східно-візантійські впливи, зберегла в сучасному вжитку це слово саме через його киеворуські смислові відтінки, проміжні між статусними характеристиками, характерними Західній Європі (у польській мові країна часто позначається словом «stan»), та семантикою особистісного володіння, характерною східно-візантійській Росії («государство»)” (с. 100). На жаль, дослідник окремо не зупинився на питанні політичного контексту вживання слова “Україна”, та її місця в ряді політичних лексем киеворуської писемності, що, як мені видається, було б дуже доречним.

Відтак, автор переходить до методологічного осмислення політичних висловлювань киеворуського літописця (2.2), базуючись на відомій в англо-американській філософії позиції, згідно якої кожне висловлювання, що описує дії, саме якоюсь мірою являється політичною дією, що має визначену мету. Системи ж висловлювань автор пропонує досліджувати з залученням методів політичної метафорології (2.3) та наратології (2.4). У писемній киеворуській спадщині дослідник виділяє три елементи політичної метафори: 1) “зміст” або “основу”; 2) вербальну позначку та 3) “оболонку” або “носій” метафори. В якості прикладу наводиться уявлення про державу як тіло. Попри те, що вони прослідковуються з міфологічного періоду, в Україні ця політична метафора, як показано в дослідженні, артикулюється завдяки перекладам “Правил святих апостолів” та “Правил святих соборів”, а якщо мовити про оригінальні пам’ятки, то вона чітко відображена в “Посланні

про піст” митрополита Никифора. Запозичена з Візантії, метафора “держави як тіла”, на думку О. Киричка, пройшла два етапи своєї еволюції, перетворившись з “діафори” на “епіфору”, себто спершу метафора тіла спричиняла емоційний та детонативний ефект, надихаючи реципієнта на певну політичну дію, а згодом – стала мовним шаблоном, набувши пояснювального значення: “Цілком очевидно, що моделювання політичної системи за допомогою образу тіла використовувалось не тільки у текстах, котрі мали собі за мету щось пояснити, але й у творах, які повинні були у чомусь переконати” (с. 120).

Відповідно й наратив, як показує О. Киричок, “у межах писемного тексту не завжди фіксує дійсний смисл, не є реєстрацією подій, що має за мету встановлення історичної достовірності, він радше моделює, «придумує», конструює подієвість на основі привнесеного смислу, наперед заданої програми чи теми, створюючи оповідь, що насправді витікає із власних переконань автора чи авторської інтерпретації «дійсних» подій” (с. 120). Важливим є наголос на тому, що політичний наратив належав конкретному автору, який мав свою політичну програму та ідеї. Відтак, зафіксована у “Житті Теодосія Печерського” ідея родинного старшинства не так належить герою твору, як його автору – Нестору. До вершин політичного наративу киеворуської писемності автор відносить оповіді про “військових святих”. Такими небесними воїнами-заступниками були, насамперед, Борис і Гліб. Також Україна-Русь переймає з Візантії військовий, оборонний культ Богородиці. До цього можна додати, що вітчизняним виявом рецепції військового культу Богородиці стало свято Покрови, за моїми дослідженнями запроваджене в Києві наприкінці X – на початку XI ст.

Більш, так би мовити, “традиційним” за постановкою питання є *третьій* розділ рецензованої праці “Політичний зміст пам’яток киеворуської писемності”, однак вирішується воно знову ж таки достатньо новаторськи. О. Киричок у цьому розділі намагається виконати три головні завдання: а) виділити фрагменти, що містять середньовічні політичні теорії; б) з’ясувати іноземні впливи (особливо заслуговує на увагу запозичення киеворуською писемністю елементів античних політичних ідей) та в) встановити взаємовплив середовища та політичних ідей.

Структуру розділу визначають вісім виділених автором середньовічних політичних теорій/ідей у киеворуській писемності. Першою є “образ ідеального правителя”. Він у киеворуській писемності є однотипним, створеним за певним шаблоном, “пов’язаним із греко-візантійським розумінням політики і влади” (с. 141), що сягає ще античної політичної

думки. До особливостей вітчизняної традиції належить менший наголос на *мудрості* правителя, натомість домінуючою чеснотою стає християнське милосердя. Пов'язаною з першою була загальноєвропейська середньовічна “теократична теорія”, яка, на думку автора, визначалась: а) потребою забезпечення миру і спокою в суспільстві та б) походженням влади “від Бога”. Важливого значення, як на латинському Заході, так і у Візантії, набула ідея про розподіл світської та церковної/духовної влади. Природно, що теорія розподілу влад посідала важливе місце і в політичній думці Середньовічної України (3.2). Цілком справедливо наголошується, що ні на Заході, ні у Візантії, ні в Київській Русі не існували в чистому вигляді ні цезаропапізм, ні папоцезаризм, ні симфонія влад (с. 163), та й взагалі з цими дослідницькими штампами слід працювати обережно – можна говорити лише про переважання елементів певної моделі. Аналіз вітчизняного матеріалу приводить автора до висновку, що базовою в киеворуській писемності була модель симфонії. У безпосередньому зв'язку з нею політична думка виходила на теорію “священної держави” (3.4). Остання ж актуалізувала й іншу постантичну ідею про розподіл світу на “свій” та “чужий” (3.5), та про вплив цих уявлень на зовнішньополітичні відносини. Можна виділити і третій – “світ іншого”, пізнаного “свого чужого”, яким, як показує О. Киричок, в уявленнях киеворуських книжників могли бути Візантія або католицький Захід.

Для ієрархічного, строго стратифікованого середньовічного суспільства важливою була теорія про земну нерівність людей. На писемному матеріалі (наприклад “Руській правді”) О. Киричок аналізує її у підрозділі 3.6. Дослідник цілком логічно звертається до вивчення понять “вільної” та “невільної” людини. Сам інститут рабства та питання його “християнського оправдання” автор розкриває на західноєвропейському та візантійському матеріалі, проте питання, чи мала місце спроба виправдати рабство з християнських чи якихось інших позицій у киеворуській писемності так, по суті, й залишається не вивченим.

Як для сучасності, так і для середньовіччя складною проблемою було співвідношення закону, політики та моралі. Дослідник наголошує на полісемантичності терміна “закон” (підрозділ 3.7), який означав одночасно і правило, встановлене Богом, і межу між двома опозиційними просторовими територіями – зоною сконцентрованого добра, політично-організованого простору та зоною розсіяного зла. “«Закон» – це не тільки найвище божественне правило людського співжиття, але й «предѣл» між добром і злом як у моральному, так і в географічному сенсі” (с. 183). При

цьому “закон” корелює з ідеєю розподілу влад, зі співвідношенням політичного та морального, як однією з центральних тем “Повчання” Володимира Мономаха, який підпорядковує політику моралі, що, власне, було притаманно й візантійській політичній думці. При цьому, як слушно відмічає автор, усталених розумінь добра і зла в такій системі мислення не було, політичні дії отримували відповідну моральну оцінку, залежно від кон’юнктури: “тому намагання віднайти у текстах хоч якусь одностайність у моральній оцінці дій персонажів – справа марна” (с. 189).

Відтак, останньою виділеною теорією є “філософія війни” (3.8) – одна з ключових для мілітарного суспільства середньовіччя. З точки зору політичної філософії, для середньовіччя війна була чи не основним засобом досягнення політичних цілей. На жаль, цю функцію вона значною мірою зберігає і до сьогодні.

Розкриття цього складного феномену дослідник проводить у площині 1) онтологічного статусу війни, показуючи значно нижчий статус війни порівняно з миром у киеворуській традиції: “порушення миру, тобто війна, сприймалося як втручання зовнішніх («диявольських») сил або як, знову ж таки, зовнішнє відносно суспільства «покарання Боже»” (с. 196); 2) природи, причин і походження воєн, які є “покаранням Божим”; 3) ставлення до війни; та до 4) вбивства на війні; 5) питання вшанування загиблого, що демонструє наближення уявлень киеворуських авторів до західноєвропейських; 6) ставленні до участі священників у війні, де навпаки киеворуські книжники твердо стояли на візантійських позиціях, послідовно й строго засуджуючи таку участь; а також 7) типології війни, де вітчизняна думка розвивалась у контексті західноєвропейської з виділенням концептів “справедливої” та “священної” війни. Відтак, О. Киричок чітко наголошує, що “Галицько-Волинський літопис й інші джерела переконливо засвідчують проникнення в Русь ідей західноєвропейської політичної філософії задовго до Литовського періоду” (с. 214), що, до речі, є суголосним погляду низки емігрантських українських учених (наприклад, О. Лотоцького, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко та інших) про Середньовічну Україну як частину західноєвропейського світу.

Четвертий розділ дещо відрізняється від попередніх, хоча, по суті, є їх логічним продовженням та завершенням. Якщо в попередніх розділах розглядаються політичні теорії й ідеї, то четвертий розділ – розкриває основи політичної філософії, представленої в киеворуській писемності візантійським перекладним твором Агапіта, що “може розглядатися як своєрідний індикатор ознайомлення Київської Русі з фондом політично-філософських

ідей Античності та Середньовіччя” (с. 216) та “Посланням про піст” митрополита Никифора, який певною мірою може вважатись оригінальним киеворуським твором. Хоча митрополит походив з Візантії і як автор відображав візантійську філософсько-політичну та богословську доктрину, текст все ж таки був створений у Києві й відповідав політичним реаліям українського середньовіччя.

Знайомство з “Повчальними главами” Агапіта, поширеними як на Заході, так і візантійському Сході, засвідчує українську середньовічну культуру як складову загальноєвропейської. Дослідник переконливо показує досить добру обізнаність киеворуських книжників з твором Агапіта та активне засвоєння його ідей, незважаючи на те, що повний переклад відноситься до кінця XIV ст., а перший друкований переклад Агапіта з’явився у типографії Києво-Печерської лаври у 1628 р. і був ініційований інтелектуальним колом митрополита Петра Могили. Проте, досить суперечливим виглядає висновок автора, що лише: “кінець XV – початок XVI століття характеризується зміною орієнтирів – Україна потрапляє під західноєвропейський політичний і культурний вплив, сюди починають проникати ідеї рівності, суспільної домовленості, взаємної відповідальності. Таким чином, з XV століття в Україні починають культивуватися два протилежних типи політичного світогляду” (с. 225). Власне, цим висновком О. Киричок суперечить сам собі. Адже, як видно з викладеного у монографії, не тільки у XV чи XVI ст., але і в попередню епоху українська культура також зазнавала істотного західного впливу, або ж мала спільні з Західною Європою політичні ідеї. Радше можна говорити, що з другої половини XV ст. *посилиється* західноєвропейський вплив, порівняно з візантійським, що зумовлювалось як входженням українських земель до складу західноєвропейських держав (Польського королівства та Великого князівства Литовського), так і падінням Константинополя 1453 р.

Цілком оригінально і чи не вперше в межах гуманітаристики автор розглядає “Послання про піст” митрополита Никифора як політичний твір, у якому виділяються такі тематичні пласти: 1) уявлення про київського князя як володаря ледь не всього християнського світу; 2) визнання провідної ролі Бога щодо князівської влади та 3) ідея про утробне божественне вінчання князя на владу. Загалом, за висновками О. Киричка, Никифор демонструє оригінальне наповнення актуальним київським змістом платонівських політичних ідей. При цьому, образ Володимира Мономаха у творі Никифора не є відображенням реальних чеснот князя, а лише певною моделлю поведінки, яку митрополит накладав на князя.

До монографії додані публікації всіх 28 фрагментів “Повчальних глав імператору Юстиніану” Агапіта, виділених автором у києворуських писемних пам’ятках, та “Послання великому князю Володимирі” (“Послання про піст”) митрополита Никифора, що логічно доповнюють монографію та мають самостійне джерелознавче значення. До текстів додано український переклад Агапіта та Никифора, зроблені самим автором, та детальний, максимально вичерпний коментар, який, варто відмітити, має й самостійне значення, позаяк розкриває цілу низку нез’ясованих питань. Важливим науковим значенням володіють, окрім того, примітки по тексту монографії, які більш детально розкривають авторські тези та дають змогу чіткіше структурувати сам текст, не переобтяжуючи його прикладами, а зосередивши увагу на провідних ідеях дослідження.

Безумовно, як кожне новаторське дослідження, монографія містить і низку дискусійних моментів, наприклад, спірним видається виділення окремих сербських та болгарських політичних впливів, адже як болгарська, так і сербська літератури демонстрували слов’янську рецепцію саме візантійської культури. Можливо, варто говорити не про окремі політичні впливи, а про спільні й відмінні риси рецепції візантійської культури різними слов’янськими країнами?

Однак, підсумовуючи сказане вище, можна впевнено стверджувати, що монографія О. Киричка є вагомим здобутком української гуманітаристики. Окрім оригінального вирішення багатьох дискусійних питань політичної культури Середньовічної України, монографія відкриває значні перспективи подальших досліджень на якісно новому рівні.

Дмитро Гордієнко

БІБЛІОГРАФІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ З УКРАЇНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ ТА ВІЗАНТИНИСТИКИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “УКРАЇНА: УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ” (ч. 1–10, Париж 1949–1953)

Часопис “Україна: українознавство і французьке культурне життя” видавався в Парижі Ільком Борщаком¹, за фінансової підтримки архієпископа Івана Бучка². Всього протягом 1949–1953 рр. було видано 10 чисел часопису. Часопис “Україна” був присвячений питанням українознавства, під яким розуміється етнографія, мова, географія, літературознавство, право, історія, мистецтвознавство тощо³, себто весь обшир української соціо-гуманітаристики. Авторами часопису переважно були українські науковці-емігранти, серед яких переважали історики, що і визначило домінування історичної тематики на його сторінках. П’ятирічну діяльність часопису було підсумовано, очевидно редактором І. Борщаком, у статті “Десяте число “України” 912 сторінок”, що була опублікована у десятому числі часопису. На жаль, десяте – ювілейне число “України” стали і останнім.

Попри короткий термін існування часопису, він став вагомою віхою в розвитку зарубіжної – діаспорної україністики. Роль “України” в розвитку українознавства незаперечна, однак у сучасну українську гуманітаристику він ще інтегрований слабо. На актуальності повного перевидання часопису в Україні наголошувалось ще 2000 року⁴, однак і до сьогодні цей задум не здійснено. На сьогодні лише частина матеріалів перевидана, у тому числі мною у IV випуску “Софії Київської” опубліковано нарис Ілька Борщака, присвячений роковинам падіння Константинополя⁵, що відповідає тематиці нашої збірки.

¹ Див.: В. Матвіїшин, *Науково-публіцистична діяльність Ілька Борщака у Франції*, Український літературний європеїзм, К. 2009, с. 244–253. Детальніше про І. Борщака: В.П. Шкварець, *Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість. З додатком праць І. Борщака*, Миколаїв 2002, 136 с.

² І. Борщак, *Отікун української культури (До 60-річчя з дня народження єпископа Івана Бучка)*, Україна: українознавство і французьке культурне життя, ч. 6 (Париж 1951) 412. Детальніше про Івана Бучка: І. Назарко, *Архієпископ Іван Бучко (1891–1974)*, Український історик, ч. 3–4(47–48) (1975) 85–87.

³ [І. Борщак], *Десяте число “України”, 912 сторінок*, Україна: українознавство і французьке культурне життя, ч. 10 (Париж 1953) 801.

⁴ Іван Забіяка, *Від укладача*, Україна (Париж): Українознавство і французьке культурне життя. Показчик. Число 1–10 (1949–1953) / Уклав І. Забіяка, Київ 2000, с. 6.

⁵ І. Борщак, *29 травня 1453 року*, публ., комент. Д. Гордієнка, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), від. ред. д. іст. наук, проф. Ю.А. Мищик; упоряд. Д.С. Гордієнко, В.В. Корнієнко, К. 2014, с. 294–297.

Враховуючи, що часопис “Україна” на сьогодні вже наявний у низці українських бібліотек, постає нагальна потреба інтеграції в українську соціо-гуманітаристику його матеріалів, значна частина яких стосується і питань візантиністики та загалом української медієвістики⁶. З огляду на те, що наукова розробка питань українського середньовіччя, так само західноєвропейського та візантиністики є гостроактуальною потребою розвитку сучасної української гуманітаристики загалом, особливого значення набуває вивчення і залучення до досліджень доробку вчених української еміграції ХХ ст., чому і має сприяти подана нижче тематична вибірка з публікацій часопису “Україна: українознавство і французьке культурне життя”.

* * *

Україна: українознавство і французьке культурне життя, ч. 1–10 (Париж 1949–1953)

Статті / Articles

- Ілько Борщак, *29 травня 1453 року*, ч. 9 (1953) 737–739.
- Ілько Борщак, *Слов'янські студії у Франції (1840–1950)*. [I. Адам Міцкевич або романтизм в “Колеж де Франс” (с. 312–313); II. Кипріян Робер, перший француз на слов'янській катедрі (с. 313–315); III. Люї Леже в “Колеж де Франс” (с. 315–316); IV. Слов'янські студії в офіційній вищій школі (с. 316–318); V. Слов'янські студії між двома війнами (с. 318–322)], ч. 5 (1951) 312–322.
- Дві українські грамоти 1502 року*, ч. 4 (1950) 262–263.
- Київська спадщина. I. Московські літописи XV–XVI вв.*, ч. 7 (1952) 517–519.
- Степан Килимник, *Історична пам'ятка XVI–XVII ст. на Україні. (Церква св. Миколая в с. Якушинцях, на Вінничині)*, ч. 9 (1953) 710–720.
- П. Ковалів, *До проблеми формування української мови*, ч. 10 (1953) 835–838.
- П. Ковалів, *До ранніх історичних джерел у формуванні лексичного фонду української літературної мови*, ч. 8 (1952) 609–611.
- О. Оглоблин, *Три невидані листи В. Соловйова (1887) [до Ю. Кулаковського]*, ч. 4 (1950) 270–276; Уточнення до статті: ч. 6 (1951) 496.
- Л. О-ч, *Між Заходом і Сходом*, ч. 8 (1952) 611–615.
- Д. Оляничин, *Україніка в Штуттгарті. Два рукописи до української історії XVI–XVIII ст. у Штуттгартській краєвій бібліотеці*, ч. 10 (1953) 838–842.
- Д. Оляничин, *Чи то справді “тризуб” український герб. Символіка знаку на реверсі монет Володимира Великого і його нащадків*, ч. 8 (1952) 635–639.
- Париж-ювілянт. (До 2.000-их роковин міста-світоча)*, ч. 6 (1951) 461–466.
- Ярослав Рудницький, *Староцерковно-слов'янські елементи в українській літературній мові [1. Дотеперішні досліді (с. 14); 2. Фонетичні церковно-слов'янськи]*

⁶ Повний покажчик уклад І. Забіяка. Див.: Україна (Париж): Українознавство і французьке культурне життя. Покажчик. Число 1–10 (1949–1953), уклад І. Забіяка, К. 2000, 96 с.

- (с. 14–17); 3. *Морфологічні церковно-слов'янізми* (с. 17); 4. *Лексичні церковно-слов'янізми* (с. 18); 5. *Кінцеві уваги* (с. 18–19)], ч. 1 (1949) 14–19.
- [Кнют-Ульф Фальк, проф. Лонд. ун-ту], *До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного*, ч. 8 (1952) 627–632.
- К.У. Фальк, *До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного. II*, ч. 9 (1953) 722–725.
- Цісар і патріарх у Візантії*, ч. 5 (1951) 355–356.
- Чехи й українці в XV–XVIII віках*, ч. 5 (1951) 334–336.
- Ю. Шерех, *Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми)*, ч. 3 (1950) 155–157.
- Ю. Шерех, *Ще про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного. (Відповідь К.У. Фалькові)*, ч. 10 (1953) 807–821.
- Юрій Шерех, *Спроба відтворення української мови X сторіччя. (Нова праця шведського славіста)*, ч. 5 (1951) 324–330.
- В. Шугасвський, *Нове тлумачення сенсу “Тризуба” на монетах Київської держави*, ч. 10 (1953) 803–806.

Листування, документи / Letters, documents

- Анна Ярославна, ч. 10 (1953) 912.
- “Діло” шістдесят років тому [Ш. Ювілей Хрещення Русі], ч. 1 (1949) 41.
- З листів М. Максимовича до М. Погодіна [Передмова – Ю. Ш.], ч. 7 (1952) 572–574.
- Невиданий вірш А. Кримського, ч. 5 (1951) 371.
- Сенютович-Бережний В., *З римських епітафій*, ч. 3 (1950) 196–197.

Персоналії / Personalities

- Ілько Борщак, *Борис Греков (1881–1953)*, ч. 10 (1953) 890.
- Ілько Борщак, *О. Йосафат Іван Скрутень (1894–1951)*, ч. 6 (1951) 473–475.
- В. Д., *А. Кримський – науковець*, ч. 3 (1950) 173–175.
- П. Ковалів, *М. Грушевський і українська мова*, ч. 3 (1950) 150–155.
- Б. Крупницький, *З студентських спогадів історика [I. Київ. Мої перші враження від Київського університету (с. 446); Доцент В. Данилевич (с. 446–447); Проф. Є. Сташевський (с. 447); Проф. М. Довнар-Запольський (с. 448); Історичний семінар М. Довнар-Запольського (с. 448–449)]*, ч. 6 (1951) 446–449.
- Н.Д. [Полонська-Василенка], *З моїх спогадів про М. Грушевського. (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського)*, ч. 9 (1953) 744–747.
- Н.Д. [Полонська-Василенка], *Агатагел Кримський*, ч. 2 (1949) 121–128.
- Ернест Ренар (1833–1892), ч. 1 (1949) 33–34.
- Юрій Сірий, *Велетень української науки. (Уривок зі спогадів про М.С. Грушевського)*, ч. 2 (1949) 78–84.
- С. Томашівський історик. (До 20-річчя з дня його смерті), ч. 6 (1951) 432–436.
- Юрій Шерех, *Микола Грунський (1879–1951)*, ч. 6 (1951) 476.

Науково-культурна хроніка / Scientific and Cultural Chronicle

- 19 січня [1951]. 3 нагоди 20-ліття смерті історика С. Томашівського. Доповіді Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, З. Кузели й С. Барана, ч. 6 (1951) 481.
- 12 вересня [1951]. Доповідь Петра Курінного “Советська політика в ділянці мистецтвознавства на Україні”, ч. 6 (1951) 482.
- 15 грудня [1951]. Засідання НТШ, присвячене пам’яті небіжчика о. Йосафата Скрутня. Доповіді М. Чубатого, М. Андрусяка, В. Ленцика, В. Січинського, ч. 6 (1951) 482.
- 4 травня [1952]. УВАН. Доповідь К. Менгеса “Взаємини тюркського світу й України”, ч. 8 (1952) 693.
- 18 травня [1952]. Історична секція [ВУАН]. Доповідь Ігоря Шевченка “Візантійська церковна політика супроти України-Руси, Литви і Москви у XIV столітті”, ч. 8 (1952) 693.
- 1 вересня [1952]. Доповіді ... Є. Онацького “Вогонь і вода в українській символіці”, М. Андрусяка “Генеза і розвиток східньо-слов’янських народів”..., ч. 8 (1952) 693.
- 13 вересня [1952]. Засідання літературознавчої і мовознавчої секції ВУАН. Доповіді Д. Чижевського “Праукраїнські елементи в українській мові та літературі”..., ч. 8 (1952) 693.
- 25 жовтня [1952]. Засідання правничої секції УВАН. Доповідь В.Т. Гришка “Московська легенда про візантійську спадщину”, ч. 8 (1952) 693.
- 8 листопада [1952]. Доповідь Г. Лужницького “Історичні основи українського католицизму”, ч. 8 (1952) 693.
- VI і VII конгреси Візантиністів, ч. 1 (1949) 53–54.
- Виголошення доповідей абатом Ф. Дворніком в Інституті слов’янознавства при Паризькому університеті, ч. 7 (1952) 582.
- Городиський Пом’яник із 1484 р. закупив Департамент слов’янських студій Манітобського університету в Вінніпегу, ч. 6 (1951) 482.
- П. Грицак, Лівобережні й придунайські посілості Романовичів в іспанському джерелі, *X[ристіянський] Г[олос]*, 9, 16, 23, 30 серпня; 6 вересня, ч. 10 (1953) 898.
- Доповіді в Інституті слов’янознавства Паризького університету, ч. 5 (1951) 388.
- Здобуток українського науковця. (Габілітація О. Прицака в Геттінгенському університеті), ч. 5 (1951) 387.
- Каталог церковнослов’янських друків у Швеції, ч. 7 (1952) 582.
- В. Мицяк, Невідкладні справи. (700-річчя королівської коронації Данила Галицького), *X[ристіянський] Г[олос]*, 1953, 1 травня, ч. 10 (1953) 898.
- Надання “нагороди Шарля й Маргарити Діля” абатові Ф. Дворнікові “Академією надписів і красною мистецтва”, ч. 6 (1951) 482.
- Переклад російською мовою підручника проф. Андре Вайяна давньої церковнослов’янської мови, ч. 9 (1953) 787.
- Польська секція слов’янознавчого центру при Паризькому католицькому Інституті, ч. 8 (1952) 692.

- О. Прицак у Туреччині, ч. 6 (1951) 480.
Славістика в ЗДА, ч. 8 (1952) 691–692.
Славістичні студії в Люнді, ч. 3 (1950) 216–217.
Слов'янський світ і Україна. Дев'ятий конгрес історичних наук, ч. 4 (1950) 285–289.
Д. Чижевський, До стилістики Галицько-Волинського літопису. Доповідь, ч. 10 (1953) 895.

Огляди і рецензії / Reviews

- А. Амман, Про царгородського патріярха св. Атанасія III Пантеліяря, *Revue des Études Slaves*, 1951, стор. 7–17, ч. 8 (1952) 700.
М. Аноруськ, Генеза і розвиток східнослов'янських народів, *Гомін України*, 1952, 4, 11, 25 жовтня, ч. 8 (1952) 696.
І. Борщак, Готския красныя девы в “Слові о полку Ігоревім”, *Revue des Études Slaves*, 1950, стор. 137–139, ч. 4 (1950) 304.
І. Борщак, Домонгольська Русь, Україна й Росія (*La Ruthénie pré-mongole, l'Ukraine et la Russie*) (Доповідь, виголошена на Паризькому IX конгресі історичних наук), *Україна*, ч. 4; *Revue Historique*, 1951, квітень–червень, стор. 217–222, ч. 5 (1951) 400.
Юрій Вернадський, *Kievian Russia*. Yale University Press, 1948, стор. 450, ч. 2 (1949) 144.
Г. В., Про назву “Русь”, *Записки ЧСВВ*, 1950, VII, 2–3, стор. 432, ч. 5 (1951) 392.
С. Гординський, Рецензія на збірник “Слово о полку Ігоревім”, *Нью-Йорк*, 1948, *The Ukrainian Quarterly*, 1949, V, 2, стор. 178, ч. 2 (1949) 136.
Анрі Грегуар, Доповідь, присвячена вченому боляндістові езуїтові о. П. Петерсові, ч. 10 (1953) 898.
Дворник. *The Photian schism. History and Legend*. By Francis Dvornik. Cambridge University Press. 1948, ч. 4 (1950) 304.
В. Лісковський, Українська тюркологія на світовому форумі, *У[країнські] В[істі]*, 28 березня, ч. 8 (1952) 693.
В.В. Мавродин, К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации (“Советская этнография”, 1947. А. Н., стор. 84–103), ч. 1 (1949) 63–64.
Адрей Мазон, Про не автентичність “Слова о полку Ігоревім”, *Slavonic Review*, 1949, стор. 515–535, ч. 4 (1950) 304.
Володимир Мацяк, Галичина – чи “Червенська земля”?, *У[країнські] В[істі]*, 6 квітня, ч. 8 (1952) 694.
О. Ір. Назарка, ЧСВВ. Велика втрата чину св. Василя Великого. Бл. п. о. Йосафат Скрутень, *ЧСВВ, А[мерика]*, 1951, 18 грудня, ч. 6 (1951) 483.
Райко Нахтігаль, *Uvod v slovansko Filologijo*, Любляна, 8°, стор. 119, ч. 5 (1951) 400.
Нісенітниця про Анну Ярославну, *La Rouge et le Bleu*, 1945, 6, XII, ч. 5 (1951) 389.
Проф. д-р Олександр Оглоблин, Московська теорія III Риму в XVI–XVII стол. Мюнхен, 1951, 4°, стор. 55 (Праці членів Церковно-археологічної комісії апостольського візитатора для українців у Західній Європі. Під редакцією проф. д-ра І. Мірчука), ч. 7 (1952) 596.

- Л. О-ч, В.Б. Ельяшевич, *История права поземельной собственности в России. Т. I. Юридический строй поземельных отношений в XIII–XVI вв., Париж 1948, стор. 393, ч. 4 (1950) 301–302.*
- Ф. Пігідо, Михайло Грушевський та його історичні установи, *У[країнські] Вісті*, 20, 23 листопада, ч. 8 (1952) 694.
- Н. Полонська-Василенко, *Жодний народ не мав стількох видатних жінок, як український, Наша культура, 1952, лютий, ч. 4, шп. 24, ч. 8 (1952) 695.*
- Н. Полонська-Василенко, *Спогади про померлого М. Довнара-Запольського, Записи, 1953, I, с. 14–28, ч. 9 (1953) 790.*
- Р. Порталь, *Короткий перебіг дискусій з приводу цієї доповіді (І. Борцака), Revue Historique, 1951, квітень–червень, стор. 222–223, ч. 5 (1951) 400.*
- Про оцінку А. Шептицького, В. Винниченка, М. Драгоманова, М. Грушевського в канадійському “Вістнику”, ч. 4 (1950) 292–293.*
- Я.Б. Рудницький, *Про “староцерковно-слов’янську мову”, Логос, 1952, т. III, кн. 2 і 3, стор. 103–113, 201–205, ч. 8 (1952) 697.*
- В. Сенютович-Бережний, М. Андрусак, *Останні Романовичі. (Нащадки Мстислава й Романа Даниловичів), Науковий збірник Укр. Вільного Університету, V, Мюнхен 1948, стор. 1–12, ч. 5 (1951) 393.*
- Слово о полку Игоревім, Annuaire de l’Institut de Philologie et d’histoire Orientales et Slaves, орган Ecole Libre des Hautes Études à New York i Université Libre de Bruxelles. 1945–1947, том VIII, 381 стор., ч. 1 (1949) 64.*
- Проф. Н.А. Смирнов, Россия и Турция в XVI–XVII вв., Москва 1946, т. I, стор. 159; т. II, стор. 172 (Ученые записки Московского университета. Вып. 94-й), ч. 10 (1953) 909.*
- П. Третьяков, Анты й Русь, Советская этнография, 1947, № 4, стор. 71–83, ч. 1 (1949) 64.*
- Проф. Б.-О. Унбегаун, Про назву слов’янських “Руθενів” (Le nom des Ruthènes Slaves), Mélanges Henri Grégoire, Bruxelles 1950, vol. II, стор. 610–618, ч. 5 (1951) 400.*
- М. Фасмер, Половецький вождь в українській казці, Zeitschrift für slavische Philologie, 1950, Bd. XX. Heft 2, стор. 376–378, ч. 6 (1951) 496.*
- Ю. Ш[ерех], Birger Calleman, Zu den Haupttendenzen der urslavischen altrussischen Lautentwicklung Publications de l’Institut Slave d’Upsal, Uppsala 1950, стор. 174, ч. 5 (1951) 399–400.*
- Юр. Шер. Л.П. Якубинский, История древнерусского языка. С предисловием и под редакцией акад. В.В. Виноградова. Примечания проф. П.С. Кузнецова. Гос. учебно-педагогическое издание. Москва 1953, стор. 368, ч. 9 (1953) 791–792.*
- Юр. Шерех, André Vaillant, Manuel du vieux slave. Tome I. Grammaire; tome II. Textes et glossier. Париж, 1948, стор. 375 i 125 (Collection de manuels publiée par l’Institut d’Études Slaves. VI), ч. 4 (1950) 298–299.*
- Юр. Шерех, Revue des Études Slaves. Index des tomes I–XXI (1921–1944) par Tatiana Bakounine, Docteur de l’Université de Paris. Paris 1949, стор. 151 (Institut d’Études Slaves), ч. 7 (1952) 588–589.*

- Abriss der ost-slawischen Kirchengeschichte von Albert M. Amman S.J., Wien, Thomas Morus Presse im Verlag, Herder 1950, стор. XVI, 748, ч. 5 (1951) 394–396.*
- Eugène Cardinal Tisserant, The Holy See and the Byzantine Church and Empire. Reprinted from "The Review of politics", vol. 9, № 3, July 1947, стор. 8, ч. 2 (1949) 139.*
- E. Honigmann, Початок руської митрополії, Byzantion, 1944–1945, том. XVII, стор. 128–163, ч. 1 (1949) 64.*
- Stanislaw Kot, Opposition to the Pope by the Polish Bishops (1557–1560). (Відбитка з "Oxford Slavonic Papers", IV, 1953, стор. 38–70), ч. 10 (1953) 906.*
- Jaroslav B. Rudnyč'kyi, Slavistica Canadiana. A. D. MCML, Winnipeg, Man., 1950, стор. 44 (Slavistica, № 9), ч. 6 (1951) 495.*
- Jaroslav B. Rudnyč'kyi, Slavistica Canadiana. A.D. MCML, Winnipeg, Man., 1950, стор. 44 (Slavistica № 9), ч. 5 (1951) 399.*
- I.S.G. Simmons і В.-О. Unbegaun, Слов'янські рукописні словники в Оксфордській бібліотеці (Slavonic Manuscript Vocabularies in the Bodllian Library), Oxford Slavonic Papers, II, 1951, стор. 119–127, ч. 7 (1952) 596.*
- Philippe Soupault, "Слово о полку Ігоревім" у "вільному" перекладі, з ілюстраціями Олександра Алексеєва, Ернест Флямарион, 1951 р., ч. 5 (1951) 389.*
- Prof. T. Sulimirski, Ph. D. The Problem of the origin of the Slavs. Відбитка з "The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland", ч. 7 (1952) 596.*
- T. Sulimirski, Kultura Łużycka a Scyłowic. Warszawa 1939–1948. (Państwowe Muzeum Archeologiczne). Вел. 4°, стор. 77–100, ч. 7 (1952) 596.*

Надіслане до редакції / Sent to the editorial office

- Др. Петро Ісаїв, Звідки Русь-Україна прийняла християнство, Філядельфія, ПА, 1952, стор. 70, ч. 10 (1953) 912.*
- О. Севастіян Сабол. ЧСВВ, Першєнство Папи і Вселєнські Собори, Нью-Йорк, 1952, 16°, стор. 36, ч. 8 (1952) 700.*
- Василь Чапленко, Мова "Слова о полку Ігоревім", УВАН. Slavistica. Ч. 7, Вінніпег 1950, 8°, стор. 28, ч. 6 (1951) 496.*
- Dr. Dmytro Buchynskyy, La Biblia de Ostroch de 1581 ("Revista Oriente", Madrid, Ano III, numero 2, стор. 99–109), ч. 9 (1953) 796.*
- Oriente Christiano, Madrid 1951, № 1, ч. 6 (1951) 496.*

Упоряд. Дмитро Гордієнко

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВВ – Византийский временник
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДРГ – Державна Третьяковська галерея
Записки НТШ – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
Записки НУ – Записки Новороссийского университета
Записки ООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
Известия АН – Известия Академии Наук
Известия РАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
КС – Київська старовина / Киевская старина
Летопись ИФОНУ – Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете
НТШ – Наукове товариство ім. Тараса Шевченка
НУ – Новоросійський університет
НХМ РБ – Національний художній музей Республіки Білорусь
ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
ПУ – Пам'ятки України: історія та культура
РГАДА – Российский государственный архив древних актов
СПБРАН – Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук
УАЩ – Український археографічний щорічник
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України (м. Київ)
VZ – Byzantinische Zeitschrift

CONTENTS

The 170th Anniversary Since the Birth of Fedir Uspensky

- Kornienko V.* From the Fedir Uspensky’s Correspondence with Kyiv’s Historians (Ivan Luchytsky, Volodymyr Ikonnikov, Mykola Petrov and Timothy Florinsky)7
The article is a publication of Fedir Uspensky’s Correspondence with his colleagues in Kyiv. There are analyzed the meeting circumstances of scholars, causes of epistles, their main content and source potential not only for study the biographies of famous Byzantinist and his recipients in Kyiv.
- Kornienko V.* On the History of the “Kyiv Antiquity” (“Київська Старовина”) (Fedir Uspensky’s Letters to Olexander Lashkevych)57
In the article Fedir Uspensky’s letters to Olexander Lashkevych are published. They reveal the circumstances of the emergence the publications of the Odessa scholar in the “Kyiv Antiquity” journal.
- Kornienko V.* From the Fedir Uspensky’s Correspondence with Kyiv’s Archaeologists (Volodymyr Antonovych and Vincent Khvoika)62
On the basis of epistolary material the article highlights the desire of Fedir Uspensky to involve the known Kyiv’s archaeologists Volodymyr Antonovych and Vincent Khvoika to archaeological research conducted by Russian Archaeological Institute in Constantinople.
- Muzychko O.* Fedir Uspensky Contribution to the Establishment of the Byzantinist School of Odessa in the late 19th – the First Third of the 20th69
The article focuses on Uspensky as the creator of the Byzantinist school of Odessa. The work of Uspensky in Odessa enables to refer the scholar to the number of Ukrainian Byzantinists. In Odessa, Uspensky activity was related primarily with the University of Odessa and Odessa Society of History and Antiquities, St. Cyril and Methodius Slavic Charitable Society of Odessa and Historical and Philological Society at the University of Odessa. Fedir Uspensky also maintained close contacts with his colleagues in Odessa in Constantinople and Petersburg’s period of his life. There are added to the article 125 Uspensky letters to his Odessa’s colleague M. Popruzhenko.

- Kornienko V.* From the Fedir Uspensky's Correspondence with Kharkiv's Scholars (Dmytro Bagalij and Volodymyr Savva)173
 The article is a publication of Fedir Uspensky's Correspondence with his colleagues in the University of Kharkiv. There are analyzed the meeting circumstances of scholars, causes of epistles, their main content and source potential for study the biographies of Odessa's and Kharkiv's scholars.
- Kornienko V.* From the History of Publishing Activities of the "Russian Archaeological Institute in Constantinople" (a Letter of Fedir Uspensky to Ernst von Shtern)180
 The article describes the circumstances emergence of the first publications of the "Russian Archaeological Institute in Constantinople" led by Fedir Uspensky, which came out in print in Odessa.
- Kornienko V.* The Heavy Way to Petrograd (Letters of Fedir Uspensky to Volodymyr Vernadsky and Agatangel Krymsky)183
 On the basis of epistolary material the article highlights a little-known episode of the biography of Fedir Uspensky related to his travel from Odessa to Petrograd in the second half of the 1918.
- Kornienko V.* From the Correspondence between Fedir Uspensky and Dmytro Gordyeyev187
 The article is a publication of the correspondence between two prominent byzantinists – Fedir Uspensky and Dmytro Gordyeyev. There are analyzed the circumstances of the appearance of these epistles, their content and the source potential for the study of both scientists biographies.
- Puchkov A.* Fyodor Uspensky about the Last Months of Timothy Florinsky: Kyiv, February–May 1919194
 The publication is dedicated to reprint (with comments) memoir works of academician Fyodor Uspensky "More on T.D. Florinsky" written on fresh impression of the author of the news of the martyrdom of professor of Slavic Studies of the St. Vladimir University Timothy Florinsky in 1919 in Kyiv. Article complements portrait image of Timothy Florinsky. The comments reveal a little-known realities of Kyiv the spring and summer of the 1919.
- Hrushevsky M.* [Review:] Ф.И. Успенский, *История Византийской империи. Том первый* (F.I. Uspensky. *History of Byzantine Empire. Vol. I. Издание Брокгауз-Ефрон. С.-Пб. (без року), ст. XIX+872 in 4. Цена 22 руб.*201

<i>D. Gordiyenko</i> . Fedir Uspensky: Bibliographic Index	205
<i>D. Gordiyenko</i> . “Bulletin of the Russian Archaeological Institute in Constantinople” (1896–1912, t. I–XVI). Index of contents	229
<i>D. Gordiyenko</i> . Magazine “ANNALY” (“АННАЛЫ”) (Petrograd 1922–1924, Vol. I–IV). An Index of Publications on Ancient and Medieval History	239

Articles. Notes. Publications.

<i>Nikitenko N.</i> A “Birthday” of St. Sophia in Kyiv, Old Time and Today	243
A sacred significance of the consecration days of St. Sophia Cathedral in Kyiv is analyzed in the article.	
<i>Borschchak I.</i> Pre-Mongol Ruthenia, Ukraine and Russia / <i>trans. from French by Z. Borysiuk</i>	258
Article is historiosophical understanding of history the so-called Kyi- van Rus’ to the time of the Mongol invasion of the mid-13 th century. The author proposes the idea that this country was not national. It con- sists of many principalities that had a common religion, literary lan- guage and dynasty. However, the Kyiv Region was the basis of ancient Rus’. Thus Kyivan Rus’ belongs to Ukraine, the history of Russia it re- lates only in part. Attempts to derive some common nation or spoken language that was particularly supported in the USSR are political and are derived from official Russian historian Karamzin.	
Epitaph of Basil II / <i>publ. and trans. from Greek by D. Gordiyenko</i>	264
This paper is the published epitaph of an emperor Basil II the Bul- gar-Slayer. To the article there is added Ukrainian translation. In the Ukrainian historiography it is the first publication of the monument.	
<i>Nikitenko M.</i> Golden Belt of Shimon as a Sacred Module of the Assumption Cathedral of Kyiv-Pechersk Monastery	266
The article is an attempt to highlight the history of one of the most important relics of Kyiv-Pechersk Monastery – the gold belt of varangian Shimon.	
<i>Kalechits I.</i> Fragments of the alphabet in graffiti of Polotsk Transfiguration Church	275

The article is devoted a fairly common category of inscriptions. There are more than a dozen fragments of the alphabet found in the church. Inscriptions contain from three to seventeen letters and date to the period from 12 to 15th century. The author connects the disappearance of alphabets in graffiti with the loss of letters sacredness.

Komarnytsky A. On the Way to Innovation: the Icon of Our Lady the Great Panagia And a Kyivan Tradition of Mosaic Images of Orans282

The article analyzes the stylistic principles and technical performance of icon Great Panagia (Orans) that stored in the State Tretyakov Gallery (Moscow, Russia) of the end of the 11th – the beginning of the 12th. Based on stylistic analysis of Orans images in the countries of Byzantine cultural influence, author keep under doubt the origin of the icon from Yaroslavl and substantiates its origin from Kyiv, from Kyiv-Pechersk Lavra’s workshops.

Margolina I. Concerning the Necropolis of St. Cyril’s Church in Kyiv301

The article reveals new interesting facts from history of the necropolis in St. Cyril’s Church in Kyiv.

W. Bidnow. Bells / publ. and edited by D. Gordiyenko308

In the article the author gives a general history of circulate and use of bells in different religions as Eastern traditional and actually Christian. Certainly, the main focus is on practice of use of bells of Western Church, from St. Patrick’s time to the present, and the Orthodox churches. Considerable attention is focused on spreading bells in Ukrainian culture from the Middle Ages to the present. More details the author focuses on Ukrainian traditions of casting of name bells as one “Mazepa” from the bell tower of St. Sophia in Kyiv.

Tkachuk V. Clocks in the Kyiv Metropolis in the 17th and 18th Centuries332

The article provides the observation of functioning of different types of clocks in the Kyiv Metropolis in the 17th–18th centuries. The main focus is given to the issues of their spread, manufacturing, usage and repair, and the symbolic meaning assigned to them by different social groups. The process of forming the time discipline in the metropolis is also viewed.

Yanytska P. The Painting “Mary Magdalene” From the Collection of the National Art Museum of Belarus: Origin and Dating364

The article is devoted to the publication of research the painting “Mary Magdalene” that stored in the collections of the National Art Museum of Belarus. Analysis of the picturesque style of the artist, taken

techniques, stylistics of a personality, attributes and clothing of the Saint allowed confidently date the picture of the second half of the 18th century. Through studying the inscription on the back of the painting it was found to belong to the Radzivil art collection and set the painting was in their estate in Mankovychy in the early 20th century, where the painting was renewed by Hilariy Lenski September 1, 1912.

Kornienko V. A New Finding of Two Graffiti of the 17th
in the main altar of St. Sophia in Kyiv375

Two new found commemorative inscriptions of the 17th are published in this article. They were studied after clean up paint from the marble cornice in the main altar of St. Sophia in Kyiv.

Yakovliv A. Ukraine in the Geography of Boussingault of the 1677/1682 /
publ.ed and edited by D. Gordiyenko379

The article is a publication of the Ukrainian translation of the passage about Ukraine from the book of P. Boussingault “Le Nouveau Théâtre du Monde”, which was first published in Paris in 1677. In particular, the passage tells about St. Sophia Cathedral, St. Michael’s Cathedral and Kyiv Pechersk monastery. Also there is interesting information on ethnography of Ukraine the first half of the 17th century.

Domanovska M. The XII Archaeological Congress
and Byzantine study in Kharkiv381

In the paper the role of the XII Archaeological Congress in the development of Byzantine Studies at Kharkiv University in the early twentieth century is investigated. Based on the analysis of the participants of the Congress, the content of Byzantine reports and scientific discussions revealed that the XII Archeological Congress largely contributed to the formation of the academic community of scholars, Byzantine Studies of the Russian Empire, and many reports have kept the value of Byzantine studies and modern science. Found that the XII Archeological Congress for Byzantine Studies in Kharkiv was perhaps the only way to present the results of their own research, which is dominated by an appeal to the Byzantine issues in the context of the history of the South Slavs and Moscow State.

Gordiyenko D. Volodymyr Sichinsky as Epigraphist391

The article considers the unknown pages of the life and work of the famous Ukrainian emigrant researcher Volodymyr Sichinsky. Attention is focused on his source studies heritage, directly epigraphy. There are analyzed the works of V. Sichinsky on epigraphy, defined their scientific

importance for Ukrainian historiography and defined their heuristic potential for further development of Ukrainian historical science.

- Sichinsky V. Old Inscriptions in Churches of Makovytsa (The Witnesses of Our National Language From 17–18 centuries) / publ. and ed. by D. Gordiyenko*395
 The article is devoted to publish the some graffiti and dipinti from churches of Makovytsa region. These are early-modern epigraphic monuments. They are important sources on the history of Ukrainian language in the region early modern times.

- Sichinsky V. Ukrainian Epigraphic Monuments / publ. and ed. by D. Gordiyenko*397
 The article is devoted to reading the some graffiti on Ukrainian medieval monuments. The author criticizes the reading of N. Kondakov the inscription on the coins of Volodymyr the Great and Yaroslav the Wise and inscription on the Kyivan Encolpion. He offers his own reading. As a result, the author concludes that it is a valuable linguistic source on the history of Ukrainian language of the Middle Ages.

- Sichinsky V. An Important Ukrainian Epigraphic Monument / publ. and ed. by D. Gordiyenko*400
 The article is devoted to reading the graffiti inscribed on the Kyivan Encolpion of the 12–13th centuries. The author criticizes the reading of N. Kondakov and B. Rybakov and offers his own reading. As a result, the author concludes that it is a valuable linguisticsource on the history of Ukrainian language of the Middle Ages.

Reviews

- Gordiyenko D. Aut Bene, Aut Nihil: Л.В. Матвеева, Византинист Фёдор Успенский (1845–1928), К. 2013, 244 с. (L.V. Matveeva, Byzantinist Feder Uspensky (1845–1928), К. 2013, 244 p.)*403

- Gordiyenko D. Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.), Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.С. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко; за наук. ред. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, К. 2013, 174 с., іл. (Secrets of the Yaroslav the Wise Grave (based on the studies*

- of 2009–2011), N.M. Nikitenko, V.V. Kornienko,
I.Ye. Marholina, N.M. Kukovalska, B.V. Mykhajlichenko;
edit. by N.M. Nikitenko, V.V. Kornienko, K. 2013, 174 p.; ill.)410
- Mavrin O.* A New Publishing Project of the National Conservation
Area “St. Sophia in Kyiv”: Book “Відродження пам’яток”,
ч. 1 (2016) 220 с. (“The Monuments Revival”, vol. 1
(2016) 220 p.)415
- Gordiyenko D.* Н.М. Нікітенко, Бароко Софії Київської,
К. (Либідь) 2015, 272 с.: іл. (N.M. Nikitenko, Baroque
of St. Sophia in Kyiv, K. (Lybid) 2015, 272 p.; ill.)422
- Gordiyenko D.* Political Thought of the Ukrainian Middle Ages:
О.Б. Киричок, Писемність як політичний феномен: зміст,
атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження
писемної спадщини Київської Русі), К. (Український Центр
духовної культури) 2016, 331 с. (O.B. Kyrychok, Writing as
a Political Phenomenon: the Content, Attributes, Representation
Forms (on the Example the Study of the Written Heritage
of Kyivan Rus’), K. (Ukrainian Center for Spiritual
Culture) 2016, 331 p.)430

Bibliography

- Gordiyenko D.* Publication of the Ukrainian Medieval and
Byzantine Studies on the Pages of the magazine “Ukraine:
Ukrainian Studies and French Cultural Life” (“Україна:
українознавство і французьке культурне життя”)
(no. 1–10, Paris 1949–1953)442
- List of Abbreviations449

ЗМІСТ

До 170-ліття з дня народження Федора Успенського

- Корнієнко В.* З листування Федора Успенського з київськими істориками (Іваном Лучицьким, Володимиром Іконниковим, Миколою Петровим, Тимофієм Флоринським)7
- Корнієнко В.* До історії “Київської Старовини” (листи Федора Успенського до Олександра Лашкевича)57
- Корнієнко В.* З листування Федора Успенського з київськими археологами (Володимиром Антоновичем та Вікентієм Хвойкою)62
- Музичко О.* Внесок Ф. Успенського у становлення одеської школи візантологів наприкінці XIX – у першій третині XX ст.69
- Корнієнко В.* З листування Федора Успенського з харківськими вченими (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою)173
- Корнієнко В.* З історії видавничої діяльності Руського археологічного інституту в Константинополі (лист Федора Успенського до Ернста фон Штерна)180
- Корнієнко В.* Складна дорога до Петрограда (листи Федора Успенського до Володимира Вернадського та Агатангела Кримського)183
- Корнієнко В.* З листування між Федором Успенським та Дмитром Гордєєвим187
- Пучков А.* Федір Успенський про останні місяці Тимофія Флоринського: Київ, лютий–травень 1919 року194
- Грушевський М.* [Рец.:] Ф.И. Успенский, *История Византийской империи. Том первый. Издание Брокгауз-Ефрон. С.-Пб. (без року), ст. XIX+872 in 4. Цена 22 руб.*201

<i>Гордієнко Д.</i> Федір Успенський: бібліографічний покажчик	205
<i>Гордієнко Д.</i> “Известия Русского археологического института в Константинополе” (1896–1912, т. I–XVI). Покажчик змісту	229
<i>Гордієнко Д.</i> Часопис “Анналы” (Петроград 1922–1924, вып. I–IV). Покажчик публікацій з давньої та середньовічної історії	239
Статті. Замітки. Публікації.	
<i>Нікітенко Н.</i> “День народження” Софії Київської: давність і сьогодення	243
<i>Борщак І.</i> Домонгольська Рутенія, Україна й Росія / <i>пер. з франц. З. Борисюк</i>	258
Епітафія Василя II / <i>публ. та пер. з грецької Д. Гордієнка</i>	264
<i>Нікітенко М.</i> Золотий пояс Шимона як сакральний модуль Успенського собору Києво-Печерського монастиря	266
<i>Калєшич І.</i> Фрагменти абеток у графіті полоцької Спасо-Преображенської церкви	275
<i>Комарницький А.</i> На шляху до новаторства: ікона Богоматері Великої Панагії та київська традиція мозаїчних зображень Оранти	282
<i>Марголіна І.</i> До питання про некрополь Кирилівської церкви в Києві	301
<i>Біднов В.</i> Дзвони / <i>публ. та ред. Д. Гордієнка</i>	308
<i>Ткачук В.</i> Годинники в Київській митрополії XVI–XVIII ст.	332
<i>Яницька П.</i> Картина “Марія Магдалина” зі збірки Національного художнього музею Республіки Білорусь: походження та датування	364

<i>Корнієнко В.</i> Нова знахідка двох графіті XVII ст. у головному вівтарі Софії Київської	375
<i>Яковлів А.</i> Україна в географії Бусенгольта з р. 1677/1682 / <i>публ. та ред. Д. Гордієнка</i>	379
<i>Домановська М.</i> Презентації візантиністичних студій на XII археологічному з'їзді (сторінка історії першого наукового форуму в Харкові)	381
<i>Гордієнко Д.</i> Володимир Січинський як епіграфіст	391
<i>Січинський В.</i> Старі надписи в церквах Маковиці (Свідки нашої народної мови з XVII–XVIII століття) / <i>публ. та ред. Д. Гордієнка</i>	395
<i>Січинський В.</i> Українські епіграфічні пам'ятки / <i>публ. та ред. Д. Гордієнка</i>	397
<i>Січинський В.</i> Важлива українська епіграфічна пам'ятка / <i>публ. та ред. Д. Гордієнка</i>	400

Рецензії. Огляди

<i>Гордієнко Д.</i> Aut Bene, Aut Nihil: Л.В. Матвеева, Візантинист Фёдор Успенский (1845–1928), К. 2013, 244 с.	403
<i>Гордієнко Д.</i> Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.), Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.Є. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко; за наук. ред. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, К. 2013, 174 с., іл.	410
<i>Маврін О.</i> Новий видавничий проєкт Національного заповідника “Софія Київська”: Збірка “Відродження пам'яток”, ч. 1 (2016) 220 с.	415
<i>Гордієнко Д.</i> Н.М. Нікітенко, Бароко Софії Київської, К. (Либідь) 2015, 272 с.: іл.	422

Гордієнко Д. Політична думка українського середньовіччя:
О.Б. Киричок, Писемність як політичний феномен:
зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі
дослідження писемної спадщини Київської Русі),
К. (Український Центр духовної культури) 2016, 331 с.430

Бібліографія

Гордієнко Д. Публікації з української медієвістики та
візантиністики на сторінках часопису “Україна:
українознавство і французьке культурне життя”
(ч. 1–10, Париж 1949–1953)442

Список скорочень449

Contents450

ДО УВАГИ АВТОРІВ

“Софія Київська: Візантія. Русь. Україна” – наукове видання, присвячене дослідженню проблем історії Візантії та країн Візантійського впливу.

Увага акцентується на напрямках:

- політичної історії;
- інтелектуальної історії: *ідеї та уявлення (особливо історія філософської та політичної думки), література, мистецтво, релігія, наука тощо;*
- соціально-економічної історії;
- історичної лінгвістики;
- вивченню ролі людини в історії: *історичні особистості, персоналії дослідників тощо;*
- публікація рецензій та бібліографії;
- публікація джерел.

Статті приймаються українською, кримськотатарською та англійською мовами.

Вимоги до статей.

Статті приймаються лише в електронному варіанті: шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5, поля – 2 з усіх боків, розширення doc або rtf, у тексті не має бути примусових переносів. У випадку використання інших шрифтів, шрифт додається до статті. Рекомендований грецький шрифт – Aisa Unicode, старослов'янський (кирилиця, глаголиця) – Vukyvede. Також допустиме використання для передання грецьких та старослов'янських знаків шрифту Times New Roman.

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити перед заголовком статті за такою послідовністю: ім'я та прізвище.

Посилання автоматичні посторінкові.

Ілюстрації, за необхідності, подаються в електронному варіанті, вони мають мати роздільну здатність не менше 300 dpi, бажано 600 dpi. При цьому базова (менша) сторона – не менше ніж 10 см.

В разі залучення ілюстративного матеріалу до тексту статті окремо слід долучити список підписів до ілюстрацій.

В разі передруку малюнку з іншого друкованого видання до підпису додається посилання на джерело, з якого взято ілюстрацію.

До тексту статті слід додати резюме англійською мовою з повною назвою статті (до 500 знаків, переклад імені та прізвища автора, назви статті – обов'язковий).

В разі подачі статті кримськотатарською чи англійською мовою, анотація подається українською мовою (до 500 знаків, переклад імені та прізвища автора, назви статті – обов’язковий)

Окремо слід подати відомості про автора: повністю прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, наукове звання, місце роботи й посада, електронна адреса.

В разі публікації джерела його текст має бути поданий в оригіналі та перекладі на одну з робочих мов альманаху, він має обов’язковою супроводжуватись вступною статтею та коментарем.

Приклад оформлення посилань:

на статті:

Г.Г. Литаврин, *О юридическом статусе древних русов в Византии в X столетии*, Византийские очерки, 1991, с. 2;

W. Mayer, *Constantinopolitan Women in Chrysostom’s Circe, Vigiliae Christianae* 53 (1999) 2;

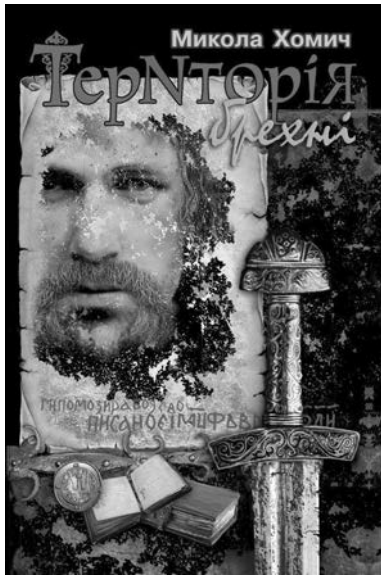
на книги:

Л. Махновець, *Про автора “Слова о полку Ігоревім”*, К. 1989, с. 2.

J. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court A. D. 364–425*, Oxford 1975, p. 2.

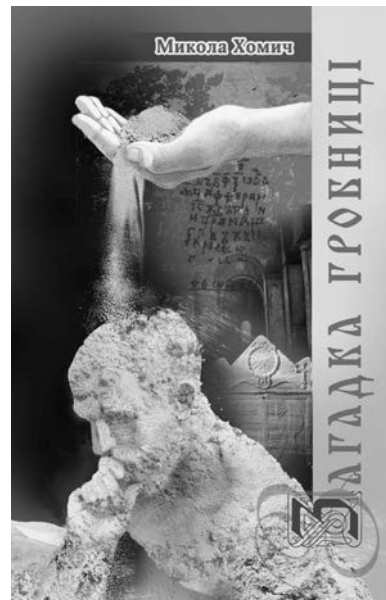
Статті, що не відповідають наведеним вимогам, будуть відхилені. Редакція також залишає за собою право добору статей та матеріалів до друку. Про рішення щодо прийняття статті до друку автора буде повідомлено окремо.

Адреси: dmytro.gordiyenko@gmail.com або aqwila@ukr.net

Прочитавши стародавні графіті на стінах київського собору Святої Софії і розгадавши їхню таємницю, герої роману вирушають у подорож до Скандинавії – батьківщини нареченої Ярослава Мудрого Інгігерди. Герої роману – наші сучасники. Випадкова зустріч змушує їх зануритися в тисячолітню таємницю. Бажання докопатися до правди минулого несподівано розкриває загадки їхнього особистого життя. Минуле нікуди не зникло. Носіями яких генів є ми, нащадки Київської Русі?

Поховані і мороці століть, майже забуті – тіні минулого... Чи небезпечно порушити їх? Перед читачами роману розгортається велике історичне полотно, де головною з'єднувальною ланкою, що проникає з минулого у сучасне, зі століття XI до XXI століття, буде кохання. Це почуття, сплітаючись у складний візерунок, назавжди поєднає долі Ярослава Мудрого та шведської принцеси Інгігерди, їх дітей – Ізяслава, Святослава та Всеволода, їх дружин – Гертруди Польської, Оди Штаденської та юної половецької княжни Саакхан; залишить глибокий слід у долях правителів та простих смертних, а також головних героїв – наших сучасників.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СОФІЯ КИЇВСЬКА: Візантія. Русь. Україна

ВИП. V

Збірка наукових праць

присвячена 170-літтю з дня народження
Федора Івановича Успенського (1845–1928 рр.)

Літературне та технічне редагування – *Д. Гордієнка та В. Корнієнка*
Оригінал-макет, верстка – *В. Корнієнка*
Дизайн обкладинки – *А. Кальченка*

Підписана до друку 15.12.2016.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 27. Обл.-вид. арк. 22,4.
Наклад 300 прим.

Надруковано у друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”
м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net.
Свід. ДК №4060 від 24.04.2011 р.